UDC 93/99 (058)
ISSN 2744-1172 (Online)

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi 50, Sarajevo, 2021.

UDC 93/99 (058) ISSN 2744-1172

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

50

Sarajevo, 2021.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK/EDITOR-IN-CHIEF
Sedad Bešlija
sedad.beslija@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY
Sanja Gladanac-Petrović
sanja.gladanac@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD
Adnan Busuladžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)
Aladin Husić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut (Bosna i Hercegovina)
Ali Erken, Marmara Üniversitesi (Turska)
Carl Bethke, Universität Leipzig (Njemačka)
Emily Joan Greble, Vanderbilt University (Sjedinjene Američke Države)
Esad Kurtović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)
Heike Karge, Universität Regensburg (Njemačka)
Max Bergholz, Concordia University (Sjedinjene Američke Države)
Muhamed Nametak, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
Sanja Gladanac-Petrović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
Sara Bernasconi, Universität Zürich (Švicarska)
Stefano Petrungaro, Università Ca' Foscari Venezia (Italija)
Sanda Üllen, Universität Wien (Austrija)
Petar Todorov, Institut za nacionalna istorija (Sjeverna Makedonija)

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* štampan je uz finansijsku podršku
Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

DR. KEMAL BAŠIĆ
(1964-2020)

Ovaj broj *Priloga* posvećen je našem kolegi dr. Kemalu Bašiću.

SADRŽAJ

Povodom jubilarnog broja *Priloga* 13

ČLANCI I RASPRAVE

Esad Kurtović
Trebinjska vlastela Poznanovići 21

Irena Kolaj Ristanović
Osmansko vojno groblje na Malti: prilog proučavanju spomenika
islamske civilizacije (ćir.) 49

Nakazava Takuja
Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi
na ustanke u Hercegovini (1861-1878) 77

Mehmed Hodžić
Vakufsko sirotište u Sarajevu od osnivanja do kraja Prvog svjetskog rata 101

Muhamed Nametak
Pitanje odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog
rata u svjetskoj historiografiji 139

Aleksandra Pijuk-Pejčić
Zarazne bolesti u Sarajevu (1918-1928) (ćir.) 165

Semir Hadžimusić
Kultura za narod i/ili za vlast. Osnivanje i djelatnost Kulturnog društva
Muslimana "Preporod" s posebnim osvrtom na rad Glavnog odbora
i Mjesnog odbora Sarajevo u periodu 1945-1949. godine 195

Antonio Pehar
O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine 231

Jasmin Medić
Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti "regionalizacije" 1991. godine 283

Ermin Kuka
Uloga Srpske demokratske stranke u okupaciji Višegrada 1992. godine i počinjenju zločina nad Bošnjacima 315

STRUČNI PRILOZI

Omer Merzić
Povodom 50. broja: bibliometrijska analiza časopisa *Prilozi* Instituta za historiju (br. 1-49) 343

Anida Ibričić
Od tradicionalnog štampanog do digitalnog oblika: digitalizacija časopisa *Prilozi* Instituta za historiju 377

PRIKAZI

Panos Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*. Palgrave Macmillan, 2020, 201. (Almir Peco) 397

Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*, knj. 1; *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*, knj. 2. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019. i 2020, 237 i 469. (Adis Zilić) 402

Mario Katić, *Domorodci i gospodari. Historijsko – antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Sarajevo, Zagreb: Buybook, 2020, 144. (Mirza Džananović) 408

Dominique Kirchner Reil, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Belknap press of Harvard University press, 2020, 312. (Mitsutoshi Inaba) 412

Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 619. (Omer Merzić) 416

Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*, (drugo dopunjeno izdanje). Zaprešić: Fraktura, 2020, 774. (Dženita Sarač-Rujanac) ... 420

Richard Mills, *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*. Zagreb: Profil knjiga, 2019, 383. (Alen Borić) 429

IN MEMORIAM

Kemal Bašić (1964 – 2020) (Sedad Bešlija) 439

INDEKS AUTORA 443
UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA 445

CONTENTS

On the occasion of the jubilee issue *Prilozi* 13

ARTICLES AND TREATISES

Esad Kurtović
Poznanovićs – The Nobles From Trebinje 21

Irena Kolaj Ristanović
The Ottoman Military Cemetery in Malta: A Contribution to
the Study of Monuments of Islamic Civilization 49

Nakazava Takuja
The Eastern Question Through the Far Eastern Eyes:
Japanese Views on the Uprisings in Herzegovina (1861–1878) 77

Mehmed Hodžić
Waqf Orphanage in Sarajevo – From its Founding to the
End of First World War 101

Muhamed Nametak
The Question of Responsibility for the Outbreak of the
First World War in World historiography 139

Aleksandra Pijuk-Pejčić
Infectious Diseases in Sarajevo (1918–1928) 165

Semir Hadžimusić
Culture for the people and/or for the government. Establishment and
Activity of the Muslim Cultural Association "Preporod" With Special
Reference to the Work of the Main Board and the Sarajevo Local
Committee in 1945-1949..... 195

Antonio Pehar
On Characteristics of National Ideologies as Factors in the
Political and Social Development of Bosnia and Herzegovina 231

Jasmin Medić
Political and National Polarization in Bosnia and
Herzegovina: 1991 Regionalization Projects 283

Ermin Kuka
The Role of the Serbian Democratic Party in the Occupation of
Višegrad in 1992 and the Commission of Crimes Against Bosniaks 315

PROFESSIONAL PAPERS

Omer Merzić
The Fiftieth Issue of the Journal *Prilozi* of the Institute of
History: Bibliometric Analysis 343

Anida Ibričić
From Traditional Printed Form to Digital Form: Digitalization
of the Journal *Prilozi* of the Institute of History 377

BOOK REVIEWS

Panos Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*.
Palgrave Macmillan, 2020, p. 201. (Almir Peco) 397

Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća –
biografski i bibliografski podaci*, knj. 1; *Osmanisti Bosne i
Hercegovine do početka 21. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*,
knj. 2. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke,
2019. and 2020, p. 237 and p. 469. (Adis Zilić)..... 402

Mario Katić, *Domorodci i gospodari. Historijsko – antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Sarajevo, Zagreb: Buybook, 2020, p. 144. (Mirza Džananović) 408

Dominique Kirchner Reil, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Belknap press of Harvard University press, 2020, p. 312. (Mitsutoshi Inaba) 412

Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, p. 619. (Omer Merzić) 416

Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*, (second updated edition). Zaprešić: Fraktura, 2020, p. 774. (Dženita Sarač-Rujanac) 420

Richard Mills, *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*. Zagreb: Profil knjiga, 2019, p. 383. (Alen Borić) 429

IN MEMORIAM

Kemal Bašić (1964 – 2020) (Sedad Bešlija) 439

LIST OF CONTRIBUTORS 443
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 445

Povodom jubilarnog broja *Priloga*

Šest godina nakon osnivanja tadašnji Institut za istoriju radničkog pokreta pokreće izdavanje svog prvog naučnog časopisa. Sada već davne 1965. godine *Prilozi* započinju razvojni put tokom kojeg će mijenjati tematski okvir, strukturu i programsku orijentaciju, ali konstantno insistirati na kriteriju naučne utemeljenosti. Zamišljen da sadržaj i profil časopisa budu determinirani realiziranjem naučnoistraživačkog programa Instituta, časopis isprva publikuje radove svojih saradnika iz historije radničkog pokreta u Bosni i Hecegovini, Narodnooslobodilačke borbe i postratne socijalističke vlasti, te dosta rjeđe, tekstove koji se tematski odnose na druge društvene događaje i procese spomenutog historijskog perioda.

U skladu sa zahtjevima historijske nauke i rastom vlastitih kapaciteta, tematska preorijentacija časopisa uslijedila je 1973. godine, kada njegov izdavač prerasta u *Institut za istoriju* usmjeravajući svoj naučnoistraživački rad na historiju Bosne i Hecegovine i njenih naroda od najstarije prošlosti do savremenog doba. *Prilozi* se otvaraju prema temama iz svih razdoblja bosanskohercegovačke, ali i jugoslavenske prošlosti, te neminovno nastavljaju širiti krug svojih saradnika.

Nažalost, ubrzani razvojni tempo počinje da stagnira 90-ih godina prošlog stoljeća, kada su ratni uslovi i s tim u vezi nepremostivi problemi najvećim dijelom zaustavili naučni rad i produkciju, ne samo u Institutu već u cijeloj Bosni i Hercegovini. Međutim, ni u tako teškim vremenima nije se odustajalo od *Priloga*. Pripremljen za štampu neposredno pred izbijanje rata, 27. broj je publikovan 1994. godine zahvaljujući angažmanu prof. dr. Dževada Juzbašića i spremnosti *Osterreichische Ost-und Südosteuropa Instituta* iz Beča da odštampa 350 primjeraka.

Nakon rata i normaliziranja prilika u našoj zemlji, časopis se vraća među konzumente historijskog štiva. Nastavlja s redovnim izlaženjem i postepeno prelazi u treću razvojnu fazu koju karakterizira maksimalno

otvaranje prema novim metodološkim pristupima, temama i autorima iz svih dijelova svijeta, proširivanje redakcije članovima iz regiona i šire, te urednički pristup koji podrazumijeva objavljivanje radova koji se ne moraju nužno poklapati sa stavovima urednika i redakcija, već mogu odražavati isključivo mišljenje autora.

Prilagođavajući se savremenom trenutku, kada se naučni časopisi indeksiraju i uvrštavaju u različite naučne baze podataka, i *Prilozi* se postepeno adaptiraju novim standardima. Bez obzira na tehničke izmjene i dalje ostaju prepoznatljivi po uspostavljenim naučnim kriterijima i ranije kreiranoj fizionomiji. Kroz stalnu i glavnu rubriku Č*lanci i rasprave* plasiraju se radovi s arhivski istraženim temama, koji njeguju kritičku analizu i pokazuju originalnost pri analiziranju i sintetiziranju historijskih činjenica. U rubrici *Prilozi* objavljuju se radovi koji daju početne ili kratke inpute istraživanju određene teme, a u *Osvrtima* zapažanja sa historiografskih kongresa, konferencija, skupova, simpozija. S dugim kontinuitetom je rubrika *Prikazi* u okviru koje se čitaoci upoznaju sa posljednjim izdanjima domaćih i inostranih časopisa i knjiga, odnosno s najnovijim podvizima u historijskoj nauci. Iako se pokušala pokrenuti naučna diskusija, nažalost, ova rubrika nije zaživjela u dužem kontinuitetu. Izostanak naučne polemike među domaćim historičarima je jedan od velikih nedostataka historiografije u Bosni i Hercegovini. Stoga nije pretjerano kada konstatujemo da su i *Prilozi* odraz njenog stanja, razvoja i naučnih dometa. Pokrenut, modernim rječnikom rečeno, kao platforma za plasiranje rezultata naučnih istraživanja, kroz časopis su se oglašavali najkompetentniji historičari svog vremena, ali i mlade generacije ambicioznih istraživača, koje su profesionalno stasale objavljujući stručne, a potom naučne radove, te vremenom postajući urednici *Priloga*, ali i nosioci naše historiografije. Sa svojih pedeset izdanja *Prilozi* mogu poslužiti kao dobar pokazatelj naučnog sazrijevanja i razvoja istraživačkog interesovanja generacijâ bosanskohercegovačkih historičara, te tematskih i metodoloških tendencija koje su u proteklih pola stoljaća bili prisutni u domaćoj historijskoj nauci. Zato, s pravom

smatramo da je časopis Instituta (današnjeg naziva Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju) svojim naučnim prilozima davao značajan doprinos razvoju i napretku domaće historiografije i da se zbog toga pozicionirao kao vodeći historiografski časopis u zemlji.

Prilozi su od časopisa koji je isprva zrcalio naučno djelovanje uposlenika Instituta prerasli u publikaciju koja danas okuplja širok krug saradnika iz cijele Bosne i Hercegovine, neposrednog susjedstva, te dalekog Japana. S novim metodološkim pristupima otvaraju nove ili ponovo problematiziraju stare teme, čime se popunjavaju mnoge bjeline prisutne u domaćoj historiografiji. Ono po čemu su u kontinuitetu bili prepoznatljivi do danas su metodološka i tematska raznovrsnost, izvornost radova, kompetentnost redakcija i recenzenata.

Danas kada s ponosom predstavljamo jubilarno 50. izdanje izražavamo duboko uvjerenje da je časopis *Prilozi* u proteklim godinama postao prepoznatljiv po postavljenim naučnim standardima, poštivanju etičkih načela i postignutom kvalitetu. Ostvaren naučni nivo i respektabilnost zadužuju naredne redakcije da rade na razvoju *Priloga,* kako u naučnom smislu, tako i u pogledu njegove prepoznatljivosti u svjetskim naučnim bazama. Nadamo se da će upravo spomenuto ostati glavno obilježje *Priloga* i u budućnosti i da će na tragu svoje svijetle tradicije i dalje biti na čast i ponos Instituta za historiju i Univerziteta u Sarajevu.

* * *

Pedeseti broj *Priloga* otvara rad Esada Kurtovića, dugogodišnjeg saradnika časopisa koji svojim istraživanjima osvjetljava mnoge nepoznate stranice bosanske srednjovjekovne prošlosti. Ovoga puta piše o trebinjskoj vlasteli Poznanovića s kraja XIV i u prvoj polovini XV stoljeća. Irena Kolaj Ristanović sa Filozofskog fakulteta u Beogradu javlja se sa zanimljivim istraživanjem o osmanskom kulturnom nasljeđu na Mediteranu, tačnije Malti, prikazujući monumentalni kompleks, koji se sastoji od vojnog groblja/mezarja i mauzoleja u čast

osmanskih vojnika, povezujući čak pet stoljeća. Japanski historičar Nakazava Takuja daje pogled iz Japana na burne događaje u ustankom zahvaćenom Bosanskom vilajetu u sedmoj i osmoj deceniji 19. stoljeća, Mehmed Hodžić, iz Instituta za historiju, iscrpno piše o siročadima, jednom od transvremenskih ranjivih slojeva društva i načinu njihovog zbrinjavanja kroz otvaranje sirotišta u okviru vakufsko-mearifske uprave početkom 20. stoljeća u Sarajevu. Muhamed Nametak, također saradnik našeg Instituta, analizira kompleksnost priznanja krivice i odgovornosti historijskih aktera za izbijanje prve velike svjetske kataklizme u 20. stoljeću, ali i historiografske narative koji se javljaju iza tog događaja, te upotrebu historije u dnevno-političke svrhe ili potrebe odbrane kolektivnog identiteta. O lošim zdravstvenim prilikama u Sarajevu u prvoj dekadi između dva svjetska rata piše Aleksandra Pijuk-Pejčić, uposlenica Historijskog arhiva Sarajevo koja uzroke pojave zaraznih bolesti i epidemija traži u lošim uslovima stanovanja, higijeni, ishrani i niskom nivou zdravstene prosvijećenosti. Semir Hadžimusić iz Tuzle analizira osnivanje i djelatnost Kulturnog društva Muslimana *Preporod* s posebnim osvrtom na rad Glavnog odbora i Mjesnog odbora Sarajevo u periodu 1945-1949. godine, te propituje uzroke osnivanja novog bosanskomuslimanskog društva koje je predstavljalo svojevrsnu ujedinjenu kulturnu platformu muslimanske zajednice. Pregled pojava i razvoja nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini sa fokusom na njihov utjecaj na politički i društveni život u kontekstu procesa dugog historijskog trajanja donosi Antonio Pehar iz Mostara. Sljedeća dva rada tematiziraju 90-te godine 20. stoljeća i pokušaj rastakanja države Bosne i Hercegovine uz primjenu najprije diplomatsko-političkih, a potom i vojnih metoda sa nasilnim karakterom. Jasmin Medić, iz Instituta za historiju, analizira proces proglašenja nelegalnih autonomnih oblasti i zajednica koji je, kroz jednostranu teritorijalnu reorganizaciju Bosne i Hercegovine, predstavljao uvod u formiranje samoproglašenih paradržavnih tvorevina sa srpskim i hrvatskim predznakom, dok Ermin Kuka na primjeru jedne mikrosredine, Višegrada, predočava ulogu tada

vodeće srpske političke opcije u okupaciji tog bosanskohercegovačkog grada i zločinima nad bošnjačkim stanovništvom koji su potom počinjeni. Jubilarni broj časopisa u drugom dijelu donosi dva stručna priloga. Bibliometrijsku analizu dosadašnjih brojeva časopisa *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu povodom 50. broja predstavlja Omer Merzić s fokusom na bibliografske elemente časopisa, te razvoj i promjene kroz koje je časopis prošao od svoga začetka pa do danas. Anida Ibričić se u svom prilogu pozabavila procesom digitalizacije časopisa, čime je postignuta globalna dostupnost časopisa, zaštita i trajno očuvanje časopisa i historijskih izvora u digitalnom okruženju, te su stvorene bolje mogućnosti rada sa digitaliziranim tekstom. U jednoj od standardnih rubrika časopisa, pregnućem njegovih saradnika, donosimo sedam prikaza novijih izdanja iz domaće i svjetske historiografske produkcije. Sadržaj zatvaramo rubrikom *In memoriam* našem dragom kolegi rahmetli dr. Kemalu Bašiću, kojem u znak sjećanja i uspomene posvećujemo jubilarni broj.

U Sarajevu, 20. decembra 2021. godine

Glavni i odgovorni urednik

Sedad Bešlija

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 321.17 (497.6 Trebinje) " 13/14 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.21
Izvorni naučni rad
Primljen: 20. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Esad Kurtović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
kurtovic.esad@gmail.com

Trebinjska vlastela Poznanovići*

Apstrakt: Poznanovići pripadaju važnijoj trebinjskoj vlasteli s kraja XIV i u prvoj polovini XV stoljeća. Imali su posjede sjeveroistočno od Trebinja u Pobrđu na glavnim putnim komunikacijama, na Bosanskom (Drinskom) i Nikšićkom putu. To im je omogućilo da djeluju kao drumski razbojnici koji često uznemiravaju dubrovačke trgovce. Pripadali su seniorima iz roda Pavlovića. Glavni predstavnici porodice su Poznan i njegovi sinovi Vukoslav i Ostoja Poznanović, te Vukoslavov sin Radič Vukosalić. U radu je problematizirano pitanje vojvodstva Vukoslava Poznanovića kao i vrijeme njegove pojavnosti na historijskoj pozornici.

Ključne riječi: Poznanovići, Pavlovići, Trebinje, Podgljiva

Abstract: The family Poznanović are important Trebinje's nobles from the end of the 14th and the first half of the 15th century. They had estates northeast from Trebinje in Pobrđe which lay on the main road communications – Bosnian (Drina) and Nikšić road. This enabled them to act as road robbers who often harassed merchants from Dubrovnik. They belonged to seniors from the Pavlović family. The main representatives of the family

* Rad realiziran u okviru projekta "Srednjovjekovna bosanska vlastela", Kanton Sarajevo, Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade za 2021. godinu.

are Poznan and his sons Vukoslav, Ostoja Poznanović, and Vukoslav's son Radič Vukosalić. The paper discusses the issue of Vukoslav Poznanović's title as a duke as well as the time of his appearance on the historical scene.

Keywords: Poznanovićs, Pavlovićs, Trebinje, Podgljiva

Poznanovići predstavljaju vlastelu sa trebinjskog područja koja je prepoznatljivim prezimenom ostavila traga u dvije generacije srodnika. Pristup trebinjskoj vlasteli pa i Poznanovićima omogućen je djelom Mihaila Dinića koje je obavezno polazište i odskočna daska za traženje novih saznanja.[1] U čuvenoj povelji kneza Pavla Radinovića iz 1397. godine, predstavnik ove porodice Vukoslav Poznanović je među tri najvažnija svjedoka sa trebinjskog područja. Porijeklo Poznanovića nema svoju postavku u literaturi. Pokazatelj s kraja decembra 1378. godine najvjerovatnije je prva poznata informacija o ovoj porodici. Izvjesni Ratko Milnić, čovjek Poznana iz Trebinja, primio je tada od Slave Nalića svinje na trogodišnji uzgoj uz podjelu dobiti na jednake dijelove.[2] Poznan posjeduje vazala i pripada onim društvenim snagama na koje se nova Tvrtkova bosanska vlast oslanjala po osvajanju Travunije 1377. godine i po svemu je zadržao svoj raniji status u novoj društvenoj strukturi. Navedeni Poznan najvjerovatnije je rodonačelnik kasnijih po dostupnim izvorima poznatijih Vukoslava i Ostoje Poznanovića.

[1] Михаило Динић, *Хумско-требињска властела* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1967), 47. Preko radova M. Dinića uporedi i, Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку* (Београд: Историјски институт, 1998); Esad Kurtović, "Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku", *Godišnjak BZK Preporod*, br. 11 (2011): 279-301

[2] "Ratchus Milnich homo Posnani de Tribunio" (23. 12. 1378), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Debita Notariae, VIII, 135; Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017), 20.

Titulatura vojvode Vukoslava Poznanovića

U povelji kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima iz 1397. godine, spominju se kao svjedoci od Primorja Vukoslav Kobiljačić, Ljubiša Bogdančić i Vukoslav Poznanović[3], kao najvažniji travunijski plemići. Njihove titule tada nisu navođene. Kada se u dva navrata 1410. godine u ćirilskim pismima navodi Vukoslav zabilježen sa vojvodskom titulom (**вокводи Вукосав**ѣ)[4], Mihailo Dinić ističe da je Vukoslav Poznanović tada već vojvoda, aludirajući da je upravo to on i da je u međuvremenu napredovao u tu titulu.[5] To je svakako problemski osnov koji nije dobro poznat niti jasno razriješen u historiografiji. Postoje sistemi napredovanja na društvenoj ljestvici, ali i odstupanja od njih. Neka pitanja nemaju adekvatan odgovor. Dakle, o kakvoj vojvodskoj tituli bi se radilo u ovom slučaju i ko ju je dodijelio Vukoslavu Poznanoviću? Kako je vazal stekao titulu koja je viša od titule njegovog seniora, odnosno, je li Vukoslav Poznanović imao višu titulu vojvode od titule kneza koju je imao Pavle Radinović? Odgovori u tom pravcu treba da se dokumentiraju, a kako nam pokazatelji o tome ipak nisu vidljivi, moramo se oslanjati na pretpostavke. Vukoslav Poznanović nije zasvjedočen sa nižom kneževskom titulom, a da ju je imao na posjedu kneza Pavla, kao njegov vazal ne bi mogao steći vojvodsku titulu prије samog kneza Pavla. Ili ju je posjedovao prije kneza Pavla, pa je ona bila ostatkom ranijeg vremena i drugačijeg društvenog sistema, ili se radi o specifičnom vojvodstvu na području Travunije. U jednom bi se morali složiti, a to je da se radi o vojvodskoj tituli koja nije bila mjerljiva sa titulaturom i titulom koju je posjedovao

[3] "**а од Примориꙗ … Вѹкосавь Познановићь**" (25. 3. 1397), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1* (Београд: Српска краљевска академија, 1929), 245; Аранђел Смиљанић, "Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима (1397, март 25, Љута у Конавлима)", *Грађа о прошлости Босне*, br. 1 (2008): 101-102.

[4] (30. 4. 1410); (10. 6. 1410), Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 408-409; Милош Ивановић, "Два писма Дубровчана војводи Вукосаву, Љубиши Богданчићу и жупану Радосаву поводом заточења Рахца Богишића", *Грађа о прошлости Босне*, br. 8 (2015): 35-36.

[5] "Већ 1410. он је војвода", Динић, *Хумско-требињска властела*, 47.

Vukoslavov senior knez Pavle Radinović. Problemski osnov je otvoren. No, čini se bez preciznijeg dokumentiranja da ga nećemo potvrđivati.

Navedena informacija u dva pisma iz aprila i juna 1410. godine jedina su imenovanja ipak – izvjesnog – vojvode Vukoslava u izvorima.[6] Na drugim mjestima u više navoda Dubrovčani nikad ne spominju nikakvu titulu uz Vukoslava Poznanovića, pa postoji sumnja u njegovo vojvodstvo. Objavljujući ćirilsku dokumentaciju vezanu za trebinjsku vlastelu, Ljubomir Stojanović je u naslovu te grupe dokumenata razdvojio vojvodu Vukoslava od Vukoslava Poznanovića[7] i samo je pismo iz 1415. godine vezao za Vukoslava Poznanovića.[8] On nije povezao i izjednačio vojvodu Vukoslava sa Vukoslavom Poznanovićem. Kasniji sastavljači registra Stojanovićevog dvotomnog djela razdvajaju vojvodu Vukoslava i Vukoslava Poznanovića.[9]

Prava je šteta što nam Mihailo Dinić, prihvatajući je ili odbacujući, nije prokomentirao postavku Ljubomira Stojanovića. On je autoritet u ovoj tematskoj oblasti, ali njegov pristup je ipak bio pionirsko sagledavanje i uvrštavanje na hiljade informacija u prepoznavanju, razgraničavanju i sortiranju humske i trebinjske vlastele. U tom kompleksnom poslu ostalo je niz postavki koje zahtijevaju provjeru, potvrdu ili eventualnu dopunu narednih generacija istraživača. Najviše preko djela Mihaila Dinića i drugi autori vezuju vojvodu Vukoslava i Vukoslava Poznanovića.[10] Đuro Tošić je dvojako posmatrao stanje stvari. Na jednom mjestu je uz Dinićev stav o vojvodi Vukoslavu Poznanoviću, a kasnije vojvodu Vuko-

[6] Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 408-409; Ивановић, "Два писма Дубровчана", 35-36.

[7] "LXI. ЉУБИША БОГДАНЧИЋ, ЖУПАН РАДОСАВ, ВОЈВОДА ВУКОСАВ И ВУКОСАВ ПОЗНАНОВИЋ". Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 407.

[8] Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 410.

[9] Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/2* (Београд, Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1934), 571. Ipak, postavljeni brojevi stranica nisu najjasniji, jer se Vukosav Poznanović javlja u punom imenu i prezimenu na stranicama 245. i 410, a vojvoda Vukosav na stranicama 407. i 408. prvoga toma Stojanovićevog djela.

[10] Смиљанић, "Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима", 108; Ивановић, "Два писма Дубровчана", 37.

slava ne smatra dovoljno poznatom osobom.[11] Dilema koju smo uočili ima rješenje u adekvatnoj postavci da se radi o dvije osobe, tj. Vukoslav Poznanović iz 1397. godine i vojvoda Vukoslav u dva pisma iz 1410. godine su dvije različite osobe. To bi bio najjednostavniji način da razriješimo zbunjujuću titulaturu povezanu uz Vukoslava Poznanovića. On nije imao ni zvanje kneza niti vojvode. Pitanje njegovog napredovanja u titulaturi, kao i pitanja na koji je način stekao titulu, te u kojoj poziciji je bio u odnosu na seniora kneza Pavla Radinovića, kroz prizmu njegove vojvodske titule time otpadaju. Ko je vojvoda Vukoslav iz 1410. godine, to ostaje da se rješava.

Problem vojvode na trebinjskom području, na posjedu kneza Pavla Radinovića sa istim pitanjima i pretpostavkama ostaje na snazi, samo ga skidamo sa lika Vukoslava Poznanovića. Zanimljivo je Tošićevo postavljanje stanja stvari koje nas opet vraća na ovo značajno pitanje društvene strukture na području Trebinja. Tošić navodi: "И послије успостављања босанске управе, у Требињу је постојала институција војводе, који је по свој прилици, био представник краљевске власти. Обављали су је неки Вукосав (1410) и Радоје Љубишић (1423-1430. године)."[12] Pretpostavka Tošića zaslužuje preispitivanje u kontekstu mjesta i uloge kneza Pavla Radinovića i njegovih nasljednika u svemu tome. Trebinjci prave često probleme Dubrovčanima, ali se Dubrovčani na Trebinjce redovno žale Pavlovićima, pa pozicija "predstavnika kraljevske vlasti u Travuniji" u najmanju ruku zahtijeva pojašnjavanje. Ne može se održati. Na trebinjskom području regalna prava od kralja dobio je knez Pavle Radinović. Radije bi pretpostavili da su Trebinjci ponešto od svoje titulature unijeli u bosansko okrilje 1377. godine. Ako titule gube vrijednost u novim okvirima ili okolnostima i ako se više ne dodjeljuju niti nasljeđuju, one se ne oduzimaju, ne gube se, nego se doživotno vezuju za one

[11] Đuro Tošić prateći Dinića konstatira: "У повељи кнеза Павла Раденовића Дубровнику (1397), међу свједоцима од Приморја помиње се и Вукосав Познановић, који је убрзо добио и титулу војводе." Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 213. Uporedi: Isto, 256.

[12] Isto, 256.

koji ih imaju, jer im se ne mogu oduzeti. Moglo bi biti da je bosanska kraljevska vlast poštovala trebinjski društveni status u lokalnim okvirima i da te titule ne predstavljaju dio izgrađene hijerarhije titula u srednjovjekovnoj Bosni, jer se novostečeni posjed nije ravnopravno razvijao niti tretirao od bosanskog vladara niti od njegovih velmoža. Možda je, što predlaže Tošić, Travunija jedno vrijeme i imala kraljevog predstavnika u Travuniji, ali dobijanjem tog posjeda knez Pavle Radinović je to pred sobom imao samo kao lokalnu trebinjsku karakteristiku koja mu ničim nije ugrožavala njegov seniorski status nad tim područjem i nad svojim vazalima među kojima je bio i, još uvijek izvjesni, vojvoda Vukoslav. U ovom pravcu korisno je razmatrati i činjenicu da poslije njega na ovom području imamo vojvodu Radoja Ljubišića (početkom 1422. godine u izvorima)[13] i na osnovu te linije pokušavati naći razumljivo rješenje.

Informacije o Poznanovićima

Informacije o Poznanovićima su šture, ali omogućavaju da se pojedini članovi porodice prepoznaju. Poslije spomena Poznana (1378), prva informacija o Vukoslavu Poznanoviću je u povelji kneza Pavla Radinovića iz 1397. godine.[14] Njegovo prisustvo kao svjedoka od Primorja uz Vukoslava Kobiljačića i Ljubišu Bogdančića pokazuje da je njegova porodica podrazumijevana važnijom u trebinjskom području. Famozni vojvoda Vukoslav bi mogao biti i Vukoslav Kobiljačić, ali i za njega kao i za Vukoслava Poznanovića izostaju drugi dokumentirani navodi takve titule. Poznan očito više nije bio među živima, a Vukoslav Poznanović je imao dovoljno godina i snage da preuzme očevu poziciju na koju se njegov senior knez Pavle morao oslanjati.

[13] "de donando voiuode Radoio Glubissich" (5. 2. 1422), DAD, Consilium Maius, II, 116.

[14] "**а томѳи свѣдоци наши властєлє Гоиѣь Гаочиѣь, Чєпрьна Градисалиѣь, Вѳкша Гаочиѣь а од Примориѣ Вѳкосавь Кобилачиѣь, Лѳбиша Богданьчиѣь, Вѳкосавь Познановиѣь**" (25. 3. 1397). Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 245; Смиљанић, "Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима", 108.

Augusta 1403. godine Dubrovčani namjeravaju uputiti pažljivo izvinjenje Vukoslavu Poznanoviću za zatraženu vjeru, ali ne znamo zašto i po kojem osnovu.[15] Aktuelni ratni odnos Bosne i Dubrovnika, u kojem knez Pavle Radinović sa svojim vazalima aktivno učestvuje, je okrilje ovog odbijanja. U pitanju je bio očito specifičan zahtjev koji Dubrovčani nisu mogli ispuniti, jer ovo traženje ipak pada u vrijeme kada je došlo do predaha, smirivanja poslije početnih ratnih dejstava i kada su Dubrovčani izlazili u susret brojnim drugim zahtjevima predstavnicima zaleđa.

Naredni spomen Vukoslava Poznanovića je iz januara 1406. godine, kada se navode njegovi vazali. Njegovi ljudi Radač Radašinović i Radovac Milanović kroz dva zasebna ugovora primaju svinje na uzgoj od dubrovačkog vlastelina Dobre Binčulića.[16] Dvije godine kasnije Radoslav Budišić, poslanik Vukoslava Poznanovića, prima u Dubrovniku od rizničara srebrni pojas koji je bio postavljen u zalog.[17] Možda su ovu aktivnost u 1403. godini Dubrovčani bili odbili.

Marta 1407. godine u Dubrovniku je vršeno istraživanje povodom pljačkanja dvije kuće vlastelina Rafaela Gučetića u Bjelemu. O optuženima sa područja Trebinja trebalo je da odluči porota. Među najuglednijim predstavnicima trebinjskog područja kao porotnik bio je i Vukoslav Poznanović. Porotnici su bili nadomak sastajanja, ali je upravo mjesto održavanja porote bilo sporno i ona se nije održala.[18]

[15] "Prima pars est de dando libertatem capitenaeum generalibus responsionem Vochoslauo Posnanouich excuxando super fide quam petit in meliori forma eis videbitur" (20. 8. 1403), DAD, Reformationes, XXXII, 165.

[16] "Radez Radassinouich homo Vucoslaui Posnanouich ... Radouez Millanouich homo Vocoslaui Posnanouich" (21. 1. 1406), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 12v; Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526) 1* (Sarajevo: Institut za historiju, JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019), 528.

[17] "Radoslauus Budisich nuncius Volcoslaui Posnanouich facit manifestum habuisse et recepisse a ser Petro M. de Menziis et a ser Johanne An. de Volçio camerariis comunis Ragusii 1408 unam zenturam argenti quam dictus Volcoslauus dederat in pignore aliis camerariis" (12. 1. 1408), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 270v; Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 1*, 569.

[18] "Cum ad audienciam nobili et prudenti domino Rectore ser Blasii de Sorgo et judichum

Naredna informacija koja se veže za Vukoslava Poznanovića pripada vremenu poslije smrti njegovog seniora kneza Pavla Radinovića. Knez Pavle je ubijen augusta 1415. godine u političkom obračunu bosanskih velmoža. Vrijeme prougarskih i proturskih orijentacija među vlastelom dodatno je usloženo ubistvom i nastalim domaćim sukobom, jer su

curie peruenerit quod in Bielem fuerunt combuste due domus ser Raphaelis de Goze tempore noctis et imo predicti domini Rector et judichum intendum inquirere vigore eorum officii et inquirunt per istum modum, videlicet: Ser Raphael de Goziis constitutus coram domino Rectore predicto et judicibus ser Marino de Resti et ser Andrea Martoli de Volçio, ser Jacobo de Gondola sedente non valente per tribunali, interogatus si scit vel suspectus habet supra aliquos, qui respondit dictum quam fuerunt Sclaui, scilicet, suspicionem habeo qui homines ville Scllauabis idest Marini de Menziis" (24. 3. 1407), DAD, Liber maleficiorum, II, 6v. Ispod: "Die III aprilis. Dictus ser Raphael dicxit quod habet suspitionem supra Radiz Thassinouich et Raicho fratres et Goiacho Grinzarich et Obrad Bratoyeuich de Tribinio ocaxione quod antequam dicto domus fuissent combuste dicto Radiz se congregauit cum certis personis causa veniendi contra homines dicti ser Raphaelis qui habitabant in ipsis domibus quia dicti homines fuerant primo sui. Et dictus ser Raphael pro suspecta quem habebat expiulsit dictos homines de ipsis domibus. Et hoc facto post octo dies de nocte fuerunt combuste. Testes: Radouez bastaxe, Radouin Crepeglouich, Pribez molindinarius, Palcho filius dicti ser Raphaelis, Radoslauus Ocheridich, Stoislauus eius frater, Obrad Pribillouich, Pribez Sroxa", Isto. Ispod: "Die XXVII maii. Radiz Thassinouich supradictus constitutus coram domino Rectore ser Nicolao de Georgio et judicibus curie faciendo eius examinacionem de culpa ei data predictis domibus obtulit dare porottam et juratores nominibus predictum ser Raphaelem qualiter dictus Radiç non est culpabilis nec eius homines usque ad festum sancti Viti vel ad dies XVI de mensis junii in loco consueto nan si non jurauerint dictus Radiç remaneat culpabile de combustione dictarum domorum. Et pro certo furmento acepto hominibus dicti ser Raphael quidquid dicxerint dicti porotnizi sine sacramento sit furem. [6v], Isto. Na sljedećoj strani: "MCCCCVII, die XVIII junii. Millos Ducen pristauo electus per regimen coram domino Rectore ser Pasqualis de Resti et judicibus curie ser Symeon de Bona, ser Jacobo de Gondola, ser Marino de Resti et ser Andrea Mar. de Volçio retullit die XVI mansis presentis iuisse ad Ecclesiam sancti Illari ubi antiquitas solutis fuit fieri sacramenta per porotnichos et ibi mixisse per Radiz Tassinouich denunciando sibi quod erat ibi et quod deberet dare porotnichos pro jurando sacramentum ut promixit ser Raphaeli. Qui Radiç respondit: Venite superius ad granizam montis et ibi fiet porotta quia non audemus venire ad vos et nec transire granicias per dominos nostros. Et dictus Milos respondidit semper fuit solutum in predicta ecclesia fieri similia sacramenta et antiquitatis Vlatcho voiuoda Vlatcho Vlagieuich et alii nobiles veniebat pro similibus sacramentia ad dictam ecclasiam. Et similiter dictus Radiç nec aliquis ex porotniz durante die usque ad stellam nec post stelam non voluit venire ad dictam porottam fiendam et alia die de manu recessi. Porotnizi Volchoslauus Posnanouich, Glubissa Bogdancich, Nouacho Mustachi Draganzich, Usin Braianouich, Pribath Dragançich, Volchoslauo Chobiglacich, Radoslauus Branchouich, Juncho filius Mergie, Petecho Stoichouich, Sancho Illoyuich, Mildrag Palelca", Isto, 7.

nasljednici kneza Pavla glavnog krivca za smrt oca nalazili u vojvodi Sandalju Hraniću. To su okolnosti koje su nagnale trebinjske vlasteline da se obrate Dubrovčanima. Očuvano je ćirilsko pismo koje predstavlja dubrovački odgovor kojim se Ljubiši Bogdančiću i Vukoslavu Poznanoviću dozvoljava da u slučaju potrebe mogu da se sklone sa porodicama u Dubrovnik.[19] Dobri odnosi Poznanovića sa Dubrovčanima nastavljeni su i kasnije. Februara 1417. godine u Dubrovniku je odlučeno da se dozvoli Vukoslavu Poznanoviću kupovina 10 starija žita.[20]

Sa svojim ljudima Vukosav Poznanović se pojavljuje tokom 1419. godine. Marta 1419. godine sluga Boljesav Radosalić u ime svoga gospodara Pripka Gracianovića podiže tužbu protiv Pribisava Miloševića i Radača Radašinovića, ljudi Vukosava Poznanovića, zbog krađe 14 komada crne raše na trgu u Dubrovniku.[21] Augusta 1419. godine Staniša Milmanjić podiže tužbu protiv Božidara Orlića iz Trebinja, čovjeka Vukosava Poznanovića (*Bosidar Orlich de Tribigna, hominem Volchossauum Posnanouich*) i Rokoja Radešića iz Konavala zbog pljačke stvari izvršene u Ljutoj.[22]

---

[19] "**Льȣбиши Богданчикьȣ и Вл̂косавȣ Познановикьȣ … разȣмѣсмо што намь писасте а говоре властеле ето видите и чȣьете што се чини мзгьȣ овомь господом просе ако би вамь до неволе да морете к намь ȣ наше мѣсто прибѣки и сьхранит се и за то да ви одьпишемо … за ваше пришьстьье ȣ наше мѣсто … мѣсто наше и градь нашь отворень вамь ȣ дне и ноки морете слободно доити и стоьати колико вамь льȣбько на вашȣ вольȣ сь всом вашом опкином кȣкном**" (3. 10. 1415), Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 410.

[20] Sa strane: "Pro Volcoslauo Posnanouich". "Prima pars est de consentiendo Volcoslauo Posnanouich tractam stariorum decem ut supra non obstantibus ordinibus contrariis"; "Prima pars est de portando ad Consilium Maius pro consentiendo dictas tractas ut supra scriptum est" (21. 2. 1417), DAD, Consilium Rogatorum, I, 63; Sa strane: "Pro Volcoslauo Possnanouich". "Prima pars est de concedendo similiter tratctam decem stariorum Volcoslauo Posnanouich non obstantibus etc. ut supra proxime" (23. 2. 1417), Consilium Maius, I, 63.

[21] "Boglessau Radossaglich famulus Pripchi Cracianouich et nomine ipsius Pripchi absentis conqueritur supra Pribissauum Milosseuich et Radaç Radassinouich. Eo quia dicti accusati, homines Volchossaui Posnanouich, heri furtum receperunt de statione dicti Pripchi in platea comunis quatuordecim bracchia rassie nigre" (24. 3. 1419), DAD, Lamenti politici, II, 313v.

[22] (7. 8. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 45; Esad Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učunjenih izvan grada, Svezak IV, 1419-1422, Državni arhiv Dubrovnik)* (Sarajevo: Vlastito izdanje, 2020), 22.

Posljednji spomen Vukoslava Poznanovića

Pokazatelj iz augusta 1419. godine je posljednja pronađena informacija o živom Vukoslavu Poznanoviću. Međutim, u literaturi stanje je raznoliko postavljeno. Mihailo Dinić je ponudio pokazatelje iz 1417. godine kojima spominje Vukoslava Poznanovića kao živog.[23] Na drugoj strani, postavka Đure Tošića koju je preuzeo i Aranđel Smiljanić, Vukoslava Poznanovića podrazumijeva živog 1430. godine.[24] Tačno je da se te godine spominje Vukoslav Poznanović, ali teško da se pokazatelj o tome može smatrati i vremenom njegovog života. Na osnovu odluke Malog vijeća od 28. jula 1430. godine, Tošić navodi da je nuđena nagrada za Ostoju i Vukoslava Poznanovića. No, u dotičnoj odluci ne spominje se nagrada za Ostoju i Vukoslava Poznanovića nego za njihove sinove (*filii Ostoie et Vochossaui Posnanouich*).[25] Obojica mogu biti još uvijek živi, ali to ovako ponuđena informacija ne dokazuje. Naprotiv, navedeno je pokazatelj kojim se Ostoja i Vukoslav postavljaju u generacijski srodnički, ponajprije, bratski položaj.

Nasljednici Vukoslava Poznanovića

Vukoslav Poznanović je imao sina Pribila koji je spomenut januara 1417. godine. Tada su braća Regoje i Obrad Veljković podigli tužbu protiv većeg broja ljudi iz Popova i Ljubinja zbog krađe 33 perpera. Kasnije su optuženima pridodali Milutina Omažića, Vukoslava Poznanovića i

[23] Динић, *Хумско-требињска властела*, 47.

[24] Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 104; Смиљанић, "Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима", 108.

[25] "... Et qui dederit et consignauerit dominio nostro aliquem ex ipsis vivum habere debeat pro quolibet dicto consignato ut supra viuo ad ducatos quinquaginta auri, videlicet, fratres Radoe Gliubisich, Meduid et eius filius, Dobruschus Radognich, Merghia affinis dicti Dobruschi, frater dicti Merghie, filii Ostoie et Vochossaui Posnanouich, filii Vochxe Sanchouich, Çizoe et Rudeç et eorum fratres, Zochagn Crasomirich" (28. 7. 1430), DAD, Consilium Minus, V, 49v.

njegovog sina Pribila.[26] Historiografija ga dosad po imenu nije poznavala. Zasad je ovo njegov jedini spomen.

Drugi, kroz izvore i literaturu poznatiji Vukoslavov sin, bio je Radič, prvi put spomenut decembra 1420. godine. Tada Brajko Milošević iz Dubca podiže tužbu protiv Radiča i njegovih sluga (*supra Radizum Vochossalich de Tribigna et supra omnes illius famulos*), te Ljubiše Mirosalića i njegove braće zbog pljačke robe, konja i novca izvršene u Trebinju. Kao svjedok naveden je njegov stric Ostoja Poznanović.[27] Teško da se za života Vukoslava Poznanovića moglo govoriti o ljudima koji pripadaju njegovom sinu. To bi ipak bili njegovi, a ne ljudi njegovog sina. Marta 1421. godine Dragiša Rujevčić podiže tužbu protiv Velimira Riepoševića, čovjeka vojvode Sandalja Hranića i protiv braće Ljubiše i Pribila Grbavčića, ljudi Radiča Vukosalića iz Trebinja (*Glubisam Gherbaucich et eius fratrem Pribilum, homines Radiç Vulchosaglich de Tribigna*) zbog pljačke izvršene u Rudinama.[28] Juna 1421. godine Ivko Pribojević podiže tužbu protiv ljudi Radiča Vukosalića iz Podgljiva iz Trebinja (*homines Radizi Vulchosaglich de Tribigna de Podgleuia*), zbog pljačke izvršene pred Radičevom kućom (*prope domum et curiam dicti Radiç*). Jedan od Radičevih ljudi, Radovac Milanović, bio je zatvoren za ovo nedjelo i bio

[26] "Regoy Velchouich et Obrad frater eius} coram strenuo milite domino Pasquale de Resti honorabili Rectore Ragusii conqueruntur supra Medulinum Maroyeuich, Dobrouolchum Ratchouich et Dobrouoyum eius fratrem, Radassinum Ratchouich, Radassinum Bratosseuich, Radassinum Milasseuich, Tassouaç Petieuich et Radmanum eius fratrem Pribilum Barnossich et Milissiam eius filium et alium filium eius Gliubissam, Ostoyam Brachieuich et Pribilum Brachieuich, Ratchum Bratoeuich quorum aliqui sunt de Popoua et aliqui de Gliubigne. Eo quod supradicti accusati de anno proxime elapso in autunno derobbauerunt dictis accusatoribus yperperis triginta tres in locis vocatis Gliubigna et Popouo. Testes: Hreglianus Radeschouich, Dobrossaus Milosseuich et Pribetta Braticich} de Ragusio" (14. 1. 1417), DAD, Liber maleficiorum, IV, 208. Ispod: "Die XXI januarii. Predicti conquerentes coram dicto domino Rectore dixerunt repperisse fuisse latrones etiam Volcoslaum Posnanouich et eius filium Pribil et Milutin Omaxich. Testes: Dobrich Veselchouich, Jurchus Veselchouich", Isto.

[27] "Testes: Hostoya Posnanouich" (1. 12. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 270; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 115.

[28] (6. 3. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 292v; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 125-126.

je spreman platiti dio načinjene štete.[29] Informacija o rezidencijalnom centru Poznanovića u Podgljivi je posebno važna (*domum et curiam*), kako za njihovo lociranje tako i za činjenicu da se ona vezuje uz Radiča, a ne za njegovog oca, koji očito više nije među živima.

Događaj iz februara 1422. godine dodatno sugerira da Vukoslav nije među živima, jer ga njegov sin Radič zamjenjuje u vrlo važnoj misiji koja se tada obavlja u Dubrovniku. Dokumentacija dubrovačkih vijeća upućuje na činjenicu da je povelja o miru između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana sa Radoslavljevom potvrdom prodaje dijela Konavala od strane vojvode Sandalja Hranića od 24. aprila 1421. godine[30], na koju su Dubrovčani izdali svoju povelju kojom i oni utvrđuju prijateljstvo sa vojvodom Radoslavom Pavlovićem i daju slobodu dolaska njegovih ljudi u Dubrovnik početkom maja 1421. godine[31], omogućile februara 1422. godine trebinjskoj vlasteli da dokinu ranija sporenja i ostvari prijateljstvo sa Dubrovčanima.[32] Trebinjce je februara 1422. godine predvodio vojvoda Radoje Ljubišić koji se do tada pojavljivao zajedno sa ocem Ljubišom Bogdančićem i koji nisu imali nikakvu titulu[33], a sada vojvodu Radoja

[29] (6. 6. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 312v; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 130-131.

[30] Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 573-577.

[31] Isto, 577-579. Sa strane: "Pro pace cum Radossauo cridanda". "Prima pars est de cridando isto sero pacem cum voiuoda Radossauo Paulouich generalem usque in hanc diem pro omnibus causis exceptis debitis non obstante quam in pouegla firmata secum contineatur usque ad Natiuitate domini" (7. 5. 1421), DAD, Consilium Rogatorum, III, 33v

[32] Donesena je i odluka o plemstvu vojvode Radoslava Pavlovića. Sa strane: "Pro faciendo nobilem de consilio Ragusii voiuodam Radoslauum Paulouich". "Prima pars est de dand,o libertatem domino Rectori et Minori consilio cum Consilio Rogatorum faciendi nobilem de consilio Ragusii voiuodam Radoslauum Paulouich cum illis modis et condicionibus prout dictis domino Rectori et Minori consilio cum Consilio Rogatorum videbitur" (11. 2. 1422), DAD, Consilium Maius, II, 116. Situacija se iskomplicirala krajem februara 1422. godine i tek po razrješenju pitanja Sokola naredne godine vojvoda Radoslav je dobio dubrovačko plemstvo: "Pro zentilicia danda voiuode Radoslauo Paulouich"; "faciendi nobilem de consilio Ragusii voyuodam Radoslaum Paulouich" (11. 2. 1423), Consilium Rogatorum, III, 139v; (14. 2. 1422), Isto, 141; (15. 2. 1423), Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, 582-585.

[33] Treba istaći da su Dubrovčani i ranije pozivali Trebinjce na pomirenje i prestanak razbojništva: Sa strane: "Pro Radoio Glubissich et suo filio" [tako]. "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio praticandi cum Radoio Glubissich et cum suo

Dubrovčani posmatraju kao glavnog predstavnika na trebinjskom području.[34] Vijećanje o pomirenju je potrajalo[35], pa zbog toga u međuvremenu delegirano pitanje Radiča Vukoslava Poznanovića pred Vijećem umoljenih, čiju pozadinu ne znamo, nije moglo biti rješavano dok se ne riješi dogovor sa Radojem Ljubišićem i njegovom braćom.[36] Konačno su Dubrovčani odlučili da se odbace sve uvrede i neprijateljstva koja je

patre prout dicto Minori consilio videbitur et illud quod Minus consilium habebit a predictis reportet ad presens Consilium Rogatorum" (5. 8. 1420), DAD, Consilium Rogatorum, II, 138v; Sa strane: "Pro Lubissa de Tribigne". "Nije usvojeno: "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio affidandi Lubissam Bogdancich de Tribigne ut possit venire [precrtano: *se excusatum coram dicto consilio super comissis per eum Ragusium alloquutum*] dominium Ragusii", već je usvojeno: "Secunda pars est de induciando" (6. 8. 1420), Isto, 139; "Secunda pars est de induciando ad die jouis proxime futuris post prandium", Isto; "Prima pars est de induciando supra factum Cizoe de Tribigne ad diem jouis proxime", Isto; Sa strane: "Pro Glubissa Bogdançich et Radoio eius filio". "Prima pars est de dando fidem et saluum conductum Glubisse Bogdancich et Radoio eius filio veniendi et standi in Ragusio per tres dies constinuos ad se aptandum et concordandum cum dominio Ragusii et non aptando et non concordando se quod possint tute recedere de Ragusii, ita tamen quod ipsi teneantur venire Ragusium infra XV dies proxime" (9. 8. 1420), Isto, 139v. Slično su nudili i Čičoju: "Pro Zizoio et fratribus", Isto. O istom, Isto, II, 141, 141v, 142; Isto, III, 57, 57v.

[34] Sa strane: "Pro Radoio Glubisich". "Prima pars est de donando voiuode Radoio Glubissich"; "Prima pars est de donando eidem valorem yperperorum centum" (5. 2. 1422), DAD, Consilium Maius, II, 116.

[35] Sa strane: "Pro Radoe Glubisich fides". Prima pars est de dando fidem et salvumconductum Radoe Glubisich de Tribigna generale duraturum usque quo fuerit expeditur a dominatione Ragusii" (27. 1. 1422), DAD, Consilium Rogatorum, III, 69v; Sa strane: "Pro concordio et pace factum cum voiuoda Radoio Glubissich et fratribus". "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio praticandi cum istis de Tribigna, videlicet, cum Radoie Glubissich voyuoda et fratribus suis secundum formam et tenorem pouegle pacis et concordie facte cum voiuoda Radoslauo Paulouich in 1421, de mense maii dicti millesimi et secundum parte, captam in Consilio rogatorum in 1421, die VII mensis maii, memorando predictos de Tribigne fallos quos contra Ragusium fecerunt et de agrauando nos de rebus male gestis per eos contra Ragusium et homines de Ragusio. Secunda pars est de praticando cum ipsis in presenti consilio" (9. 2. 1422), Isto, 71. Sve prekiriženo. Sa strane: "Cassa quia non fuit posita ad partitum", Isto; Sa strane: "Pro voiuoda Radoie Glubissich de Tribigne". "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio praticandi cum voiuoda Radoie Glubissich et fratribus suis de Tribigne qui nunc sunt cum eo in Ragusii secundum ea que dicta sunt in presenti consilio per arrengatores et de reportando ad presens consilium id quod ab eis habebitur", Isto.

[36] Sa strane: "Pro Radiçio Volchoslaui Posnanouich". "Prima pars est de induciando super facto Radiçi Volchossaui Posnanouich usque ad responsionem que habebit a supradicto voiuoda Radoie et fratribus" (9. 2. 1422), DAD, Consilium Rogatorum, III, 71.

Dubrovniku i pojedincima učinio Ljubiša Bogdančić i njegovi sinovi, Radivoje Rajković, Radič sin Vukoslava Poznanovića i njegova braća i o njihovom primanju za prijatelje, a isti su prihvatili da povrate sve što su oduzeli Dubrovčanima.[37] Slično je odlučeno i za Medvjeda Bogdančića i za Ostoju Poznanovića iz Trebinja.[38] Naizgled izuzetno značajno sporazumijevanje Trebinjaca i Dubrovčana pokazat će se samo stepenikom u njihovoj uobičajenoj uglavnom neprijateljskoj komunikaciji.[39] Na ovom mjestu ističemo da je Radič sin Vukoslava Poznanovića, sa braćom izdvojeno posmatran od, najvjerovatnije, strica Ostoje Poznanovića.

Radič je spomenut oktobra 1423. godine. Dubrovački vlastelin Ivan Vučetić i Stafan Volcinja podižu tužbu protiv Bogdana Stanihnića iz Trebinja, čovjeka Radiča Poznanovića, zbog krađe imovine njihovog dužnika Stojača Ozrišića.[40] Poznanovići su spominjani i u optužbama

[37] Sa strane: "Pro Glubissa Bogdançich et alios". "Prima pars est de remittendo omnes offensiones factas tam comuni Ragusii quam spetialibus personis hactenus factas per Glubissam Bogdançich et filios suos et per Radiuoium Raicouich et per Radiç filium Volchossaui Posnanouich et fratres suos ipsis omnibus supradictis et de recipiendo eos deinceps et ex nunc ad gratiam et bonam amiciciam"; "Prima pars est de dicendo supradictis quod sint ipsi dicunt se velle habere recommissos nostros quod ita faciant et quod id quod inuenerint penes se et homines suos nostris esse ablatum id restituere velint sint dicunt velle facere et quod per hanc partem pars superior non intelligatur esse rupta" (13. 2. 1422), DAD, Consilium Rogatorum, III, 71v. U ovoj odluci se ne spominje vojvoda Radoje Ljubišić koji je obuhvaćen formulacijom "Ljubiša Bogdančić i njegovi sinovi".

[38] Sa strane: "Pro Glubissa Bogdançich et filios". "Prima pars est de remittendo omnes offensiones factas tam comuni Ragusii quam spetialibus personis hactenus factas per Meduid Bogdançich et Ostoi Posnanouich de Tribigne ipsis omnibus supradictis et filiis eorum et de recipiendo eos deinceps et ex nunc ad gratiam et bonam amiciciam" (13. 2. 1422), DAD, Consilium Rogatorum, III, 72.

[39] Vojvoda Radoje Ljubišić nije na kraju nagrađen od Vijeća umoljenih, vjerovatno jer ga je ranije nagradilo Veliko vijeće. Nije usvojen prijedlog: "Prima pars est de donando voiuode Radoio Glubissich et sociis quos nunc secum habet in Ragusii", već je usvojeno "Secunda pars est de non donando eis" (13. 2. 1422), DAD, Consilium Rogatorum, III, 72.

[40] "Ser Johannes An. Mar. de Volzo et Stefanus Volçigna coram domino Rectore ser Nicola Jo. de Poza conqueruntur supra Bogdanum Stanichnich de Tribigna, hominem Radiç Posnanouich. Eo quia dictus accusatus isto mense januarii proxime preterito interfecit Stoiaç Osrisich debitorem dictorum ser Johannis et Stefani et omnia superlectilia et mercantias sua arubauerunt dicto Stoiaç et dixerunt dicti accusatores quod dictum nouum non venerat prius ad audientiam ipsarum quam nunc" (5. 10. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 214v.

Dubrovčana kod vojvode Radoslava Pavlovića novembra 1423. godine. Tada su dubrovački poslanici imali naputak da se kod vojvode Radoslava Pavlovića požale na najnovija dešavanja u Konavlima, koja su imala za rezultat smrtni slučaj, a koja su krenula iz naselja Usina Dragančića i njegove braće, a u kojima su uz njihove ljude uzeli učešće i ljudi Poznanovića, Radetko Kovač, koji se sumnjiči za ubistvo Stanača Miletića i drugi iz Uskoplja.[41]

Tokom decembra 1424. godine podignute su tri tužbe protiv Radiča Poznanovića i ljudi koji pripadaju Poznanovićima. Prvo su Doberko Obratković, Pribisav Radovličić i Radonja Novaković podigli tužbu protiv Radiča Vukosalića i protiv četvorice braće Kapičića i druge dvojice Kapičića, te Bogosava Milanovića, Radovca Bogikovića, Radiše Obradovića, Pribisava Prijateljevića i Miobrada Budojevića zbog krađe dva konja Maroja Ptičića sa punim bisagama, sedla i nešto novca, te ranjavanja, a izvršenog u Jasenu.[42] Zatim je ranije oštećeni Maroje Ptičić sam podnio tužbu protiv istih aktera, naglašavajući da je u ranije spomenutim bisagama bilo robe vrijednosti 60 perpera, dodajući i nešto odjeće, te

[41] "in questi di etrauenuto una nouitade in Canale che questi nostri rebelli partandosi una sera delle ville de Usien Dragançich e fratelli cum piu zente tra li quali fu homeni delli detti Dragançich e delli Posnanouich e Radetcho Couaç e altri de Uscoplie. E venendo in Canale alli homini di don Radien pop veisero uno suo homo et sei ne ferirono et ruborono et se non asai forzo e damno della qual cosa auessimo grandissimo dispiacere. Et pero dobiate andare dauanti al signore ... e lamentarui da tal cosa ... Radetcho Couaç de Uscoplie fu quello che feri Stanaç Miletich homo nostro di Canal" (2. 11. 1423), DAD, Lettere di Levante, IX, 19; "per lo fatto di nostri rebelli di Caballe digando magnifico signor ... in questi di passati aruborono la villa di prete Radin e fu amazato uno homo et assai altri feriti a morte " (8. 11. 1423), Isto, 22.

[42] "Dobercus Obratchouich et Pribissauus Radoulcich, Radogna Nouacouich coram domino Rectore ser Vita de Resti conqueritur supra Radiç Volchossaglich et supra quatuor fratres Capicich et alios duos Capicich, Bogossauum Milanouich, Radouaç Boghighouich, Radiscam Obradouich et Pribissauum Priategleuich, Miobrad Budoeuich. Eo quia dicti accusati heri sero violenter acceperunt dictis accusatoribus in Jaxen duos equos qui erat Maroe Ptiçich cum bisaciis plenis, unam sellam et aliquos denarios. Et etiam capierunt et secum dusserunt Nicolam Pribascouich eorum socium et acriter verberauerunt ipsos et dictum Pribissauum vulnerauerunt in eius manum" (2. 12. 1424), DAD, Lamenta de foris, VI, 65.

de je od njegovih sluga oduzeto 20 perpera.[43] Sredinom decembra 1424. godine, Maroje Radovanić zvani Ptičić podigao je tužbu protiv Radiča Vukosalića zvanog Poznanović i njegovih ljudi iz Trebinja, zbog pljačke njegovog sluge Nikole u Jasenu na njegovom putu iz Srbije.[44] Navedena braća Kapičići su ljudi njegovog strica Ostoje Poznanovića, kako ćemo kasnije vidjeti.

Ovom nizu hronološki pripada informacija povezana za Radiča Vukosalića Poznanovića s početka 1427. godine. Odvojenim odlukama Vijeća umoljenih, Ostoja Poznanović i Radič Vukosalić bili su među nagrađenima za dubrovačko stjecanje Konavala, dobivši dar u tkaninama u vrijednosti od po 30 perpera dubrovačkih dinara.[45] Na Radiča se odnose čuvene odluke o ucjeni i o sinovima Vukoslava Poznanovića iz 1430. godine, koje smo spominjali, kao i odluke o davanju slobode dolaska u Dubrovnik nećacima Ostoje Poznanovića iz 1432. godine koje kasnije navodimo.

[43] "Maroe Pticich coram nobili et sapiente viro ser Vita de Restis Rectore conqueritur supra Radiç Vocosaglich et supra quatuor fratres Capicich et alios duos fratres Capicich, Bogosaum Nosanouich, Radouaç Bositchouich, Radissam Obradouich et Pribisaum Priategleuich, Miobrath Budeceuich. Eo quia dicti accusati die veneris in loco dicto Jassen ultra Tribignam violenter acceperunt accusatori predicto equos duos et bisacias cum mercanciis valoris yperperorum LX et unam socham nouam nigram et unam sellam et unam touarnizam et dictis famulis ipsius Maroy yperperos viginti. Testes: Dobercho Obratchouich, Pribisau Dobracich, Radouan Nouacouich" (3. 12. 1424), DAD, Lamenta de foris, VI, 65v.

[44] "Maroe Radouanich dictus Ptizich coram domino Rectore ser Vita de Resti conqueritur supra Radiç Volchossaglich dictum Posnanouich cum suis hominibus de Tribigne. Eo quia cum dictus accusator misesset Nicolam eius famulum cum infrascriptis rebus in Slauoniam tunc dicti accusati in Jaxen his diebus elapsis violenter acceperunt sibi illas et ligauerunt dictum eius famulum pro quo expendidit yperperorum viginti pro redimendo illum. Que res sunt hec, videlicet: unam cultellisam, XVIIII° touaglas valoris yperperorum XVIIII°, unam scimitaram, XVIIII aspris turchieschas, yperperorum quatuor grossorum, quatuor scatulas confetti, unam pelizam, unam clamidem de rascia, unam tunicam de rascia, unam zinturam, unum gradium, pozolatos XL, duos saculos ficuum" (15. 12. 1424), DAD, Lamenta de foris, VI, 71v.

[45] Sa strane: "Pro dono Ostoie Posnanouich". "Prima pars est de donando Ostoie Posnanouich"; "Prima pars est de donando eidem in pannis yperperos triginta" (11. 1. 1427), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 5v; Sa strane: "Pro dono Radiç Vocosalich et fratrum". "Prima pars est de donando Radiç Vocosalich et fratribus"; "Prima pars est de donando eidem in pannis yperperos triginta", Isto.

Posljednja poznata informacija o Radiču Vukosaliću iz Trebinja vezana je za 1444. godinu. Novembra 1443. godine dubrovački vlastelin Dragoje Gučetić podigao je tužbu zbog devastiranja njegove kuće u Bijeloj i odnošenja raznih stvari. Aprila 1444. godine kao krivci za ovo nedjelo imenovani su Radoje Radosalić, Radien Račić i Radosav Bogilović iz Trebinja, ljudi Radiča Vukosalića.[46]

Ostoja Poznanović

Nije pronađena informacija koja direktno govori da je Ostoja Poznanović sin Vukoslava Poznanovića (1397-1419), niti da je u kakvom srodstvu sa Vukoslavovim sinovima Pribilom (1417) ili Radičem Vukosalićem Poznanovićem (1420-1427). Po svemu sudeći Ostoja Poznanović jeste Vukoslavov mlađi brat. Prvi put je spomenut krajem augusta 1419. godine. Tada Mirosav Brajković podiže tužbu protiv Mielmana Perčića, Radoja Pribilovića i drugih koje ne poznaje, sve iz Trebinja i svi su ljudi Ostoje Poznanovića (*Mielman Percich, Radoe Pribilouich et alios quorum nomina ignorat, omnes de Tribigna, homines Hostoy Posnanouich*),

[46] "Ser Dragoe de Goze coram domino Rectore ser Antonio Cle. de Goze fecit lamentum, dicens quod domus sua de Biele fuit discaperta et per cupos fuit intratum ipsas domum et fuit facta porta domus cum palmeto de domo magna et fuerunt ex ea furtim arrepti quinqui XX vini, unus mataracius nous de fostagno, una cultra, una schiauina noua, tres cossini a leto,una diplois noua de pano cum pinanicis fostagni, una celega noua, duo cugni de fero, due manarie, una magna de libris 7 et alia de libris 3, unum frisourium, una caldaria, unum mantile et VI toualioli, paldene 40, incisoria XX, capelli tres pamnnicii, sachi 4" (26. 11. 1443), DAD, Lamenta de foris, XVII, 112v. Ispod: "Die XVI aprilis 1444. Vuchosauus Radosalich constitutus coram domino Rectore ser Nicola de Menze et suo Minori consilio ad plenum existenti et delato sibi sacro jurauit quod Radoe Radosalich et Radien Racich et Radosauus Bogilouich de Tribigna homines Radiç Vocosalich fuerunt illi qui furati fuerunt suprascripta. Interogatus quoniam scit, respondit scire quia homines de Bielo venerunt ad ipsum dicentes quod vicini et ipse deberent spiare qui furati fuerunt et in horum signum presentauit unam seraturam et unum peccum mataracii suprascripti furati et dixit quod vidit diuidere suprascripta furata inter predictos", Isto. Naredna strana: "Die XVI junii 1444. Miotos Radosalich, Radoslauus Radelich, Vitchus Miosich et Ziuicus Miloseuich, omnes de Bielo, fuerunt contenti quod Radaç Guceglieuich de Tribigna, quem fecerunt poni in carceribus pro lamento suprascripto et summam contra eos lata dimittetur et relaxetur ex carceribus", Isto, 113.

a zbog teškog ranjavanja i krađe novca i stvari izvršene kod Jasena u trebinjskom području.[47] Oktobra 1419. godine dubrovačko Vijeće umoljenih odlučilo je da ne prihvati Ostojinu familiju u Dubrovnik[48], što je Mihailu Diniću opravdani osnov za pretpostavku da je tome kumovala upravo prethodna pljačka.[49]

Marta 1421. godine spomenut je Gojsav, čovjek Ostoje Poznanovića (*Ghoisauus, homo Ostoie Posnanouich*) kao svjedok tužbe koju Petko Radisalić podiže protiv braće Radojka i Nikole Kostadinovića, te Božidara Bogdanovića zbog pljačke izvršene u Rudinama u Pladnićima.[50] Decembra 1421. godine Obrad Golubić Tepša podiže tužbu protiv braće Dobrila i Ljubiše Kapičića i Ratka Radatovića Kapičića, braće Pribinje, Pribisava i Ratka Radovčića, Radika Vukosalića i Pribila Miloševića iz Trebinja, ljude Ostoje Poznanovića, zbog pljačke Obrada i njegovog kompanjona Budisava Radulovića u Gorici kod Trebinja.[51] Septembra 1423. godine Bogdan Nartičić iz Konavala podiže tužbu protiv braće Radosava i Jurja Račića, Vukosava Vukšića, Radiča Korenića, braće Vukosava i Ostoje Dragančića, jednog njihovog rođaka Usinovića, Radiča Dobrovojevića Đuraševića, braće Stipana i Radosava Musbratovića, Radosava Krestosa,

[47] (30. 8. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 69; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 31.

[48] Sa strane: "Pro familia Hostoye Posnanouich". "Prima pars est de non acceptando familiam Hostoie Posnanouich de Tribigna ut tute venire possint Ragusium et ad eius pertinencias atque districtu" (7. 10. 1419), DAD, Consilium Rogatorum, II, 68v.

[49] Динић, *Хумско-требињска властела*, 47. Ipak, tada mu nisu ni odobravali da kupi žito, jer naredna odluka Vijeća umoljenih koja se odnosila na kupovinu žita Radiča Paštrovića dopunjavana je imenom njegovog brata Ostoje Paštrovića, a ne imenom Ostoje Poznanovića: Sa strane: "Pro Radiz *et Hostoya* Pastrouich". "Prima pars est de concedendo Hostoye et Radiz Pastrouich ut emere possit in Ragusio frumentum pro suis denariis. Dictum frumentum concessum fuit extractum ut retulit Ruschus"; "Prima pars est de concedendo dictis fratribus ut emere possint sextarios triginta frumenti ipsius Radiz affirmante per sacramentum nelle ipsum pro eorum usu" (7. 10. 1419), DAD, Consilium Rogatorum, II, 68v.

[50] (11. 3. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 293; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 126.

[51] (3. 12. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 363v; Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, 146.

više ljudi Dragančića i Usinovića i Nikole Barojevića zbog pljačke i devastiranja kuće. Kasnije je pridodao dvojicu Kapičića koje nije poznavao, a koji su ljudi Ostoje Poznanovića i Radoja Bosojevića, čovjeka Ostoje Poznanovića.[52] Novembra 1423. godine Bogut Tvrdojević iz Bjelema podiže tužbu protiv "Ostojice Poznanovića" i njegovih sluga među kojima je prepoznao Radoja Pribilovića, zbog premlaćivanja i krađe stvari, te premlaćivanja i krađe stvari od njegovog kompanjona Milosava Brajkovića.[53] Februara 1425. godine Ostoja Brajanović, čovjek Ostoje Poznanovića iz Podgljiva, obavezao se na dvogodišnju službu kod lanara Ivka

[52] "Bogdan Narticich de Canali coram nobili et sapienti viro domino Raphaele de Gozis honorabili Rectore Ragusii conqueritur supra Radossau et Juray Raçichi fratres, Volcossauum Volchsich, Radiç Corenich, Volchossaum et Ostoiam Dragançichi fratres et unum eorum consobrinum Usinouich cuius nomine ignorat, Radiç Dobrouoieuich Juraseuich, Stipanum et Radossaum fratres Musbratouichi, Radossau Crestos et plures homines de Dragançichi et de Usinouichi quorum nomina ad huc ignorat et Nicolam Baroeuich, qui omnes supradictos instigauit et fecit eos venire ad faciendum infrascriptum dampnum et Bosidarum et Radath Nenadichi fratres et Nenadam patrem ipsorum. Eo quia dicti accusati die veneris propelapsa de nocte venerunt supra dictum accusatorem et sibi more predonico et violenter acceperunt sibi res infrascriptas de domo sua et insuper combuserunt sibi domum, videlicet: tres gonellas a muliere panni latini, mantellum unum panni latini ab homine, I diploidem, I birretum, I par calegarum, II paria subtularium, II mantellos de mercina, I mantellum de rassia alba, I gugn, I barchaniçam, I scutum, I arcum cum friciis, I cultellissam, I cingulum, II nappas et plures alias res quarum non recordatur et insuper combuserunt sibi in domo predicta centum quinquaginta staria frugum, item tres equos, item XV boues, item LXXXVII animalia pecudina et caprina, item XV sues" (20. 9. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 206. Ispod: "Item die III octobris 1423. Predictus Bogdan coram domino Rectore ser Nicola Jo. de Poza dixit repperisse quod duo Capicich homines Ostoie Posmanouich quorum nomine ignorat et Radoe Bosoeuich homo dicti Ostoie fuerunt inter dictos malefactores et cum dictis malefactoribus", Isto. Ovome je prethodila i veća pljačka stoke od Bogdana Nartičića, (18. 9. 1423), Isto, 204.

[53] "Bogut Tuerdoeuich de Biellem coram domino Rectore ser Martolo de Zriua conqueritur supra Ostoizam Posnanouich et supra omnes eius famulos inter quos congnouit Radoe Pribilouich. Eo quia predicti accusati in sero sancti Martini vulnerauerunt dictum accusatorem in eius capite et verberauerunt ipsum per totam persona et violenter acceperunt sibi infrascripta res, videlicet: unam clamidem, unam tunicam, unam barcanum, unam interulam, unum capellum, unam zinturam, unum fazolum. Et etiam verberauerunt et vulnerauerunt Milossauum Braichouich eius socium tali modo quod non potuit venire Ragusium ad faciendum lamentum et acceperunt ey unam clamidem et unum cappellum" (13. 11. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 232. Sa strane: "Non soluit", Isto.

Pribojevića.[54] Augusta 1426. godine Radin Obradović iz Brgata podigao je tužbu protiv braće Ljubiše, Dobrila i Dobre Kapičića, ljudi Ostoje Poznanovića, zbog krađe tri vola i brojnih stvari.[55] Istog dana protiv iste braće tužbu podiže Vukoslav Nikolić iz Brgata, zbog krađe dvije ovce i stvari.[56] Februara 1427. godine Milaš Pribojević i Radinko Bilošević podižu tužbu protiv Radina Pripkovića, čovjeka Ostoje Poznanovića, zbog krađe škopca izvršene u Trebinju kod Ostojine kuće[57], ali ne znamo u kojem naselju, odnosno na kojem lokalitetu, no svakako uz njegovo znanje. Maja 1427. godine Veselko Dobromirović podiže tužbu protiv Vuka Ostoje Poznanovića i Radoja sina Pribila Božićevića, zbog ubistva kurira Juraša i krađe jednog dukata kojeg je Veselkov sin Milat slao po

[54] "Ostoia Braianouich de Podgliuia homo Ostoie Posnanouich" (21. 2. 1425), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 91v; Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 2*, 860-861.

[55] "Radin Obradouich de Vergato ... supra Glubisam Chapizich et Dobrillum et Dobrie fratres ipsius Glubisse homines Ostoy Posnanouich de Tribigne. Eo quia dicti accusati heri de notte venientes in Vergato furati fuerunt accusatori predicto res infrascriptas et inter alia furati fuerunt ipsi accusatori boues tres quos predictus accusator cum septem sociis suis dum in secutus fuisset accusatos predictos ipsos boues ipsis accusatis per vim soripuerunt. Res vero sunt hec, videlicet, gonella una blaui coloris cum duodecim paribus umbrettorum de argento valoris yperperos XXI, una alia gonella blaua valoris yperperos VI, unum birretum beretinum valoris yperperos II, unum par caligarum valoris yperperos I grossos VI, una sclaina pilosa noua valoris yperperos III grossos VI, una gonella de Rassia blaua valoris yperperos III, una gonella de Rassia alba valoris yperperos I grossos VI, due interule ab homine et due interule a mulieris valoris yperperos III, facioli duo ab usu mulierorum valoris yperperos I grossos VI, zappa una valoris grossos VIII, quinque libre lini valoris grossos V, quod linum est Bielosaue filatum de lana libras 10 de Bielosaua valoris yperperos II grossos VI, filatum similiter de lana libras 12 valoris yperperos III, par unum subtularium grossos 4, romanze due inferrate grossos 8, filatum de lana Bosidari qui stat cum accusatoris valoris yperperos 4 grossos II" (24. 8. 1426), DAD, Lamenta de foris, VII, 57v.

[56] "Volcossau Nicolich de Vergato coram domino Rectore ser Johanne Mar. de Gozis conqueritur supra Glubissam Chapizich et Dobrillum et Dobrie fratres ipsius Glubisse homines Hostoy Posnanouich de Tribigne. Eo quia dicti accusati heri de nocte venientes in Vergato furati fuerunt accusatori predicto res infrascriptas, videlicet, duas oues valoris yperperorum duorum, unam gonellam rassie blaue valoris yperperorum III, brachia 4 rassie valoris grossos V, brachia 6 tele valoris grossos VIIII" (24. 8. 1426), DAD, Lamenta de foris, VII, 58.

[57] "Milas Priboeuich et Radinchus Bilosseuich coram domino Rectore ser Marino de Gradi conqueritur supra Radinum Pripchouich hominem Ostoie Possnanouich. Eo quia nuper sibi per vim accepit castratum unum in Tribigna subtus domum ipsius Ostoie. Testes: Jurchus Nenchouich, Radossauus Bogoseuich" (17. 2. 1427), DAD, Lamenta de foris, VII, 143.

Jurašu iz Prištine.[58] Vuk (Ostojić) Poznanović je sin Ostoje Poznanovića. U drugoj polovici maja 1427. godine Dubrovčani nisu odobrili Ostoji Poznanoviću da dođe u Dubrovnik[59], a Mihailo Dinić ispravno pretpostavlja da je tome razlog bio upravo svježe ubistvo kurira Juraša[60], koje je izvršio njegov sin Vuk.

Pored spomenutog Vuka, Ostoja je imao i druge sinove, ali njihova imena nam nisu poznata. Više je Ostojića povezano za trebinjsko područje, ali ih je trenutno teško svrstati u odgovarajuće konture Poznanovića. U dokumentu kojim se određuje ucjena Trebinjaca jula 1430. godine, spomenuti su sinovi Vukoslava i Ostoje Poznanovića kojima ne znamo imena.[61] Mišljenja smo da Vukoslav više nije u životu, a i da su Ostojine poteze sprovodila njegova djeca. Mihailo Dinić daje postavku da se Ostoja Poznanović posljednji put spominje septembra 1432. godine, "када му је гарантована слобода да дође у Дубровник cum filis ac nepotibus".[62] Ostoja se zaista spominje, ali njemu tada nije ništa garantirano već njegovim sinovima i nećacima. Garancija je prošla, ali u zategnutoj atmosferi, jer je uz Ostojinu djecu i nećake izražavana sumnja, ne samo zbog dugovanja nego i zbog eventualnih teških nedjela po Dubrovčane.[63] Ipak, još uvijek nije napisana ni dubrovačka povelja

[58] "Veselchus Dobromirouich coram nobili et sapiente viro domino Rectore ser Andrea Jo. de Volço conqueritur supra Volchum Ostoie Posnanouich et Radoe filium Pribilli Boxiceuich qui interfecerunt Juras cursorem his diebus in Tribigna. Eo quia predicti interfectores acceperunt eidem Jurrasio mortuo unum ducatum auri quem Milath filius dicti Veselchi qui stat in Pristina dederat eidem Jurasio qui deferret illum ad dictum patrem suum ut patet per literam hic affixam" (18. 5. 1427), DAD, Lamenta de foris, VII, 183v.

[59] Sa strane: "Pro fida Ostoie Posnanouich". Nije usvojeno: "Prima pars est de dando fidam Ostoie Posnanouich veniendum Ragusium standum et recedendum", već je odlučeno: "Secunda pars est de non dando ipsam fidam" (20. 5. 1427), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 23.

[60] Динић, *Хумско-требињска властела*, 48.

[61] "filii Ostoie et Vochossaui Posnanouich" (28. 7. 1430), DAD, Consilium Minus, V, 49v.

[62] Динић, *Хумско-требињска властела*, 48.

[63] Sa strane: "Pro affida Hostoie Posnanouich filiorum et nepotum". "Prima pars est de affidando Hostoie Posnanouich [prekriženo: cum] filiis ac nepotibus suis" (10. 9. 1432), DAD, Consilium Rogatorum, V, 103; Sa strane: "Posterior. Pro eisdam affidandis". "Prima pars est de dando fidem et salvumconductum scriptis Hostoie filiis et nepotibus dicti

o miru sa vojvodom Radoslavom Pavlovićem zbog Konavala (koja tek slijedi – 25. 10. 1432), pa stoga je i dodatno zatezano da se daje sloboda dolaska. Ostoja Poznanović je ostavio traga iza sebe. Njegovi sinovi i sinovi njegovog brata Vukoslava bili su prepoznatljivi kroz njihova imena i u trenucima kada su subjekti u svojim porodicama. Informacije iz 1432. godine su, prema Diniću, posljednje poznate informacije o Ostoji Poznanoviću, koji je predvodio Poznanoviće poslije smrti brata Vukoslava Poznanovića.[64] Juna 1433. godine spomenut je kao svjedok jedne tužbe Ostoja Krekić, čovjek Ostoje Poznanovića.[65] Marta 1434. godine Vukosav Milatović podiže tužbu protiv više ljudi za pljačku konja u Žakovu, a među njima i braću Grubača i Vitka Radunovića, ljude Ostoje Poznanovića iz Trebinja.[66]

Hostoie veniendi, standi et pernoctandi et recedendi de Ragusio et eius districtu et jurisdictione libere saluo quam a debitis eorum usque ad festum sancti Martini proximum", nije usvojeno: "Secunda pars est de dando dictum salvumconductum dictis Hostoie filiis et nepotibus veniendi Ragusium saluo quam asanguine, videlicet, si aliquis ipsorum Hostoie filiorum et nepotibus propriis manibus illum sanguinem ex nostris ciuibus vel districtualibus affidasse et saluo quam a debitis ut supra ad terminum scriptum", Isto. Sa strane: "Pro affida dictorum". "Prima pars est de dando affidam suprascriptis Hostoie filiis et nepotibus ad terminum"; "Prima pars est de dando ipsum fidem dictis Hostoie filiis et nepotibus usque ad festum sancti Martini proximi", Isto. Sa strane: "Libertas respondendi literis voiuode Sandagl et alii et affidam scribendi Hostoie filiis et nepotibus". "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Paruo consilio respondendi literis voiuode et aliis lectis et faciendi salvumconductum Hostoie Posnanouich filiis et nepotibus secundum partes captas" Isto, 103v.

[64] Динић, *Хумско-требињска властела*, 48.

[65] "Vlatchus Tuerdchouich, Dobrasin et Mirosauus cursores coram domino Rectore ser Gauze de Poza conqueruntur supra Radoanum Ratcich et Vlatchum Surmanich. Eo quia ipsos ceperunt et verberibus sanguinauerunt et de pluri sibi derobauerunt iperperos XII, panes XXXVI et vestimenta tria valoris in totum iperperos XV. Et predicta fuerunt iam sunt VII dies elapsi prope Cerniza teritorii voyuode Sandagl. Testes: Ostoya Chrechich homo Ostoye Paxnanouich [tako]" (12. 6. 1433), DAD, Lamenta de foris, X, 11.

[66] "Vuchossauus Milatouich coram domino Rectore ser Natalis de Proculo conqueritur [prekriženo: *Eo quia sibi furtiuo modo his diebus ablatus fuit unus eius equus niger. Et ignorat per quem, reseruans sibi ius et tempus inquirendi*] supra Radossauum Brancich et Radoan eius fratrem et Vucichnam filium Radossaui Cuculich de Plische Vlacchos et Grubaz et Vitchum fratres Radunouich homines Ostoye Posnanouich de Tribigne. Eo quia sibi furati fuerunt unum equum in Popaua a Sachoua" (22. 3. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 157v.

Nekoliko Poznanovića ne možemo dovesti u vezu sa ovdje razmatranim osobama. Augusta 1411. godine spomenut je Pribat Poznanović[67], istoimeni marta 1434.[68], septembra 1412. Bogun Poznanović[69], Petusin Poznanović (1424-1428) Vlah iz katuna Lukača Borčetića[70], januara 1430. Radosav Poznanović[71] i augusta 1454. godine Dobre Poznanović.[72]

[67] "Goiacho Radoslaglich coram domino Rectore ser Clemente de Bodazia conqueritur contra Pribat Posnanouich et Raichum Milchanich de Cabrilli, dicens quod predicti furati fuerunt sibi duos boues quos dederat Clapino Radichieuich hominem Gergorii Nicholich" (16. 8. 1411), DAD, Lamenta de foris, II, 80.

[68] "Radoaz Pribillouich coram domino Rectore ser Natale de Proculo conqueritur supra Pribath Posnanouich et supra Thomam Sotchouich et supra Iuanis fratrum dicti Thome et supra Silloe Pribissalich. Eo quia dicti acusati per vim acceperunt dicto Radoaz capita decem et octo pecudum in Crasno super territorio Radossaui Paulouich. Et suprascripti acusati sunt homines dicti Radossaui" (16. 3. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 154.

[69] "Milcinus Mercagle et Pribislauus Radichieuich} coram domino Theodoro de Prodanello Rectore conqueruntur supra Bogun Posnanouich, Vlatichus et Vladislauum fratres Striesimirouich, Bragla et Pribil fratres Bosidarouich, Radin Dobroslaglich catonarium, dicens quod predicti per vim in Comarniz die XV augusti proxime elapssi acceperunt duodecim castratos, XII brachia pani et brachia XXX mercine, una interula ab homine. Item conqueritur supra Ratichum famulum Bratoslaui Predoyeuich, dicens quod soluta gabella dictus Ratichus accepitei per vim quatuor castratos" (8. 9. 1412), DAD, Lamenta de foris, III, 7.

[70] "Ser Johannes Lampre de Çrieua coram domino Rectore ser Marino Junii de Gradi conqueritur supra [prekriženo: *Vochasinus Rachoeuich*] Raduth Popouich, Osrichna Biladinouich et Petosin Posnanouich et Vochosauum Ostoych hominem Dobruschi Radognich. Eo quia in Canali in pastura furati fuerunt Ostoye Nosanouich equum unum, mulum unum et yrchum unum. Que animalia erant ser Johannis Lampre de Crieua. [Prekriženo: *Radiç Voislouich et*] Iuanis [prekriženo: *Cudiglinouichi*] Milanouich} socchi" (3. 2. 1424), DAD, Lamenta de foris, V, 255v; "Bogdan Dobreçeuich de Umbla coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Andrea de Mençe conqueritur supra Petusinum Posnanouich de cathuna Luchacii Borcetich et Vulchossauum Ghauicich et eius fratres Boghdanum et Mladienum de catuna Obradi Opacina. Eo quia his diebus propelapsis in loco Righiani prope castrum Clobuch predicti accusati ipsum accusatorem verberaueruntet sibi violenter diripuerunt duas camisias et grubonem et duas clamides rassa alba et duas beretas" (9. 5. 1428), Isto, VIII, 17.

[71] "Ego Voçina Radomanich de Zerniza confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me tanquam principalis et ego Radossauus Possnanouich tanquam eius Vozine plegius" (24. 1. 1430), DAD, Debita Notariae, XIV, 374v; Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1,* 142.

[72] "Micho fiol de Nichola de Miosa dauanti miser lo Rectore ser Nichola mat. de Gorgi fa lamento sopra Dobrie Posnanouich [prazan prostor] che vegnando a Raguxi de Sreberniza e siando Sotto Miceuaz e me asaltarno li sopra scritti mantelo I° nigro de pano, zentura una

Veći broj informacija o djelatnosti Radiča Vukosalića Poznanovića i Ostoje Poznanovića i njihovih ljudi omogućava da Poznanoviće identificiramo u naselju Podgljiva, te da ih vežemo za naselja Goricu i Jasen u Pobrđu koji predstavljaju sjeverne i istočne obronke današnjeg grada Trebinja, a što i onda i danas na terenu znači kontrolu glavnih komunikacija na Bosanskom (Drinskom, Trebinjskom putu) koji je kroz područje današnjeg Trebinja prolazio prema Bileći, kao i Nikšićkom putu koji je kroz Trebinje na istok preko Klobuka išao prema Onogoštu.[73] Poznatiji među ljudima Ostoje Poznanovića su Kapičići koji su ga nadživjeli i koji se mogu pratiti u tri generacije u periodu 1417-1525. godine.[74]

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

Serije:

– Consilium Maius

– Consilium Minus

de argento, chamisie 4, mutande 5 [?], choretto uno de pano biancho, bareta una de pano, fazoli tre, napa una, fazoli dui de fola, paro uno de chalze, libro uno, chalmar uno, linzoli dui, zenture 3 chon argento, anchora uno dedo de oro, una zoia, anchora chamise 3, anchora pelle 2 rasse, anchora une cjalze" (8. 8. 1454), DAD, Lamenta de foris, XXVII, 37.

[73] Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 40-41.

[74] (14. 1. 1417), DAD, Liber maleficiorum, IV, 208v; (3. 12. 1421), Lamenta de foris, IV, 363v; (3. 10. 1423), Isto, V, 206; (2. 12. 1424), Isto, VI, 65; (3. 12. 1424), Isto, 65v; (24. 8. 1426), Isto, VII, 57v; (1. 9. 1426), Isto, 61v; (3. 12. 1426), Isto, 111v; (18. 4. 1434), Isto, X, 167v; (10. 2. 1444), Isto, XVII, 191v; (10. 4. 1455), Isto, XXVIII, 86; (6. 9. 1462), Diversa Notariae, XLV, 129v; (8. 10. 1464), Lamenta de foris, XXXVI, 2v; (17. 11. 1464), Isto, XXXVI, 63; (4. 1. 1469), Isto, XLI, 54v; (22. 3. 1469), Isto, XXXVIII, 201v; (2. 11. 1506), Diversa Notariae, LXXXV, 198; (12. 6. 1512), Isto, XC, 54; (15. 12. 1514), Debita Notariae, LXXI, 6v; (28. 11. 1518), Diversa Notariae, XCIV, 129; (20. 10. 1520), Isto, XCV, 142; (10. 4. 1522), Diversa Cancellariae, CXI, 9; (11. 10. 1525), Isto, CXIV, 80v.

– Consilium Rogatorum
– Debita Notariae
– Diversa Cancellariae
– Lamenta de foris
– Lamenti politici
– Lettere di Levante
– Liber Maleficiorum
– Reformationes

Objavljeni izvori:

– Ivanović, Miloš. "Dva pisma Dubrovčana vojvodi Vukosavu, Ljubiši Bogdančiću i županu Radosavu povodom zatočenja Rahca Bogišića". *Građa o prošlosti Bosne i Hercegovine* br. 8 (2015): 31-40. (ćir.)
– Kurtović Esad. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1-2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017.
– Kurtović Esad. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526)*, 1-3, Sarajevo: Institut za historiju, JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019.
– Kurtović Esad. *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učunjenih izvan grada, Svezak IV, 1419-1422, Državni arhiv Dubrovnik)*. Sarajevo, Vlastito izdanje, 2020.
– Smiljanić, Aranđel. "Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima (1397, mart 25, Ljuta u Konavlima)". *Građa o prošlosti Bosne,* br. 1 (2008): 99-110. (ćir.)
– Stojanović, Ljubomir. *Stare srpske povelje i pisma, I/1*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1929. (ćir.)
– Stojanović, Ljubomir. *Stare srpske povelje i pisma, I/2*. Beograd, Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934. (ćir.)

LITERATURA

Knjige:

– Dinić, Mihailo. *Humsko-trebinjska vlastela*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967. (ćir.)

– Tošić, Đuro. *Trebinjska oblast u srednjem* vijeku. Beograd: Istorijski institut, 1998. (ćir.)

Članci:

– Kurtović, Esad. "Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku". *Godišnjak BZK Preporod*, br. 11 (2011): 279-301.

Summary

Poznanovićs – The Nobles From Trebinje

The Poznanović family represent the most important nobles in the Trebinje area towards the end of the fourteenth century. The family has its origins in those nobles who were found by the Bosnian administration in Travunija in 1377. Poznanovićs are connected with villages Podgljiva, Gorica, and Jasen up to the north-eastern part of Trebinje where they took control of the main communication parts of the Bosnian road (Drina, Trebinje) as well as the Nikšić road. They belonged to seniors from the Pavlović family. The most important representatives of the family are Poznan and his sons Vukoslav and Ostoja Poznanović. The dukedom in the Trebinje area is being questioned through the prism of Vukoslav Poznanović's dukedom. The thesis which is represented is that Vukoslav Poznanović did not have the title of duke and that a certain duke Vukoslav from 1410 has yet to be identified. Vukoslav Poznanović comes out on the historical scene in 1397 as one of the three strongest representatives of count Pavle Radinović at the coast. Vukoslav Poznanović is mentioned for the last time in the sources from 1419. He had sons Pribil and Radič Vukosalić. He was inherited by his son Radič Vukosalić (last mentioned in 1444.), and he was helped by his uncle Ostoja Poznanović.

UDK: 718+297 (458.2) “ 1874 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.49
Izvorni naučni rad
Primljen: 1. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Ирена Колај Ристановић
Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Београд, Србија
irena.sekerleme@gmail.com

Османско војно гробље на Малти: прилог проучавању споменика исламске цивилизације

Апстракт: Османско гробље на Малти, подигнуто 1874. године, представља монументални комплекс који чине маузолеј подигнут у част шехида страдалих приликом опсаде Малте 1565. године и гробни споменици турских војника погинулих у Првом светском рату, а значајан је део османског културног наслеђа на Медитерану. Изграђено на иницијативу султана Абдулазиза, османско гробље на Малти не представља једини архитектонски споменик османског карактера, али је једини комплекс који представља део османског културног наслеђа и сведочанство о културном идентитету Османлија у овом делу Европе. Овај рад има за циљ да укаже на неопходност заштите османског непокретног културног наслеђа у оквиру исламског, те истакне значај меморијалне културе која је саставни део идентитета Османлија, али и муслимана. Истовремено, ова студија се бави историјатом настанка и укратко архитектонским одликама гробног комплекса са освртом на значај меморијалне културе Османлија. Поред пратећих илустрација, у раду је дата и транслитерација и превод инскрипција на османском језику који се налазе на централном споменичком обележју, а чине их имена страдалих војника у Првом светском рату.

Рад је настао као резултат истраживања на терену, али и применом интердисциплинарног приступа научном истраживању, коришћењем примарних историјских извора похрањених у Националном архиву Малте, тумачењем инскрипција на османском језику, те релевантне литературе.

Кључне речи: османско наслеђе, гробље, маузолеј, инскрипција, Малта

Abstract: The Ottoman Cemetery in Malta, constructed in 1874, represents a monumental complex which involves a mausoleum erected in honor of soldiers who laid their lives during the siege of Malta in 1565, and graves of Turkish soldiers who died during World War I, and a significant part of Ottoman cultural heritage in the Mediterranean. Built on the initiative of the Sultan Abdulaziz, the Ottoman cemetery in Malta does not represent the only architectural monument of the Ottoman provenance, but it is the only complex that represents a part of Ottoman cultural heritage and a testimony to the cultural identity of Ottomans in this part of Europe. This paper aims to indicate the necessity of preservation of the Ottoman immovable cultural heritage within the Islamic heritage, to accent the importance of memorial culture which is an integral part of the identity of Ottomans, but also Muslims. This study also deals with the history of the cemetery origin and basic architectural characteristics of the complex, so it provides an overview of the Ottoman memorial culture. Besides illustrations, this work contains the transliteration of inscriptions of the central monument dedicated to the soldiers who gave their lives in World War I, and the translation of the inscriptions into Serbian. The paper is a result of the field research, but also of implementation of an interdisciplinary approach to the subject, use of primary historical sources preserved in the National Archives of Malta, transliteration and translation of monument inscriptions, and relevant literature.

Keywords: Ottoman heritage, cemetery, mausoleum, inscription

Уместо увода

Османско војно гробље или Турско војно гробље на Малти (ен. *Ottoman Military Cemetery/Turkish Military Cemetery*; малт. *Iċ-Ċimiterju tat-Torok*) подигао је султан Абдулазиз хан (1871-1876) 1874. године у част војника који су положили свој живот приликом опсаде Малте 1565. године. Гробни комплекс чини турбе или маузолеј и бројни нишани заостали из периода XVI века. Нажалост, нишани нису у добром стању, па се инскрипције на њима готово не виде. Централни део гробља чини споменик подигнут палим шехидима у Првом светском рату.[1] Премда су подаци о изградњи меморијалног комплекса, похрањени у Државном архиву Малте (*National Archives of Malta*) у Рабату, веома оскудни и део су кореспондентних списа малтешких извршних органа власти, тачније протокола о изградњи хришћанског католичког гробља (*Addolorata Cemetery*) које се налази у непосредној близини, у нашем истраживању смо се ослонили на садржај поменутих извора, садржај инскрипција надгробних споменика урезаних на османском језику, те релевантну литературу, чијом се обимношћу не можемо похвалити. Случај да подаци о османском гробљу буду похрањени међу списима о изградњи католичког гробља је у вези са радом архитекте Емануела Луиђија Галиције (*Emanuele Luigi Galizia*) (1830-1906) који је био идејни творац пројеката за подизање оба гробна комплекса.

До сада су објављене две студије које се тичу Османског војног гробља на Малти. Прва студија је настала из пера новинара Мехмета Тутунџуа (*Mehmet Tütüncü*) под називом *Malta Türk Şehitliği*[2], а друга као архитектонска анализа гробног комплекса од Конрада Такеа (*Conrad Thake*), историчара уметности, под називом *The Ottoman*

[1] Споменици датирају из различитог периода, те је изучавање историје настанка истих представљало изазов посебно у погледу утврђивања тачних података.

[2] Mehmet Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", *u: Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: Bir Dünya Savaşı ve Mirası,* cilt 1, ur. Halil Çetin i Lokman Erdemir (*Çanakkale: Çanakkale Valiliği, 2015*), 501-525.

Muslim Cemetery in Malta[3]. Требало би напоменути да ниједан од аутора није османиста. Студија Мехмета Тутунџуа, представљена на симпозијуму одржаном поводом обележавања стогодишњице избијања Првог светског рата, 2014, у Чанакалеу, пружа основне податке о изградњи гробља, судбини гробља током Првог светског рата, препис урезаних натписа на споменицима на турски језик, али не и о изванредном архитектонском решењу архитекте Емануела Луиђија Галиције као ни о основним постулатима исламске/османске меморијалне културе у складу са којом је комплекс изведен. Биографски подаци о архитекти су такође изостали.

Монографија Конрада Такеа обухвата историјат изградње гробља и маузолеја, основне податке о архитекти, те податке о рестаурацији гробља, које је спровео Завод за заштиту споменика културе Малте, надлежан за презервацију непокретног културног наслеђа на острву. У око стотину и педесет страница ове студије, обухваћен је период од 1874. до 2016. године, када је рестаурација гробља завршена. Ова монографија обилује илустративним материјалом, пружа податке о основним архитектонским одликама гробља, али не и подацима из примарних архивских извора, јер исти нису сачувани. У истој је изостао осврт на значај османске меморијалне културе чија је улога у очувању наслеђа културног идентитета Турака Османлија веома значајна посебно у окружењу које не подразумева неговање исламске традиције. Стиче се утисак да је монографија намењена посетиоцима османског гробља, јер је илустративни материјал веома обиман, а анализа архитектонских и уметничких одлика гробља нешто краћа.

Меморијална култура Турака Османлија

Дела меморијалне културе Османлија припадају области османске, али и исламске уметности и архитектуре. Иако је веома тешко дефинисати исламску уметност због богатства стваралачког

[3] Conrad Thake, *The Ottoman Muslim Cemetery in Malta* (Valletta: MidseaBooks, 2016).

опуса који обухвата, "у суштини, исламска уметност подразумева уметничко стваралаштво настало на подручјима где су владали муслимани, стварану за муслимане или од муслимана, а придев 'исламска' јесте цивилизацијска, а не искључиво верска одредница".[4]

Није непознато да се меморијална култура муслимана огледала и огледа се у подизању надгробних споменика: нишана (тур. *nişan*) и својеврсних маузолеја: турбета (тур. *türbe*). Абдулах Шкаљић дефинише термин *нишан*, између осталог, као "белег, обележје, дар који се даје девојци приликом веридбе", те "надгробни камен на муслиманском гробљу".[5] Нишани су најбројнији споменици меморијалне културе. Ови надгробни споменици, припадају исламској меморијалној култури, а најчешће су грађени од тесаног камена. Њихова разноликост подразумева облик, величину, садржај у виду инскрипција, те места на којима су подизани. Разлика међу нишанима прави се и према томе коме су подигнути, па тако разликујемо мушке, женске и дечије нишане. Нишан је обележавао мезар, у виду два споменика: једног у врху и другог у дну гробног места. Уколико посматрамо њихов историјски развој, важан печат дала је и епоха у којој су изграђени.[6] Неретко су, поред садржаја, у нишане били урезани мотиви попут полумесеца, мача, секире, топуза и тиме сваки нишан учинили готово јединственим архитектонским делом и уврстили га у корпус османске културне баштине.[7]

Градске махале, гробља и друга места красили су маузолеји (тур. *türbe*) који су подизани у име сећања на истакнуте личности

[4] Haris Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti očima historije umjetnosti", *Context: časopis za interdisciplinarne studije* 3, br. 1 (2016): 53; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине* (Београд: Друштво за урбану историју, 2020), 77.

[5] Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Novi Sad: Prosveta, 2015), 493.

[6] Alija Bejtić, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4 (1943): 285

[7] Исто, 287-288; Ирена Колај Ристановић, "Културни идентитет муслимана у Београду 1841-1867" (докторска дисертација, Универзитет у Београду-Филолошки факултет, 2021), 220.

османског друштва, али то није било правило већ тек појединачни случај. Термин *турбе* се дефинише као "надкривена гробница, маузолеј".[8] Истакнути поданици Царства су били појединци који су припадали вишем слоју османског друштва, али и верски представници попут шејхова муслиманских текија. Турци Селџуци су најзаслужнији за почетак развоја уметничког приступа изградњи маузолеја, који су у зачетку били мањих димензија. Споља су били декорисани калиграфским натписима на арапском, а изнутра украшени плочицама са флоралним елементима или зидовима обогаћеним исписима из Кур'ана. Куполе турбета у време Турака Селџука нису биле овалне већ пирамидалне или купасте. Међутим, кров турбета са куполом се временом наметнуо као решење као и "четвороугаони, осмоугаони или дванаестоугаони план изградње". Декор у виду флоралних украса ентеријера турбета је бивао све ређе заступљен, а прибегавало се једноставнијем решењу: унутрашњим зидовима обојеним у бело са натписима из Кур'ана."[9] У развоју стила у ком су турбета грађена, веома важну улогу имали су османски Турци, који су изградњу турбета подигли на ниво уметности, те османска турбета широм Царства учинили готово једнаким. Од тада су турбета представљала "мале поткуполне грађевине изграђене од камена на кружној или полигоналној основи. У самом турбету се налазио саркофаг без тела преминулог".[10]

Иако су турбета подизана у стилу исламске архитектуре, она не припадају области величања ислама, већ напротив, појединца који је сматран утицајном личношћу у османском друштву. Ипак, неоспорна је чињеница да сви ови објекти као део исламске уметности величају реч Божију. Иста дају допринос очувању "традиције и обичаја", те нам

[8] Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 624; Колај Ристановић, "Културни идентитет муслимана", 220.

[9] Робер Мантран, *Историја Османског царства* (Београд: Цлио, 2002), 815.

[10] Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 72-74.

дају увид у "социјалну структуру заједнице" у којој су изграђени.[11]

Требало би имати у виду да је османска цивилизација као и друге исламске цивилизације полагала велики значај уређењу градских насеља. У складу са тим су и гробља у градским насељима често подизана плански, те је за поједине уметнике лепота објеката које граде постала императив. Харис Дервишевић сматра да "исламска традиција налази упориште за естетска начела у описима Џенета", те да су "поједини Кур'ански ајети послужили уметницима да на земљи пресликају џенетску стварност".[12]

Бројни споменици османске меморијалне архитектуре украшени су калиграфским инскрипцијама које, заједно са објектом који красе, чине посебно архитектонско дело. Османски Турци су "смрт доживљавали као природни завршетак овоземаљског живота што је утицало да гробља буду саставни део махале".[13] И садржај Кур'анских сура потврђује наведено. "Свако живо биће ће смрт окусити, и Нама ћете се после вратити".[14] Уколико узмемо у обзир податак да су центар исповедања вере, образовања и међусобног окупљања у исламском свету представљали и представљају сакрални објекти, џамије и месџиди, нимало не чуди идеја да се покојници сахрањују у њиховој непосредној близини. Ова гробља била су мања и у њима су се надгробни споменици: нишани низали један уз други изнад гробних места (тур. *mezar*).[15] И у самом Кур'ану је наведено: "Свако живо биће ће смрт окусити! [...] а живот на овом свету је само варљиво наслађивање".[16]

[11] Ramazan Biçer, "The Physical and Spiritual Anatomy of Death in Muslim Turkish Culture", *Kelam Araştırmaları* 7, br. 2 (2009): 32.

[12] Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti", 57.

[13] Мирјана Маринковић, "Живот османског града до епохе Танзимата", у: *Урбанизација у источној и југоисточној Европи*, ур. Срђан Рудић (Београд: Историјски институт САНУ, 2020), 159. Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара*, 77. Колај Ристановић, "Културни идентитет муслимана", 220.

[14] Сура "Паук", 29/57.

[15] Маринковић, "Живот османског града", 159; Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара*, 77.

[16] Сура "Имранова породица", 3/185.

Премда су сакрални објекти били саставни део махале на коју се надовезивала градска привредна четврт, чаршија, која је такође поседовала џамију или месџид у којој су исповедали веру запослени у чаршији, можемо рећи да су османски надгробни споменици, нишани или маузолеји, били део и привредне области која је чинила урбани центар османског града.[17]

Бројни сакрални објекти уз које су ницала муслиманска гробља били су саграђени из средстава вакуфа, те је потпуно природно да су нишани и турбета били саставни део вакуфа и чинили монументалне споменике или гробни комплекс који је био смештен у средиште османског града. Вакуфска средства су издвајана за изградњу маузолеја и гробних споменика у складу са исламом: "Онај који је дао смрт и живот да би искушао који од вас ће боље поступати; - Он је силни, Онај који прашта".[18]

Сеоска насеља остала су често урбано неразвијена. Стога су гробови муслимана, често били и "хрпе камења, стеле са епиграфима, украшени нишанима, а повремено маузолеји; често разбацани по природи у складу са древном препоруком да човек треба да буде сахрањен на пустом месту".[19] Можда би се једноставност и скромност појединих меморијалних споменика могла посматрати са становишта које је ближе "петом постулату исламског веровања: вери у Судњи дан која подразумева веровање у смрт, загробни живот, проживљење, одговорност за попступке на овом свету, награду за добра учињена на овом свету, те казну за злодела".[20] Иако људски род од свог постанка настоји да избегне смрт, у исламу је смрт "привремени растанак душе и тела како би се поново састали на Ахирету".[21]

[17] Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара,* 77.

[18] Сура "Власт", 67/2.

[19] Мантран, *Историја Османског царства*, 783.

[20] Aziz Hasanović, "Eshatologija u islamu", *Veritas*, studeni 2009 (приступ остварен 20. августа 2021, http://www.veritas.hr/casopisi/2009_11/11_2009_islam.html)

[21] Исто.

Изградња и декорација маузолеја и нишана морала је да прати, често раскошно, украшен сакрални објекат чије је трајање у османској цивилизацији најдуже. Сакрални објекти чија је намена вишеструка, потврђивали су "божанску величину и победоносно присуство ислама".[22] Гробља су се налазила и ван градских и сеоских насеља, па Робер Мантран заступа и становиште да "гробнице не поштују свет живих, те се на њих наилази на завојима путева".[23] Један од најпознатијих маузолеја у Османлија, *Јешил турбе* (тур. *Yeşil türbe*), у Бурси, саграђен је 1421. године.[24]

Уколико имамо у виду све претходно наведено, а тиче се смрти, те меморијалне културе, остаје питање које се тиче сврхе изградње маузолеја који су заправо само привремена "места боравка" оних "који су се преселили". Уколико имамо у виду чињеницу да је "архитектура коришћена како би идентификовала народ, културе и цивилизације", можемо закључити да су монументални меморијални споменици османског доба заправо представљали и представљају архитектонска дела исламске уметности која на својеврстан начин учествују у "обликовању сопствене културе и представљању исте свету".[25] Пример томе јесте Таџ Махал који је саграђен у комеморативне сврхе, а данас је један од најпознатијих споменика исламске уметности, те меморијалне културе.[26]

Османско гробље на Малти

Као што смо напоменули, шехиди који су дали живот приликом опсаде Малте од Турака Османлија, 1565. године, сахрањени су у области под именом *Xatt al Qwabar на острву*. Ово место је посетио

[22] Мантран, *Историја Османског царства*, 783.

[23] Исто, 814.

[24] Исто, 815.

[25] Behnam Ghasemzadeh i dr., "Symbols and Signs in Islamic Architecture", *European Review of Artistic Studies* 4, br. 3 (2013): 63.

[26] Исто.

султан Абдулазиз хан 1865. године приликом своје организоване посете Европи и Малти и затекао га у запуштеном стању, а гробна места погинулих обрасла коровом. Султан је одлучио да ода почаст војницима који су страдали приликом опсаде Малте, те у то име ангажовао малтешког архитекту Емануела Луиђија Галицију како би изградио идејно решење за подизање достојног гробног комплекса и маузолеја. Место на коме се данас налази Османско гробље, Марса, одређено је Одлуком Владе Малте прикладним за изградњу гробља и маузолеја, а у процесу изградње између Одбора за јавне радове и Централне администрације Османског царства посредовао је ондашњи конзул Царства, Наум Духани. Посебним Уговором, склопљеним између конзула Духанија и Владе Малте, од 11. јуна 1873. године, одлучено је да се изврши пренос посмртних остатака шехида из области *Xatt al Qwabar* у Марсу, а читав процес окончан је за шест месеци.[27]Османско гробље на Малти подугнуто је 1874. године. Исто се јавља под различитим називима: Конрад Таке, историчар уметности, назива га Османско муслиманско гробље (*Ottoman Muslim Cemetery*), а Мехмет Тутунцу, Турско гробље шехида на Малти (*Malta Türk Şehitliği*). У приручнику који обрађује историјат малтешке архитектуре, гробље је названо Турско војно гробље (*Turkish Military Cemetery*).[28]

Муслимани који су сахрањени на овом гробљу, а који су се борили у редовима османске војске 1565. године били су из области данашњег Алжира, Египта, Либије, Марока, Сомалије и Турске као и неких удаљенијих територија попут области Бурме, Индије, Индонезије и Француске Полинезије. Углавном су то били припадници војног корпуса и морнаричког особља или ратни заробљеници који су изгубили живот док су били заточени на Малти. Много касније, током Првог светског рата, турски војници који су

[27] Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", 501-525.

[28] *5000 Years of Architecture in Malta*, ur. Leonard Mahoney (Valletta: Valletta Pub, 1996), 316-317. Види *Прилог 1*.

били заробљени код Чанаккалеа на Средњем истоку, бродовима су доведени на Малту. На острву су умирали услед различитих болести у камповима за заробљенике. Због недостатка хране и лекова, те нехигијенских услова који су владали, на острву су преминула 22 војника. Поменути војници су сахрањени на истом гробљу на ком су сахрањени и припадници османске војске неколико векова раније. Сматра се да су сахрањивани сукцесивно од 1914. до 1919. године. Припадници војних одреда који су преминули потицали су из различитих крајева, а из Истанбула их је било четворица.[29]

Гробље је наставило да се користи за сахрањивање муслимана, а гробни комплекс је доживео прву рестаурацију између марта 1919. и октобра 1920. године, на иницијативу Кушчубаши Ешреф-бега (*Kuşcubaşı Eşref Bey*). Мезарје чија је изградња изведена планski формирано је са званичним називом "Исламско гробље на Малти", на парцели земљишта у Корадину 2007. године. Смештено је покрај новије џамије и исламског центра који су изграђени седамдесетих година прошлог века. Пре изградње ове џамије, османско гробље се користило и за одржавање заједничке молитве петком.[30]

Емануел Луиђи Галиција рођен је на Малти 1830. године. Био је један од најплоднијих и најспособнијих малтешких архитеката. Радио је као надзорник Одсека јавних радова Владе Малте[31] у периоду од 1880. до 1888. године. Потписник је архитектонских решења за гробље у Та Браксији (*Ta' Braxia Cemetery*) из 1855, католичког гробља у Марси (*Addolorata Cemetery*) и цркве Госпа од Милосрђа (*Lady of Sorrows*) из 1860, Турског војног гробља завршеног 1874, цркве у Балути (*Carmelite Church*) из 1871, Техничке школе Бугеја института у Хамруну из 1880, Викторијине капије из 1884. и стамбених објеката за Муре (*Moorish houses*) из 1884. године. Под његовим надзором завршена

[29] Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", 501-525.

[30] *Yearbook of Muslims in Europe*, ur. Jørgen Schøler Nielsen i dr. (Leiden: Brill, 2009), 233.

[31] National Archives of Malta (dalje: NAM), Rabat, Public Works Department, Addolorata Cemetery, book I-IV.

је изградња пијаце у Валети, чији је архитекта Хектор Цимели (*Hector Zimelli*). Како је турско војно гробље оставило велики утисак на султана Абдулазиза, одликовао га је Орденом Меџидије 1874. године,[32] који је установљен 1851. године од султана Абдулмеџида I.

Кореспонденција која је вођена између Одбора за јавне радове и архитекте Емануела Луиђија Галиције, аутора пројекта, није сачувана. Готово истовремено, архитекта је био ангажован на изградњи католичког гробља у Марси-*Addolorata Cemetery*, које се налази иза Османског гробља.[33] Архивска грађа која би обухватала архитектонску документацију, пројекат маузолеја изграђеног на гробљу, статички прорачун, обавезну документацију о спровођењу водоводне мреже до гробља, које је окружено растињем и украшено стабљикама цветова, нажалост није сачувана у Националном архиву Малте, док је архивска грађа за католичко гробље на Малти обимна и обухвата четири књиге кореспонденције архитекте са Одбором за јавне радове.[34] Због недостатка примарних историјских извора, није познато на који начин се одвијала изградња самог гробља, ко је био задужен за одржавање гробља и подигнутог маузолеја, из чијих извора је финансиран процес одржавања унутрашњег и спољашњег непосредног окружења које је било прекривено густим растињем, о чему сведоче фотографије гробља и маузолеја. Ипак, посматрајући овај јединствен комплекс, чини нам се да је намера султана Абдулазиза била да архитект изгради гробље са пратећим објектима попут поменутог раја о коме је Харис Дервишевић писао, настојећи да укаже да су уметници градећи објекте исламске уметности и архитектуре на земљи били инспирисани илустрацијама Џенета. О истом се и у Кур'ану наводи: "А за онога који се стајања пред Господарем својим буде бојао биће два перивоја [...] пуна стабала гранатих [...] у којима ће

[32] *5000 Years of Architecture in Malta*, 316-317.

[33] NAM, Public Works Department, Addolorata Cemetery, book I-IV.

[34] Исто.

бити два извора која ће тећи [...] у њима ће од свакога воћа по две врсте бити [...].[35]

Сам гробни комплекс са маузолејем је правоугаоног облика, а сваки угао украшен је високим минаретом, кога обогаћују украси у виду рељефне декорације при самом врху минарета. Улазна капија, коју красе четири минарета, израђена је од камена, а украшена гвозденом оградом у оријенталном стилу. Минарети су декоративног карактера. Улазна врата у сам гробни комплекс су израђена од гвожђа, обојена у зелену боју изнад којих се налази тугра султана Абдулазиза из 1290. хиџретске године, односно 1874. године по хришћанском календару и означава годину изградње гробног комплекса.[36] Тугра је оивичена лучном рељефном декорацијом која, као украс, садржи мамелучки симбол среће.[37]

Након уласка у атријум, са десне стране налази се споменик погинулим војницима у Првом светском рату, који садржи урезана имена војника и годину смрти на три стране од шест угаоних страница споменика. До самог споменика води узана стаза поплочана каменом, а око монумента засађено је цвеће и постављене заставе Републике Турске и Малте.[38]

Са леве стране спомен гробља налазе се положени споменици изгинулим војницима, чији урезани натписи садрже име и презиме војника, порекло и годину страдања. Споменици су од мермера и правоугаоног су облика.

Централни део заузима фонтана/чесма израђена од камена, коју красе три голубице постављене на врх, одакле би се могла пити вода. Чесма тренутно није у функцији.

[35] Сура "Милостиви", 55/46-52; Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti", 57.

[36] Прерачунавање датума у складу са: Türk Tarih Kurumu, Tarıh Çevirme Kılavuzu (приступ остварен 30. августа 2021, http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/). Види *Прилог 2*.

[37] Slobodan Maldini, *Enciklopedija arhitekture*, tom I, A-N (Beograd: Intergraf, 2004) 546.

[38] Види *Прилог 3 и Прилог 5* .

Турбе се налази на крају централне стазе гробног комплекса и израђено је такође од камена. Сви објекти су изграђени од малтешког камена који се показао као изузетно отпоран на влагу. Турбе је осмоугаоног облика и састоји се од два објекта који су међусобно повезани улазом који визуелно подсећа на ходник. Кров маузолеја красе два кубета, са леве и десне стране, на чијем врху је постављен метални полумесец са звездом и четири минарета која су такође декоративног карактера. Сам улаз у маузолеј краси четири минарета. Сви минарети су украшени орнаментима. Након успења уз степенице, са леве стране налазе се улазна врата иза којих је узак и мрачан ходник који води кроз маузолеј. На предњем истуреном зиду зграде маузолеја, са леве и десне стране налазе се прозори, оживљени обликом лукова.

У самом врху свода предњег зида, урезан је, у средини, натпис на османском језику у следећем преводу:

"Ово гробље, подигнуто је 1290. хиџретске године у време владе османског падишаха султана Абдулазиза хана".

У левом углу, у самом ћошку, на крају средишњег урезаног садржаја, урезан је датум рестаурације и име рестауратора у следећем преводу:

"Рестаурација обављена од стране Ешреф бега 1335. године".[39]

Испод је уграђена табла на француском језику у коју је урезана песма страдалим војницима, чији садржај је објавио Мехмет Тутунџу у својој студији *Malta Türk Şehitliği*.[40]

Конрад Таке наводи да је постојала идеја о изградњи сакралног објекта: џамије у оквиру гробног комплекса. Сматра се да је архитекта израдио идејно решење за подизање џамије, 1883. године, девет година након завршетка овог импозантног архитектонског дела. Џамија је требало да буде подигнута иза самог маузолеја, а

[39] Види *Прилог 4*.

[40] Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", 501-525.

данас је тај простор оивичен високим зидом у циљу заштите.[41] Из извора који су нама били доступни, можемо закључити да је џамијски објекат требало да буде изграђен у стилу једнопросторне поткуполне грађевине осмоугаоне основе. Ово је основна одлика џамија изграђених по узору на византијске цркве осмоугаоне основе.[42] Планирано је да улаз у џамију буде у средишту предње стране објекта, а да се осветљеност унутрашњег простора постигне путем прозора малих димензија.[43]

Изградња молитвеног објекта би можда условила и насељавање муслимана у поменутој области, али у стварности то није био случај.

Резиме

Вишевековна традиција изградње меморијалних споменика у османској, те исламској цивилизацији обухвата нишане, који "нису само исклесани камен или материјални остатак неких прошлих времена [...] јер сваки нишан има нам много тога рећи под условом да његов говор умемо препознати", те маузолеје чија намена и меморијалне форме егзистирају вековима управо као "споменици уметности и архитектуре који нису само наслеђе ислама него целог света, чиме се надилазе националне, конфесионалне, и културне разлике"[44]. Османско гробље на Малти представља јединствен израз уметника чија инспирација лежи у величанствености, лепоти, хармонији и "уредности муслиманске" традиционалне архитектуре. Исто је одолело настојањима модерне цивилизације која тежи да као

[41] Conrad Thake, "Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives", *Times of Malta*, 24. 05. 2019. (приступ остварен 6. јуна 2021, https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813).

[42] Maximilian Harmuth, "The history of centre-periphery relations as a history of style in Ottoman provincial architecture", u: *Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage*, ur. Maximilian Harmuth (Sarajevo: CHwB, 26-29).

[43] Види *Прилог* 6.

[44] Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti", 61.

императив представи уметничке форме и стилове чије основне одлике понекад представљају спону између прошлости и садашњости. У складу са тим, Османско гробље на Малти представља меморијални центар који је својом наменом, уметничким и архитектонским одликама учинио богатијом исламску културну баштину.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Разгледница са сликом Османског војног гробља на Малти[45]

Прилог 2

Тугра султана Абдулазиза из 1290. године

Прилог 3

Споменик погинулим војницима у Првом светском рату (1916-1917)

[45] NAM, Postcards of Ottoman Military Cemetery, Marsa, Malta, 0124.

Прилог 4

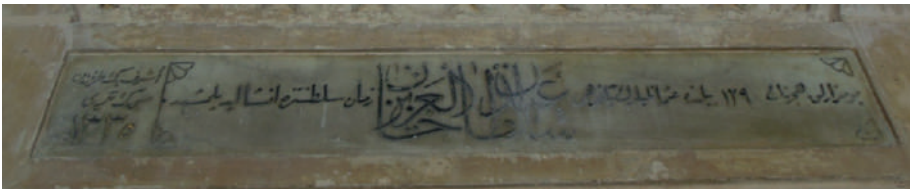

Инскрипција на предњем зиду турбета

Прилог 5

Средишњи споменик страдалим војницима посвећен је шехидима који су свој живот дали током Првог светског рата (1916-1917). Шестоугаони вертикални споменик садржи урезана имена шехида на три странице.

У средишњем делу, урезан је следећи садржај:

1) Ey ziyâretçiler!
2) Bu âbide harb-i umûmî de Malta'da
3) Esir iken vefât edenlerin hâtıra
4) Larını ihyâ içûn mücâhidin
5) Komândânı Eşref Bey tarafından
6) Taberru'an yaptırılmıştır.
7) Rûhlarını şâd ediniz!
8) Fâtiha
9) 1335

Превод:

Хеј, посетиоци! Овај званични споменик на Малти подигнут је у знак сећања на страдале војнике под покровитељством њиховог команданта Ешреф бега. Покој им души! Фатиха 1335. године.[46]

[46] Година 1335. по хиџри одговара 1916/1917. години по хришћанском календару. Прерачунавање датума у складу са: *Türk Tarih Kurumu, Tarıh Çevirme Kılavuzu* (приступ остварен 30. августа 2021, http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/).

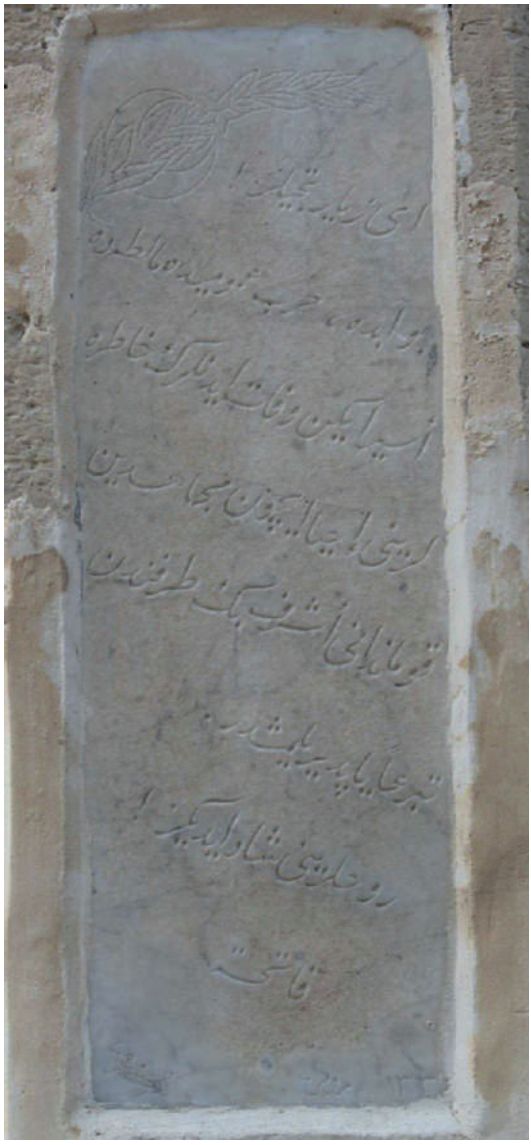

Садржај са десне стране садржи:

1) Sûvârî yüzbaşılarından İzmirli Bekir Sıdkı efendi 1331[47]
2) Mecrûhâ Çannakkaleden esir gelen şehid İskenderunlu Mehmed oğlu Halil Çavuş 1331
3) Tirebolu gemici Süleyman oğlu Mehmed 1331

[47] Година 1331. по хиџри одговара 1912/1913. хришћанској години.

4) Hışırlı gemici Bayram oğlu Mustafa 1332[48]
5) Osmanlı Ordusundan matrûd sûvarî yüzbaşısı Halepli Hacı Ali İsanın uykuda iken katlettiği İstanbullu Sadî Necdet efendi 1332
6) Selânikli Ali oğlu Yûsuf 1333[49]
7) Hukûk mezûnlarından [Bravalı]Ahmet Şevket efendi 1333
8) Cidde sıhhîye hademelerinden İnegöllü İzzet efendi 1333
9) Selâniklî Ferhar oğlu Hâfiz Ali efendi 1334[50]

Превод:

1) Бекир Сидки ефендија из Измира, предводник коњице, 1331.
2) шехид Халил Чавуш, син Мехмедов из Искендеруна, који је дошао међу рањенима као заробљеник, 1331.
3) Мехмед, син Сулејманов из Тиреболуа, морнар, 1331.
4) Мустафа, син Бајрамов из Хиширлија, морнар, 1332.
5) Сади Нецдет ефендија из Истанбула, предводник коњице османске војске, који је убијен у сну од стране Хаџи Али Исе из Алепа, 1332.
6) Јусуф, син Алијев из Солуна, 1333.
7) Ахмет Шевкет ефендија из Браве, правна служба, 1333.
8) Изет ефендија из Инеголуа, чистач из џеданске службе здравствене заштите, 1333.
9) Хафиз Али ефендија, син Ферхаров из Солуна 1333.

[48] Година 1332. по хиџри одговара 1913/1914. хришћанској години.
[49] Година 1333. по хиџри одговара 1914/1915. хришћанској години.
[50] Година 1334. по хиџри одговара 1915/1916. хришћанској години.

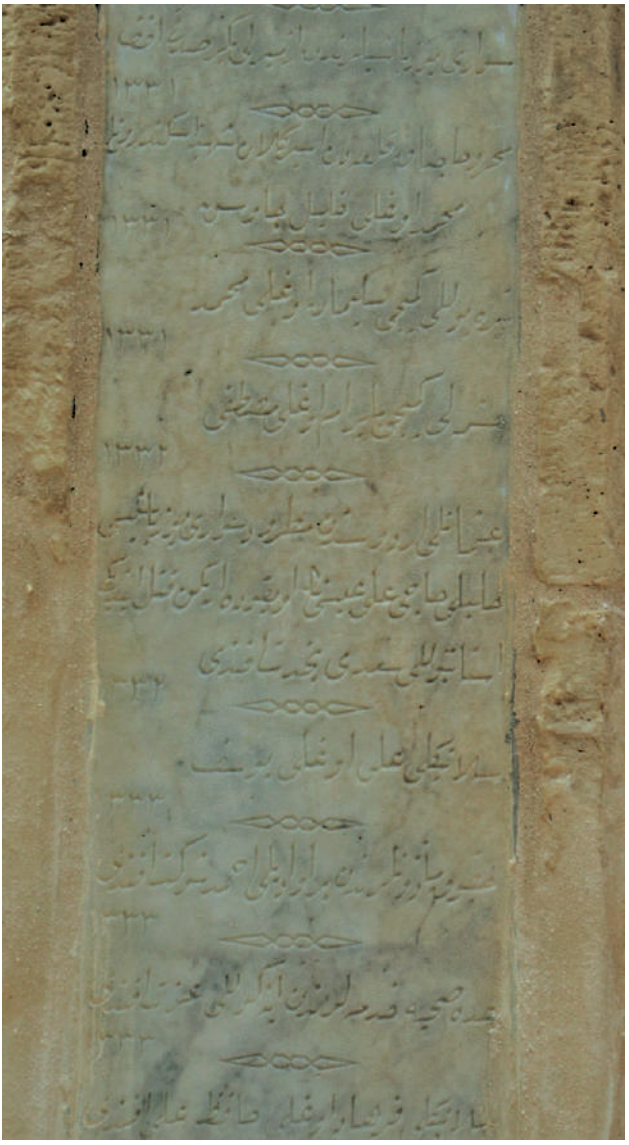

Садржај са леве стране споменика је следећи:

1) Tosyalı asker Aziz oğlu Abdullah 1334
2) Cidde polis mâmûrlarından Kesriyeli Mehmed Hayri efendi 1334
3) Mekke sıhhîye mâmûrlarından İstanbullu Mehmed Ali efendi 1334

4) Ordulu gemici Osman oğlu Ömer Reis 1334
5) Saydalı gemici Ömer oğlu Mahîdin 1335[51]
6) Cidde polis mâmûrlarındanYemenli Mahmud Kâmil efendi 1335
7) Giridli Arif oğlu İbrahim Edhem efendi 1335
8) İstanbullu Şaban Ahmet Kirameddin efendi 1335
9) İraklı gemici Necim oğlu Seyyid Mehmed 1335
10) Saydalı gemici Vehbi Zehra 1335
11) Hindli hekim Seyyid Nusret Hüseyin efendi 1335

Превод:

1) Абдулах, син Азизов из Тосје, 1334.
2) Мехмед Хајри ефендија из Касторије, цедански полицијски службеник, 1334.
3) Мехмед Али ефендија из Истанбула, службеник меканске службе здравља, 1335.
4) Омер Реис, син Османов, морнар, 1335.
5) Махидин, син Омеров из Сидона, 1335.
6) Махмуд Камил ефендија, полицијски службеник из Цеде, 1335.
7) Ибрахим Едхем ефендија, син Арифов са Крита, 1335.
8) Шабан Ахмет Кирамедин ефендија из Истанбула, 1335.
9) Сејид Мехмед, син Нецимов, морнар из Ирака, 1335.
10) Вехби Зехра из Сидона, морнар, 1335.
11) Сејид Нусрет Хусејин ефендија, лекар из Индије, 1335.

[51] Година 1335. по хиџри одговара 1916/1917. хришћанској години.

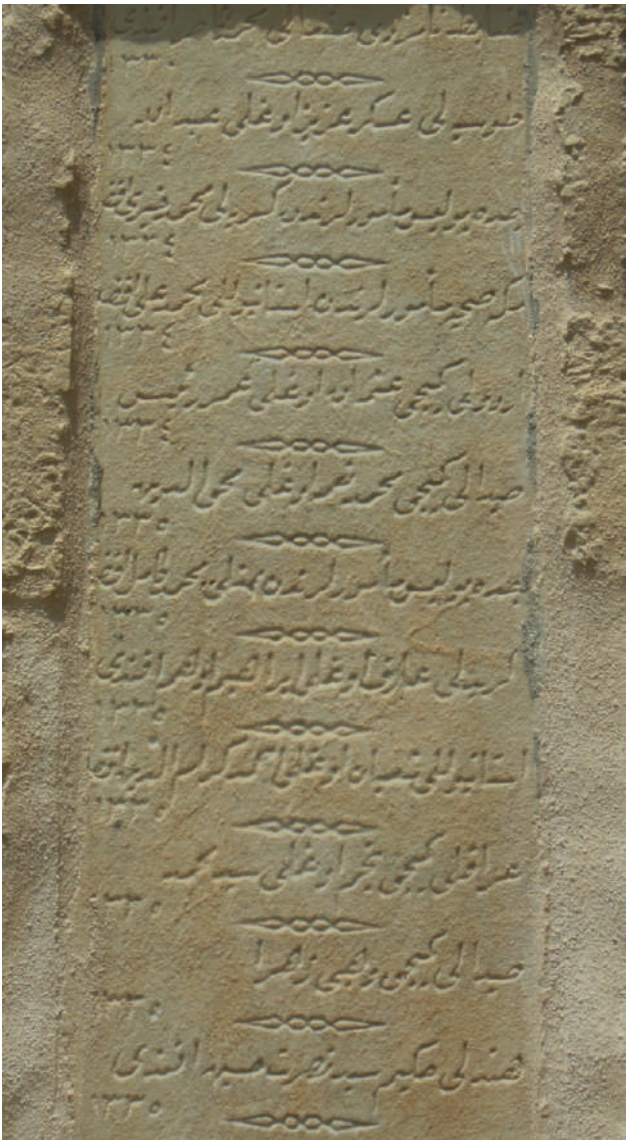

Прилог 6

Пројекат изградње џамије[52]

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– National Archives of Malta, Rabat (NAM)
  – Postcards of Ottoman Cemetery
  – Public Works Department, Addolorata Cemetery

LITERATURA

Knjige:

– *5000 Years of Architecture in Malta*. ur. Leonard Mahoney. Valletta: Valletta Pub, 1996.

[52] Conrad Thake, "Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives", *Times of Malta*, 24. 05. 2019. (приступ остварен 6. јуна 2021, https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813)

– Đurić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*. Beograd: Muzej grada Beograda, 1977.
– Klinčević, Nihad. *Nišani u Bosni i Hercegovini*. İstanbul: TDBB, 2021.
– Kolaj Ristanović, Irena. S*tatus vakufskih dobara u Kneževini Srbiji (1878-1882): prilog proučavanju osmanske baštine*. Beograd: Društvo za urbanu istoriju, 2020. (ćir.)
– Maldini, Slobodan. *Enciklopedija arhitekture*, tom I, A-N. Beograd: Intergraf, 2004.
– Mantran, Rober. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio, 2002. (ćir.)
– Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Prosveta, 2015.
– Thake, Conrad. *The Ottoman Muslim Cemetery in Malta*. Valletta: MidseaBooks, 2016.
– *Yearbook of Muslims in Europe*. ur. Nielsen, Jørgen Schøler, i Samim Akgönül i Ahmet Alibašić i Brigette Maréchal i Christian Moe. Leiden: Brill, 2009.

Članci:

– Bejtić, Alija. "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini". *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4 (1953): 229-297.
– Biçer, Ramazan. "The Physical and Spiritual Anatomy of Death in Muslim Turkish Culture". *Kelam Araştırmaları* 7, br. 2 (2009): 19-38.
– Dervišević, Haris. "O ključnim temama islamske umjetnosti očima historije umjetnosti". *Context: časopis za interdisciplinarne studije* 3, br. 1 (2016): 51-65.
– Ghasemzadeh, Behnam i Atefeh Fathebeghali i Ali Tarvirdinassab. "Symbols and Signs in Islamic Architecture". *European Review of Artistic Studies* 4, br. 3 (2013): 62-78.

– Harmuth, Maximilian. "The history of centre-periphery relations as a history of style in Ottoman provincial architecture". u: *Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage*, ur. Maximilian Harmuth. Sarajevo: CHwB, 2010, 18-29.

– Marinković, Mirjana. "Život osmanskog grada do epohe Tanzimata". u: *Urbanizacija u istočnoj i jugoistočnoj Evropi*, ur. Srđan Rudić. Beograd: Istorijski institut SANU, 2020, 153-167. (ćir.)

– Tütüncü, Mehmet. "Malta Türk Şehitliği". u: *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: Bir Dünya Savaşı ve Mirası*, cilt 1, ur. Halil Çetin i Lokman Erdemir. Çanakkale: Çanakkale Valiliği, 2015, 501-525.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

– Kolaj Ristanović, Irena. "Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841-1867". Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu-Filološki fakultet, 2021. (ćir.)

Sadržaji s www. (World Wide Web):

– Hasanović, Aziz. "Eshatologija u islamu", *Veritas*, studeni 2009 (приступ остварен 20. августа 2021, http://www.veritas.hr/casopisi/2009_11/11_2009_islam.html)

– Thake, Conrad. "Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives", *Times of Malta*, 24. 05. 2019 (приступ остварен 6. јуна 2021, https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813)

Summary

The Ottoman Military Cemetery in Malta: A Contribution to the Study of Monuments of Islamic Civilization

The tradition of construction of memorial monuments in Ottoman, and Islamic civilization that lasted for centuries includes gravestones which are not "only hewed stones or material remnants of past time [...] because every gravestone has a lot to say only if we can recognize its words",[53]so mausoleums/tombs whose purpose and memorial forms existed for centuries exactly as "monuments of art and architecture which do not represent only the heritage of Islam, but the whole world. This overcomes national, confessional and cultural differences".[54] The Ottoman cemetery in Malta represents a unique expression of an artist whose inspiration came from magnificence, beauty, harmony, and "tidiness of Muslim" traditional architecture. The complex has resisted the efforts of modern civilization, which strives to present imperative artistic forms and styles whose basic distinctions sometimes represent a connection between the past and the present. Accordingly, the Ottoman cemetery in Malta represents a memorial center that enriches the Islamic cultural heritage in accordance with its use, artistic and architectural characteristics.

[53] Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini* (İstanbul: TDBB, 2021), 5.

[54] Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti", 61.

UDK: 070:949.715 (520+497.6 Hercegovina) " 1861/1878 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.77
Pregledni rad
Primljen: 1. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Nakazava Takuja
Univerzitet na Hokaidu – Centar za
slavističko-evroazijska istraživanja
Saporo, Japan
nakazawat@slav.hokudai.ac.jp

Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi na ustanke u Hercegovini (1861-1878)[1]

Apstrakt: Ovaj članak analizira japanske geografske knjige, novine i putopis od 1861. do 1878. godine i razmatra njihove poglede na Hercegovinu i tamošnji ustanak protiv Osmanskog Carstva. Tada je Japan okončao svoju dugu izolaciju i počeo obraćati pažnju na spoljnu situaciju. Japanci su u to vrijeme ustanak u Hercegovini smatrali događajem koji prijeti Osmanskom Carstvu i poljuljava međunarodni poredak ili oslobodilačkom borbom Južnih Slavena koje je potiskivalo Osmansko Carstvo.

Ključne riječi: Japan, Hercegovina, istočno pitanje, japansko-bosanskohercegovački odnos, period Meiđi, geografija, *rangaku* (holandistika)

Abstract: This paper analyzes Japanese geography books, newspapers, and travelogue from 1861 to 1878 and discusses their views on Herzegovina and

[1] U ovom radu japanska i druga istočnoazijska imena napisana su istočnoazijskim redoslijedom, tj. ime slijedi prezime. Sva japanska imena mjesta i lična imena prepisana su prema Jamasakijevom rječniku. Хироши Јамасаки-Вукелић, *Јапанско-српски српско-јапански речник: Са кратком граматиком јапанског језика*, треће и допуњено издање (Београд: Завод за уџбенике, 2014). Ako je iza "ん (n)" slovo koje predstavlja samoglasnik, umetnut je znak " ' " kako bi se razlikovao od "na" linije (npr. "んい" je zapisano kao "n'i", a "に" je zapisano kao "ni").

the uprising against the Ottoman Empire there. This was when Japan ended its long isolation and began to pay attention to the foreign situation. For the Japanese at that time, the uprising in Herzegovina was regarded as an event that threatened the Ottoman Empire and shook the international order, or as a liberation struggle by the South Slavs oppressed by the Ottoman Empire.

Keywords: Japan, Hercegovina, the Eastern Question, Japanese-Bosnian relationship, Meiji period, geography, *rangaku* (Dutch studies)

Uvod

Kada je Japan napustio svoju dugu izolaciju (takozvani *sakoku*)[2] i započeo širi kontakt sa Zapadom, u Hercegovini je bilo mnogo pobuna protiv Osmanskog Carstva. Previranja na teritoriji starog carstva, poznata kao Istočno pitanje, privlačila su pažnju Zapada. Dobivši informacije o situaciji u istočnoj Evropi preko zapadne Evrope, Japanci su u drugoj polovini 19. vijeka vidjeli Hercegovinu kroz lupu Zapada. Svrha ovog rada je razjasniti historijski proces nastanka japanskog pogleda na Hercegovinu, ispitivanjem podataka o Hercegovini u japanskom društvu od 1860-ih do 1870-ih.[3] Postoji nekoliko prethodnih studija o japanskom pogledu

[2] Šogunat Tokugave, osnovan 1603., zabranio je kršćanstvo i ulazak španskim i portugalskim konvojima u prvoj polovici 17. vijeka. Ova politika se tradicionalno naziva sakoku (鎖国), odnosno "zatvorenost zemlje". Međutim, šogunat nije u potpunosti prekinuo diplomatske i trgovačke odnose sa strancima. Gradu i feudalcima koji se nalaze na granici dao je privilegiju trgovanja sa strancima i zabranio druge diplomatske i trgovačke odnose, odnosno stavio je vanjske odnose pod kontrolu šogunata. Japan je trgovao sa strancima na "četiri vrata": s Korejom na Cušimi (ostrva između Kjušua i Koreje), s Kraljevinom Rjukjuom u Sacumi (južnom kraju Kjušua), sa sjevernim narodima u slivu rijeke Amur u Macumaeu kroz Ainu (starosjedioci na Hokaidu, južnom Sahalinu i Kurilskim otocima) i s Holandijom u Nagasakiju. O međunarodnim odnosima ranomodernog Japana, vidi: Arano Jasunori, *"Sakoku" o minaosu* (Tokio: Ivanami šoten, 2019), 45-107.

[3] Inaba Micutoši raspravlja o japanskim pogledima na Bosnu i Hercegovinu početkom 20. vijeka, ali nije spomenuo rani period Meiđi. Inaba Mitsutoshi, "Pisanje japanskih listova o Sarajevskom atentatu", *Prilozi,* br. 45 (2016): 97-117; Isto, "Nitobe inazoo no barukankan: 'Bosunia no noosei' no seiseiđiteki dokkai", *Suravu kenjuu*, br. 66 (2019): 151-166.

na Istočno pitanje,[4] ali jedina koja detaljno razmatra sliku Hercegovine je članak Vang Ćijinga.[5] Vangin članak također je sveobuhvatno proučavanje samo dvaju novina, ali se ne dotiče informacija iz perioda Edo ili drugih savremenih informacija.[6] U ovom radu istražujem, na osnovu prethodnih studija, najraniju historiju odnosa između Japana i Bosne i Hercegovine, koja u dosadašnjim proučavanjima nije dovoljno istražena.[7]

Prve informacije o Hercegovini od kraja 18. vijeka do 1860. godine

U Japanu je tokom perioda Edo (1603-1868), zbog njegove geografske udaljenosti i izolacijske politike, bilo teško dobiti detaljne informacije o situaciji u Evropi (podaci o Evropi dolazili su sa kineskog i holandskog

[4] Terađima Kenđi 寺島憲治, "Nihon barukan koorjuuši: Niššin sensoo izen 日本・バルカン交流史: 日清戦争以前 [Istorija interakcije između Japana i Balkana: Prije Prvog kinesko-japanskog rata]", i Imai Đunko 今井淳子, "Nićiro sensoo zen'ja kara daiićiđi sekai taisen mae ni okeru nihon no barukan eno kanšin ni cuite 日露戦争前夜から第一次世界大戦前における日本のバルカンへの関心について [O japanskim interesima prema Balkanu od predvečerja Rusko-japanskog rata do Prvog svjetskog rata]", u: *Nihon to too'oo šokoku no bunka koorjuu ni kansuru kisoteki kenkjuu: 1981 nen 9 gacu kokusai šinpođiumu no kiroku* (Kodaira: Too'ooši kenkjuukai i Nihon too'oo kankei kenkjuukai, 1982), 182-185 i 186-188; Išida Šin'ići, "Kuroaćia to nihon no koorjuuši ni kansuru ićikoosacu", *Atomi gakuen đoši daigaku đinbungaku fooramu*, br. 2 (2004): 44-46; Šiba Riko, "Meiđiki no šinbun hoodoo ni miru barukan imeeđi ni kansuru ićikoosacu", *Tookjoo kokusai daigaku ronsoo: Kokusai kankei gakubu hen*, br. 16 (2010): 83-99; *Isto*, "Images of the Balkans in the Japanese Media of the Meiji Period", *Godišnjak za društvenu istoriju* 18, br. 3 (2011): 7-16; Misava Nobuo, "Meiđiki no nihon ni okeru roto sensoo no ninšiki", *Toojoo daigaku šakaigakubu kijoo* 54, br. 1 (2016): 41-55.

[5] Wang Qiying, "Fukući gen'ićiroo no 'toohoo ron': 'Tookjoo nićinići šinbun' no šasecu ni miru roto sensoo", *Ađia ćiiki bunka kenkjuu*, br. 13 (2017): 1-24. Pisao sam o japanskim pogledima na Crnu Goru u drugoj polovini 19. stoljeća i pozvao se na informacije o ustanku u Hercegovini. Nakazava Takuja, "Nihon-monteneguro kankei no ranšoo: Bakumacu ojobi meiđiki ni okeru gaikoo to gensecu", *Ađia ćiiki bunka kenkjuu*, br. 17 (2021): 25-27.

[6] O informacijama o istočnoj Evropi u Japanu tokom perioda Edo, vidi: Šiba Riko, "Edo đidai no too'oo imeeđi: Rangakušo to šinbun hoodoo o tegakari ni", *Tookjoo đoohoo daigaku kenkjuu ronšuu* 10, br. 2 (2007): 30-48.

[7] O japansko-bosanskohercegovačkom odnosu, vidi: *Bosunia-herucegovina o širu tame no 60 šoo,* ur. Šiba Nobuhiro i Jamazaki Šin'ići (Tokio: Akaši šoten, 2019), 331-359.

jezika).[8] U drugoj polovini 18. vijeka informacije o istočnoj Evropi počele su dolaziti u Japan.[9] Geografi su pisali knjige o geografiji svijeta na osnovu zapadnih geografskih knjiga i ove knjige su pružale znanje o istočnoj Evropi.[10]

Kucuki Masacuna (朽木昌綱, 1750-1802), holandolog, geograf i 8. feudalni gospodar Fukućijame, objavio je 1789. knjigu pod naslovom *Geografija Zapada* (*Taisei joći zusecu* 泰西輿地図説), koju zasnivana holandskim geografskim knjigama.[11] U knjizi je predstavio geografiju glavnih evropskih zemalja, a jedan od tomova obuhvata geografiju Mađarske i "Turske", tj. evropskog dijela Osmanskog Carstva.[12] Autor je Mađarsku i "Tursku" podijelio na 10 regija: Mađarsku, Slavoniju, Hrvatsku, Bosnu, Dalmaciju, Srbiju, Zevenburgen (Transilvaniju), Vlašku, Moldaviju, Bugarsku i Rumeliju i objašnjavao karakteristike svake regije. Opisao je Bosnu kao prostor koji ima granicu sa Slavonijom, Hrvatskom, Srbijom i Dalmacijom, te koji je nekada bio pod mađarskom, a sada je pod "turskom" vlašću.[13] Pored toga, opisao je Bosnu kao podijeljenu na "Gornju" (Opperu bosunii'in ヲツペル、ボス、ニーイン) i "Donju" (Nederu bosunii'in 子デル、ボス、ニーイン).[14] Ova dva naziva mjesta, "Opperu bosunii'in" i "Nederu bosunii'in", su izvedena iz holandskog "Opper-Bosnië" i "Neder-Bosnië". Kucuki nije detaljno objasnio, ali prema jednoj tadašnjoj holandskoj knjizi, "Gornja Bosna: najmanji dio na jugoistoku" (Opper-Bosnië: het kleinſte gedeelte in het zuldoosten),

[8] Holandija je bila jedina zapadna zemlja koja je imala zvanične diplomatske odnose s Japanom tokom perioda izolacije, stoga su japanski intelektualci naučili holandski i stekli znanje o Zapadu (rangaku 蘭学, lit. holandistika).

[9] Šiba, "Edo đidai no too'oo imeeđi", 32-33.

[10] O kratkoj istoriji japanskih knjiga geografije svijeta u periodu Edo, vidi: Ayusawa Shintarō, "Geography and Japanese Knowledge of World Geography", *Monumenta Nipponica* 19, br. 3-4 (1964): 275-294.

[11] O osnovnom proučavanju *Geografije Zapada*, vidi: Romain Claude Jourdan, "Des ouvrages de géographie universelle dans le Japon du XVIIIe siècle: Sources, structure et contenu" (doktorska disertacija, Univerzitet u Kjotu, 2013), 113-144.

[12] Šiba, "Edo đidai no too'oo imeeđi", 33-35.

[13] Kucuki Masacuna, *Taisei joći zusecu kan no đuusan* (Edo: Gungjokudoo, 1789), 1a-9b.

[14] Isto, 3b-4a.

odnosno Hercegovini ("Herzegowina"),[15] zato "Gornja Bosna" u *Geografiji Zapada* znači Hercegovinu. Ovo je najstarija referenca Hercegovine u Japanu koliko ja znam.[16]

Šibata Šuuzoo (柴田収蔵, 1820-1859), ljekar i geograf sa ostrva Sada, sastavio je indeks svjetskih imena mjesta u priručniku iz 1853. godine. U priručniku je Hercegovinu nazvao "Hersegovine (ヘルセゴウィ子)".[17] Šibata se pozvao na raniju knjigu geografije,[18] ali Hercegovina nije spomenuta u toj knjizi.[19] Budući da je dobro poznavao holandski,[20] vjerovatno se pozivao na Hercegovinu na osnovu holandskih informacija. Koristeći svoje geografsko znanje, sarađivao je sa šogunatom u njegovom projektu prijevoda karte svijeta i zajedno sa svojim kolegama završio prijevod zvanične karte svijeta šogunata 1855. godine na kojoj je stajao natpis "Hercegovina (ヘルセゴビナ)".[21]

Britanski misionar Vilijam Mjurhed (William Muirhead, 1822-1900) objavio je geografsku knjigu *Univerzalna geografija* (地理全志) na kineskom u Šangaju 1853. godine, a japanski konfucijanist Šionoja Tooin (塩谷宕陰, 1809-1867) dodao je pomoćne markere[22] i izdao je u Japa-

[15] J. C. Gatterer, *Algemeene hedendaagsche geographie*, eerste deel, *Over de Aarde en derzelver Bewoners in het algemeen, en over Europa in het byzonder* (Utreht: B. Wild en J. Altheer; Roterdam: J. Meijer, 1792), 300. Iako ova knjiga naravno nije direktan izvor *Geografije Zapada*, pokazuje nam da "Opper-Bosnië" znači Hercegovinu u tadašnjim holandskim geografskim knjigama.

[16] Roman Klod Džordan je već spominjao Bosnu u *Geografiji Zapada*, ali Hercegovinu nije spomenuo. Jourdan, "Des ouvrages de géographie universelle", 407.

[17] Šibata Šuuzoo, *Kakkoku šorjoo bankoku ćimei šooran* (Edo: Šunsoodoo, 1853), 11a.

[18] O njegovom priručniku, vidi: Moriyama Takeshi, "Mapping the World in Bakumatsu Japan: Shibata Shūzō (1820-1859)", *Japan Review*, br. 35 (2021): 122-127.

[19] Ima samo informacija o Dalmaciji. Micukuri Šoogo, *Kon'jo zušiki ći*, tom II (Edo: Suharaja Ihaći, 1847), 4a.

[20] O njegovom učenju holandskog jezika, vidi: Moriyama Takeshi, "Study in Edo: Shibata Shūzō (1820-59) and Student Life in Late-Tokugawa Japan", *East Asian History*, br. 40 (2016): 33-41.

[21] *Ćootei bankoku zenzu,* ur. Jamađi Jukitaka (Edo: Rekikjoku, 1855). O projektu šogunata, vidi: Moriyama, "Mapping the World in Bakumatsu Japan", 127-128.

[22] Japanski i kineski jezik imaju potpuno različite gramatičke sisteme, ali književni kineski tekst možemo čitati u japanskom redoslijedu dodavanjem pomoćnih markera (kanbun kundoku 漢文訓読).

nu.[23] U tomu koji opisuje geografiju Evrope, Hercegovina (黑西哥) se spominje kao dio "Turske", zajedno sa Srbijom (塞爾維), Crnom Gorom (蒙的尼) i Moldavijom (摩拉達維).[24]

Godine 1856., američki misionar Ričard Kvarterman Vej (Richard Quarterman Way, 1819-1895) objavio je geografsku knjigu pod naslovom *Pregled Zemlje* (地球説略) na kineskom u Ningbu.[25] Micukuri Genpo (箕作阮甫, 1799-1863), ljekar i holandolog u Cujami, ovu je knjigu izdao u Japanu 1860. godine sa pomoćnim markerima. U ovoj knjizi navedeni su regioni evropskog dijela "Turske", a uz Albaniju (亞拉羅尼亞), Bosnu (波斯尼亞) i Srbiju (塞爾維亞) spominje se i Hercegovina (黑爾士格).[26]

Budući da su *Univerzalna geografija* i *Pregled Zemlje* napisane kineskim pismom, te kao takve u Japan došle preko kineskog, izgovor regiona opisanih u njima se zasnivao na kineskom načinu čitanja znakova, a ne na japanskom (znak "黑" izgovara se "koku" ili "kuro" na japanskom, a "hei" na kineskom).[27] Kao kompenzaciju, prevodilac je koristio katakana, japanski fonogram, za prikaz zvuka "Hercegovina".

[23] Zou Zhenhuan, *Wanqing xifang dilixue zai zhongguo: Yi 1815 zhi 1911 nian xifang dilixue yizhu de chuanbo yu yingxiang wei zhongxin* (Šangaj: Shanghai guji chubanshe, 2000), 90-104.

[24] Bo Iren, *Ćiri zenši đoohen jooroppaši ni* (Edo: Jamaširoja Saheˊe, 1859), 30b.

[25] Zou, *Wanqing xifang dilixue*, 86-87.

[26] I Ritecu, *Ćikjuu securjaku ćuukan jooroppa taišuu no bu* (Edo: Rookjuukan, 1860), 44a.

[27] O prepisu inostranih toponima na kineski, vidi: Ćiba Kengo, *Ćuugokugo ni okeru toozai gengo bunka koorjuu: Kindai hon'jakugo no soozoo to denpa* (Tokio: Sanseidoo, 2010), 71-157. O vezi između prepisa inostranih toponima i razlike između japanskog i kineskog jezika, vidi: Kim Kyung Ho, "Nik-kan-ćuu ni okeru gaikoku ćimei no kanđi on'jaku hjooki", *Senšuu kokubun*, br. 65 (1999): 17-25. Kanazaši Kumiko analizira historiju prepisa naziva "Slovenije" na japanskom, ali istraživanja o nazivima Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih zemalja tek treba da se obave. Kanazaši Kuroda Kumiko, "K zgodovini poznavanja Slovenije, slovenske kulture in slovenskega jezika na Japonskem", *Slavistična revija* 50, br. 1 (2002): 145. Prepis korišten u ovim knjigama, posebno u *Univerzalnoj geografiji*, počeo se koristiti kao standard u japanskom jeziku od posljednjih dana šogunata do perioda Meiđi. Prepis kineskim pismom Jamamure Saisukea (山村才助, 1770-1807) iz 1803. godine podudara se s izgovorom japanskog jezika bolje nego prepis drugih knjiga, ali on se u svojoj knjizi ne poziva na Hercegovinu. Jamamura Masanaga Šimei, *Teisei zoojaku sairan igen go* (bez bibliografske informacije), slika 16; Šiba, "Edo đidai no tooˊoo imeeđi", 40.

U periodu od 18. vijeka do 1860. godine, Hercegovina je bila samo jedan od toponima koji je u Japan došao preko Kine ili Holandije, a u japanskom društvu nisu se mogle dobiti dodatne informacije.

Informacija o ustanku u Hercegovini u *Službenim batavijskim novinama* (1862)

Sve do Bunkjuu ere (文久, 1861-1864), podaci o Hercegovini u japanskom društvu bili su ograničeni na toponime i kratku topografiju, a politička situacija u istom periodu u Hercegovini nije bila prenesena. *Službene batavijske novine* bile su prvi medij koji je upoznao japansko društvo sa savremenom situacijom u Hercegovini. Ovaj odjeljak analizira članke o Hercegovini u *Službenim batavijskim novinama*.

Službene batavijske novine (*Kanban batabija šinbun* 官板バタビヤ新聞), u izdanju Instituta za barbarske knjige (Banšo širabešo 蕃書調所), istraživački institut šogunata za zapadne nauke i jezike,[28] prijevod su holandskog lista *Javanske novine* (*Javasche Courant*), koji je objavljivan u Bataviji, glavnom gradu Holandske Indije (današnja Džakarta).[29] Od sredine 19. vijeka *Javanske novine*, službeni glasnik Vlade Holandske Indije, bile su jedan od glavnih izvora informacija odakle su Holanđani Japanu pružali informacije o međunarodnoj situaciji.[30] Prema Šiba Riko, članci su izdavani u *Službenim batavijskim novinama* tri ili četiri mjeseca nakon izdavanja originalnog članka u *Javanskim novinama*, i to je bilo vrlo brzo s obzirom na period (19. vijek).[31]

[28] Japanci su tradicionalno nazivali Evropljane "Južnim Barbarima (nanban 南蛮)", zato što su Portugalci i drugi Evropljani došli u Japan preko jugoistočne Azije.

[29] O prepisu inostranih toponima u *Službenim batavijskim novinama*, vidi: Saeki Tecuo, "Kanban batabija šinbun ni okeru gaikoku ćimei hjooki", *Kansai daigaku bungaku ronšuu*, br. 36 (1986): 145-173.

[30] Macukata Fujuko, *Oranda fuusecugaki to kinsei nihon* (Tokio: Tookjoo daigaku šuppankai, 2010), 270-271.

[31] Šiba, "Meiđiki no šinbun hoodoo", 85. Izvorni holandski članak u *Javanskim novinama* za ovaj rad nisam vidio, jer je institut koji drži *Javanske novine* zbog pandemije COVID-19 zatvoren za sve osim za istraživače koji mu pripadaju.

Službene batavijske novine objavljene 9. oktobra 1861. godine (6. septembra po lunarnom kalendaru) opisuju situaciju "Turske" na sljedeći način.

> Izvještaj od 19. augusta iz Raguze [ラギュサ] uvrstio sam u pariški dnevnik. Prema izvještaju, Crnogorci [蒙的尼(モンテグレ子ー)人] su u velikoj mjeri pomogli kršćanima [u Hercegovini] u sukobu između turskih vojnika predvođenih Omer-pašom i kršćana u Hercegovini [黑西哥(ヘルセゴイナ)].[32] [...][33]

Iako se reference na Omer-pašu mogu naći i u člancima drugih datuma,[34] to su svi članci o njegovom odnosu sa Crnom Gorom,[35] a Hercegovina se spominje samo u ovom članku. Iako se ovi članci bave ustankom kršćanskih poljoprivrednika u Hercegovini 1861. godine, naglasak je više na intervenciji Crne Gore u Hercegovini nego na samoj pobuni. Na kraju, Crnogorci su izgubili od Omer-paše i povukli podršku Hercegovini kao uslov mira,[36] što nije bilo prenijeto u novinama. Podaci o Hercegovini u *Službenim batavijskim novinama* bili su vrlo fragmentarni, a i nedostajalo je objašnjenje pozadine situacije. Prije revolucije u Japanu 1868. godine, podaci o Hercegovini napisani na japanskom nisu se temeljili na sistematskom razumijevanju. Sljedeće poglavlje analizira informacije o Hercegovini nakon 1868. godine.

Informacija o ustanku u Hercegovini u prvoj deceniji perioda Meiđi

Godine 1868. feudalni gospodari jugozapadnog Japana pobunili su se protiv šogunata i pobijedili u građanskom ratu protiv šogunata i gospodara sjeveroistočnog Japana koji su ga podržali (Bošin rat 戊辰戦争) i uspo-

[32] Prevodilac se vjerovatno osvrnuo na *Univerzalnu geografiju,* jer ovaj članak koristi isto kinesko pismo za Hercegovinu (黑西哥).

[33] *Kanban batahija šinbun go* (Edo: Rookjuukan, 1862), tom 12, 5a.

[34] *Kanban kaigai šinbun* (Edo: Rookjuukan, 1862), tom 16, 5b-6a; tom 21, 2b-3a; tom 23, 10b.

[35] Za detaljnu studiju ovih članaka, vidi: Nakazava, "Nihon-monteneguro kankei no ranšoo", 24-25.

[36] Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862* (Београд: Српска академија наука и уметности; Нови Сад: Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994), 941-943.

stavili novu vladu. Naziv ere je promijenjena iz Keiooa (慶應, 1865-1868) u Meiđi (明治, 1868-1912) i započeo je period Meiđi. Ova revolucija naziva se Meiđi obnova (Meiđi išin 明治維新). Pod novom vladom, japanski socijalni sistem ubrzano je zapadnjačen. Iza ove društvene promjene krila se želja da Japan bude priznat kao ravnopravna zemlja sa zapadnim zemljama. Stoga su Japanci u ovom periodu proučavali međunarodno pravo i politiku i pokušavali razumjeti Vestfalski sistem, koji se razlikovao od tradicionalnog međunarodnog poretka u istočnoj Aziji. Pritom se povećavala pažnja na situaciju na Balkanu. U ovom poglavlju analiziram informacije o Hercegovini u japanskom društvu tokom prve decenije perioda Meiđi, tj. od uspostavljanja revolucionarne vlade u Japanu do Berlinskog sporazuma.

Godine 1875. u Bosni i Hercegovini je nastao otpor Osmanskom Carstvu, zbog lošeg uroda u prethodnoj godini. U junu je došlo do sukoba u Nevesinju, a tokom ljeta se ustanak proširio širom Bosne i Hercegovine. Crna Gora, koja će u početku oklijevajući podržati pobunu,[37] objavila je rat Osmanskom Carstvu 1876. godine (Crnogorsko-osmanski rat, tj. Velji rat). Sljedeće godine Rusija je objavila rat Osmanskom Carstvu i započeo je Rusko-osmanski rat, a mirovni ugovor, Berlinski ugovor, zaključen je 1878. godine, čime je utvrđena neovisnost Crne Gore i Srbije, te austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine. O ovom nizu događaja izviješteno je i u Japanu.

Među japanskim novinama, *Tokijske dnevne novine* (*Tookjoo nićinići šinbun* 東京日日新聞) najdetaljnije su izvijestile o Istočnom pitanju. *Tokijske dnevne novine* imale su izvor u Beču i mogle su dobiti više informacija od drugih novina u Japanu. Kao rezultat, postale su najinformisanije novine o situaciji na Balkanu u Japanu u ranom periodu Meiđi.[38] Pored toga, kada su Rusija i Osmansko Carstvo zaratili, *Poštanske*

[37] Šimizu Miho, "Miićo rjubiburatići to 1875 nen hooki", *Too'ooši kenkjuu*, br. 10 (1987): 102-104.

[38] Dandoo Micuki, "'Tookjoo nićinići šinbun' no kisoteki kenkjuu: Meiđi 8 (1875) nen o taišoo ni", *Tookjoo daigaku nihonšigaku kenkjuušicu kijoo*, br. 19 (2015): 73-74; Šiba, "Meiđiki no šinbun hoodoo", 86.

informativne novine (*Juubin hooći šinbun* 郵便報知新聞) počele su izvještavati o ratu. *Poštanske informativne novine* su bile jedne od novina koje su u to vrijeme podržavale pokret za slobodu i građanska prava (đijuu minken undoo 自由民権運動) i često su imale spor sa *Tokijskim dnevnim novinama*.[39] U ovom poglavlju proučavam diskurs o Hercegovini u gore navedenim novinama.

Članak *Tokijskih dnevnih novina* od 28. oktobra 1875. godine objasnio je situaciju u Hercegovini, što je bilo neophodno za razumijevanje Istočnog pitanja. U članku je prvo stajalo da je Hercegovina bila okružena Dalmacijom (ダルマチア), Crnom Gorom (モーント、ニーグロ), Bosnom i Albanijom, a zatim je uvedeno da je pripadala "Turskoj", kada ju je osvojio osmanski sultan Mehmed II Fatih. Također se navodi da tamo živi mnogo pravoslavaca i katolika, te da se kršćani nazivaju "raja (ラジヤ)" i da pate od velikog poreza "Turske". U članku se dalje tvrdilo da Crna Gora i Srbija podržavaju ustanak u Hercegovini, kako bi napredovala do Jadranskog mora i uspostavila "Velikosrpsko Carstvo (大セルビアン帝國)".[40]

U članku od 30. oktobra 1875. godine tvrdi se da su zemlje poput Austro-Ugarske, Rusije, Njemačke i Ujedinjenog Kraljevstva ustanak u Hercegovini doživljavale kao unutrašnju stvar Osmanskog Carstva i suzdržavale se od intervencije, te se navodi da su pobunjenici opkolili tvrđavu u Trebinju (ツレビンジ塞) i da su "drugovi ropske rase" (奴隷種ノ仲間, naravno, ovo je pogrešan prijevod "Slavic races" – prim. autora) iz Crne Gore, Srbije, Hrvatske i Dalmacije učestvovali u pobuni kao dobrovoljačke snage.[41] Međutim, članci od 7. do 8. novembra 1875. godine izvijestili su da, premda je ustanak u Bosni i Hercegovini svojedobno bio dovoljno jak da ponovno pokrene Istočno pitanje (東部論), pobunjenici predvođeni "generalom pobunjenika Ljubibratićem (叛將ルビブラチツク)", tj.

[39] Wang, "Fukući gen'ićiroo no 'toohoo ron'", 14.

[40] "Jooroppa cuušin 歐羅巴通信 [Vijesti iz Evrope]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 28. oktobar 1875, 99-100.

[41] "Jooroppa cuušin zengoo no cuzuki 歐羅巴通信 前号ノ續キ [Vijesti iz Evrope, nastavak iz prethodnog broja]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 30. oktobar 1875, 107.

Mićom Ljubibratićem (1839-1889), su gubili jer nisu dobili podršku od "Nikite [*sic*], gospodara Crne Gore, i Milana, gospodara Srbije (モンテニーグロ州主ニキタ幷にセルビア州主ミラン)".[42]

Kada je Crna Gora u junu 1876. objavila rat protiv Osmanskog Carstva,[43] količina informacija o Hercegovini u japanskim novinama se također povećala, jer je crnogorska vojska agresivno napredovala u Hercegovini. U članku objavljenom 8. augusta, *Tokijske dnevne novine* izvijestile su da crnogorska vojska napreduje prema Gacku i da je blokirala put kod Kreka.[44] Ove novine su također detaljno pokrivale diplomatske pregovore. Članak u *Tokijskim dnevnim novinama* objavljen 5. jula 1876. godine izvještava da je austrougarski ministar vanjskih poslova Andraši Đula (Andrássy Gyula) zabrinut zbog izbjeglica iz Hercegovine (ヘルツセゴウィナ)[45] i da Rusija, Austro-Ugarska i Njemačka zahtijevaju reforme unutrašnje politike Osmanskog Carstva. Ovaj članak opisuje "raju" kao "pogrdni izraz za kršćane (基督教民ノ賤稱ナリ)", a također spominje toponime kao što su "Nikšić (ニクシク)", "Trebinje (トレビニエ)", "Mostar (モスタル)", itd. kao mjesta u kojima su se nalazile kasarne osmanske vojske.[46] U članku od 1. septembra objavljeno je da crnogorske trupe preuzimaju kontrolu nad putem od Trebinja do Mostara.[47] Tako su *Tokijske dnevne novine*, koje su imale izvore informacija u zapadnoj Evropi, prenijele informacije o ustanku u Hercegovini. Na osnovu takvih informacija, japanski intelektualci u to su vrijeme raspravljali o Istočnom pitanju.

[42] "Jooroppa cuušin dai jon goo 歐羅巴通信 第四号 [Vijesti iz Evrope, br. 4]," *Tookjoo nićinići šinbun*, 7. novembar 1875, 18.

[43] Ova objava rata objavljena je u sljedećem članku. "Šinbun 新聞 [Novine]", *Jomiuri šinbun*, 26. juli 1876, 1; "Denpoo 電報 [Telegram]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 3. august 1876, 723.

[44] "Denpoo 電報 [Telegram]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 8. august 1876, 739.

[45] Ovdje se pogrešno piše "Hercsegovina", jer su japanski fonogrami "エ (e)" ili "ヱ (ve)" i "セ (se)" slični.

[46] *Tookjoo nićinići šinbun*, 5. juli 1876, 626.

[47] "Gaihoo 外報 [Strane vijesti]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 1. septembar 1876, 819.

Pored vijesti, u novinama je bilo članaka koji su objašnjavali pozadinu ustanka u Hercegovini. Naprimjer, novinar Fukući Gen'ićiroo (福地源一郎, 1841-1906)[48] objasnio je da su ljudi u Srbiji i Bosni izvorno vjerovali u "grčku religiju (希臘宗, tj. pravoslavlje – prim. autora)" i da su bili "slavenske rase (「スクワオニック」種族)" poput naroda Vlaške i Moldavije (ovo objašnjenje je, naravno, pogrešno – prim. autora). Također je objasnio da je Srbija bila vazalna država Osmanskog Carstva od ustanka "Crnog Đorđa (セルニージヨルヂ)" 1806. godine, a Crna Gora je bila država kojom je upravljao Vladika. Zaključio je, "budući da su ove dvije zemlje podložne države, cilj rata je na kraju napustiti vladavinu Porte, ali narod Hercegovine, koji je pod izravnom vlašću Porte, želi vlastitu izravnu".[49] U drugom članku, Fukući je raspravljao o detronizaciji sultana Abdulaziza u državnom udaru. Navodi da Osmanskom Carstvu prijeti nezavisnost vazalnih država zbog stranog uplitanja, pobuna i carevog duga. Pored Abdulazizovog duga, pobune u Hercegovini (セルツェゴウヰナ), Crnoj Gori (モント子グロー) i Bosni (ボスニア) izostavile su ga iz podaništva.[50] Fukući dalje tvrdi da je metež u Osmanskom Carstvu izazvan, jer "vlast uvijek imaju gornji slojevi, ljudi nemaju duh samouprave, a patriotizam nedostaje zbog takozvanog ropskog duha". Pobune u Hercegovini, Bosni i Srbiji bile su "uslijed represije turske vlade".[51] Pored toga, Fukući je zagovarao promociju lokalne autonomije u Japanu i tvrdio je da bi lokalne skupštine trebalo uspostaviti prije nego što se uspostavi narodna skupština.[52]

[48] Rođen je u porodici ljekara u Nagasakiju, a postao je prevodilac nakon učenja holandskog i engleskog jezika. Posjetio je Evropu kao član izaslanika šogunata u inostranstvu i naučio francuski, a nakon Obnove postao je birokrata nove vlade, ali je dao ostavku i postao glavni urednik *Tokijskih dnevnih novina*. Kasnije je postao dramski pisac, kritičar, i poslanik Doma komuna Japana.

[49] Gosoo 吾曹 [Mi], bez naslova članka, *Tookjoo nićinići šinbun*, 1. septembar 1876, 817.

[50] "Toruko hai šurutan no hoo 土耳其廃帝ノ報 [Vijesti o detronizaciji sultana Turske]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 23. juni 1876, 589-590.

[51] *Tookjoo nićinići šinbun*, 16. juni 1876, 565.

[52] Wang, "Fukući gen'ićiroo no 'toohoo ron'", 4. Osnivanje narodne skupštine Japana

Podržavao je ustanak u Hercegovini, jer je podržavao lokalnu autonomiju i parlamentarizam u Japanu.

Kubota Kan'ići (久保田貫一, 1850-1942)[53] komentirao je u uvodniku u *Tokijskim dnevnim novinama* da su "zemlje Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu, Bosnu i Bugarsku, koje su prvobitno bile nezavisne države, u srednjem vijeku osvojile turske vojne snage, te da su ugnjetavane bahatošću sultana i mrzile represiju pod Portom (土帝（シユル タン）ノ驕傲ニ苦ミ土廷（ボル ト）ノ厭抑ヲ厭フ)". Na prvi pogled čini se da je ovo pismo naklonjeno balkanskim zemljama (Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni i Bugarskoj), ali kako Šiba Riko ističe,[54] na kraju članka tvrdi da "danas je Turska bedem koji sprječava Rusiju da napreduje" i insistira na tome da "Turska treba zadržati svoju neovisnost".[55]

Poštanske informativne novine bile su naklonjenije Srbiji i pobuni Hercegovine od *Tokijskih dnevnih novina*.[56] Osmog septembra 1876. godine, uvodnik *Poštanskih informativnih novina* opisao je blizinu Srbije Austro-Ugarskoj, Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, a zatim je ukratko predstavio historiju Srbije, uključujući njeno zlatno doba pod Stefanom Dušanom i Bitku na Kosovu. *Poštanske informativne novine* istakle su da postoji dovoljno "govornika srpskog jezika i srpskih rasa[57] (撒兒比亞語ヲ談話スル人民及ヒ撒兒比亞種屬)" za formiranje države.[58] "Ako pročitate gore, vidjet ćete zašto su Srbi ustali. Pravedno djelo osnivanja bijesnih Srba izaziva simpatije u narodu, ali prema nedavnim izvještajima, čini se da Srbi ne mogu iskaliti svoj bijes protiv Turske, koji

odlučeno je ediktom 1881. godine, a nakon uspostavljanja ustava 1889. godine održani su prvi izbori koji su uspostavljeni sljedeće godine.

[53] Rođen je u porodici samuraja, a birokratom je postao 1879. godine. Kasnije je postao guverner Saitame, Vakajame i Tottorija.

[54] Šiba, "Meiđiki no šinbun hoodoo", 89.

[55] Kubota Kan'ići 久保田貫一, "Ottoman emupairu 土耳其帝國（ヲツ トマンエムパイル） [Osmansko Carstvo]", *Tookjoo nićinići šinbun*, 11. januar 1877, 21.

[56] Wang, "Fukući gen'ićiroo no 'toohoo ron'", 14-15.

[57] O konceptu "rasa" u periodu Meiđi, vidi: Takezawa Yasuko, "Translating and Transforming 'Race': Early Meiji Period Textbooks", *Japanese Studies* 35, br. 1 (2015): 5-21.

[58] "Šasecu 社說 [Uredništvo]", *Juubin houći šinbun*, 8. septembar 1876, 1-2.

su akumulirali nekoliko decenija, jer nemaju veliku državu koja bi ih podržavala u inostranstvu i nemaju rezervne snage. To je tužna stvar za hrabre ljude Srbije",[59] poručile su *Poštanske informativne novine*.

Ustanci u Hercegovini podsjećali su na ustanke bivših samuraja u Japanu u to vrijeme. Godine 1876. u zapadnom i južnom Japanu dogodilo se nekoliko pobuna bivših samuraja protiv ukidanja feudalizma, a u februaru 1877. godine jedan od vođa Obnove pobunio se na jugu Kjušua (Jugozapadni rat 西南戦争). Jugozapadni rat, posljednji građanski rat u Japanu, ugušen je u martu, no neki su ga ljudi u to vrijeme poistovjetili s ustankom u Hercegovini koji se dogodio u isto vrijeme. S druge strane, sljedeći uvodnik, koji se pojavio u novinama 12. aprila 1877. godine, navodi da je besmislica upoređivati građanski rat u Osmanskom Carstvu s Jugozapadnim ratom, jer je Jugozapadni rat unaprijedio japanski vojni sistem i zaštitio japanski suverenitet kao nacionalnu državu.[60] Iz ovog se članka može razumjeti da je važan problem japanskih intelektualaca u to vrijeme bio kako razmišljati o situaciji Osmanskog Carstva, koje je bilo orijentalno carstvo kao Japan. Upoređivali su Osmansko Carstvo s Japanskim i bojali su se da će njihovo novo carstvo biti jednako slabo kao Osmansko. U tom smislu, ustanak u Hercegovini predstavljao je bitno pitanje za Japance u to vrijeme.

Nakai Hiromu (ili Hiroši, 中井弘, 1839-1894), mladi diplomata upućen u Veliku Britaniju, pisao je o ustanku u Hercegovini u svom putopisu. Na povratku u Japan iz Londona, posjetio je Istanbul i očigledno dobio informacije o Hercegovini.[61] Izjavio je da su ljudi u Hercegovini (ヘルソコウキナ)[62] dugo patili od represivne vladavine "Mohamedove vlade (回教政府)", tj. "turske vlade (土耳其政府)", te da je stoga ovaj ustanak teško ugušiti.[63] Smatrao je da će se pobuna proširiti na Srbiju, Crnu Goru

[59] Isto, 2.

[60] Umiući Hatasu 海内果, bez naslova članka, *Tookjoo nićinići šinbun*, 12. april 1877, 325.

[61] Terađima, „Nihon barukan koorjuuši", 183.

[62] Ovdje je napisano "Hersogovina". Vjerovatno je pogrešno uzeo "ツ (cu)" za "ソ (so)".

[63] Nakai Hiromu, *Toruko giriša eđiputo indo man'juu kitei ćuukan* (Tokio: Nakai Hiromu, 1878), 6-7.

i Bugarsku, ohrabriti ruski dolazak u region i tako približiti Austriju i Njemačku.[64] Terađima Kenđi, historičar bugarske historije, istakao je da "Nakai je pokušao sagledati političku stvarnost Balkanskog poluostrva takvom kakva je bila, ali njegova misao nije išla toliko daleko da detaljno opisuje nacije koje su tamo živjele. Njegova percepcija Balkana bila je na Balkanu kao faza takmičenja među evropskim silama".[65] To znači da je prihvatio zapadni pogled. Japanske diplomate koje rade na Zapadu na Hercegovinu su gledale iz pogleda zapadne koncepcije balkanizma.

Japanci su u to vrijeme zapali u ambivalentnost, kada su vidjeli pobunu Hercegovine. Otpor Osmanskom Carstvu mogao bi se protumačiti kao priča o potlačenim slabim ljudima koji se opiru moćnim ugnjetavačima. Pohvala takvoj priči bila bi univerzalni moral prihvaćen, ne samo u Japanu već i širom svijeta. S druge strane, činjenica da su se snažne evropske države miješale u unutrašnje stvari Osmanskog Carstva i da je Rusija podržavala pobunjeničke snage, dala je do znanja da zapadne zemlje prijete neovisnosti Osmanskog Carstva, kao i Japana. To je zato što je Japan, pod pritiskom zapadnih zemalja, napustio svoju izolacijsku politiku i osjećao se ugroženim od Rusije.

Umjesto zaključka

Osmansko Carstvo je 1878. godine izgubilo upravu nad Bosnom i Hercegovinom zbog Berlinskog sporazuma, a Austro-Ugarsko Carstvo započelo je svoju vladavinu nad Bosnom i Hercegovinom. Nakon toga, Japanci su postepeno počeli da gledaju na Hercegovinu sa stanovišta vladara i prestali simpatizirati male narode kao što su radili za vrijeme Osmanskog Carstva. Za to postoje dva razloga. Prvi razlog je taj što su Japanci informacije dobili iz zapadnih medija. Za Zapad su kršćani pod osmanskom vlašću bili pitanje, ali nisu i Hercegovci pod austrougarskom vlašću, tj.

[64] Isto, 9-10.

[65] Terađima, "Nihon barukan koorjuuši", 184.

zapadnom vlašću. Drugi razlog je taj što je Japan počeo da napreduje kao imperijalistička država. Japan je počeo rat s Kinom 1894. godine i kolonizirao Tajvan sljedeće godine, podjarmljujući domoroce silom i zauzevši ostrvo. Anektirao je Koreju 1910. godine. Japan se smatrao na istoj strani kao i Austro-Ugarska i Japanci su o Bosni i Hercegovini počeli razmišljati kao o modelu svoje kolonijalne vladavine na Tajvanu i u Koreji.[66]

Ovaj rad istražuje japanski pogled na Hercegovinu tokom kratkog perioda – od kada je Japan počeo dobivati informacije o Hercegovini do perioda kada se transformisao u imperijalističku državu. Ovaj period se može preformulisati kao period tokom kojeg su i Hercegovina i Japan bili usred velikih političkih previranja. U Hercegovini su se ponovili ustanci, a osmanska vlast je poljuljana. U Japanu se tradicionalni politički poredak srušio zbog revolucije i građanskih ratova. Japanci su situaciju u Hercegovini posmatrali u svjetlu svoje situacije. U tom periodu su se kolebali između ideje da je Japan moćna zemlja, na istoj strani kao i zapadne zemlje i ideje da su Japanci mali, potlačeni narod kao narodi na Balkanu. Kroz japanski pogled na ustanak u Hercegovini možemo razumjeti zbunjenost Japanaca, kada su se susreli sa modernim Zapadom.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

– Bo Iren 慕維簾 [Vilijam Mjurhed]. *Ćiri zenši đoohen jooroppaši ni* 地理全志 上篇 歐羅巴志 二 [*Universalna geografija*, tom I, *Geografija Evrope*, knj. 2]. Edo: Jamaširoja Saheʼe, 1859.
– *Ćootei bankoku zenzu* 重訂万国全図 [*Karta svijeta*, revidirano izdanje], ur. Jamađi Jukitaka 山路諧孝. Edo: Rekikjoku, 1855. DOI: 10.11501/1286200.

[66] Inaba, "Pisanje japanskih listova", 99-105; Isto, "Nitobe inazoo no barukankan", 151-166. O tadašnjem japanskom pogledu na Balkan i na Koreju, vidi: Nakazava, "Nihon-monteneguro kankei no ranšoo", 36; Terađima, "Nihon barukan koorjuuši", 185.

– Gatterer, J. C. *Algemeene hedendaagsche geographie*, eerste deel, *Over de Aarde en derzelver Bewoners in het algemeen, en over Europa in het byzonder*. Utreht: B. Wild en J. Altheer; Roterdam: J. Meijer, 1792.
– I Ritecu 禕理哲 [Ričard Kvarterman Vej]. *Ćikjuu securjaku ćuukan jooroppa taišuu no bu* 地球說畧 中卷 歐羅巴大洲之部 [*Pregled Zemlje*, tom II, *Kontinentalna Evropa*]. Edo: Rookjuukan, 1860.
– Jamamura Masanaga Šimei 山村昌永子明. *Teisei zoojaku sairan igen go* 訂正增譯 采覽異言 五 [*Gledanje za strani jezik*, ispravljeno i dopunjeno izdanje, tom 5]. Bez bibliografske informacije[, 1803]. DOI: 10.11501/2575534.
– *Kanban batahija šinbun go* 官板バタヒヤ新聞 五 [*Službene batavijske novine*, tom 5]. Edo: Rookjuukan, 1862.
– *Kanban kaigai šinbun* 官板海外新聞 [*Službene inostrane novine*]. Edo: Rookjuukan, 1862.
– Kucuki Masacuna 朽木昌綱. *Taisei joći zusecu kan no đuusan* 泰西輿地圖說 卷之 十三 [*Geografija Zapada,* tom 13]. Edo: Gungjokudoo, 1789.
– Micukuri Šoogo 箕作省吾. *Kon'jo zušiki ći* 坤輿圖識 地 [*Geografija Zemlje*, drugi tom]. Edo: Suharaja Ihaći, 1847.
– Nakai Hiromu 中井弘. *Toruko giriša eđiputo indo man'juu kitei ćuukan* 土耳其希臘埃及印度漫遊記程 中卷 [*Putopis u Tursku, Grčku, Egipat i Indiju*, tom II]. Tokio: Nakai Hiromu, 1878. DOI: 10.11501/1184935.
– Šibata Šuuzoo 新發田收蔵. *Kakkoku šorjoo bankoku ćimei šooran* 各國所領萬國地 名捷覽 [*Indeks svjetskih imena mjesta*]. Edo: Šunsoodoo, 1853.

Štampa:

– *Jomiuri šinbun* 讀賣新聞 [*Novine prodavača novina*], Tokio, 1876.
– *Juubin hoći šinbun* 郵便報知新聞 [*Poštanske informativne novine*], Tokio, 1876.

– *Tookjoo nićinići šinbun* 東京日日新聞 [*Tokijske dnevne novine*], Tokio, 1875-1877.

LITERATURA

Knjige:

– Arano Jasunori 荒野泰典. *"Sakoku" o minaosu* 「鎖国」を見直す [Preispitivanje koncepta "sakoku"]. Tokio: Ivanami šoten, 2019.
– Berić, Dušan. *Ustanak u Hercegovini 1852*-1862. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Novi Sad: Udruženje Srba iz Hercegovine u Vojvodini, 1994. (ćir.)
– *Bosunia-herucegovina o širu tame no 60 šoo* ボスニア・ヘルツェゴヴィナを知るための60章 [*60 poglavlja za znati Bosnu i Hercegovinu*], ur. Šiba Nobuhiro 柴宜弘 i Jamazaki Šin'ići 山崎信一. Tokio: Akaši šoten, 2019.
– Ćiba Kengo 千葉謙悟. *Ćuugokugo ni okeru toozai gengo bunka koorjuu: Kindai hon'jakugo no soozoo to denpa* 中国語における東西言語文化交流: 近代翻訳語の創造と伝播 [*Kulturni odnosi između Istoka i Zapada na kineskom jeziku: Stvaranje i širenje modernih prevođenih riječi*]. Tokio: Sanseidoo, 2010.
– Jamasaki-Vukelić, Hiroši. *Japansko-srpski srpsko-japanski rečnik: Sa kratkom gramatikom japanskog jezika,* treće i dopunjeno izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014. (ćir.)
– Macukata Fujuko 松方冬子. *Oranda fuusecugaki to kinsei nihon* オランダ風説書と 近世日本 [*Dokumenti holandskih glasina i rani moderni Japan*]. Tokio: Tookjoo daigaku šuppankai, 2010.
– *Nihon to too'oo šokoku no bunka koorjuu ni kansuru kisoteki kenkjuu: 1981 nen 9 gacu kokusai šinpođiumu no hookokušuu* 日本と東欧諸国の文化交流に関する基礎的研究:　1981年9月国際シンポジウムの報告集 [*Osnovne studije o kulturnim odnosima između Japana i istočnoevropskih zemalja: Zbornik radova međunarodnog simpozijuma*

septembra 1981]. Kodaira: Tooʾooši kenkjuukai i Nihon tooʾoo kankei kenkjuukai, 1982.

– Zou Zhenhuan 邹振环. *Wanqing xifang dilixue zai zhongguo: Yi 1815 zhi 1911 nian xifang dilixue yizhu de chuanbo yu yingxiang wei zhongxin* 晚清西方地理学在中国: 以1815至1911年西方地理学译著的传播与影响为中心 [*Zapadna geografija u kasnom periodu dinastije Ćinga u Kini: Fokusiranje na širenje i utjecaj prijevoda, zapadne geografije od 1815. do 1911. godine*]. Šangaj: Shanghai guji chubanshe, 2000.

Članci:

– Ayusawa Shintarō. "Geography and Japanese Knowledge of World Geography". *Monumenta Nipponica* 19, br. 3-4 (1964): 275-294. DOI: 10.2307/2383173.

– Dandoo Micuki 團藤充己. "'Tookjoo nićinići šinbun' no kisoteki kenkjuu: Meiđi 8 (1875) nen o taišoo ni 『東京日日新聞』の基礎的研究: 明治8（1875）年を対象に [Osnovna studija o *Tokijskim dnevnim novinama* 1875. godine]". *Tookjoo daigaku nihonšigaku kenkjuušicu kijoo* 東京大学日本史学研究室紀要 [*Bilten Odjeljenja za japansku istoriju Univerziteta u Tokiju*], br. 19 (2015): 67-87. DOI: 10.15083/00074401.

– Inaba Micutoši 稲葉光俊. "Nitobe inazoo no barukankan: 'Bosunia no noosei' no seiseiđiteki dokkai 新渡戸稲造のバルカン観: 「慕斯尼亞の農政」の生政治的読解 [Pogled na Balkan Nitobea Inazooa: Biopolitičko čitanje 'Poljoprivredne politike u Bosni']". *Suravu kenkjuu* スラヴ研究 [*Slavističke studije*], br. 66 (2019): 151-166.

– Inaba Mitsutoshi. "Pisanje japanskih listova o Sarajevskom atentatu". *Prilozi*, br. 45 (2016): 97-117.

– Išida Šin'ići 石田信一. "Kuroaćia to nihon no koorjuuši ni kansuru ićikoosacu クロアチアと日本の交流史に関する一考察 [Studija o istoriji odnosa između Hrvatske i Japana]". *Atomi gakuen đoši da-*

igaku đinbungaku fooramu 跡見学園女子大学人文学フォーラム [*Forum humanistike Atomija Gakuena ženskog univerziteta*], br. 2 (2004): 43-54. URL: http://id.nii.ac.jp/1612/00000880/.

– Kanazaši Kuroda Kumiko. "K zgodovini poznavanja Slovenije, slovenske kulture in slovenskega jezika na Japonskem". *Slavistična revija* 50, br. 1 (2002): 145-148.

– Kim Kyung Ho 金敬鎬. "Nik-kan-ćuu ni okeru gaikoku ćimei no kanđi on'jaku hjooki 日・韓・中における外国地名の漢字音訳表記 [Prepisanje inostranih toponima kineskim pismom u Japanu, Koreju, i Kini]". *Senšuu kokubun* 専修国文 [*Japanska književnost na Senšuuu univerzitetu*], br. 65 (1999): 17-46.

– Misava Nobuo 三沢伸生. "Meiđiki no nihon ni okeru roto sensoo no ninšiki 明治期の日本社会における露土戦争の認識 [Japanski pogled na Rusko-turski rat u periodu Meiđi]". *Toojoo daigaku šakaigakubu kijoo* 東洋大学社会学部紀要 [*Bilten Sociološkog fakulteta Toojooa univerziteta*] 54, br. 1 (2016): 41-55. URL: http://id.nii.ac.jp/1060/00008664/.

– Moriyama Takeshi. "Study in Edo: Shibata Shūzō (1820-59) and Student Life in Late-Tokugawa Japan". *East Asian History*, br. 40 (2016): 27-50.

– Moriyama Takeshi. "Mapping the World in Bakumatsu Japan: Shibata Shūzō (1820-1859)". *Japan Review*, br. 35 (2021): 113-139. DOI: 10.15055/00007604.

– Nakazava Takuja 中澤拓哉. "Nihon-monteneguro kankei no ranšoo: Bakumacu ojobi meiđiki ni okeru gaikoo to gensecu 日本・モンテネグロ関係の濫觴: 幕末および明治期における外交と言説 [Početak japansko-crnogorskog odnosa: Diplomatija i diskursi u poslijednjim godinama Šogunata i u periodu Meiđi]". *Ađia ćiiki bunka*

– *kenkjuu* アジア地域文化研究 [*Studije regionalnih kultura Azije*], br. 17 (2021): 23-50. DOI: 10.15083/0002002876.

– Saeki Tecuo 佐伯哲夫. "Kanban batabija šinbun ni okeru gaikoku ćimei hjooki 官板 バタビヤ新聞における外国地名表記 [Pisanje inostranih toponima u *Službenim batavijskim novinama*]". *Kansai daigaku bungaku ronšuu* 関西大学文学論集 [*Zbornik Kansaija univerziteta za književnost*], br. 36 (1986): 145-173.

– Shiba Riko. "Images of the Balkans in the Japanese Media of the Meiji Period". *Godišnjak za društvenu istoriju* 18, br. 3 (2011): 7-16.

– Šiba Riko 柴理子. "Edo đidai no too'oo imeeđi: Rangakušo to šinbun hoodoo o tegakari ni 江戸時代の「東欧」イメージ: 蘭学書と新聞報道を手がかりに [Slike istočne Evrope u periodu Edo: Primjeri holandističkih knjiga i novina]". *Tookjoo đoohoo daigaku kenkjuu ronšuu* 東京情報大学研究論集 [*Radovi Tokijskog informacijskog univerziteta*] 10, br. 2 (2007): 30-48. PID: ndljp/pid/8559222.

– Šiba Riko. "Meiđiki no šinbun hoodoo ni miru barukan imeeđi ni kansuru ićikoosacu 明治期の新聞報道に見るバルカン・イメージに関する一考察 [Studija o slikama Balkana u novinama u periodu Meiđi]". *Tookjoo kokusai daigaku ronsoo: Kokusai kankei gakubu hen* 東京国際大学論叢: 国際関係学部編 [*Radovi Tokijskog međunarodnog univerziteta: Serija Fakulteta međunarodnih odnosa*], br. 16 (2010): 83-99.

– Šimizu Miho 清水美穂. "Miićo rjubiburatići to 1875 nen hooki ミーチョ・リュビブ ラティチと1875年蜂起 [Mićo Ljubibratić i pobuna 1875.]". *Too'ooši kenkjuu* 東欧史研究 [*Časopis za istočnoevropsku historiju*], br. 10 (1987): 99-115. DOI: 10.20680/aees.10.0_99.

– Takezawa Yasuko. "Translating and Transforming 'Race': Early Meiji Period Textbooks". *Japanese Studies* 35, br. 1 (2015): 5-21. DOI: 10.1080/10371397.2015.1041219.

– Wang Qiying 王琪穎. "Fukući gen'ićiroo no 'toohoo ron': 'Tookjoo nićinići šinbun' no šasecu ni okeru roto sensoo 福地源一郎の「東邦論」: 『東京日日新聞』の社説に おける露土戦争 [Fukući Gen'ićiroo o 'Istočnom pitanju': Rusko-turski rat u uvodnicima

Tokijskih dnevnih novina]". *Ađia ćiiki bunka kenkjuu* アジア地域文化研究 [*Studije regionalnih kultura Azije*], br. 13 (2017): 1-24. DOI: 10.15083/00047692.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

– Jourdan, Romain Claude. "Des ouvrages de géographie universelle dans le Japon du XVIIIe siècle: Sources, structure et contenu". Doktorska disertacija, Univerzitet u Kjotu, 2013.

Summary

The Eastern Question Through the Far Eastern Eyes: Japanese Views on the Uprisings in Herzegovina (1861-1878)

This paper describes how the Japanese viewed the uprising in Herzegovina in the second half of the 19th century based on published materials.

First, we analyze information about Herzegovina in Japanese society from the 18th century to 1860. The first information about Herzegovina came in through the Dutch and Chinese geography books, but it was only an introduction to the place name, without further information.

Next, we analyze the information about Herzegovina in the *Official Batavian Gazette* from 1862. The *Gazette* reported on the situation in Herzegovina, but the focus was on the activities of Montenegrins.

Finally, we analyze the newspapers from 1875 to 1878. The newspapers of this period not only described the situation in Herzegovina in detail, but also reported on the history and geography of Herzegovina and the surrounding countries. Through these articles, we found that the Japanese at the time viewed Herzegovina in two ways: one as a great power on a par with the West, the other as a small, oppressed nation, and a sympathetic view of the uprising in Herzegovina.

UDK: 376.64+297 (497.6 Sarajevo) " 18/19 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.101
Izvorni naučni rad
Primljen: 31. 8. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Mehmed Hodžić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

Vakufsko sirotište u Sarajevu od osnivanja do kraja Prvog svjetskog rata

Apstrakt: U ovome radu rekonstruira se osnivanje Vakufskog sirotišta u Sarajevu i njegova djelatnost do završetka Prvog svjetskog rata, odnosno kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Na osnovu podataka iz neobjavljene arhivske građe, štampe i referentne literature, prikazan je razvojni put od ideje do realizacije ovog projekta Vakufsko-mearifske autonomne uprave, koji je kao glavni cilj imao humanitarno zbrinjavanje i skrb o siromašnoj muslimanskoj siročadi, te njihovo materijalno, prosvjetno i odgojno-moralno uzdizanje. Rad tretira pitanja koja oslikavaju način rada i oblik funkcioniranja sirotišta, pri čemu je centralno mjesto posvećeno pitomcima, siročadi nastanjenoj u ovome Zavodu, i njihovom svakodnevnom životu. Bosanskohercegovačka historiografija, u posljednje vrijeme, sve više pažnje posvećuje pitanju marginaliziranih skupina, "običnih" ljudi i onih koji su svakodnevnim djelovanjem bili kreatori historijskih dešavanja i procesa. Ovo istraživanje, slijedom takvog razvoja, pokazalo je kakvu je funkciju Vakufsko sirotište imalo u okvirima djelatnosti Vakufsko-mearifske uprave, ali i u sudbinama brojne siromašne muslimanske djece.

Ključne riječi: vakuf, sirotište, pitomci, Sarajevo, muslimani, Vakufsko-mearifski saborski odbor

Abstract: This paper reconstructs the establishment of the waqf orphanage in Sarajevo and its activities until the end of the First World War, that is the end of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina. It shows, based on data from unpublished archives, press and reference literature, the development path from the idea to the realization of this project of a waqf-mearif autonomous administration, whose main goal was humanitarian care for poor Muslim orphans, and their material, educational and moral upbringing, and uplift. The paper deals with issues that reflect the way of working and the form of functioning of the orphanage, with a central place dedicated to orphans living in this institution, and their daily lives. Recently, Bosnian historiography has been paying more and more attention to the issue of marginalized groups, "ordinary" people and those who were the creators of historical processes in their daily activities. This research, following such a development, showed what function the waqf orphanage had within the activities of the waqf-mearif administration, but also in the destinies of many poor Muslim children.

Keywords: waqf, orphanage, orphans, Sarajevo, Muslims, Waqf-mearif parliamentary committee

Uvodne napomene

Siročetom se uobičajeno naziva dijete kome su oba roditelja preminula. Ovaj naziv se ponekad upotrebljava i u slučaju smrti samo jednog od njih. Sirotišta, kao mjesta zbrinjavanja siročadi, Rimljani su počeli osnivati u četvrtom stoljeću. Tokom srednjeg vijeka Crkva je preuzela ulogu brige o djeci bez roditeljskog staranja, a samostani su bili mjesta koja su, osim svoje primarne funkcije, postala utočište za mnogobrojnu siročad.[1] U novije doba sa razvitkom i jačanjem gradova ulogu skrbi za ovu djecu preuzimaju i gradske vlasti, ali su crkveni zavodi i dalje bili izuzetno aktivni. Pred kraj osmanske uprave, 1870. godine, u Sarajevu je osnovano si-

[1] "Orphanage", Britannica (pristup ostvaren 20. aprila 2021, https://www.britannica.com/topic/orphanage)

rotište u koje su primana siročad bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Cilj ove ustanove bio je skloniti djecu sa ulice, odviknuti je od prosjačenja i obezbijediti joj obrazovanje. Funkcioniranje sirotišta finansijski je omogućeno iz sredstava Gazi Husrev-begovog i Gazi Isa-begovog vakufa, ali i dobrovoljnim novčanim prilozima Sarajlija. Do 1878. godine u ovome zavodu boravilo je 50-60 djece.[2] Za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini sirotišta su bila organizirana u okvirima crkvene djelatnosti.[3] U njima su boravila i školovala se kršćanska djeca. Muslimani Sarajeva dugi vremenski period nastojali su realizirati ideju uspostave zavoda u koji bi bila smještena muslimanska siročad, te na taj način spašena od odrastanja u neuglednim uvjetima i bez opskrbe. Vodeći se postulatima islamske vjere, po kojima je odnos prema siročetu reguliran plemenitom i empatičnom brigom zajednice o djetetu koje ostane bez skrbnika, ove zamisli ostvarene su početkom 1913. godine, kada je u Sarajevu svečano otvoreno Vakufsko sirotište za Bosnu i Hercegovinu.

Sirotišta i siročad, kao istraživačka tema, u bosanskohercegovačkoj historiografiji nisu zastupljeni u onoj mjeri koliko je to prisutno u drugim evropskim historiografijama.[4] Skromni doprinosi proučavanju ovo-

[2] Владислав Скарић, *Изабрана дјела. Књига I. Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1985), 265; Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847-2017* (Sarajevo: Vakufska direkcija Sarajevo, El-Kalem, 2017), 121.

[3] O sirotištu Marija Zvijezda, koje je djelovalo pri trapističkom samostanu u Banjaluci od 1878. godine do kraja Drugog svjetskog rata, više vidjeti u: Bratislav Teinović, "Trapistička opatija Marija Zvijezda. Prosvjetno-kulturni svjetionik Banjaluke i Bosanske Krajine (1869-1946)", *Bosna franciscana* XXVIII, br. 52 (2020): 141-158; Верица Стошић, "Прописи сиротишта 'Марија Звијезда'", *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 1, бр. 1 (2009): 453-488. Osim Marije Zvijezde postojala su još dva rimokatolička biskupska sirotišta u Sarajevu i Mostaru. Pravoslavna crkva je 1917. godine pokrenula inicijativu o formiranju sirotišta uz bogosloviju u Reljevu.

[4] U Velikoj Britaniji, naprimjer, postoje autori koji su u svojim istraživanjima svakodnevnog života fokus interesovanja usmjerili ka uspostavi, organizaciji i djelatnosti sirotišta. O tome ko je osnivao, finansirao i upravljao ovim institucijama, kao i o svakodnevnom životu djece u istima od tudorskih vremena do savremenog doba u Britaniji, više vidjeti u: Peter Higginbotham, *Children's Homes. A History of Institutional Care of Britain's Young* (Barnsley: Pen and Sword History, 2017). Higginbotham je autor više monografija koje se bave pitanjima svakodnevnice. U Hrvatskoj, Rina Kralj-Brassard znatan dio naučnog

ga pitanja najčešće se prepoznaju u usputnim navođenjima unutar većih cjelina, koje prezentiraju krupnije historijske teme. O Vakufskom sirotištu napisano je izuzetno malo. Adnan Jahić, u prvom poglavlju svoje monografije o Islamskoj zajednici, jedno kratko potpoglavlje posvetio je sirotištu.[5] U njemu, govoreći o stanju Zajednice za vrijeme posljednjih godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, predstavlja podatke o nastavnom uspjehu pitomaca tokom ratnih godina, ali se osvrće i na način finansiranja ustanove i njene uposlene na mjestu upravitelja i mualima. Ove informacije predočene su i u zasebno objavljenom radu naslovljenom kao i poglavlje spomenute monografije.[6] Iz pera istog autora proizašao je, obimom kratak, ali značajan rad koji tretira djelatnost sirotišta u periodu između dva svjetska rata.[7] U njemu je osim brojčane zastupljenosti pitomaca tokom godina i njihovog uspjeha u školi, poseban fokus usmjeren na prihode i rashode, odnosno novac prikupljen u vidu dobrovoljnih donacija i troškove koje je podrazumijevala briga o djeci. Ovo je jedini rad koji je u cjelosti posvećen Vakufskom

opusa posvetila je položaju djece na dubrovačkom području, ali i drugim temama poput trudnica, dojilja, sklapanja brakova, maloljetničkog kriminala, itd. Rezultati tog rada predstavljeni su u vrijednim studijama. Pogledati: Rina Kralj-Brassard, *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća* (Zagreb, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013); Ista, *Dubrovačko nahodište i njegovi štićenici (1818-1908)* (Zagreb, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020). Kralj-Brassard je istakla kako su u vrijeme austrougarske uprave u dubrovačkom nahodištu bila smještena i djeca iz Bosne i Hercegovine, što predstavlja vrijedan podatak. U periodu od 1890. do 1908. godine 3 do 4% ukupnog broja primljenih štićenika bilo je sa područja Mostara. Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi štićenici*, 132-136. Up: Hana Younis, "'Nezakonita' djeca pred zakonom – dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća", *Prilozi*, br. 47 (2018): 46. Pitanju siročadi u Bosni i Hercegovini pristupalo se i sa teološkog aspekta. Pogledati: Elvir Duranović, "Siroče (jetim) u islamskoj tradiciji Bošnjaka", *Novi Muallim* XX, br. 77 (2019): 3-8.

[5] Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010), 29-30.

[6] Adnan Jahić, "Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini posljednjih godina austro-ugarske uprave", *Saznanja – Časopis za historiju*, br. 1 (2005): 147-174.

[7] Adnan Jahić, "Bilješke o vakufskom sirotištu između dva rata", *Bošnjačka pismohrana*, sv. 6, br. 21-22 (2006): 56-61.

sirotištu. Skromne informacije, uglavnom o izgradnji objekta sirotišta u sarajevskom naselju Vrbanjuša i njegovom svečanom otvaranju, donio je Ahmed Mehmedović u svojoj monografiji o bosanskohercegovačkim vakufima.[8] Historiografska zanemarenost ove teme i dostatna izvorna podloga uslovili su činjenicu kako je o Vakufskom sirotištu moguće napisati rad koji će dati jasan pregled njegovog uspostavljanja i djelatnosti do kraja Prvog svjetskog rata, ne ulazeći u obrađeni dijapazon međuratnog funkcioniranja.

Osnovni cilj ovog rada jeste prikazati u kakvim okolnostima i na koji način je došlo do osnivanja sirotišta za muslimansku djecu od Vakufsko-mearifske uprave, te kako je ono vršilo svoju funkciju u periodu do kraja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Neizostavan segment, koji u predstavljenom tekstu zauzima centralno mjesto, jesu pitomci, siročad zbrinuta u Vakufskom sirotištu, i njihov svakodnevni život usklađen prema uspostavljenim pravilima institucije u kojoj su bili smješteni. Također, namjera je ukazati kakav je stav vlasti bio prema instituciji ovakvog tipa, preciznije kazano, kako je Zemaljska vlada u svome odnosu prema Vakufsko-mearifskoj upravi percipirala organizaciju jednog ovakvog zavoda i koliko je svojim dotacijama kreirala razvojni put i profilaciju djelatnosti samog sirotišta. Upravo su, između ostalog, dokumenti korespondencije vakufsko-mearifskog saborskog odbora i uprave Vakufskog sirotišta s jedne i organa vlasti s druge strane, ključni izvori iz kojih smo crpili podatke i na osnovu kojih je formirana slika o zadanom predmetu istraživanja.[9] Pored arhivske građe važne informacije dobili

[8] Mehmedović, *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini*, 121-122.

[9] Nesređenost arhivske građe pohranjene unutar pojedinih arhivskih ustanova predstavljala je znatan problem tokom ovog istraživanja. Malobrojnost očuvanih službenih dokumenata proizašlih djelovanjem uprave Vakufskog sirotišta onemogućila je da se ostvari detaljniji uvid u ovakvu vrstu arhivalija. Stoga je, kao svojevrsna zamjena, korištena korespondencija između Vakufsko-mearifskog saborskog odbora i vakufsko-mearifskih povjerenstava, s obzirom da se i najveći dio poslova vezanih za sirotište realizirao na taj način. Važno je istaći kako određene dokumente, uredno zavedene u postojećim inventarima, nismo mogli uopće konsultirati, jer im se "izgubio trag". Arhivsko osoblje nije imalo objašnjenje za takve slučajeve. Kao primjer može se navesti dokument naslovljen

smo iz onovremene štampe, koja se s posebnom pozornošću interesirala za ovakve projekte muslimanskog vjersko-prosvjetnog rukovodstva. Analiza malobrojne literature pokazala je otvorenu mogućnost za slobodni pristup temi, nesputan ranije zadanim historiografskim smjernicama, s obzirom na to da je ovo istraživanje novitet u proučavanju i predstavljanju djelatnosti Vakufskog sirotišta.

Inicijative o osnivanju sirotišta

Početkom dvadesetog stoljeća među sarajevskim muslimanima javile su se ideje o organizaciji ustanove koja bi zbrinula muslimansku siročad i na taj način ih sklonila sa ulica. One su se proširile diljem Bosne i Hercegovine i ovoj plemenitoj zamisli privukle brojne građane, koji su, svjesni činjenice da je dijete bez roditelja ili drugog skrbnika nezaštićeno i izloženo raznim opasnostima, jasno iskazivali svoju podršku. Štampa je kontinuirano ukazivala na potrebu realiziranja predloženog, navodeći kako bi zasigurno ovakva ideja bila podržana i od vlasti. Prve poteze na uspostavljanju muslimanskog sirotišta poduzelo je vjersko rukovodstvo, na čelu sa reisul-ulemom Azabagićem. U februaru 1906. godine održana je skupština sarajevskih uglednika kojoj su, osim reisul-uleme i članova ulema-medžlisa, prisustvovali sarajevski gradonačelnik, predsjednik Vakufskog ravnateljstva, vrhovni šerijatski sudija, direktor Šerijatske sudačke škole, te nekolicina gradskih zastupnika, trgovaca i posjednika.[10] Na njoj je raspravljano o potrebi uspostave sirotišta i načinu njegovog finansiranja iz Gazi Husrev-begovog vakufa. Jedan dio prisutnih, iako nominalno prihvatajući ovu inicijativu Rijaseta, argumentovao je poteškoće koje su u tom trenutku onemogućavale realizaciju projekta, pa je skupština završena bez konkretnih zaključaka. Sljedeća, najavljena, nije se održala i priča o sirotištu, u tome momentu, bila je zaustavljena.

"O inicijativi Šerifa Arnautovića za osnutak sirotišta za muslimansku djecu", iz fonda Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu-Sarajevo (1879-1918) Arhiva Bosne i Hercegovine.

[10] "Za islamsko sirotište", *Bošnjak*, 1. mart 1906, 1.

Ni u narednom periodu nije došlo do znatnijih promjena. Potreba za sirotištem se iskazivala, takva ideja je pronošena i podržavana, ali na polju realiziranja nije poduzeto ništa. Štampa je takvu letargičnost onih koje je smatrala pozvanim da pristupe organiziranju sirotišta jasno naglašavala. U tom kontekstu "Bošnjak" u oktobru 1907. godine piše:

> "Evo će skoro godina i po, kako smo iznijeli predlog, da se osniva muslimansko sirotište i razumije se, da nijesmo u to ime pozivali one, koji bi došli u to sirotište, nego pozivali one koji sjede na visokim državnim i privatnim mjestima, da se oni malo potrude i da učine Bogu ugodno djelo, a sebi ostave lijep glas u narodu; razumije se, da smo pozivali one, koji se novcem i zlatom razmeću, da štogod žrtvuju i da se na taj način pomogne siromašnima i nemoćnima. Mi smo sve to učinili, učinili svoju novinarsku dužnost, ali izvršetak ovisi o onima za koje mislimo, da su pozvani."[11]

Jedan od važnijih razloga ovakvog stanja bila je polarizacija muslimanske inteligencije na dvije suprotstavljene struje, čija se orijentacija ogledala u pripadnosti opozicionarnom krugu vezanom uz autonomni pokret, odnosno lojalnosti okupacionim vlastima. U takvim okolnostima međusobna optuživanja za nebrigu o muslimanskim interesima i potrebama sublimirala su u sebi i ideju sirotišta, koju su svi propagirali, a odgovornost za nepoduzimanje konkretnih poteza i uspostavljanja adresirali jedni na druge. Jasno je da su politički interesi imali primat u odnosu na plemeniti aspekt brige o muslimanskoj siročadi.

Pa ipak, takva podijeljenost dovela je u konačnici i do pokretanja određenih aktivnosti koje su, za razliku od dotadašnjih, imale vidljive rezultate. Odmah po osnutku Muslimanska napredna stranka je početkom septembra 1908. godine održala užu skupštinu na kojoj je donesena odluka o formiranju muslimanskog sirotišta i pokretanju akcije dobrovoljnih priloga.[12] Cilj je bio osigurati dovoljnu količinu novca od

[11] "Preko Ramazana", *Bošnjak*, 10. oktobar 1907, 1.

[12] "Rad naše inteligencije", *Bošnjak*, 4. septembar 1908, 1.

koje bi se finansiralo funkcioniranje sirotišta. Akciji su se odazvali muslimani cijele Bosne i Hercegovine i svoje novčane donacije uglavnom slali na adrese novinskih uredništava. Odatle su prilozi redovno prosljeđivani "Prvoj muslimanskoj kreditnoj zadruzi" u Tešnju na polog.[13] Do kraja 1912. godine sakupljeno je oko pet hiljada kruna.[14] Uporedo sa ovim aktivnostima pojedine grupacije su samostalno poduzimale određene mjere s ciljem skorog osnivanja sirotišta. Takva je bila i skupština održana krajem juna 1909. godine u prostorijama Trgovačkog društva u Sarajevu, na kojoj je izabran odbor sa gradskim veterinarom Šemsi-begom Salihbegovićem kao predsjednikom.[15] Zaključeno je da novoformirano tijelo treba organizirati prikupljanje novca za sirotište i apelirati na što je moguće veći broj uglednijih ljudi u cijeloj Bosni i Hercegovini, kako bi se zauzeli za realiziranje ovog projekta. Međutim, unatoč svim ovim inicijativama do formalnog osnutka ustanove nije došlo, a njihov jedini uspjeh bio je sakupljeni i deponovani novac. Tek nakon dobijanja autonomije u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima, poduzete su konkretne mjere koje su u konačnici i dovele do osnivanja sirotišta.

Nova vakufska uprava je u julu 1911. godine uputila zahtjev prema Zemaljskoj vladi tražeći dozvolu za otvaranje muslimanskog sirotišta i moleći pri tome da joj se iz dijela prosvjetne subvencije dodijeli 37.450 kruna, kako bi se obezbijedili uslovi za otvaranje ustanove.[16] Vakufsko-mearifski saborski odbor je uz ovu molbu priložio "proračun za uzdržavanje" sirotišta i osnovu pravila, iz kojih se vidjelo da je svrha ove inicijative ublažiti bijedu muslimanske siročadi, omogućiti joj završetak osnovne škole i stvoriti joj uslove za daljnje obrazovanje.[17] Odbor je

[13] "Hvale vrijedno", *Bošnjak*, 27. februar 1909, 3.

[14] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo: Zadružna tiskara, 1913), 5.

[15] "Muslimansko sirotište", *Sarajevski list*, 4. juli 1909, 2.

[16] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu-Sarajevo (1879-1918) (dalje: ZVS), 1911, kut. 200, sign. 64-128/2.

[17] U predloženom proračunu istaknute su redovna i izvanredna godišnja potreba. Unutar redovne potrebe navedene su: kirija, plate upravitelja, njegovog pomoćnika, podvornika i kuhara, ogrijev i rasvjeta, hrana za 75 pitomaca i službeno osoblje, pranje rublja, ljekarije, honorar liječniku, školski pribor i nepredvidljivi troškovi. Ukupni izdaci za ove stavke iznosili

apelirao na Vladu nadajući se da će, svjesna potrebe jednog ovakvog zavoda i "zapuštenosti" velikog broja siročadi, udovoljiti predloženom zahtjevu i osigurati tražena novčana sredstva. Zemaljska vlada je u oktobru iste godine dozvolila osnivanje sirotišta i "za prvi mah" doznačila saborskom odboru svotu od 20.217 kruna, za podmirenje troškova otvorenja i izdržavanja zavoda do kraja 1911. godine.[18] Vlada se obavezala da će sve dok sirotište postoji, uvažavajući svrhu ove institucije, iz sredstava prosvjetne subvencije doznačivati potrebne godišnje troškove u tromjesečnim obrocima. Stoga je zamolila saborski odbor da na početku svake godine predloži proračun za tu godinu.

Spremnost Zemaljske vlade da u relativno kratkom roku podrži ovu inicijativu vakufske uprave pokrenula je dugogodišnje pitanje osnutka sirotišta sa mrtve tačke. Iz predloženog proračuna vidi se kako je saborski odbor imao namjeru iznajmiti određeni prostor u kome bi sirotište bilo smješteno. Međutim, od takvog plana se odustalo i odlučeno je da se sagradi upotpunosti nova zgrada, koja će zadovoljavati sve potrebe jednog ovakvog zavoda. To je u znatnoj mjeri dovelo do prolongiranja početka rada institucije, ali je s druge strane omogućilo da se ista što adekvatnije obezbijedi i uspostavi na dobrim organizacionim temeljima. U tom kontekstu Vakufsko-mearifski sabor je na svojoj sjednici 4. januara 1912. godine donio odluku o izgradnji objekta sirotišta na vakufskoj parceli u sarajevskoj mahali Vrbanjuša. Za tu potrebu odobreno je 58.000 kruna, dok je za nabavku namještaja i uzdržavanje predloženo 25.000 kruna.[19] Ovim činom došlo je do konačnog realiziranja ideje koja je u sebi primarno nosila plemenitu osobinu brige i empatije prema siročetu.

su 25.850 kruna. U izvanrednoj potrebi koja se odnosila samo za prvu godinu navedeni su uglavnom namještaj, odjeća i obuća za pitomce, posuđe za kuhinju i nepredvidljivi troškovi, za koje je bilo planirano 11.600 kruna. Ukupna potreba, dakle, bila je 37.450, koliki je bio potraživani iznos od strane saborskog odbora. ABiH, ZVS, 1911, kut. 200, sign. 64-128/2.

[18] Isto.

[19] Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Fond Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Zapisnik XII sjednice Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu držane dne 4. januara 1912, 9.

Izgradnja objekta sirotišta

Nakon što je Vakufsko-mearifski sabor donio odluku o gradnji nove zgrade za potrebe sirotišta, bilo je potrebno obezbijediti građevinsku dozvolu, kako bi se pristupilo realiziranju projekta. Za mjesto izgradnje odabrano je vakufsko zemljište u mirnom dijelu Sarajeva, na Vrbanjuši pored istoimene džamije, koje je budućim štićenicima trebalo osigurati odrastanje u mahali, odvojeno od raznih negativnih gradskih utjecaja. Vakufsko-mearifski saborski odbor je u februaru 1912. godine uputio gradskom poglavarstvu zahtjev za izdavanje dozvole, pri čemu su priloženi nacrti objekta i stručno mišljenje arhitekte Johanna Dvoraka, koji je i izradio projekat zgrade. Na osnovu naredbe Zemaljske vlade Gradsko poglavarstvo je u aprilu iste godine dodijelilo traženu građevinsku dozvolu.[20] Izgradnja je započela 20. aprila i trajala do 27. oktobra, pa je sirotište za pola godine dobilo funkcionalnu i savremenu zgradu.[21]

Građevinske radove obavljao je sarajevski građevinski poduzetnik Salih Ćemo. Centralna vakufsko-mearifska zaklada sklopila je s njim ugovor, u kome se izvođač obavezao da će objekat biti završen do kraja mjeseca oktobra 1912. godine i to za cijenu od 84.347 kruna.[22] O izvođenju radova Ćemo je uredno vodio zapisnike iz kojih se uočava kako je izgradnja tekla i sa kojim se problemima susretao, te koliko je radnika radilo u određenom trenutku. Gradilište je gotovo svakodnevno obilazio arhitekt Dvorak i vršio stručni nadzor.[23] Lokalno stanovništvo je

[20] Prije nego što je dozvoljena izgradnja objekta sirotišta održana je u Gradskom poglavarstvu rasprava na kojoj je prisustvovao Ahmed efendija Odobaša, čije zemljište je graničilo sa vakufskom parcelom na zapadnoj strani. Nakon što je Odobaša izjavio da nema ništa protiv gradnje i potpisao svoju izjavu, te nakon što je ustanovljeno da ni sa tehničke strane ne postoje prepreke za izgradnju, predloženo je Gradskom poglavarstvu da izda traženu dozvolu. Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Fond Gradsko poglavarstvo-Sarajevo (dalje: GP), 1912, sign. 1346/12.

[21] HAS, Elaborat: Adaptacija postojeće zgrade koja je dodijeljena arhivu za smještaj arhivske građe, 1.

[22] GHB, AIZ, Gragjevni ugovor. U Sarajevu, dne 14. aprila 1912.

[23] GHB, AIZ, Gragjevna knjiga za novogradnju islamskog sirotišta na čošku Logavine i Čadordjine ul. u Sarajevu. Osim Ćeme, kao glavnog izvođača, angažirani su i drugi za

također pokazalo veliko interesovanje, pa je dolazilo i gledalo odvijanje radova.[24] Kako je bilo i dogovoreno zgrada je završena u planiranom roku, međutim uočeni su određeni nedostaci i odstupanja od projekta, stoga je Ćemi naloženo da postojeće greške popravi.[25] Da su ugovrne strane na kraju bile zadovoljne izvršenim i da su izvođaču isplaćena sva dugovanja, govori i Ćemina izjava kako od Vakufsko-mearifskog saborskog odbora nema više ništa potraživati vezano za gradnju sirotišta.[26] Uspješno izvršena izgradnja omogućila je vakufskoj upravi da pređe na narednu fazu, koja je obuhvatala opremanje sirotišta namještajem i potrebnim sredstvima kako bi se budućim pitomcima obezbijedili adekvatni uslovi za boravak i svakodnevni život.

Izgrađeni objekat sirotišta imao je dva sprata. U njemu se nalazilo devet velikih prostorija, površine od 70 do 90 kvadratnih metara. Četiri su bile uređene kao spavaonice, a ostale su bile namijenjene kao prostori za mekteb, klanjanje, školu, igru i trpezariju. Sedam manjih prostorija služilo je, između ostalog, kao kancelarije upravitelja i podvornika, kuhinja, bolnica, kupatilo, garderoba. U zgradi je bila uvedena voda i električna energija, a sistem centralnog grijanja je putem cijevi zagrijavao cijeli objekat.[27] Prilikom izgradnje i opremanja sirotišta vodilo se računa da sve bude urađeno po zdravstvenim i higijenskim standardima, ali i estetski zadovoljavajuće. Peći za centralno grijanje i praonice rublja bile su smještene u podrumu. Sobe su bile prostrane i uredne, dovoljno osvijetljene, te opremljene savremenim namještajem.[28] Evidentno je kako je vakufska uprava nastojala da sirotište bude moderna vakufska institucija, koja bi svoju plemenitu misiju izvršavala na zadovoljstvo štićenika, ali i svih muslimana.

pojedine radove. Tako je Gradsko poglavarstvo za poslove izgradnje željezno-betonskih konstrukcija ovlastilo Stephana Altmanna, inžinjera i graditelja iz Sarajeva. HAS, GP, 1912, sign. 11541/12.

[24] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 6.

[25] GHB, AIZ, Zapisnik sastavljen dne 27. oktobra u islam. sirotištu u Sarajevu, 3.

[26] GHB, AIZ, Dokument bez naslova, počinje sa: Ja Salih Ćemo poduzetnik iz Sarajeva.

[27] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 10-11.

[28] Мустафа Спахо, "Сиротиште. (Опис и уредба)", *Гајрет*, br. 3 (1913), 40-41.

Svečano otvorenje sirotišta, 17. januara 1913. godine, posvjedočilo je podršku i interesovanje vlasti za ovaj projekat. Ovom događaju prisustvovali su zemaljski poglavar, sarajevski gradonačelnik i cijelo činovništvo grada Sarajeva, kao i mnoštvo građana svih staleža. Vakufsko-mearifski direktor Šerif efendija Arnautović, u svome dugom govoru, zahvalio se Zemaljskoj vladi na ukazanoj podršci i još jednom naglasio potrebu osnivanja ovakve institucije. Posebne zahvale i iskaze lojalnosti uputio je caru Franji Josipu I koji je osobno pomogao izgradnju sirotišta.[29] Zemaljski poglavar Oskar Potiorek čestitao je Arnautoviću i cijeloj vakufskoj upravi na realiziranju projekta i istakao kako se muslimani Bosne i Hercegovine mogu ponositi ovim uspjehom na polju prosvjete.[30] Činom svečanog otvorenja sirotište je i zvanično počelo sa radom.

Po izgradnji sirotišta ostalo je na vakufskoj parceli dovoljno prostora, pa ga je vakufska uprava odlučila upotrijebiti na najkorisniji način. Vakufsko-mearifski saborski odbor uputio je molbu Zemaljskoj vladi u kojoj je zatražio da se odredi jedan vrtlar, koji će pregledati i urediti prostor, tako da jedan dio bude igralište za djecu, drugi voćnjak, a treći povrtnjak. Na taj način sirotište bi imalo opskrbu vlastitim voćem i povrćem, a pitomci bi učestvovali u samoj proizvodnji. Zemaljska vlada je udovoljila ovom zahtjevu i imenovala zemaljskog nadbaščovana Jozefa Mazara za izvršenje ovog projekta. On je sačinio plan i proračun, a Vlada se obavezala sadnice voća i ruža obezbijediti besplatno iz zemaljskih nasada. Da bi se prostor što kvalitetnije estetski ukomponovao, Mazar je iskoristio postojeći potočić za izgradnju ribnjaka, koji je uz staze okružene cvijećem dodatno ukrasio dvorište sirotišta.[31]

U narednom periodu, nakon što je institucija zaživjela, vakufska uprava je poduzimala neophodne mjere na dodatnoj izgradnji i adap-

[29] "Njegovo Veličanstvo 'Islamskom sirotištu'", *Zeman*, 8. juni 1912, 3.

[30] Potiorek je istog dana Zajedničkom ministru finansija podnio izvještaj o svečanom otvorenju sirotišta, naglasivši kako je Šerif efendija Arnautović u ime cijelog muslimanskog stanovništva iskazao "bezuvjetnu odanost i privrženost" vladaru Franji Josipu I. ABiH, Zajedničko ministarstvo finansija, opći spisi, 1913, sign. 794.

[31] ABiH, ZVS, 1913, kut. 357, sign. 144-11.

taciji. Za potrebe sirotišta izgrađena je i štala za krave, koje su kupljene kako bi se pitomcima obezbijedilo svježe mlijeko.[32] Sa povećanjem broja pitomaca, da bi se rasteretile postojeće spavaonice i formirala nova, uprava je odlučila praonicu rublja premjestiti uz štalu, a tavanske prostorije preurediti za ostavu, te na taj način oslobođeni prostor iskoristiti za navedenu namjenu.[33] Sve ove mjere imale su za cilj obezbjeđivanje boljih i komfornijih uslova smještaja i brige za siročad. Angažiranost vakufske uprave i potpora koja je dolazila od Zemaljske vlade funkcioniranju ove institucije polučila je dobre rezultate. Međutim, da bi se formirala jasna slika kako se odvijala svakodnevna djelatnost sirotišta, potrebno je posebnu pažnju posvetiti onima zbog kojih je ovaj zavod i postojao – pitomcima – siročadi kojoj je sudbina predodredila da svoje najljepše dane djetinjstva, umjesto uz roditelje, provedu u sirotištu, najčešće daleko od svog zavičaja.

Pitomci

Svečanim otvorenjem Vakufskog sirotišta započela je sa radom institucija zahvaljujući kojoj su brojna siročad pronašla sigurno utočište i redovnu opskrbu. Humanitarni i odgojno-obrazovni karakter ustanove jasno je definirao njenu osnovnu djelatnost. Program rada sirotišta bio je predstavljen u brošuri koju je Vakufsko-mearifski saborski odbor štampao 1913. godine. U njoj su navedeni ciljevi i zadaci kao osnovni temelji funkcioniranja.

[32] GHB, AIZ, Zapisnik XVIII sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 31. decembra 1916, 7. Zanimljiva debata vođena je na sjednici vakufsko-mearifskog sabora glede kupovine krava za potrebe sirotišta. Jedan dio sabornika smatrao je da takva nabavka nije potrebna, dok je druga skupina smatrala kako je to "neophodno potrebno". Većinom glasova usvojena je odluka da se nabave dvije krave uz cijenu od 1000 kruna. Ukoliko se ne radi o uštedi novca, nije najjasnije protivljenje ovoj odluci, uzimajući u obzir da je u ovom periodu u sarajevskim mahalama bilo uobičajeno posjedovati kravu ili neku drugu domaću životinju, iako se radilo o urbanoj, odnosno gradskoj sredini. GHB, AIZ, Zapisnik XX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 1. februara 1914, 17.

[33] GHB, AIZ, Zapisnik XXI sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 3. januara 1917, 9.

> "Sirotištu je stoga zadaća, da prikupi sirotinju bez roditelja i bez sredstava, da je uzgoji tjelesno zdravim i krepkim podmlatkom, a duševno, da mu razvije intelektualne sile, da mu usadi sjeme vjerske, gragjanske vrline i krijeposti, kako će od njih postati s vremenom korisni članovi ljudske zajednice. Siromašna djeca sabrana u sirotištu poučavaće se prama dobi i sposobnosti u naukama mektebi ibtidaijje, za tim će učiti osnovnu školu ... Zdravi i daroviti mladići uputit će se dalje na nauke u srednje, a kasnije u više i u najviše škole, a tjelesno bolje razvijeni ućiće razne zanate."[34]

Iz navedenog citata uočava se kako je vakufska uprava u djelatnosti sirotišta poseban fokus usmjerila ka prosvjetnom uzdizanju siročadi, shodno njihovim mogućnostima i iskazanim kapacitetima. Osim plemenitog čina zbrinjavanja djece pod "siguran krov" i obezbjeđivanja pristojnih uslova za odrastanje, ovaj drugi aspekt, pored pojedinačnog napretka, omogućavao je intelektualno jačanje muslimanske komponente društva. Da bi se predočene namjere sprovele u djelo, bilo je prvo potrebno zadovoljiti kapacitete sirotišta, popunjavajući ih djecom koja su ispunjavala potrebne uslove. Za vrijeme trajanja izgradnje objekta sirotišta vakufska povjerenstva su Vakufsko-mearifskom saborskom odboru dostavljala popunjene prijave, u kojima su navođene informacije o siročadi koja je konkurisala za prijem.[35] Nakon razmatranja Odbor je slao odgovore povjerenstvu i, ukoliko su bili pozitivni, obavještavao ga da dijete "odpremi" u Sarajevo, ako je živjelo u nekom drugom gradu ili

[34] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 9-10.

[35] Sačuvani obrasci prijava svjedoče da je vakufska uprava ozbiljno pristupila procesu popunjavanja sirotišta. U odštampanim formularima traženo je da se odgovori na 18 zadanih pitanja i tako predstave lični podaci djeteta, godina smrti roditelja, kod koga se dijete nalazi, pohađa li školu ili zanat, ima li nešto od imetka, kakvog je "ahlaka", itd. Dostupne prijave uglavnom pružaju informacije i o lošem materijalnom stanju skrbnika kod kojih se siroče nalazilo (najčešće rođak ili porodični prijatelj), pa se iz tog razloga ono preporučuje za sirotište. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (dalje: AHNK), Mostar, Fond Vakufsko povjerenstvo Mostar (dalje: VPM), 1912, kut. 24, sign. 241/12 (1049/12), 242/12 (1050/12), 248/12 (1064/12), 352/12 (1294/12).

selu.[36] Tako je mostarskom povjerenstvu naloženo da u januaru 1913. godine vozom pošalje devet primljenih pitomaca, kojima je trebalo uručiti certifikate za besplatnu željezničku vožnju i isplatiti dovoljnu svotu novca za opskrbu tokom puta.[37] Prilikom otvaranja sirotišta upisano je 68 siročadi.[38] U naredna dva mjeseca udovoljeno je dodatnim zahtjevima, tako je broj pitomaca iznosio 82.[39] Ograničeni kapaciteti smještaja onemogućavali su primanje svih onih koji su slali molbu za prijem. Stoga je bilo potrebno usaglasiti način na koji bi ono bilo vršeno, o čemu je raspravljao Vakufsko-mearifski sabor.

Prema važećim pravilima sirotišta, prednost pri upisu imala su siročad bez oba roditelja, zatim sa jednim živim roditeljem i na kraju djeca veoma siromašnih živih roditelja koji nisu bili u stanju da ih izdržavaju.[40] Teška materijalna situacija i veća koncentriranost stanovništva u pojedinim dijelovima zemlje, dovela je do toga da je najveći broj zahtjeva za prijem dolazio iz sarajevskog i mostarskog okruga. Kako bi se uspjelo ispoštovati ono što su nalagala pravila, ali ujedno i ravnomjerno rasporediti raspoloživa mjesta na sve krajeve Bosne i Hercegovine, Vakufsko-mearifski sabor je početkom 1914. godine donio odluku po kojoj će se popunjavanje vršiti procentualno.[41] Zbog toga je saborski odbor morao odbiti pojedine prijave pozivajući se na popunjenost kapa-

[36] AHNK, VPM, 1913, kut. 26, sign. 3/13 (10/13), 4/13 (11/13), 5/13 (12/13), 6/13 (13/13), 7/13 (14/13).

[37] AHNK, VPM, 1913, kut. 26, sign. 8/13 (19/13). U ovoj prvoj grupi bili su primljeni: iz Mostara Muhamed Karabeg, Ibrahim Arnaut i Muhamed Arnaut; iz Nevesinja Osman Handžar i Nazif Handžar; iz Gacka Mehmed Baković i Sadik Zvizdić, iz Blagaja Alija Balalić i Omer Gološ. Navođenje ovih imena značajno je iz razloga što nisu sačuvani kompletni spiskovi pitomaca tokom godina, tako da ove informacije, osim samog identiteta djeteta, otkrivaju i njegovu zavičajnost.

[38] Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 29.

[39] Спахо, *Сиротиште. (Опис и уредба)*, 41.

[40] *Školski glasnik,* god. II, br. 9 (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911), 214.

[41] Prema ovoj odluci svaki od šest okruga imao je na raspolaganju određeni broj mjesta u sirotištu. Sarajevo je imalo 23 zagarantovana mjesta, Mostar 21, Tuzla 20, Banjaluka i Travnik 16 i Bihać 15. Pored toga, deset mjesta je bilo ostavljeno kao rezerva za posebne slučajeve. GHB, AIZ, Zapisnik XX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 1. februara 1914, 13.

citeta za određeni okrug.[42] Prema izjavama pojedinih sabornika to su bile teške i neugodne odluke, s obzirom da je čitav projekat pokrenut s plemenitim ciljem zbrinjavanja muslimanske siročadi. Da se i pored usvojenih zaključaka, u specifičnim slučajevima, primanje vršilo i preko usvojene norme dokazuje i sljedeći primjer. Besim Suljević, siroče iz Foče koje nije imalo nijednog roditelja niti ikakvog imetka, doveden je u Sarajevo kako bi bio primljen u sirotište. Iako su mjesta za sarajevsko okružje; kome je Foča pripadala; bila popunjena, Vakufsko-mearifski sabor je nakon duže rasprave i uz protivljenje jednog dijela sabornika odlučio da se dijete skloni sa ulice i primi na osnovu postojeće rezerve, uz napomenu da će to biti jedinstven slučaj za tu godinu.[43]

Potreba za Vakufskim sirotištem uočavala se i u narednom periodu, kada je započeti Prvi svjetski rat donio dodatnu nestabilnost, nestašicu hrane i glad. Zahtjevi za primanjem djece i dalje su pristizali. Među njima bilo je i onih gdje su oba roditelja bila živa, ali ih je veoma teška materijalna situacija primorala na ovakve poteze. Ratne okolnosti su uslovile i dovele do sasvim novih životnih situacija u kojima su pojedinci kao rješenje svojih problema vidjeli Vakufsko sirotište. Tako je Džehva Grabovac iz Mostara uputila molbu vakufskoj upravi da joj sin bude primljen u sirotište. Mostarsko povjerenstvo je predložilo da se ovom upitu udovolji, s obzirom da je moliteljica bila veoma siromašna i bez ikakvog imetka, a

[42] Takav je bio slučaj i sa Nazifom Krajinom, sedmogodišnjim dječakom iz Mostara. Nakon smrti oca njegova majka se preudala za Omera Vezića, radnika duhanske tvornice u Mostaru. Obzirom da su živjeli u vrlo teškoj materijalnoj situaciji, očuh je zatražio smještaj djeteta u sirotištu. Vakufsko-mearifski saborski odbor obavijestio je povjerenstvo u Mostaru da zbog popunjenosti ne može udovoljiti ovome zahtjevu i da se do kraja godine uopšte ne upućuju dodatne molbe, obzirom da ne postoje uvjeti za primanje nijednog djeteta iz tog okruga. AHNK, VMP, 1914, kut. 28, sign. 16/14 (523/14). Na isti način odbijena je molba građana Fojnice u kojoj su tražili da se za dvoje djece obezbijedi smještaj u sirotištu. Kako je ovaj grad pripadao sarajevskom okrugu, nije se izašlo u susret ovom zahtjevu. GHB, AIZ, Zapisnik sa XLII sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 26. februara 1914, 19.

[43] GHB, AIZ, Zapisnik sa XXVII sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 10. februara 1914, 2-4.

da je njen suprug Sulejman mobilisan u vojsku i "nepoznatog boravišta".[44] Izvještaj o radu Vakufsko-mearifskog saborskog odbora pokazuje kako je i tokom ratnih godina gotovo stotinu djece bilo smješteno u sirotištu. Godine 1916. u zavodu je bilo 98 pitomaca. Naredne 1917. došlo je do smanjenja, pa se u sirotištu nalazilo 83 siročadi.[45] Jedan dio siromašne muslimanske djece te godine bio je izmješten iz Bosne i Hercegovine u Slavoniju, gdje je formiran internat u Vinkovcima, u kome im je bila omogućena uredna prehrana i pohađanje škole.[46] Pred kraj rata, napuštanjem sirotišta jednog broja pitomaca koji su završili zanate i bili osposobljeni za samostalni rad i obezbjeđivanje vlastite egzistencije, ostvareni su uslovi da se primi jedna veća grupa djece. Vakufsko-mearifski saborski odbor uputio je svim kotarskim povjerenstvima u zemlji dopis u kojem ih obavještava da dostave prijave, kako bi se upražnjena mjesta popunila. Posebno je naglašeno da će prioritet imati ona djeca koja od ranije čekaju da budu primljena.[47] Popunjavanje sirotišta izvršavano je, dakle, shodno raspoloživim kapacitetima. Uprava je morala u skladu sa usvojenim proračunom, odnosno iznosom dotacija Zemaljske vlade, organizirati rad ustanove što se na kraju odnosilo i na broj primljenih pitomaca.

Dolaskom u sirotište za siročad je počinjao novi život. Kako je i ranije navedeno vakufska uprava je ovim zavodom nastojala, ne samo

[44] AHNK, VPM, 1918, kut. 35, sign. 219/18 (411/18).

[45] GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, 13-14.

[46] Ovome projektu podršku je od samog početka pružila i Zemaljska vlada, a izmještanje djece su vodili Ulema-medžlis i Vakufsko-mearifski saborski odbor. U zavodu je 1917. godine bilo smješteno 122 muslimanske djece. Više o internatu u Vinkovcima vidjeti u: Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 27-29; Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008); Mina Kujović, "Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917-1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine", *Historijska traganja*, br. 6 (2010): 35-48; Ista, "Internat i Narodna osnovna škola u Vinkovcima za muslimansku djecu iz Bosne i Hercegovine (1917.-1920.)", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* LXXII, br. 3-4 (2010): 307-319.

[47] U skladu sa ranije donesenom odlukom određeno je da se primi 19 pitomaca i to: iz sarajevskog okruga 2, banjalučkog 7, mostarskog 4, travničkog 1, tuzlanskog 3 i bihaćkog 2. AHNK, VPM, 1918, kut. 35, sign. 269/18 (455/18).

materijalno obezbijediti siromašnu djecu, već ih odgojiti u islamskom duhu i omogućiti im stjecanje znanja i vještina u školama. Iz tog razloga bilo je neophodno urediti sistem funkcioniranja sirotišta, kako bi se raspoloživo vrijeme iskoristilo na koristan način. Pitomci su bili dužni poštovati kućni red, ponašati se disciplinirano i odgovorno, te izvršavati svoje obaveze. Dnevne aktivnosti uključivale su obavljanje vjerskih dužnosti, pohađanje nastave u mektebu, školi ili na zanatima, korepeticiju, ali i slobodno vrijeme za odmor. Jedan dan bio je organiziran na način iskazan u tabeli koja slijedi.

AKTIVNOST	SATNICA
Ustajanje	6:30
Umivanje i klanjanje sabaha	6:30-7:00
Korepeticija	7:00-8:00
Zajutrak	8:00
Pripreme za školu	8:00-8:30
Polazak u školu	8:30
Ručak	12:00
Klanjanje i polazak u školu	12:15-12:30
Klanjanje i zajednička šetnja	15:30-17:00
Klanjanje i korepeticija	17:30-18:30
Večera	18:30
Klanjanje i odmor	18:30-19:00
Čišćenje odijela i cipela	19:00-19:30
Spavanje	19:30

Tabela br. 1. Raspored dnevnih aktivnosti u sirotištu[48]

[48] Спахо, *Сиротиште. (Опис и уредба)*, 41.

Pohađanje nastave bilo je od krucijalne važnosti upravi u njenom odnosu prema pitomcima. Ono je trebalo obezbijediti dobar temelj na osnovu koga je pitomac, kada napusti sirotište, mogao biti koristan član zajednice; osposobljen za rad i privređivanje; uz sve ostale odgojne mjere koje su utjecale na izgradnju moralne i religiozne ličnosti. Tokom prve godine djelatnosti od 82 pitomca, 17 ih je pohađalo mekteb ibtidaiju izvan sirotišta, 33 su išli u školu, 30 je učilo u sirotištu I razred mekteb ibtidaije, a dvojica su bili na zanatu.[49] Tokom 1916. godine četiri pitomca pohađali su mekteb ibtidaiju, 59 pitomaca išlo je u škole, a 28 ih je bilo na zanatu. Naredne godine u mekteb ibtidaiju išao je samo jedan dječak, školu su pohađala 48, a na zanatu je bilo 34 pitomca.[50] Za 1914, 1915. i 1918. godinu nisu nam dostupni ovakvi podaci. Možemo pretpostaviti kako je uprava sirotišta odlučivala o tome koju školu ili zanat će pitomci pohađati, u skladu sa ostvarenim uspjehom u mektebu i osnovnoj školi. U izvornoj građi nismo mogli pronaći spomena i ustanoviti da li su sami pitomci mogli iskazati interes ka nekom usmjerenju i to predložiti kao eventualnu opciju ili krajnji izbor.

Da bi pitomci uspješno pohađali nastavu i izvršavali svoje obaveze, uprava je morala omogućiti da odrastaju u zadovoljavajućim uslovima, da budu zdravi i dovoljno nahranjeni. Stoga se u sirotištu posebna pažnja posvećivala ishrani. Tri redovna dnevna obroka sa zdravim namirnicama trebala su osigurati pitomcima odgovarajuću opskrbu i ojačati njihov organizam.[51] U proračunima sirotišta, koje je odobravao Vakufsko-mearifski sabor, najveći izdaci bili su za hranu i oni su se tokom

[49] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 12.

[50] Pored osnovne pitomci su pohađali Trgovačku školu, Realnu gimnaziju, Realku i Okružnu medresu, a od zanata obučarski, krojački, bravarski, sedlarski, stolarski, pekarski, limarski, tesarski, tapetarski, sahatčijski, kolarski, monterski i remenarski. GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, 13-14. Up: Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 29.

[51] "Hrana je udešena po zdravstvenim propisima: čisto je sve, taze, krepko i hranjivo. Za doručak je hljeb od 10 dkg i pržena čorba (petkom mlijeko), za ručak hljeb od 16 dkg, meso 10 dkg sa grahom, kompirom, pirinčem i t. d. za večeru hljeb od 14 dkg i meso kao ručku, i hošaf." *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 13.

godina povećavali, iako je broj pitomaca bio uglavnom jednak. Tako je u ovu svrhu 1914. godine utrošeno 28.800 kruna,[52] 1917. godine trošak je iznosio 50.000 kruna,[53] da bi u proračunu za 1918. godinu za hranu bilo predviđeno 80.000 kruna.[54] Iako je tokom rata postojala zakonom određena visina cijena životnih namirnica, ona se nije upotpunosti poštovala, pa je porast cijena doprinio većim rashodima za hranu. Također, uprava je pitomcima obezbjeđivala odjeću, obuću i školski pribor, te se u godišnjim proračunima jedan dio sredstava odvajao i za ovu namjenu.[55]

Zdravstvenoj skrbi nad pitomcima bila je posvećena znatna pažnja. Redovne tjelesne aktivnosti u vidu šetnje i igre, kao i obavljanje namaza, bile su, pored ostalog, i u funkciji vođenja zdravog života. Za potrebe sirotišta nabavljene su i gimnastičke sprave na kojima su pitomci vježbali u vremenu predviđenom za zabavu. Prema kućnom redu, da bi se higijena održavala na zadovoljavajućem nivou, djeca su se morala kupati svaki peti dan. Svake nedjelje u zavod je dolazio kućni liječnik koji je pregledao djecu. Jedna prostorija u zgradi bila je namijenjena za bolnicu u kojoj je isti ljekar liječio lakše oboljele pitomce.[56] Oni koji su imali ozbiljnije oboljenje bili su upućivani u Zemaljsku bolnicu. Međutim, to je predstavljalo dodatne troškove za upravu sirotišta. Vladin povjerenik za grad Sarajevo zahtijevao je od nje da isplati Zemaljskoj bolnici potraživane troškove liječenja za trojicu pitomaca. Zemaljska vlada je, na molbu Vakufsko-mearifskog saborskog odbora, doznačila sredstva ko-

[52] GHB, AIZ, Zapisnik sa XX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 1. februara 1914, 16.

[53] GHB, AIZ, Zapisnik sa IX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 20/12. 1916, 9.

[54] GHB, AIZ, Zapisnik sa IX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 27. decembra 1917, 4.

[55] "Sva su djeca u sirotištu jednako odjevena, kaputić i pantolice. Za izlazak navan imaju i deblje kaputiće, kabanice i duboke cipele, a za boravak unutra plitke cipelice. Osim toga rubenine koliko je potrebno, peškire, rupce, a postelje su im lijepi i čisti gvozdeni kreveti, slamnjače s čistim čaršafima i dobrim pokrivačima." *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 13.

[56] Спахо, *Сиротиште. (Опис и уредба)*, 42. U proračunima sirotišta kao redovne stavke navođeni su honorar za liječnika i sredstva za potrebne ljekarije.

jima su isplaćena bolnička dugovanja.[57] Saborski odbor je tražio i da se pitomcima omogući besplatno liječenje, ali se ovom zahtjevu nije moglo izaći u susret, s obzirom da se to nije dozvolilo ni "ostalim humanitarnim ustanovama", kako je navedeno u odgovoru.[58] Pa, ipak, Zemaljska vlada je i u ovome segmentu podržala i olakšala rad sirotišta, tako što je donijela odluku da se svi bolnički računi trebaju dostavljati njoj, a ne upravi zavoda, kako bi ih ona isplatila Zemaljskoj bolnici.[59]

Pojedini pitomci trebali su duže liječenje pa je uprava pokušavala iznaći korisno rješenje, kako bi došlo do oporavka. Vakufskom povjerenstvu u Mostaru poslan je u martu 1916. godine dopis kojim je naloženo da se dvojici pitomaca, kojima je "nuždan oporavak na čistom zraku", pronađe smještaj u tom gradu, te da im se obezbijedi dobra ishrana. U odgovoru upućenom u Sarajevo navedeno je kako se nije moglo udovoljiti traženom zahtjevu, te da niko od Mostaraca nije htio primiti bolesne dječake, s obzirom da je u prošlom mjesecu oboljelo 120 lica od krzamaka i crvenog šarlaha.[60] Bojazan od širenja zaraze bila je snažnija od solidarnosti i pomoći. U sirotištu su zabilježeni i smrtni slučajevi. Izvještaj o radu vakufske uprave navodi kako je tokom školske 1916/1917. godine jedno dijete preminulo, ne precizirajući šta je bio uzrok smrti.[61]

Svakodnevni život pitomaca bio je, dakle, organiziran uz poštivanje postojećeg kućnog reda i pravila sirotišta. Redovno pohađanje nastave, učenje odnosno korepeticija i druge aktivnosti koje je uprava smatrala efikasnim u odgojno-obrazovnom procesu morali su se izvršavati. Različitost dječijih karaktera, kao i način ponašanja koji su donijeli sa sobom, uslovili su potrebu uspostavljanja stroge discipline. Njeno ozbiljno kršenje vodilo je ka isključenju i odstranjivanju iz sirotišta, kao što je to bio slučaj sa dvojicom pitomaca 1916. godine čije ponašanje je "postalo

[57] ABiH, ZVS, 1913, kut. 290, sign. 108-112/4.

[58] ABiH, ZVS, 1913, kut. 290, sign. 108-112/2.

[59] ABiH, ZVS, 1914, kut. 309, sign. 108-112/3.

[60] AHNK, VPM, 1916, kut. 32, sign. 218/16 (239/16).

[61] GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, 13.

nesnošljivo".[62] Uprava je, smatrajući to odgovarajućom nagradom za dobro vladanje i postignut uspjeh u nauci, one pitomce koji su imali srodnike tokom ferija slala u njihov zavičaj.[63] Zabilježeni su i primjeri koji ukazuju na svojevrsno neočekivano ponašanje pojedinih pitomaca. U septembru 1914. godine dva dvanaestogodišnjaka, Ibrahim Spahić iz Sarajeva i Husein Bećirović iz Ljubuškog, su nestali i policijska potraga za njima nije urodila plodom. Dobivši informaciju od jedne Sarajke da su se dječaci zaputili u Hercegovinu, Vakufsko-mearifski saborski odbor obavijestio je Kotarski ured u Mostaru o ovom slučaju i zamolio da se policijskim putem pokušaju pronaći odbjegli pitomci.[64] Početkom oktobra Spahić i Bećirović su pronađeni u Sarajevu, pa je poslan dopis o obustavi potrage u Mostaru.[65] Da li je ovo bila kratkotrajna epizoda mladalačke buntovnosti ili iskazano nezadovoljstvo boravkom u sirotištu ne može se zaključiti, s obzirom da izvori ne pružaju dodatne informacije, ali ukazuje na pojedine segmente u svakodnevnici sirotišta. Sličan događaj desio se i u avgustu 1917. godine, kada je pitomac Muhamed Karabeg iz Mostara, po povratku sa ferija, nakon dva dana nestao iz sirotišta. Uprava je o tome obavijestila Vakufsko-mearifski saborski odbor, koji je

[62] Isto, 14.

[63] Kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima naređeno je da nadziru pitomce tokom njihovog boravka i da ih upućuju na pristojno ponašanje. Ukoliko bi se ponašali suprotno tomu, trebalo ih je odmah vratiti u Sarajevo. Pitomci su boravili kod svojih sestara; kao što je to bio slučaj sa Mehmedom Tasliđom, Alijom Balalićem i Omerom Gološem; kod svojih rođaka; gdje su bili smješteni Ibrahim Salčin i Muhamed Karabeg; ili kod majke u slučaju braće Muhameda i Ibrahima Arnautovića. AHNK, VPM, 1917, kut. 34, sign. 283/17 (776/17), 284/17 (777/17), 285/17 (778/17), 286/17 /779/17), 287/17 (780/17), 288/17 (781/17), 289/17 (782/17). Iako su majka i brat Ishaka Ibrulja tražili od uprave sirotišta da i on provede ferije kod kuće, u odgovoru upućenom povjerenstvu u Mostaru navodi se kako je pitomac ranije "uzet u vojništvo i odmah vojnu službu nastupio", pa se iz tog razloga nije mogao poslati porodici. AHNK, VPM, 1917, kut. 33, sign. 318/17 (b/b). Evidentno je kako srodnici nisu primali redovne informacije o pitomcima. Tome svjedoči i slučaj Emine Hakalo iz mostarske Cernice, kojoj su dva sina bila smještena u sirotištu. U molbi koju je uputila tražila je da se informiše da li su joj djeca još uvijek u toj ustanovi, obzirom da od njih nije dobila pismo niti bilo kakve informacije tri mjeseca. AHNK, VPM, 1916, kut. 32, sign. 239/16 (265/16).

[64] AHNK, VPM, 1914, kut. 28, sign. 308/14 (1112/14).

[65] AHNK, VPM, 1914, kut. 28, sign. 311/14 (1117/14).

kotarskom povjerenstvu u Mostaru naložio da ispita ovaj slučaj i dječaka, ukoliko ga pronađe, na "shodan i siguran" način vrati u Sarajevo.[66]

Svi naprijed predstavljeni podaci pokazuju na koji način je Vakufsko sirotište funkcioniralo. Redovita podrška Zemaljske vlade ovom projektu oslikava opredijeljenost vlasti za dobru suradnju sa vakufsko-mearifskom upravom. Međutim, prikazana organizacija svakodnevnog života pitomaca i povremeni problemi koji su se javljali rekonstruirani su uglavnom na osnovu službenih dokumenata, odnosno predstavljaju jednostrano viđenje cjelokupne stvari. Da bi se uočila i druga strana života u sirotištu, potrebno ga je sagledati kroz vizure siročadi. Nedostatak izvora ove vrste, kao što je to uostalom slučaj i u većini istraživanja koja se bave nekom od marginaliziranih grupa, onemogućava da se ostvari takav naum. Postoje pojedina svjedočenja pitomaca, ali u njihovu vjerodostojnost ne možemo biti sigurni, s obzirom da su predstavljena kroz govore drugih osoba. Ranije spomenuta brošura iz 1913. godine, koja je za cilj imala predstaviti potrebu osnivanja sirotišta i ukazati na koji način ono funkcionira, u jednom dijelu donosi i kratki iskaz pitomaca. Anonimni autor teksta prikazao je to na sljedeći način:

> "Pa kako vam je ovdje? pane i nehotice pitanje, hoće ti se, da iz onog malog bića nakon onih pitanja čuješ izraz zadovoljstva; ali odgovarati se samo nevinim dječijim smiješkom koji ti ipak puno kaže. Živahne, vesele i zadovoljne očice zgledaju se i kao da na šalu odbijaju ovo suvišno pitanje ... Uzalud se sam nadzornik trudio, da izmami ma kakav odgovor od njih, u hrani ili u čem bilo, da im nije možda što krivo. Ne! sva vojska šuti, samo veseo izražaj lica daje odgovor, da je i to pitanje suvišno. A nadzornik će još ozbiljnije neka slobodno kaže, ako je kome šta krivo, ili malo hrane ili šta bilo. Ništa. Na pošljetku dvojica se ipak odvaže, da im je samo malo više hljeba. No drugi mu u isti mah za leđa u po glasa dobacuje: Ih ne bih ja reko, da mi je malo, kad bih skapao od gladi."[67]

[66] AHNK, VPM, 1917, kut. 33, sign. 378/17 (b/b).

[67] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 14.

Iz navedenog citata jasno je uočljivo da je autor nastojao idealizirati život u sirotištu, pa je iskaz dvojice pitomaca vrlo vjerovatno upotrijebljen zarad posljednje rečenice, kojom se trebalo ukazati na dječiju zahvalnost zbog zbrinutosti u ovom zavodu.

Tokom 1916. godine pojavile su se informacije o određenim problemima u sirotištu, koje su se odnosile na nezadovoljstvo radom upravnika Karamehmedovića. Stoga su pojedini članovi Vakufsko-mearifskog sabora ispitivali pitomce. Iz svjedočenja vakufsko-mearifskog direktora Šerif efendije Arnautovića saznajemo kako su djeca bila zadovoljna uvjetima života, ali da su i neka priznala kako su ih tukli "prije 1-2 godine".[68] Ako su ovi iskazi tačni, onda se može zaključiti kako su se u sirotištu primjenjivale tjelesne kazne ovakve vrste, što daje jednu drugu sliku rada ustanove. Međutim, moguće da je u oba primjera došlo do konstrukcija samih autora, pa se moraju tumačiti s oprezom. U prvom zbog navedenog razloga, a u drugom zbog Arnautovićeve potrebe da, kao vakufsko-mearifski direktor kome je u cilju bilo da slika o zavodu ne bude narušena, odbrani upravnika i optuži raniju upravu, koja po mišljenju jednog dijela sabornika Vakufsko-mearifskog sabora nije posjedovala dovoljne pedagoške kompetencije. Drugih informacija o životu u sirotištu viđenih očima pitomaca nema. Predstavljena djelatnost sirotišta kroz opis njegovih štićenika pokazala je da je vakufsko-mearifska uprava ispunila svoj primarni cilj i omogućila jednom broju muslimanske siročadi i siromašne djece bolji život, bez obzira na sve poteškoće koje su se povremeno pojavljivale. U ovome projektu od ključne važnosti bila je potpora organa vlasti. Kao što se moglo dijelom i vidjeti, funkcioniranje jednog ovakvog zavoda zahtijevalo je značajna finansijska sredstva, pa se i to pitanje treba detaljnije analizirati.

[68] GHB, AIZ, Zapisnik IX sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 20/12. 1916, 6.

Finansiranje sirotišta

Upravitelj sirotišta je prema iskazanim potrebama sastavljao prijedlog godišnjeg proračuna i upućivao ga Vakufsko-mearifskom saboru na usvajanje.[69] Da bi se zadovoljili izdaci za sve stavke; koje su pored plata osoblju, ishrane pitomaca, ogrijeva i održavanja zgrade, uključivale i niz drugih troškova; bilo je potrebno osigurati značajna finansijska sredstva. Prihodi koje je ostvarivala vakufska uprava nisu bili dovoljni i za sirotište. Prema zaključku Sabora vjerskim organima je pored bogoštovne dodijeljeno i pravo uživanja prosvjetne subvencije, stoga je uprava ovu dotaciju iskoristila za izgradnju i izdržavanje sirotišta.[70] Zemaljska vlada je prilikom osnutka ustanove obećala da će redovno isplaćivati sredstva iz ove subvencije, s tim što joj se proračun trebao dostaviti početkom svake nove godine. Vakufsko-mearifski saborski odbor je shodno navedenom uredno potraživao isplatu sredstava.[71] Osim toga, veoma često je apelirao i na muslimansko stanovništvo da svojim dobrovoljnim prilozima pomogne rad ustanove i brigu o siročadima.

Sirotište je imalo vlastiti fond u koji su svojim donacijama utkali dio sebe brojni građani Bosne i Hercegovine.[72] Prikupljanje priloga zabilježeno je u mnogim gradovima i mjestima Bosne i Hercegovine prigodom raznih događaja, poput mevluda, dova, vjenčanja, zabava i drugih okupljanja. Iako je novac bio primarni dar, sirotište je zaprimalo i druge vrste

[69] *Školski glasnik*, 215.

[70] *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 7.

[71] ABiH, ZVS, 1913, kut. 152 A, sign. 62-2/9. Tokom prve godine postojanja sirotišta za njegovo izdržavanje utrošeno je 49.336 kruna. Narednih godina iznos potrebnih sredstava je kontinuirano rastao, tako da je rashod vakufske uprave za ovaj zavod iznosio 50.980 kruna za 1914. godinu, 72.977 kruna za 1915. godinu, te 77.824 krune za 1916. godinu. GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifske uprave u Bosni i Hercegovini počam od posljednje sjednice vakufsko-mearifskog sabora t. j. od 26. februara 1914. do prve saborske sjednice dne 11. decembra 1916, 4.

[72] Od početka sakupljanja priloga 1908. godine pa sve do 1918. finansijska sredstva fonda su se, bez obzira na ratno stanje, iz godine u godinu povećavala. Tako su krajem 1917. godine ona iznosila 119.169 kruna i 42 helera. GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, 15. Up: Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 30.

poklona. Takve su, naprimjer, bile i kurbanske kožice, koje su mogle imati višestruku primjenu.[73] Vakufsko-mearifski saborski odbor je u oktobru 1913. godine uputio dopis svim kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u kome je naložio da isposluju od lokalnih muslimanskih društava održavanje zabava u korist sirotišta.[74] Akcija je polučila uspjehom, s obzirom da su u narednim mjesecima u mnogim mjestima održane zabave. Na njima su prikupljani novčani prilozi, pri čemu se još jednom posvjedočila solidarnost i empatija stanovništva prema siročadima.[75] Okružnica upućena svim kotarskim povjerenstvima savjetovala je da se prilikom svake džume petkom i bajram-namaza organizira sakupljanje pomoći sirotištu. Ovu ideju trebali su pronositi lokalni muderisi, mualimi, vaizi, imami, hatibi, džematbaše i načelnici.[76] Osobito se tokom vjerskih blagdana nastojalo apelirati na muslimansko stanovništvo. Za Kurban-bajram 1918. godine vakufsko-mearifski direktor, Šerif efendija Arnautović, uputio je molbu stanovništvu u kojoj je pozvao na solidarnost sa sirotištem i tražio agilniji angažman na tom polju. Dobrovoljni prilozi sirotištu okarakterizirani su u ovom obraćanju činom patriotizma i lojalnosti.[77] Osim Fonda sirotišta Vakufsko-mearifski

[73] "Kurbanske kožice sirotištu", *Novi Vakat*, 8. novembar 1913, 3.

[74] AHNK, VPM, 1913, kut. 27, sign. 211/13 (1202/13).

[75] Zabave su, između ostalog, održane u Kulen Vakufu, Bosanskoj Otoci, Foči, Cazinu, Sarajevu. Štampa je izvještavala o ovim događajima. "Muslimanska zabava u Cazinu", *Vakat*, 17. februar 1914, 2; "Sa muslimanske zabave u Cazinu", *Vakat*, 11. 3. 1914, 3. Novi Vakat i Vakat su tokom 1913. i 1914. godine donijeli veliki broj priloga u kojima su navedene stotine imena darovatelja sirotišta iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, ali i drugih članaka koji su govorili o djelatnosti ove ustanove. Popis svih tekstova koji govore o sirotištu vidjeti u: Grupa autora, *Bibliografija radova o Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini – austrougarski period* (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2021). Vakufsko-mearifski saborski odbor je darovateljima sirotišta izdavao prigodne zahvalnice. U njima su bili navedeni darovani iznosi i iskazana "bratska molba" da se i ubuduće sjete ove "kulturno-humanitarne ustanove". AHNK, VPM, 1919, kut. 36, sign. 311/19 (b/b).

[76] AHNK, VPM, 1917, kut. 34, sign. 245/17 (736/17).

[77] "Neka ne požale priloga Islamskom sirotištu ni oni, čiji su mili i dragi na fronti izvrgnuti neprijateljskim tanetima, jer svaki heler priložen Islamskom sirotištu može da bude zapreka neprijateljskoj namjeri." AHNK, VPM, 1918, kut. 35, sign. 301/18 (b/b).

saborski odbor formirao je i Fond pitomaca, koji je služio za pomoć štićenicima i nakon napuštanja sirotišta. Naime, neki od učenika na zanatu primali su honorare od svojih majstora, dok su drugi dobivali stipendije i potpore od Zemaljske vlade, općine i obrtno-trgovačke komore. Ovi prihodi deponovani su u Fond pitomaca, te se prilikom završetka zanata i napuštanja sirotišta, pitomcu kupovao potreban alat sa kojim je u samostalnom životu privređivao i obezbjeđivao svoju egzistenciju.[78]

Pored redovnih vakufskih prihoda, dotacija Zemaljske vlade i Fonda sirotišta, vakufska uprava je nastojala iznaći nove oblike finansiranja, koji bi za potrebe institucije obezbijedili dodatna novčana sredstva. U tom kontekstu vrijedi spomenuti inicijativu dijela članova Vakufsko-mearifskog sabora o izdavanju prostora unutar zgrade sirotišta za potrebe četverorazredne narodne osnovne škole. Na taj način gradsko poglavarstvo bi plaćalo kiriju za iznajmljene učionice, a i pitomci bi tu mogli pohađati nastavu.[79] Ratne okolnosti onemogućile su realizaciju ovog prijedloga. Iz navedenih primjera uočava se kako je finansiranje sirotišta vršeno iz različitih izvora i na različite načine. Iako je najveći dio sredstava trošen na potrebe štićenika, i plate uposlenika su predstavljale značajan procenat rashoda. Uposleni kadar bio je zadužen za provođenje odgojno-obrazovnog procesa i svih ostalih neophodnih poslova, te je zajedno sa pitomcima personificirao muslimansko sirotište.

Uposleni kadar

Kako bi vakufsko sirotište funkcioniralo bez problema, po uspostavljenom kućnom redu i pravilima, vakufska uprava je morala obezbijediti zadovoljavajući kadar. Upravljanje zavodom u kojem je bilo smješteno

[78] Do kraja 1916. godine u ovaj fond bilo je uplaćeno 5.342 krune. GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifske uprave u Bosni i Hercegovini počam od posljednje sjednice vakufsko-mearifskog sabora t. j. od 26. februara 1914. do prve saborske sjednice dne 11. decembra 1916, 4.

[79] GHB, AIZ, Zapisnik XXI sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 3. januara 1917, 8-9.

gotovo stotinu đaka predstavljalo je veliku odgovornost. Vakufsko-mearifski saborski odbor postavljao je upravitelja sirotišta, koji je predlagao imenovanje svojih pomoćnika i ostalog osoblja.[80] O kompetencijama koje je osoba imenovana upraviteljem morala posjedovati odlučivao je Vakufsko-mearifski sabor. Dio sabornika smatrao je kako je sirotištu na tom mjestu potreban pedagog, po mogućnosti iz reda učitelja. Druga grupa isticala je kako to nije nužno, navodeći da svaki "islamski podpuno naobraženi i po islamskim propisima odgojeni čovjek jest potpuni pedagog".[81] Praksa je pokazala da su bila zadovoljena oba prijedloga, s obzirom da su upraviteljsku funkciju obnašali kadija, mualim, vakufski mufetiš i učitelj.

Od osnivanja sirotišta do kraja Prvog svjetskog rata na ovom mjestu bili su: Asim-beg Mutevelić, Hazim ef. Muftić, Sakib ef. Korkut, Jusuf ef. Imamović i Mehmed ef. Karamehmedović.[82] U godišnjim proračunima najveća plata bila je predviđena za upravitelja. On je bio zadužen da vodi brigu o organizaciji reda i discipline u sirotištu, kao i nadzor nad svim ostalim poslovima. Na prijedlog vakufsko-mearifskog direktora Arnautovića sabor je 1914. godine doznačio potrebna sredstva za posjetu upravitelja sličnim zavodima u Monarhiji, kako bi uvidio na koji način su uspostavljene te ustanove i pozitivne primjere uveo i u muslimansko sirotište.[83]

Za islamski odgoj pitomaca bili su zaduženi mualimi. Ovu funkciju obavljali su: Jusuf ef. Imamović, Mehmed ef. Jusufbegović, Munib ef. Pračo i Šerif ef. Špica.[84] Pored ovog stručnog osoblja u sirotištu su bili

[80] *Školski glasnik*, 215.

[81] GHB, AIZ, Zapisnik XXV sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 7. februara 1914, 34.

[82] Već od 1916. godine pojavile su se optužbe za nedolično ponašanje upravitelja Karamehmedovića. Osim što je optužen da u sirotište dolazi pijan, navođeno je kako je pri komunikaciji sa pitomcima koristio neprikladan i prost vokabular, te bezrazložno kažnjavao djecu. GHB, AIZ, Zapisnik sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 20/12. 1916, 7. Zadnje ratne godine na funkciji ga je zamijenio Asim-beg Mutevelić. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 30.

[83] GHB, AIZ, Zapisnik XXVI sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 9. februara 1914, 5.

[84] GHB, AIZ, Izvješće o radu vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, 15.

uposleni kuhar i njegov pomoćnik, podvornici i podvorkinje, ložač i honorarni liječnik. Oni su bili zaduženi da vode brigu o pitomcima, njihovoj ishrani i svim ostalim neophodnim uslovima za odrastanje i boravak u sirotištu. Vakufska uprava je nastojala u skladu sa potrebama obezbijediti dovoljno kadra, pa je evidentno povećanje broja uposlenih tokom godina. Sirotište je od svog otvorenja pa do kraja Prvog svjetskog rata predstavljalo uspješan zavod, čiji uposlenici su doprinijeli da se znatan broj siročadi i siromašne muslimanske djece zbrine i da im se omoguće adekvatni uslovi za život i odrastanje.

Zaključak

Dosadašnja skromna historiografska pažnja potakla nas je da o Vakufskom sirotištu, njegovom osnivanju i djelatnosti do kraja Prvog svjetskog rata napišemo rad u kojem problematiziramo nekoliko ključnih pitanja. Na osnovu njih postojeća slika o funkcioniranju sirotišta je u velikoj mjeri proširena, uobličena i predstavljena, pa je ona sada obogaćena novim i detaljnijim spoznajama. Ovo istraživanje ponudilo je kao rezultate nekoliko zaključaka. Analizom dostupne izvorne građe ustanovljeno je kako je Vakufsko sirotište predstavljalo humanitarnu i prosvjetnu ustanovu koja je, u tretiranom periodu do kraja Prvog svjetskog rata, uspješno vršila svoju namjenu, na zadovoljstvo vakufsko-mearifske uprave i cijelog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Broj primljenih pitomaca, raznovrsnost njihovih školskih i zanatskih usmjerenja, kao i polučeni rezultati idu u prilog spomenutoj činjenici.

Na osnovu spremnosti Zemaljske vlade da od samog početka podrži rad jedne ovakve institucije, zaključili smo da se odnos vlasti prema islamskom vjerskom rukovodstvu i općenito muslimanima u ovome segmentu kretao u smjeru uspostavljanja dobre suradnje, koja je, kako to historijske činjenice pokazuju, na drugim mjestima izostala. Bez Vladinih novčanih dotacija funkcioniranje sirotišta bilo bi upitno, stoga su redovne uplate iz sredstava bogoštovne i prosvjetne subvencije omogućile

njegovu nesmetanu djelatnost. Veliki broj darovatelja koji su u Fond sirotišta uplatili preko sto hiljada kruna, pokazuje spremnost građana Bosne i Hercegovine da podrže rad ovog zavoda i na taj način sudjeluju u zajedničkoj brizi o siromašnoj muslimanskoj siročadi. Ni ratni uslovi besparice, skupoće i sveopće nesigurnosti nisu ih ometali u ovim namjerama.

Organizacija života u sirotištu, iako uspostavljena po strogim principima karakterističnim za sve zavode takve vrste u tom vremenu, u suštini je imala namjeru odgojiti djecu na način da postanu, prije svega, moralne i plemenite ličnosti koje će biti korisni članovi zajednice. Prosvjetna aktivnost imala je za cilj osposobljavanje i omogućavanje sigurne osnove za privređivanje i obezbjeđivanje egzistencije. Nismo mogli zaključiti kako su pitomci gledali na svoj boravak u sirotištu, da li su bili zadovoljni uslovima života i sa kojim su se problemima najčešće susretali. Sasvim sigurno da ih je bilo, međutim, nisu sačuvana vjerodostojna sjećanja ili iskazi, na osnovu kojih bi se formiralo mišljenje i o tom pitanju.

Vakufsko-mearifska uprava u Bosni i Hercegovini je projektom Vakufskog sirotišta pokazala kako je bila spremna nositi se sa problemima šire društvene zajednice, u čemu se ogleda i njena progresivnost u unapređivanju institucije vakufa izgradnjom objekata ovakve vrste. Sirotište je bilo primjer dobro organiziranog, uspješnog i koristonosnog vakufa. Ovakav karakter sirotište je zadržalo i nakon Prvog svjetskog rata, stoga je potrebno i ovaj segment njegovog djelovanja ozbiljnije historiografski predstaviti.

PRILOG

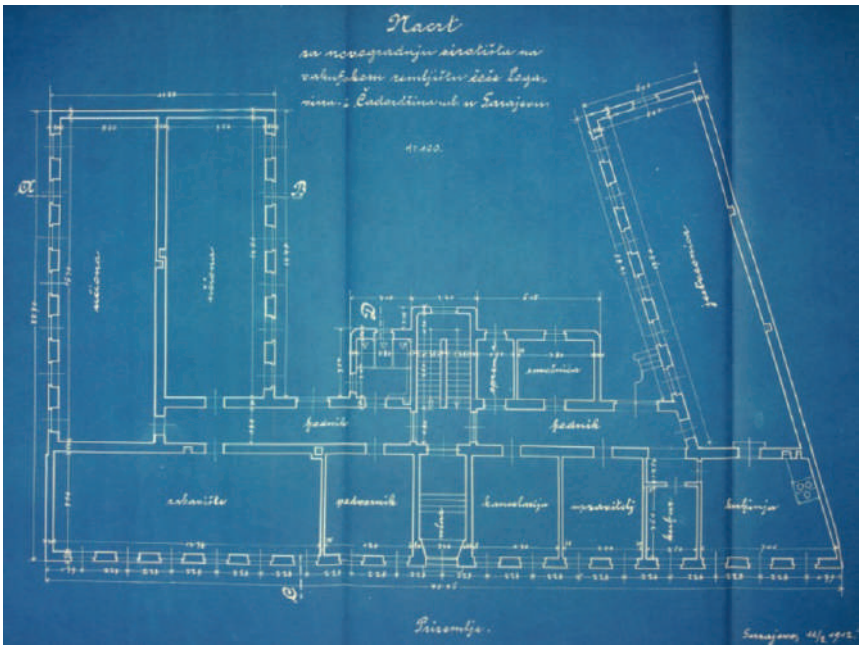

Sl. 1. Nacrt prizemlja zgrade sirotišta (ABiH, ZVS, 1912, kut. 762, sign. 248-182)

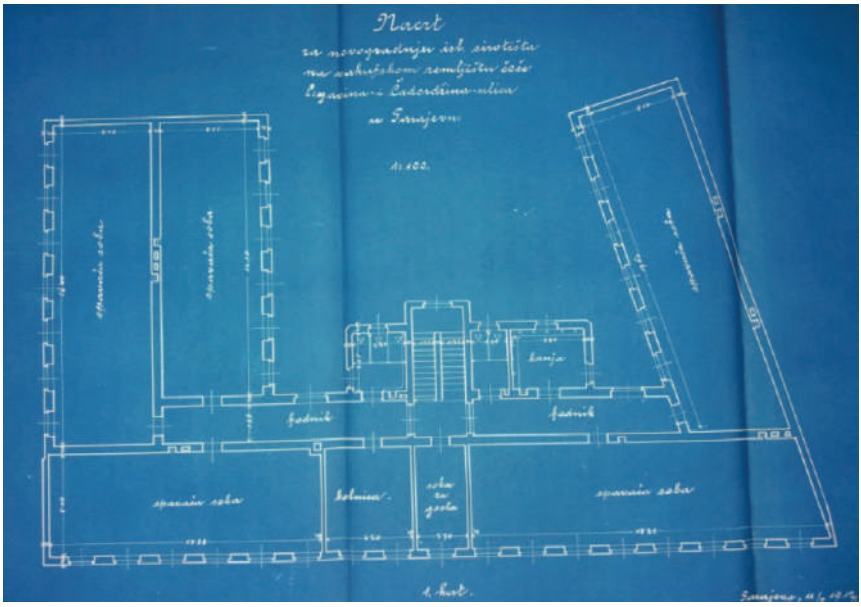

Sl. 2. Nacrt prvog sprata zgrade sirotišta (ABiH, ZVS, 1912, kut. 762, sign. 248-182)

Sl. 3. Zgrada sirotišta
(*Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 1913)

Sl. 4. Pitomci u jednoj od spavaonica
(*Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 1913)

Sl. 5. Mualim i pitomci za vrijeme nastave
(*Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 1913)

Sl. 6. Pitomci u blagovaonici
(*Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*, 1913)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
  – Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu-Sarajevo (1879-1918) (ZVS)
  – Fond: Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)
– Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo (HAS)
  – Fond: Gradsko poglavarstvo-Sarajevo (GP)
– Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Mostar (AHNK)
  – Fond: Vakufsko povjerenstvo Mostar (VPM)
– Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)
  – Fond: Arhiv Islamske zajednice (AIZ)

Objavljeni izvori:

– *Muslimansko sirotište za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Zadružna tiskara, 1913.
– *Školski glasnik*, god. II, br. 9. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911.

Štampa:

– *Bošnjak*, Sarajevo, 1906 – 1909.
– *Novi Vakat*, Sarajevo, 1913.
– *Sarajevski list*, Sarajevo, 1909.
– *Vakat*, Sarajevo, 1914.
– *Zeman*, Sarajevo, 1912.

LITERATURA

Knjige:

– Jahić, Adnan. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010.

– Kralj-Brassard, Rina. *Dubrovačko nahodište i njegovi štićenici (1818-1908)*. Zagreb, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020.

– Mehmedović, Ahmed. *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847-2017*. Sarajevo: Vakufska direkcija Sarajevo, El-Kalem, 2017.

– Skarić, Vladislav. *Izabrana djela*, knj. 1. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985. (ćir.)

Članci:

– Jahić, Adnan. "Bilješke o vakufskom sirotištu između dva rata". *Bošnjačka pismohrana*, sv. 6, br. 21-22 (2006): 56-61.

– Jahić, Adnan. "Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini posljednjih godina austro-ugarske uprave". *Saznanja – Časopis za historiju*, br. 1 (2005): 147-174.

– Spaho, Mustafa. "Sirotište. (Opis i uredba)". *Gajret*, br. 3 (1913): 39-42. (ćir.)

– Younis, Hana. "'Nezakonita' djeca pred zakonom – dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća". *Prilozi*, br. 47 (2018): 45-67.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

– "Orphanage", Britannica (pristup ostvaren 20. aprila 2021, https://www.britannica.com/topic/orphanage)

Summary

Waqf Orphanage in Sarajevo – From its Founding to the End of First World War

The waqf orphanage in Sarajevo was founded in 1911 and began operating in 1913 when the first orphans moved in. This project of the waqf-mearif administration aimed at humanitarian care and care for orphans and poor Muslim children. From the very beginning, the provincial government supported the initiative to establish such an institution. Its financial donations from religious and educational subsidies enabled the uninterrupted work of the orphanage. In addition to government donations and regular endowment revenues, the orphanage had its own fund. The population of Bosnia and Herzegovina paid voluntary contributions to it so that by the end of the First World War, over one hundred thousand crowns were paid. The Waqf administration appealed to collect aid for the orphanage during various ceremonies, such as mawlids, parties, weddings, and other gatherings. The daily life of the orphans was organized according to the existing house rules and regulations. They had to attend classes regularly, perform the prayer, study, and perform other duties. One part of the day was set aside for rest, play and walking. The number of orphans has been mostly the same over the years and has not exceeded one hundred. The management of the orphanage took care that the children had good nutrition and medical examinations. The orphanage was managed by a manager, and in addition to him, teachers, a cook, assistants, janitors, a fireman, and a part-time doctor were employed. They made sure the orphanage functioned smoothly. Unfortunately, the testimonies of the orphans have not been preserved, which would show what attitude the children had about life in the orphanage, whether they were satisfied with the conditions, and what problems they encountered. The Waqf orphanage successfully

performed its function from its establishment until the end of the First World War. It cared for a significant number of orphans, provided them with basic living conditions and education. With this project, the Waqf Administration in Bosnia and Herzegovina has proven that it is ready to face the problems of the wider community and has shown progress in improving the institution of waqf by building a waqf orphanage.

UDK: 930.9 (4) " 1914/1919
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.139
Pregledni rad
Primljen: 1. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Muhamed Nametak
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
muhamed.nametak@iis.unsa.ba

Pitanje odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata u svjetskoj historiografiji

Apstrakt: Na osnovu literature, koja je nastajala u raznim vremenskim periodima, autor razmatra stavove iz većine zaraćenih zemalja po pitanju odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata. Karakteristika većine radova nastalih na ovu temu jeste da se odgovornost prebacivala na drugu stranu, a da su se vlastiti potezi relativizirali. Međutim, primjetno je da su se s vremena na vrijeme pojavljivale i ideje u određenim sredinama, koje su bile apologetske prirode i ravnomjernije raspoređivale krivicu. Do današnjeg dana konsenzusa oko izbijanja rata nema i pitanje odgovornosti se po pravilu aktuelizira na obljetnicu vezanu za rat.

Ključne riječi: pravna odgovornost, moralna odgovornost, Prvi svjetski rat, Sarajevski atentat, Bosna i Hercegovina, historiografija

Abstract: Based on the literature, which was created in various periods of time, the author discusses the views of most belligerents on the issue of responsibility for the outbreak of the First World War. The characteristic of most of the works on this topic is that the responsibility was transferred to the other side, and that one's own moves were relativized. However, it is noticeable that from time to time, ideas also appeared in certain environments, which were apologetic in nature and distributed guilt more evenly.

To this day, there is no consensus on the outbreak of war, and the issue of responsibility is usually brought to light on the anniversary of the war.

Keywords: legal responsibility, moral responsibility, First World War, Sarajevo assassination, Bosnia and Herzegovina, historiography

"Pustite me da pobijedim, a poslije će doći pravnici koji će reći da je pravo bilo na mojoj strani"
Fridrih II

Uvod

Prvi svjetski rat je, do trenutka kada je otpočeo, bio najveći vojni sukob u historiji čovječanstva. Iako je i u prošlosti bilo velikih i krvavih ratova, koji su trajali nekad i decenijama, količina smrti, uništenja, broj osakaćenih ljudi ostavio je trajnu traumu u kolektivnom ljudskom sjećanju. Jedna od najkrupnijih posljedica Prvog svjetskog rata je bilo stvaranje svijeta neizvjesnosti i latentne opasnosti, koja se na kraju krvavo manifestirala u Drugom svjetskom ratu, koji u mnogo čemu svoj početak duguje Velikom ratu iz 1914. godine. Naime, posljedica rata pored ljudskih žrtava bilo je i stvaranje tabora pobjednika nasuprot taboru gubitnika tog sukoba. Teški uslovi nametnuti mirovnim sporazumima, prije svega Njemačkoj, doveli su do velikog nezadovoljstva i želje za revizijom tzv. Versajskog sistema. Pored Njemačke nezadovoljna je bila i Italija, koja, iako u taboru pobjednika, nije bila zadovoljna dobijenim teritorijama u odnosu na žrtve, koje je podnijela za pobjedu Antante. Prvi svjetski rat se vodio na tri kontinenta i u njemu je poginulo oko deset miliona ljudi. Ubjedljivo najveća razaranja i najžešća ratna dejstva su se vodila u Evropi. Tehnološka postignuća, prije svega izum mitraljeza, je doprinio velikom broju pogibija. Neminovna je istina da su se sve evropske zemlje, koje su vodile rat u godinama prije njega, pripremale za njegovo izbijanje. Ulaganja u vojsku su povećana, broj stajaće vojske je u godinama pred rat stalno povećavan, a vojna flota zaraćenih zemalja

je postala kao nikad do tad velika i s obzirom na postojanje modernih načina komuniciranja spremna i sposobna na akciju na čitavoj teritoriji planete kooridnirano. Prvi svjetski rat je bio po mnogo čemu prvi moderni rat evropskih zemalja. On je prvi put vidio upotrebu tenkova, aviona i bojnih otrova, oružja koja su se, nažalost, u godinama nakon njega usavršila i postala još ubojitija. Iako su se svi spremali za rat, niko nije očekivao da će on trajati tako dugo i donijeti takvu pustoš, zbog čega se stiče dojam da su se nakon njegovog završetka svi kajali zbog njegovog otpočinjanja, iako naravno nije svako izvukao isti kraj.

Ovaj rat nije bio samo sukob imperijalista, nego i sukob naroda i njihovih ideologija. Njemački kajzer Vilhelm II je predviđajući skori rat njemačkom državnom sekretaru Kiderlen-Vehteru 1912. godine pisao: "Moguća borba za opstanak koju će Germani u Evropi (Austrija, Njemačka) voditi protiv Slovena (Rusija) koje podržavaju Romani (Gali), Angloskasonce će zateći na strani Slovena ... Obrazloženje: ljubomora, strah od naše prekomjerne veličine ... Drugo poglavlje seobe naroda je završeno. Treće poglavlje je: doći će do borbe za opstanak Germana i Ruso-Gala. To više nikakva konferencija ne može da ublaži, jer to nije nikakvo veliko političko, nego rasno pitanje ... Ovdje je riječ o 'biti ili ne biti' germanske rase u Evropi".[1]

U kontekstu Bosne i Hercegovine izbijanje rata ima poseban značaj, jer neke od kriza koje su mu prethodile bile su u velikoj mjeri povezane sa sudbinom te zemlje, koju su svi svojatali. Aneksiona kriza 1909. godine je bila jedna od uvertira za izbijanje rata, a kulminacija svih kriza i sporenja bio je Sarajevski atentat 28. juna 1914. godine, koji je bio varnica, koja je zapalila požar, koji se dugo spremao. Kao nikad prije i nikad poslije Bosna i Hercegovina je bila jedno od najvažnijih pitanja u evropskoj diplomatiji kasnog 19. i naročito ranog 20. stoljeća, te zbog toga nikad neće biti višak istraživanja i rada na temu Atentata, položaja Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske, te naposlijetku odnosa

[1] Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918* (Beograd: Filip Višnjić, 2014), 27.

naroda u Bosni i Hercegovini prije izbijanja rata. U ovom tekstu pregledom evropske i američke historiografije nastale u rasponu od kraja rata pa do obilježavanja njegove stogodišnjice, prikazat će se koliko je postizanje historijske istine težak proces, koji je neodvojiv od identiteta historičara, ali i njegovog šireg društveno-političkog okruženja.

Pitanje odgovornosti za izbijanje rata u svjetskoj historiografiji

Obilježavanje stogodišnjice izbijanja Prvog svjetskog rata 2014. i njegovog završetka 2018. godine, izazvala je renesansu historiografije, koja se bavi ovom temom. Gotovo u čitavoj Evropi organizirali su se naučni skupovi, neki manje, a neki više značajni sa naučnog aspekta, izložbe, koncerti, a rasprava o uzrocima rata se na kratko vrijeme preselila čak i u političku arenu, kao da je riječ o događajima, koji su se tek nedavno desili i koji će i u budućnosti imati utjecaj na zbivanja. Najvrijedniji doprinos obilježavanju ovog važnog događaja su sasvim sigurno dali historičari, koji su svojim pisanim djelima pokušali naučnoj i nenaučnoj javnosti ponuditi nešto novo, što je s obzirom na značaj, ali i popriličnu istraženost teme zaista bio težak zadatak. Zaključak koji se iz svega toga mogao izvući jeste da je, i 100 godina nakon njegovog završetka, Prvi svjetski rat osjetljivo pitanje oko kojeg nema konsenzusa. "Izrastanje nauke o odgovornosti za rat je počelo odmah po njegovom izbijanju 1914. godine. Po okončanju 1918. godina pretvorila se u 'naučni rat o ratu'".[2] Po procjeni srpskog historičara Jovana Jovanovića do početka Drugog svjetskog rata nastalo je oko 3.000 djela na temu odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata. Ovdje je Jovanović, pored knjiga uključio i radove u časopisima, brošure i predavanja.[3] Bez sumnje je Prvi svjetski rat najkrupnija tema oko koje se, kako historičari tako i narodi, nisu mogli

[2] Wolfgang Yager, "Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debate 1914-1980 über dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges" (Götingen, 1984), 198. navedeno prema: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2 (Beograd: Prosveta, 1989), 667-668.

[3] Veselin Masleša, *Mlada Bosna* (Beograd: Kultura, 1945), 17.

složiti. Pažljivim promatranjem evidentno je da neslaganjima u pogledima pogoduju i sadašnji sporovi, ali i razumijevanje ljudi o karakteru pojedinih postupaka. Mnoštvo je pitanja, vezanih za Prvi svjetski rat, koja umjesto jasnih odgovora samo podstiču postavljanje novih pitanja, koja ponekad odlaze daleko od teme. Najčešće naučne rasprave su se u proteklih stotinu godina vodile oko uzroka za izbijanje rata, ratnoj krivici i poslijeratnom sistemu, koji je stvoren na bazi međunarodnih ugovora poraženih i pobijeđenih snaga. U regionalnoj historiografiji, naročito bosanskohercegovačkoj i srpskoj, dodatna težina je pridodata i Sarajevskom atentatu. Pogotovo u današnjim okolnostima, osjetljivim na slične incidente, kojima se daje karakter terorističkih činova, ovaj događaj je postao mjesto sporenja, dokazivanja, pravdanja i odobravanja. Nažalost, sadašnja politička sporenja i ideologije su umnogome odredile tok te rasprave, koja je često izlazila iz historijskih okvira i svaki historičar, koji je pažljivo pratio izjave svojih kolega, njihove studije i članke ne može da se ne otme dojmu da je na stavove historičara mnogo utjecalo i javno mnijenje iz njihovih zemalja, tako da se u suštini nije moglo čuti "heretičko mišljenje" poput onog Fritza Fischera iz 1961. godine. Veselin Masleša je primijetio da je u periodu poslije Prvog svjetskog rata zajednička crta većine istraživača teme ratne odgovornosti bila da je "neko drugi, ma ko, već prema potrebama, shvatanju i sklonostima svakog pojedinca, kriv, a ne vlada zemlje u kojoj se on rodio, živio i stekao svoju političku, naučničku, diplomatsku, činovničku ili ma koju drugu karijeru."[4] S obzirom na neoborivu činjenicu da je rat otpočela Austro-Ugarska objavom rata Srbiji, a zatim i Njemačka objavom rata Francuskoj, historičari i političari iz ove dvije zemlje, odnosno iz Njemačke i Austrije, koja je bila de facto nasljednik Austro-Ugarske, su nakon rata izbjegavali priču o pravnoj odgovornosti, koja je bila očigledna, te su usmjerili priču na pitanje moralne odgovornosti i analizom događaja, koji su ratu prethodili, htjeli su prikazati da izbijanje rata nije bila direktna krivica ove dvije zemlje, već suprotne strane, koja je svojim agresivnim ponašanjem i

[4] Masleša, *Mlada Bosna*, 18.

neuvažavanjem vitalnih interesa ove dvije zemlje, njih dovela u bezizlaznu situaciju iz koje bijeg nije bio moguć. Time se zapravo samom izbijanju rata pretpostavila priča o njegovoj *genezi*, koju je trebalo tražiti još od 1871. godine i francuskog poraza u ratu protiv Sjevernonjemačkog saveza.

Jedna od karakteristika proučavanja uzroka Prvog svjetskog rata jeste postojanje dihotomije narativa u vlastitim redovima u svim zemljama, koje su vodile rat. Iako je prisutan osnovni narativ, koji je krivicu svaljivao na suprotnu stranu, u svakoj zemlji je postojala i grupa historičara ili političara, koji su krivicu ravnomjernije raspoređivali, pa čak optuživali i političare iz vlastite zemlje za strašni rat. Tako je britanski premijer Lloyd George poslije rata u svojoj knjizi *Ratni memoari* oštro kritikovao prijeratnog ministra vanjskih poslova Edwarda Greya: "On (Edward Grey) je očajno propao u svojim naporima da otkloni veliki rat. Što se tiče njegove neodlučnosti za vrijeme onih kobnih dana, kada su se crni oblaci gomilali i brzo zamračivali nebo, ja sam se potrudio da dam jasan pregled činjenica. One nam govore o krmanošu, čija je ruka drhtala u paralizi strave, nesposobna da čvrsto drži ustave i operiše njima odlučno i s jasnim smjerom ... Nepristrasni, ali slabi i neenergični apeli ser Edwarda Greya razbješnjelim narodima Evrope da čuvaju mir ... u huci se jedva čuo – i posigurno ga niko nije slušao. Da je na vrijeme skrenuo pažnju Njemačkoj zbog čega će Britanija objaviti rat – i voditi ga svom snagom – rezultat bi bio drugačiji."[5] Sličan stav je zastupao i engleski historičar Robert W. Seton-Watson, koji je napisao: "Ispitivanje neposrednih uzroka Ratu dovešće, svakako, neminovno i uvek do osude Centralnih sila kao napadača; ali i najpovršniji pregled sa šireg gledišta pokazaće jasno, da konačni uzroci leže mnogo dublje i da su bezgranično komplikovani, - da svaka nacija ima da ponese svoj dio osude za ono što se desilo, da je krajnje teško tačno razdjeliti krivicu i opredjeliti krivce, i da i onde gdje izgleda da je krivica očigledna mogu ponekad da se iznesu u odbranu olakšavajuće

[5] Lojd Džordž, *Ratni memoari* (Beograd: Geca Kon, 1937), 79-80.

okolnosti."[6] Seton-Watson, koji je bio poznat kao pristalica stvaranja Jugoslavije i rušenja Austro-Ugarske, ipak je u svom djelu priznao da su srpske pretenzije na Bosnu i Hercegovinu bile jedan od uzroka rata.[7]

S druge strane, Winston Churchill, prvi lord britanskog admiraliteta je poslije rata branio Greya i britansku politiku: "Što više razmišljam o ovim događajima, sve sam više ubjeđen da smo mi izabrali jedini ispravan put koji je bio otvoren nama ili ma kojoj engleskoj vladi. Prigovori koji bi se mogli učiniti protiv ovog pravca naše politike bili bi mnogo slabiji od prigovora koji bi se mogli učiniti da je preduzeta ma kakva druga akcija."[8] Sličnog stava je bio i britanski historičar i novinar Alen J. P. Taylor koji je u svojoj knjizi "Habzburška monarhija" napisao: "Kao i 1859, austrijska diplomatija je izazvala rat. Ultimatum Srbiji je bio takav da je izbijanje rata bilo neizbježno: sastavio ga je Forgač, onaj isti lažov i kriminalac iz 1909, čije ime teško da je bilo ikakva garancija u evropskim diplomatskim krugovima. Ipak, nije bio važan ni sadržaj ultimatuma: njime je okončana dugotrajna pat pozicija, izazvana je kriza i tako sigurno, prije ili kasnije, odlučena dalja sudbina Habzburgovaca."[9] Američki historičar Arthur J. May u svom djelu "The Hapsburg Monarchy" tvrdio je da je Monarhija bila prisiljena na ulazak u rat, ali da je ona najodgovornija za njegov početak. "Diplomatski položaj Habsburške monarhije u kasno proljeće 1914. teško da je mogao izazvati zavist. Srbija se teritorijalno proširila, stekla sampouzdanje i postala iritantnija nego do tad; i bilo je odlučeno na Ballplatzu da će se slijedeća ozbiljna kontroverza sa Srbijom riješiti ne redovnim procedurama i diplomatijom, nego drastičnom vojnom kaznom."[10]

U francuskoj historiografiji dominantan stav je bio da je Njemačka odgovorna za rat i da se nizom kriza koje su mu prethodile došlo do

[6] Robert William Seton-Watson, *Sarajevo, studija o uzrocima svetskoga rata* (Zagreb: Nova Evropa, 1926), 211-212.

[7] Seton-Watson, *Sarajevo*, 37.

[8] Vinston Čerčil, *Svetski rat* (Beograd: Geca Kon, 1936), 188.

[9] Alen Dž. P. Tejlor, *Habzburška monarhija 1809-1918.* (Beograd: Clio, 2001), 262.

[10] Arthur J. May, *The Hapsburg Monarchy 1867-1914* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 195), 474. (prevod sa engleskog: Muhamed Nametak)

situacije u kojoj je rat bio neizbježan. S obzirom da su Francuzi imali određene revanšističke motive, uzrokovane njihovim strahovitim porazom 1870. godine i gubitkom pokrajina Alzas i Loren, naročit je pokušaj kako francuskih političara tako i historičara da na Njemačku svali ne samo političku nego i moralnu krivicu za rat, jer se drugačije nisu mogli ni objasniti teški uslovi mira koji su nametnuti poraženim nakon rata. Istaknuti francuski historičar, profesor na Sorboni i član akademije nauka Pierre Renouvin je uzrok rata sažeo u riječima: "Pa ipak, tko bi mogao tvrditi da je rat morao biti sudbonosan? Srpanjska kriza godine 1914 – nova balkanska kriza koju je otvorio sarajevski atentat – mogla se razvijati poput mnogih drugih, a da ne završi sukobom. Položaj je u svom začetku veoma bio nalik na položaj koji je nastao 1909: Austro-Ugarska je htjela udariti na Srbiju spremna da izazove sukob sa Rusijom. Ali je Rusija u godini 1914. bila jača od Rusije u 1909. i nije htjela da pretrpi novo poniženje. Francuska se osjećala prisiljenom da se pokaže čvršćom negoli je bila za bosanske krize, osim ako se nije htjela odlučiti na to da uništi savez. Centralnim državama je rizik bio poznat: one su se u nj upustile unaprijed odlučne da nametnu svoju volju; kad su vidjele da Rusija ne popušta, više su voljele opći rat negoli napustiti svoj plan. Čvrsta odluka koju je Njemačka donijela da, čak i uz cijenu evropskog sukoba, priskoči u pomoć Austro-Ugarskoj ugroženoj raspadom zbog pokreta nacionalnosti, to je svakako glavno objašnjenje rata 1914-1918."[11]

Međutim, u Francuskoj je također postojala i revizionistička teorija o uzrocima rata. "Francuski revizionisti (Žorž Demarsijal i Alfred Fabr-Lis) bili su otvoreni protivnici onoga što se nazivalo 'poenkarizmom': isticali su navodnu želju Poenkarea da pripremi Francusku na odmazdu prema Njemačkoj uz pomoć Rusije kao saveznika i njegovo širenje nacionalizma u Francuskoj ... Francuski revizionisti okrenuli su se protiv Poenkarea poslije 1919. Demarsijal je na tu temu napisao tekst koji je 1926. objavljen u časopisu Current history i poslije toga mu je na pet godina oduzet orden

[11] Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Naprijed, 1965), 179.

Legije časti"[12] Bilo je zaista hrabro u Francuskoj, koja je srazmjerno svojoj populaciji imala najveće gubitke u ratu od milion i četristo hiljada ljudi, zastupati takve stavove, ali evidentno je da su oni postojali.

Ruska sovjetska historiografija je također krivicu za rat ravnomjernije raspoređivala, iako je ruska podrška Srbiji u julu 1914. godine bila jedan od osnovnih uzroka rata. Takav stav je zauzet iz ideoloških poriva, jer se htjela okriviti cjelokupna evropska buržoaska vlast za rat i na taj način pokazati u negativnom imperijalističkom duhu od koje obični ljudi nemaju koristi, već samo ratna stradanja i smrt. Također, htjela je steći legitimitet u Rusiji kao miroljubive vlasti, koja je na strani onih slojeva stanovništva, koji su bili najviše pogođeni ratom, seljacima i radnicima. Na kraju, Rusija je htjela da krivicu za rat djelimično prišije i Francuskoj, jer su sovjetske vlasti nakon rata prestale da plaćaju ogromne kredite, koje je bivša carska vlada uzela od Francuske. U *Istoriji diplomatije* u redakciji akademika Vladimira P. Potemkina nalazi se stav: "Francuski vladajući krugovi, pretstavljeni takvim političarima kao Poenkare, odavno su se riješili na rat protiv Nemačke. Ali je pri tome francuska vlada željela da odgovornost za rat prebaci na same Nijemce. To nije bilo teško učiniti."[13] U "Istoriji novog veka", koju je uredio još jedan ruski akademik Jevgenij Tarle, dodatno se relativizira krivica država, a zapravo se osuđuje čitav državno-pravni poredak zapada, koji je kao imperijalistički, žudio za osvajanjima i pljački drugih zemalja. "Tako je otpočeo prvi svjetski imperijalistički rat. Do tog rata je došlo zbog suparništva između dvije imperijalističke grupacije. Odgovornost za taj rat pada na sve imperijalističke države. 1914. godine našli su se jedan prema drugom ne tabor mira i tabor rata, već kao što je rekao Lenjin – dva imperijalistička tabora. Cijela ekonomska i diplomatska istorija posljednjih decenija – kaže Lenjin – pokazuje da su se obje grupe zaraćenih nacija sistematski pripremale baš za takav rat ... Za Francusku, a naročito za Rusiju, bilo

[12] Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata. Sporenja i saglasnosti* (Beograd: Clio, 2013), 83.

[13] *Istorija diplomatije*, knj. 2, ur. Vladimir Petrovič Potemkin (Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke), 1949, 229.

je bolje da su za neko vrijeme odložile početak rata, pa su s toga, tada, 1914. godine, i bile manje agresivne od Njemačke, ali su se i one spremale za rat, i to baš za osvajački, imperijalistički rat ... Nacionalni momenat u austro-srpskom ratu bio je od manjeg značaja i nije mijenjao opšti karakter imperijalističkog rata."[14]

U srpskoj historiografiji Prvi svjetski rat zauzimao je posebno mjesto, jer je i sam karakter rata za Srbiju bio drugačiji. U slučaju Srbije nije se moglo pričati o pitanju globalnog imperijalizma, nego prije svega o pitanju prisajedinjenja onih teritorija Austro-Ugarske na koji su Srbi smatrali da imaju pravo. Po pitanju ratne odgovornosti Jovan Jovanović je pisao da su "austro-nemački ispitivači celo pitanje izokrenuli. Oni su namerno brkali dve odvojene stvari: moralnu odgovornost i istoriske uzroke rata. Oni su na taj način jedno prosto pitanje o moralnoj odgovornosti zamenili spornim pitanjem o poreklu rata ... U pitanju moralne odgovornosti za rat, stvar istoriski stoji ovako: Austro-Ugarska je iznenadnim ultimatumom od 23. jula tražila od Srbije da se odreče svoje samostalnosti i dostojanstva nezavisne države, ona se nije zadovoljila odgovorom Srbije, iako su sve evropske sile, pa čak i Nemačka, nalazile, da je on može zadovoljiti. Austro-Ugarska je odbila predlog Srbije da izborni sud reši njihov spor. Austro-Ugarska je oglasila Srbiji rat. Prema tome, stoje ova dva fakta: predumišljaj za rat i sam upad, a kad to stoji, onda na Austro-Ugarsku pada sva moralna odgovornost za svetski rat."[15] Milorad Ekmečić je rat posmatrao kao završnu fazu ujedinjavanja južnoslavenskih naroda, procesa koji se u Evropi završio nekoliko decenija prije. U svom djelu "Ratni ciljevi Srbije" Ekmečić je zagovarao ideju da je temeljni uzrok rata uspon nacionalizma u Evropi krajem 19. i početkom 20. stoljeća: "Pravi i dubinski uzrok rata leži izvan okvira neposrednog poslovanja odgovarajućih kancelarija. Nije dovoljno reći da je rat bio imperijalistički i da je počeo zato što se Njemačkoj žurilo ... Uzrok rata je u naporu srednjih evropskih

[14] *Istorija Novog veka,* ur. Jevgenij Viktorovič Tarle (Beograd: Naučna KMD, 2008), 647.

[15] Jovan M. Jovanović, *Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918* (Beograd: Geca Kon, 1928), 47-48.

klasa i buržoazije da kroz socijalne izmjene društva dadnu novo vođstvo svojim nacijama i novo vođstvo svijeta. Ideja nove hegemonije nikla je u tom krugu. To se naziva nacionalizmom, a on je pravi uzrok rata ...".[16] Ekmečić citira izjavu Nikole Pašića iz 1923. godine kako se pred Balkanski rat 1912. godine vijećalo kojim putem ići: "... pa smo onda mi pošli putem da prvo treba da oslobodimo Kosovo i Južnu Srbiju, i kad to oslobodimo, onda da prođe petnaest, a možda i dvadeset godina, da se naš narod preko Save i Dunava pripremi za ujedinjenje."[17] Ipak, Ekmečić je u svojim radovima uvijek odbacivao odgovornost Srbije za rat. "Iako je živjela u stalnom strahu od Habsburške Monarhije, srpska vlada nije očekivala rat, pa je Sarajevski atentat bio za nju golemo iznenađenje i iskušenje ... Onako kako je rat nametnut Srbiji, ti događaji su joj nametnuli i potrebu da mora fiksirati svoje ratne ciljeve."[18] U svom kasnijem radu Ekmečić historijski uzrok rata traži najprije u agresivnoj politici Austro-Ugarske na Balkanu i potpunoj podršci koju je ista dobijala od Njemačke. On također priznaje da dublje uzroke rata treba tražiti i u okupaciji Bosne i Hercegovine i njenoj aneksiji: "Podloga svemu je opšte saznanje da je 1878. Austro-Ugarske napravila istorijsku omašku i okupirala jednu neprijateljsku zemlju, a zatim tokom naredne četiri decenije vladanja nije bila kadra da pridobije većinu naroda za sebe".[19] Ekmečić ide i dalje, pa Sarajevski atentat kao povod za rat dovodi u vezu sa austro-ugarskim tajnim službama indicirajući da su one suodgovorne za njega, a samim time i za izbijanje rata: "Balkan je bio područje na kome su obavještajne službe velikih sila usavršavale tada metode svoje djelatnosti. Sve dok se do kraja ne otkriju njihovi tajni papiri, istorija Sarajevskog atentata 1914. neće biti svedena do istraživačkog dna. Ovo se odnosi i na austrougarsku obavještajnu službu ... Znala je unaprijed da se umorstvo sprema, a nikog nije obavjestila o tome. Nemoguće je da nauka ne

[16] Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*. (Beograd: Srpska književna zadruga, 1973), 14.

[17] Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, 64.

[18] Isto, 64, 78.

[19] Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, 681.

uračuna ovu činjenicu među one faktore, koji su iz istorijske dubine pripremili Sarajevski atentat."[20] Ekmečić odgovornost za rat prebacuje i u dvorište katoličke crkve čiju ulogu po njemu historičari, koji su se bavili ratnim ciljevima zaraćenih zemalja, nisu dovoljno iscrpili: "Uloga katoličke crkve u formiranju njemačkih ratnih ciljeva 1914-1918. značajnija je nego što je ovdje (misli na knjigu Frica Fišera "Posezanje za svjetskom moći") prikazano ... "Po pitanju odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata, njemački doseljenici i planovi habzburškog generalštaba da naseljavaju katolike u Istočnoj Bosni po sistemu latifundija igraju vrlo značajnu ulogu."[21]

Andrej Mitrović je bio stava da osnovni uzrok rata treba tražiti u suprotnostima velikih sila s tim što je Njemačka bila ta koja je planirala, provocirala i uvukla u svoj plan i Austro-Ugarsku koristeći Sarajevski atentat: "Da bi dobila rat pod uslovima koje je željela, Njemačka je primijenila taktiku koja se svodila na slijedeća tri stava: prvo naći trenutak koji je povoljniji za nju nego za sile Antante; drugo, naći razlog koji bi učinio da Austro-Ugarska sigurno bude uvučena u oružanu borbu; treće naći povod koji bi pružio priliku ili bar izgovor Velikoj Britaniji da se uzdrži od miješanja u sukob ... Sukob Austro-Ugarske sa Srbijom i sa njim povezano austrougarsko i njemačko planiranje rata bili su neraskidiv dio opštih međunarodnih prilika, pa suštinski dio uzroka zaoštravanju na jugoistoku Evrope treba u stvarnosti tražiti u opštoj situaciji imperijalističkog razdoblja."[22] U svom poznatom djelu "Sarajevo 1914" Vladimir Dedijer je zaključio da je atentat na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda bio "neočekivani dar boga Marsa ratobronoj bečkoj stranci, koja je još od aneksione krize 1908-1909. tražila razlog da napadne Srbiju i umiri Južne Slovene, proširujući habsburšku vlast do samih vrata Soluna. Samo u tom smislu može se o nacionalnim aspiracijama Južnih

[20] Isto, 683.

[21] Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, x-xi.

[22] Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1984), 54-55.

Slovena i kolonijalnim uslovima u Bosni i Hercegovini govoriti kao o jednom od mnogobrojnih uzroka prvog svjetskog rata."[23] Primjetna je, dakle, tendencija u srpskoj historiografiji da odbaci odgovornost za rat. U suštini tog stava leži ubjeđenje da, sve teritorije koje je Srbija osvojila u Balkanskim ratovima kao i u onim u Austro-Ugarskoj na kojima su bili nastanjeni Srbi, su po historijskom pravu srpske zemlje, koje je Srbija imala pravo posjesti.

Italijanski državnik i diplomata Karlo Sforca je poslije rata bio stava da korijene rata treba tražiti u svim dešavanjima na međunarodnom planu počevši od aneksione krize pa do Atentata, ali je ipak direktnu krivicu za početak rata dodijelio Njemačkoj i Austro-Ugarskoj: "osjećanje koje je bilo zajedničko svim narodima od 1908 – datum aneksije Bosne - pa do 1914 imalo je svuda iste karakteristike – u Parizu kao i u Berlinu, u Beču i u Petrogradu. Svako je živio u strahu od rata; i, samim tim, svako je, više ili manje, doprinosio da se izazove katastrofa. Ali, pošto je jednom priznata ova zajednička odgovornost, zašto da se zaboravlja da sva neposredna i direktna odgovornost za konflikt pada na feudalnu grupu koja je bila na vlasti u Austro-Ugarskoj 1914. godine i na njemačke starešine koji su joj zajamčili punu potporu."[24]

Prvi poslijeratni predsjednik Čehoslovačke Tomaš Masarik je bio čvrstog ubjeđenja da je za rat kriv njemački militarizam i njihov agresivni pristup rješavanju svih problema. Masarik, po vokaciji filozof, uzroke rata je tražio duboko u samoj psihi i karakteru njemačkog društva. Po njemu, zapadne zemlje su bile oličenje demokratije i progresivnih ideja, a Njemačka je bila primjer militarnog feudalizma, koji je odbijao prirodno pravo naroda na slobodu. "Pitanje krivice svuda se marljivo pretresa već zato što su saveznici u Versaju oficijelno optužili kao napadače Nijemce i njihove saveznike; pratim čitavu tu literaturu i ne nalazim razlog da mijenjam svoje mišljenje. U cjelini opaža se da se u Njemačkoj (i u Austriji)

[23] Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914* (Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Prosveta; Svjetlost: Sarajevo, 1966), 763.

[24] Karlo Sforca, *Neimari savremene Evrope* (Beograd: Kosmos, 1933), 143.

počinje krivica priznavati više nego za vrijeme rata i u prvo doba poslije sklapanja mira. Ponavljam, može da bude spora oko raznih sitnica, da li su nekoliko sati prije ili kasnije naredili mobilizaciju rusi ili austrijanci i sl., ali rat 1914. je nužna posljedica raširenog prava pesnice i militarizma, koji je bio najjače propagovan i direktno filosofski i naučno formulisan u pruskoj Njemačkoj. Zato najveću krivicu za rat nosi prusizam."[25]

Naravno, Masarikove stavove mora se promatrati u svjetlu njegovog antagonizma, kao Slovaka prema austro-njemačkoj politici, koja je tada predstavljala prepreku za osamostaljenje njegove zemlje. U tom kontekstu on razmatra i uspoređuje prirodno pravo naroda na slobodu i nezavisnost sa historijskim pravom, koje su imale Njemačka i Austro-Ugarska. Prirodno, urođeno pravo, je po njemu jače od historijskog prava.[26] Doduše, tim se nije mogla pravdati činjenica da je u novoformiranoj Čehoslovačkoj ostalo preko tri miliona Nijemaca u Sudetskoj oblasti, kao i znatan broj Mađara i Ukrajinaca u Slovačkoj.

Za Austriju je Prvi svjetski rat predstavljao katastrofu s kakvom se ona do tada u svojoj historiji nije susrela. Naime, država, koja je sve od 15. stoljeća bila jedan od najznačajnijih faktora evropske politike, svedena je na rang male evropske države sa gotovo nikakvim utjecajem na krupna pitanja evropske politike. Austrijski historičar Robert A. Kann je u svojoj knjizi "A History of the Habsburg empire 1526-1918" jasno naglasio da je rat Austro-Ugarske "do jedne mjere defanzivan u svojim motivima, ali ne u pravnom smislu".[27] Time je Kann na neki način opravdao agresivan stav Austro-Ugarske za vrijeme julske krize, ali je ipak sam čin objave rata i napad na Srbiju označio kao agresiju. Njemački stav o Prvom svjetskom ratu je nešto kompleksniji i kreće se u nijansama od potpune odbrane vanjske politike zemlje do oštre osude njemačke politike prije i za vrijeme

[25] Tomaš G. Masaryk, *Svetska revolucija: Ratne uspomene i razmatranja 1914-1918* (Beograd: Kosmos, 1935), 93.

[26] Isto, 396.

[27] Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918* (Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1974), 470.

rata. Kritičari njemačke politike, kritikuju ponajviše kajzera Vilhelma II za lošu vanjsku politiku, okretanje evropskih sila protiv Njemačke zarad saveza sa Austro-Ugarskom i pogrešno vođenje politike u ratu. Stječe se dojam da kritičarima više smeta što njegova politika nije imala povoljan ishod za Njemačku, nego sama suština te politike. Veliki njemački pisac Emil Ludvig je nakon rata u svojoj knjizi "Vilhelm II" napisao znakoviti epilog rezimirajući kajzerovu abdikaciju i krah. Kajzer je abdicirao i vozom pobjegao u Nizozemsku: "Ovdje, iza ovog graničnog stuba, stenje jedan veliki narod. To su Nijemci, care Vilhelme, kojima si ti toliko dugo vladao. Miroljubivi i jaki, veoma misaoni i puni muzike, takvi su oni bili uvijek, takva im je ostala duša. Ali preko toga prevučen je jedan sjajan veo, bljesak zlata i dragog kamenja, ambicija za uspjehom i ljubomora na starije narode pobrkala je, za tih trideset godina, njihovu čvrstinu. Odviše brzo postali su oni slični svom mladom kajzeru, on im se odviše dopadao, i onda su tjerali jedan drugog naprijed, uvijek dalje, uvijek obilnije, sve do Obijesti. Laskajući žagorio je on oko prijestolja svog gospodara, svako je htio da se nađe pri brzoj dobiti. Lakomislenost morao je da plati, obijest je razdražila Evropu."[28]

Ovaj, pomalo poetski, iskaz žali za svim onim što je postignuto u vremenu njemačkog ujedinjenja i kancelara Bizmarka. Veličina, koja je postignuta zahvaljujući velikoj mudrosti, radu i strpljenju nekolicine ljudi upropaštena je pohlepom, častoljubljem i nepromišljenosti njemačkog vladara. S druge strane, postojala je i grupa političara, intelektualaca i drugih koji su vjerovali da je rat Njemačkoj nametnut agresivnom diplomatijom prije svega Francuske i Rusije, koje je Velika Britanija podržala, kako se nekad u budućnosti ne bi našla sama licem u lice sa jedinom velesilom u Evropi. Njemački ministar vanjskih poslova na mirovnoj konferenciji u Versaju Ulrich von Brockdorff-Rantzau je prkosno izjavio u maju 1919. saveznicima: "Njemački narod nije želio rat i nikada ne bi započeo agresivni rat. On je uvijek vjerovao da je ovaj rat za njih bio odbrambeni rat."[29]

[28] Emil Ludvig, *Viljem Drugi* (Beograd: Kosmos, 1933), 469.

[29] Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata*, 33.

Njemačka je prva od zaraćenih zemalja, koja je počela sistematski da objavljuje zbirke dokumenata vezano za početak rata s ciljem revizije Versajskog sporazuma. Prije Njemačke, u znatno manjem obimu, je to uradila Rusija, još za vrijeme rata, a nakon dolaska boljševika na vlast u listu "Pravda". Objavljivanje dokumenata Rusi su izvršavali s ciljem da "razotkriju tajne imperijalističke politike i diplomatije."[30] Prva serija dokumenata u četiri toma pod nazivom "Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch" izašla je iz štampe u decembru 1919. godine, ali nije naišla na topao doček. Nakon tog relativnog neuspjeha njemačko ministarstvo inostranih poslova je u periodu 1922-1927. objavilo četrdeset tomova dokumenata po nazivom "Die grosse Politik der Europäischen Kabinette". Do današnjeg dana to je ostala jedna od najznačajnijih zbirki dokumenata koje su raspravljale o ratnoj krivici.[31] Nakon Njemačke i Rusije i druge zemlje su počele da objavljuju svoje dokumente, kako se njihova šutnja ne bi protumačila kao da one nešto kriju. Tako se rasprava u međuratnom periodu zaoštrila do te mjere da mnogi popustljivu politiku zapadnih sila, Velike Britanije i Francuske prema Hitleru u njegovim prvim godinama, pripisuju određenom voljom da se kompenziraju Njemačkoj preteške obaveze sa Versajskog mira. Poslije Drugog svjetskog rata, međutim, uslijedio je obrt. Mnogi historičari, kako sa Istoka tako i sa Zapada su tražili poveznicu između agresivne njemačke politike pred Prvi svjetski rat i usponom Hitlera i početka Drugog svjetskog rata. Tako je vještački napravljena jedna pravolinijska putanja od njemačkog ujedinjenja, koje je ostvareno vojnim putem do konačnog sloma agresivnog njemačkog ekspanzionizma 1945. godine.

Najveća kontraverza u njemačkoj historiografiji je nastupila objavljivanjem knjige Fritza Fischera "Posezanje za svjetskom moći – Politika ratnih ciljeva carske Njemačke 1914-1918" 1961. godine. U ovoj knjizi Fišer je odbacio do tada uglavnom zastupane stavove njemačkih historičara da je krivica za rat na svim stranama, te je najveću odgovornost

[30] Isto, 52.

[31] Isto, 54-55.

smjestio na carsku Njemačku za koju je tvrdio da je svjesno ušla u rizik i forsirala agresivnu politiku, te naposlijetku za vrijeme julske krize podržala Austro-Ugarsku, te je navodila na zauzimanje oštrog stava prema Srbiji. Fischer je tvrdio da je Njemačka odgovorna ne samo za izbijanje rata, nego i za krize koje su zategnule međunarodne odnose do granice usijanja, te da je u tim uslovima izbijanje rata bilo neizbježno. "Još jednom se mora ponoviti slijedeće: uz napetost koja je tada, 1914, vladala u svijetu, a ništa manje i kao posljedica njemačke politike – koja je već 1905, 1909. i 1911. izrodila tri jezive krize – svaki lokalni rat u Evropi, u kome bi neka od velikih sila neposredno uzimala učešće, neizbježno je morao da navuče opasnost jednog sveopšteg rata. Kako je Njemačka priželjkivala austrijsko-srpski obračun i, uvjerena u njemačku vojnu nadmoć, stala iza njega, a sa jasnom spoznajom tokom jula 1914. da joj predstoji vojni sukob i sa Francuskom i Rusijom, vođstvo carske Njemačke preuzelo je na sebe odlučujući udio istorijske odgovornosti za izbijanje opšteg rata."[32] Iako je Fischerova knjiga izazvala veliku kontraverzu u Njemačkoj, a u nekim situacijama i neprijateljski stav, poslije sedamdesetih godina u njemačkoj historiografiji uspostavljen je kompromis. Historičari su priznali da je Njemačka prije rata imala aktivniju ulogu u započinjanju rata, nego što su to bili spremni učiniti prije Fišera. Ali, i poslije Fišerove knjige u njemačkoj historiografiji historičari su bili podijeljeni u tri osnovne grupe: oni koji su mislili da je Njemačka vodila odbrambeni rat, historičari koji su mislili da je Njemačka vodila agresivni rat, te naposlijetku oni koji su tvrdili da je Njemačka vodila preventivni rat.[33]

Na prethodnim stranama ukratko smo elaborirali stavove brojnih historičara iz većine zemalja koje su vodile Veliki rat od njegovog početka. Naravno, nije ovdje bio cilj polemizirati sa svim stavovima, već ukratko prikazati koliko različitih stavova o ovom svjetski važnom ratu je kroz historiju izneseno. Na prvi pogled, kao historičar, vjerujem da niti jedan od ovih stavova nije bez nekog uporišta u činjenicama i da se

[32] Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 72.

[33] Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata*, 140-141.

niti za jedan ne može reći da je apsolutno tačan ili apsolutno ništavan. Po mom sudu, najkvalitetnije djelo objavljeno u posljednjih nekoliko godina na ovu temu je knjiga "Mesečari, Kako je Evropa krenula u rat 1914." koju je napisao australsko-britanski historičar Kristofer Klark povodom stogodišnjice izbijanja rata. Klark već na početku svog djela priznaje da je razmatranje uzroka izbijanja Prvog svjetskog rata težak posao zbog ogromne količine izvornog materijala, koji je često objavljivan u pokušaju da se djela pojedinih zemalja ili ličnosti predstave u što ljepšem svjetlu, a da se većina krivice svali na onu drugu stranu. Slična situacija je i sa literaturom, pogotovo onom nastalom u periodu neposredno nakon završetka rata. Kako bi izbjegao priču da direktno priča o krivici jedne ili druge zemlje, autor se odlučio analizirati sva dešavanja, koja su prethodila ratu, kako bi se razumjelo zašto je svaka od zemalja krenula u rat. Klark smatra da je iz perspektive svake od zemalja koje su ratovale, postojao rezon u agresivnom pristupu koji je vodio ka ratu.

On je ispravno primijetio da je politika saveza i odnosi velikih sila u politici krajem 19. i početkom 20. stoljeća doprinijela nestabilnosti evropskog kontinenta na prelazu dva stoljeća. Ne ulazeći samo u Klarkove argumente, mora se priznati da je takav stav apsolutno tačan. Naime, svaka zemlja koja je bila upletena u izbijanje rata je bila hrabrija u postavljanju svoga praga tolerancije, jer je znala da iza nje stoje moćni prijatelji, što znači da je prostora za manevar bilo manje i želje za mirno prevazilaženje krize također manje. Sagledavanjem najvažnijih događaja iz perspektive svih velikih evropskih država, Klark je došao do zaključka da se savezništva stvaraju iz različitih pobuda, tj. da interesi savezničkih zemalja nisu bili jednaki (naprimjer, pogledi Francuske i V. Britanije na Antantu su bili različiti). Klark je došao do tog zaključka uvjeren da su se geopolitički interesi spomenutih zemalja toliko razlikovali da su savezi u više slučajeva sklapani kako bi se umanjile međusobne napetosti, a ne kako bi se suprotstavilo nečijoj politici. Ipak, on se slaže da je politika saveza doprinijela nestabilnosti u Evropi, koja je bila pojačana i borbom za vlast u najvećim državama Evrope. Naime, sistem odlučivanja se u

svakoj od zemalja, koje su stupile u rat, znatno razlikovao i donošenje odluka je često zavisilo od karaktera monarha, novih ministara pa čak i ambasadora, koji su se povremeno borili za vodeću ulogu u odlučivanju i usmjeravanju vanjske politike. Postojanje takvog sistema doprinijelo je "kulturi frakcijskog djelovanja i retoričkih ispada čiji su opasni plodovi sazreli u julu 1914."[34] Shodno tome, agresivno ponašanje sila Antante, u prvom redu Francuske i Rusije mnogo je doprinijelo izbijanju rata. Svaka zemlja za svoj račun, Francuska zbog revanšizma uzrokovanog porazom i gubitkom pokrajina Alzas i Loren 1871. godine, koje je htjela povratiti, dok je Rusija zbog svojih ambicija na Balkanu i želje za prodor u Bosfor podbadala manje balkanske države, u prvom redu Srbiju, na agresivno ponašanje i promjenu granica što je sa aspekta sigurnosne situacije Austro-Ugarske bilo katastrofalno. Pitanje odgovornosti sila Antante za izbijanje rata, Klark kroz više primjera argumentovano dokazuje razbijajući dosadašnju tezu o Njemačkoj kao glavnom uzročniku izbijanja rata.[35]

Klark je analizirao način na koji je Franz Ferdinand smatran prijetnjom, jer je kao budući vladar Monarhije mogao da spriječi ujedinjenje Srba provođenjem određenih reformi. "Ukoliko bi se habsburška monarhija uspješno preobrazila u trijalistički entitet kojim bi se upravljalo iz Beča, a gdje bi, na primjer, Zagreb kao glavni grad dobio isti status kao Budimpešta postojala je opasnost da bi Srbija morala da se odrekne svoje vodeće uloge Pijemonta južnih Slovena."[36] Dakle, razlog za ubistvo Franza Ferdinanda nije bio njegov agresivni stav prema Srbiji, nego njegova želja da se Monarhija po svaku cijenu spasi reformama. Franz Ferdinand je bio izraziti protivnik rata. Početkom 1913. godine, šest sedmica nakon što je Konrad Hetzendorf stupio na dužnost načelnika generalštaba, Ferdinand ga je u jednom razgovoru podsjetio da je

[34] Kristofer Klark, *Mesečari, Kako je Evropa krenula u rat 1914.* (Smederevo: Heliks, 2014), 161.

[35] Klark, naprimjer, izričito tvrdi da je francuska politika u Maroku bila smišljena kao provokacija Njemačke. Klark, *Mesečari*, 136-137.

[36] Isto, 42-43.

dužnost vlade da održava mir. Jednom prilikom poručio je Konradu da ni pod kakvim okolnostima ne želi rat sa Rusijom. Dodao je da: "ne želi nijednu šljivu, niti jednu jedinu ovcu iz Srbije, ništa mu nije manje na pameti od toga."[37]

Zaključna razmatranja

Rasprave o odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata iz historijskog ugla donijele su nekoliko zaključaka. Najprije, do konsenzusa historičara nije došlo, a vjerovatno neće ni u budućnosti do njega doći. Sagledavanjem literature, koju smo koristili može se zaključiti da je vremenska distanca najbolji lijek za sazrijevanje stavova, koji su, kako je vrijeme prolazilo, sadržavali manje međusobnog antagonizma. Na određen način postizanje historijske istine o uzrocima Prvog svjetskog rata čini se da je postalo jednostavnije onog trenutka kada su reprekusije te istine postale nerelevantne za dnevno-politička dešavanja. Pažljivim čitanjem rasprava, naučnih članaka i monografija nastalih na ovu temu čitalac će ostati zbunjen, jer niti jedan historičar koji je pisao na ovu temu nije postavio tezu, a da je nije dobro potkrijepio. U prvi mah čini se da svaki članak, svaka knjiga imaju smisla i da predstavljaju tačnu verziju historijskih dešavanja kroz prizmu odnosa uzrok-posljedica. Međutim, suština šarenila svih stavova je što se mnogi od njih međusobno isključuju. Sljedeće pitanje bi bilo, kako svi stavovi zvuče vjerodostojno, ako se međusobno isključuju. Odgovor za ovaku pojavu leži u jednoj od slabosti historiografije kao nauke, odnosno njezinom ne-empirijskom metodu. Često stavovi historičara, odnosno njihova ubjedljivost, odnosno historijska istina, zavise ne samo od argumenata nego i od vještine pisanja, njihovog ugleda u naučnoj zajednici i tome ko i na kojem jeziku je izdao spomenutu raspravu. Pri tome, teško je izvagati argumente, koje spomenuti historičar iznosi, što zapravo dovodi do pojave velikog broja naučnih stavova, koje je teško kvalitativno ocijeniti. Treba dodati da je

[37] Isto, 100.

jedan od usmjeritelja djelovanja većine historičara, koji su radili na ovu temu, bilo njihovo porijeklo. Iako su se u raznim zemljama, kako smo to u radu pokazali, pojavljivala i "heretička mišljenja", ipak se može zaključiti da je historiografija u ovoj oblasti teško odvojiva od javnih narativa vezanih za ovu temu. Drugim riječima, historiografija u velikoj mjeri prati javni, odnosno državni interes.

Naredni ograničavajući faktor za historičara, koji bi uspio da se odvoji od svih ograničavajućih faktora za donošenja objektivnog stava, malo je vjerovatno da bi u svom istraživanju uspio da analizira sve uzroke rata. Dobra ilustracija za ovu tvrdnju može biti upravo knjiga Kristofera Klarka, koji u jednom poglavlju promatra krizu muškosti kao jedan od uzroka iracionalnog ponašanja kod pojedinih donosilaca odluka. Tako jedan, za mnoge potpuno irelevantan faktor, zapravo postaje jedna od kapi koja je prelila čašu i odvela Evropu u najveću katastrofu u njezinoj dotadašnjoj historiji. Mnogo sitnih detalja, pa i ličnih momenata, koji su imali određeni utjecaj na izbijanje rata prošli su ispod radara historičara upravo zato što se nisu činili važnim za izučavanje, ali i zato što nisu zabilježeni. Zbog toga, do konačnog odgovora na pitanje odgovornosti za izbijanje rata nikad se u potpunosti neće doći. To će ostati tema sporenja i neslaganja među historičarima i narodima, koja će se ponovo aktuelizirati kada dođe sljedeća obljetnica ili kada se objavi neka nova knjiga, koja će uzdrmati dotadašnje narative.

Iz gore navedenog, pogrešno bi bilo izvući zaključak da su naučne rasprave o odgovornosti za rat beskorisne i da nisu polučile rezultat. Naprotiv, u posljednjih stotinu godina evolucija stavova o uzrocima rata dovela je do njihovog postepenog približavanja i sveobuhvatnije analize svih dešavanja koja su prethodila izbijanju rata do te mjere da, čitajući knjige koje su nastale neposredno poslije Prvog svjetskog rata i one koje su nastale na njegovu stogodišnjicu, primijetimo njihovo sazrijevanje. Tome je sigurno doprinijela i vremenska distanca zbog činjenice da su se posljedice tog rata prebrodile. Također, sazrijevanje i približavanje

stavova treba dovesti i u vezu s općim pozitivnim procesima prije svega u Evropi, konsenzusom u vezi sa zajedničkim vrijednostima evropskih naroda i opredjeljenju za zajednički život. Ipak, možemo sa sigurnošću reći da se nikad neće utvrditi svi detalji, koji su doveli do neizbježnosti ovog sukoba, kao i da se nikad neće utvrditi odgovornost svih zaraćenih snaga.

IZVORI I LITERATURA

LITERATURA

Knjige:

– Čerčil, Vinston. *Svetski rat.* Beograd: Geca Kon, 1936.

– Dedijer, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Prosveta; Sarajevo: Svjetlost, 1966.

– Džordž, Lojd. *Ratni memoari.* Beograd: Geca Kon, 1937.

– Ekmečić, Milorad. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973.

– Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2. Beograd: Prosveta, 1989.

– Fišer, Fric. P*osezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914-1918*. Beograd: Filip Višnjić, 2014.

– *Istorija diplomatije*, knj. 2. ur. Vladimir Petrovič Potemkin. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1949.

– *Istorija Novog veka*. ur. Jevgenij Viktorovič. Beograd: Naučna KMD, 2008.

– Jovanović, Jovan M. *Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918*. Beograd: Geca Kon, 1928.

– Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*. Berkley,

Los Angeles, London: University of California Press, 1974.

– Klark, Kristofer. *Mesečari, Kako je Evropa krenula u rat 1914*. Smederevo: Heliks, 2014.

– Ludvig, Emil. *Viljem Drugi*. Beograd: Kosmos, 1933.

– Masaryk, Tomaš G. *Svetska revolucija: Ratne uspomene i razmatranja 1914-1918*. Beograd: Kosmos, 1935.

– Masleša, Veselin. *Mlada Bosna*. Beograd: Kultura, 1945.

– May, Arthur J. *The Hapsburg Monarchy 1867-1914*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1951.

– Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1984.

– Mombauer, Anika. *Uzroci Prvog svetskog rata. Sporenja i saglasnosti*. Beograd: Clio, 2013.

– Renouvin, Pierre. *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed, 1965.

– Seton-Watson, Robert William. *Sarajevo, studija o uzrocima svetskoga rata*. Zagreb: Nova Evropa, 1926.

– Sforca, Karlo. *Neimari savremene Evrope*. Beograd: Kosmos, 1933.

– Tejlor, Alen Dž. P. *Habzburška monarhija 1809-1918*. Beograd: Clio, 2001.

Summary

The Question of Responsibility for the Outbreak of the First World War in World historiography

Discussions of responsibility for the outbreak of World War I from a historical angle have drawn several conclusions. First, there has been no consensus among historians, and it is unlikely to be reached in the future. Looking at the literature we used, it can be concluded that time distance is the best remedy for maturing attitudes, which, as time passed, contained less mutual antagonism. In a way, achieving the historical truth about the causes of the First World War seems to have become simpler the moment the repressions of that truth became irrelevant to daily political events. By carefully reading the discussions, scientific articles, and books written on this topic, the reader will remain confused, because no historian who has written on this topic has put forward a thesis without supporting it well. At first glance, it seems that every article, every book makes sense and represents an accurate version of historical events through the prism of cause-and-effect relationships. However, the essence of the diversity of all attitudes is that many of them are mutually exclusive. The next question would be, how do all views sound credible if they are mutually exclusive. The answer to this phenomenon lies in one of the weaknesses of historiography as a science, i.e., its non-empirical method. It would be wrong to conclude that scientific discussions on responsibility for the war are futile and have not yielded results. On the contrary, in the last hundred years, the evolution of attitudes about the causes of war has led to a gradual convergence of attitudes and a more comprehensive analysis of all events before the outbreak of war to such an extent that reading books that were written immediately after the First World War and those written on its centenary show the maturing of attitudes which is obvious even for a casual reader. The time distance certainly contributed to that since the consequences of that war were overcome. Also, the maturing and convergence of views

should be linked to the general positive processes, especially in Europe, the consensus on the common values of European peoples and the commitment to living together. However, we can state with certainty that all the details that led to the inevitability of this conflict will never be determined, and that the responsibility of all the belligerents will never be determined.

UDK: 614.4 (497.6 Sarajevo) " 1918/1928 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.165
Prethodno priopćenje
Primljen: 1. 10. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Александра Пијук-Пејчић
Хисторијски архив Сарајево
Сарајево, Босна и Херцеговина
sandrapijuk@gmail.com

Заразне болести у Сарајеву (1918-1928)

Апстракт: Рад се бави заразним болестима у Сарајеву (1918-1928). Одсуство модернизацијских процеса у сеоском подручју и њихова недостатност у граду, прије свега водоводне и канализационе мреже, путева и здравствених установа, условили су лоше стамбене и хигијенске прилике. Такви услови праћени демобилизацијом и сиромаштвом, били су узрок ширења заразних болести као што су: тифус, туберкулоза, шарлах, дифтерија, дизентерија, шпанска грипа, сифилис. Овај процес дугог трајања наслијеђен од претходних власти био је праћен здравственом (не)просвијећеношћу становништва, па је рад на побољшавању здравствених прилика отежавао веома низак степен општег смисла за хигијену и неприхватање препорука савремене медицине.

Кључне ријечи: заразне болести, стамбени услови, хигијенски услови, туберкулоза, шарлах, оспице, шпанска грипа, сифилис, Сарајево, Босна и Херцеговина, Краљевина СХС.

Abstract: The paper deals with infectious diseases in Sarajevo (1918 - 1928). The absence of modernization processes in the rural area and their insufficiency in the city, primarily the water supply and sewage network, roads, and health care facilities, have caused poor housing and hygiene con-

ditions. Such conditions, accompanied by demobilization and poverty, were the cause of the spread of infectious diseases such as typhus, tuberculosis, scarlet fever, diphtheria, dysentery, Spanish flu, and syphilis. This long-lasting process inherited from the previous authorities was accompanied by health (in)education of the population, so the work on improving health conditions was hampered by a very low level of general sense of hygiene and non-acceptance of the recommendations of contemporary medicine.

Keywords: infectious diseases, housing conditions, hygienic conditions, tuberculosis, scarlet fever, measles, Spanish flu, syphilis, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.

Увод

Завршетком Првог свјетског рата, Босна и Херцеговина је ушла у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Подјелом Државе на области 1922. године, њена територија подијељена је на шест области. Сарајевска област обухватала је град Сарајево који је био њено сједиште и срезове: Сарајево, Рогатица, Вишеград, Фоча, Високо и Фојница. У босанско-херцеговачкој историографији не постоји много радова који третирају овај простор за вријеме наведене административно-територијалне подјеле. У литератури која обрађује међуратни период, изузимајући радове политичке историје, прва деценија Краљевине је у доброј мјери занемарена, за разлику од периода од Шестојануарске диктатуре до Другог свјетског рата. Подстакнути том чињеницом, одлучили смо да за територијалну одредницу рада узмемо град Сарајево и срез Сарајево[1] у временском периоду од формирања Краљевине СХС до проглашења диктатуре краља Александра.

[1] Срез Сарајево обухватао је: Хаџиће, Илицу, Кошево, Рајловац, Озрен, Пале, Пазарић и Трново.

Заразне болести у Сарајеву до сада нису биле предмет истраживања у периоду од 1918. до 1928. године. У досадашњој научној литератури тема је посматрана у ширем контексту Босне и Херцеговине и Краљевине СХС.[2] Због тога, одлучено је да пажњу наших истраживања усмјеримо на заразне болести у Сарајеву издвојене из ширег контекста Босне и Херцеговине и Краљевине СХС. Истраживани су град Сарајево као урбана средина и срез Сарајево као рурална средина у циљу сагледавања сличности и разлика на релативно малом простору. Циљ истраживања је да презентујемо узроке појава и ширења заразних болести, врсте заразних болести које су биле присутне на овом подручју и мјере које су спровођене у спречавању истих. С обзиром на оскудност научне литературе, тема је истраживана и писана на основу доступних примарних историјских извора.

Постојећа литература која обрађује тему у ранијим периодима,[3] упућује на то да су заразне болести биле наслијеђене. Као такве, због посљедица рата, опште оскудице, незнања и укоријењених заблуда, недовољног броја медицинских радника, заразне болести су се интензивно ширили. Новостворена држава Срба, Хрвата и Словенаца, поред многобројних проблема, суочила се и са проблемом њиховог сузбијања.

Оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и формирањем повјереништва народних вијећа, формирана су и повјереништва за народно здравље. С обзиром на њихову кратку егзистенцију и подврнутост повјереништву за унутрашње послове, нису много

[2] Стеван Иванић, *Акутне заразне болести у Краљевини Југославији од 1919 до 1928* (Београд: Библиотека Централног хигијенског завода, 1937); Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине СХС I-II* (Београд: Стубови културе, 1997); Kemal Hrelja, *Kako je živio narod* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994).

[3] Risto Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX vijeka* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, 1935); Vjekoslav Kušan, *Zdravstvene prilike starog Sarajeva* (Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1934); Rudolf Zaplata, *Zdravstvene prilike starog i današnjeg Sarajeva* (Beograd, 1939).

учинила на сузбијању заразних болести. Рјешењем Министарског Савјета од 29. априла 1919. године основана је при Земаљској влади у Сарајеву посебна установа: Здравствени одсјек за Босну и Херцеговину, који је био под непосредном управом Министарства народног здравља. У његов дјелокруг спадали су сви послови санитетске струке, између осталог, и послови "око сузбијања заразних болести"[4]. Преко овог одсјека[5] провођене су мјере здравствене политике Краљевине у Босни и Херцеговини, која се темељила на хигијенском просвјећивању и подизању здравствене свијести њеног становништва у циљу сузбијања заразних болести. "Проблем народног здравља схваћен је у најширем смислу као економско, социјално, просветно питање."[6] Све подузете мјере биле су у настојању да се доктор приближи становништву на начин увођења праксе да "лекар тражи болесника, а не болесник лекара"[7]. У том циљу донијет је низ здравствених прописа, отваране су посебне установе за испитивање и сузбијање заразних болести, обучавани дезинфектори, лаборанти, а доктори упућивани у заражена подручја. Посебна пажња посвећивана је раду на просвјећивању, који је за циљ имао измјену начина живота и побољшавање хигијенских прилика, а у сврху побољшања здравља и спречавања епидемија.

У Сарајеву је од 1920. године дјеловала Стална бактериолошка станица, која је, од оснивања Епидемиолошког завода 1923. године, радила као његов саставни дио. За истраживање и писање овог рада потешкоћу је представљала неприступачност фонда Хигијенског завода у Сарајеву[8] који се чува у Архиву БиХ, јер је у

[4] Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Сарајево, Здравствени одсјек министарства народног здравља (даље: ЗОМНЗ), кут. 1, сигн. 95-13-13.

[5] Здравствени одсјек за Босну и Херцеговину дјеловао је до 31. 01. 1924. године, када је његове послове преузео Инспекторат Министарства народног здравља који је егзистирао до 31. 03. 1928. године.

[6] Димић, *Културна политика II*, 230-231.

[7] Иванић, *Акутне заразне болести*, 4.

[8] Захваљујући љубазним и сусретљивим архивистима, сазнали смо да је у Водичу архива БиХ погрешно наведено да фонд садржи и грађу која се односи на рад

току његова обрада. Задатак Завода који је од 1927. године носио назив Хигијенски завод у Сарајеву био је откривање и спречавање обољења и сузбијање епидемија. Показаће се да је рад на сузбијању заразних болести био ограничен, јер је зависио од низа фактора, па је стање на терену током посматраног периода било испод задовољавајућег.

Хигијенске и стамбене прилике

Да би се могло сагледати стање заразних болести, потребно је да се осврнемо на све факторе који су утицали на њихову појаву и ширење. На здравље становништва утицали су услови становања и одржавање хигијене куће, тијела и одјеће, нездрава вода, нехигијенско уклањање нечистоћа, незадовољавајући број здравствених установа и медицинског особља.

Куће по селима биле су мале и чиниле су је "једна соба, једно предсобље као кухиња"[9]. У оваквим кућама, грађеним "већином од дрвета", собе су биле "ниске", прозори мали"[10], а хигијенске прилике "врло хрђаве"[11]. Многобројни епидемиолошки извјештаји свједоче да им је заједничка одлика била нечистоћа[12]. Без довољно свјетла и ваздуха нису одговарале здравственим захтјевима и биле су штетне за здравље.

За разлику од среза Сарајево, у граду су куће биле удобније и здравије за живот, али је и ту било неусловних кућа грађених од

Сталне бактериолошке станице (1920-1923) и да најстарија грађа датира из 1927. године. Такође, у доступној и прегледаној архивској грађи нема података о Епидемиолошком, односно Хигијенском заводу у Сарајеву, а кључни документ о оснивању завода (ЗОМНЗ, кут. 43, сигн. 4827) недостаје у фонду.

[9] АБиХ, Инспекторат министарства народног здравља (даље: ИМНЗ), кут. 87, сигн. 12516.

[10] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[11] АБиХ, ИМНЗ, кут. 42, сигн. 4110.

[12] АБиХ, ИМНЗ, кут. 44, сигн. 5936.

ћерпича и дрвета у којима се није могла одржавати одговарајућа хигијена. Иако је било захтјева да "трошне куће, којих има сијасет у граду, треба с места порушити"[13], оне нису рушене, јер је Сарајево оскудијевало у становима усљед помјерања становништва на релацији село-град.

Незадовољавајућа хигијена кућа била је праћена недостатком личне хигијене и "рубља"[14]. Изолованост села и сеоског становништва које је слабо долазило у "дотицај са културнијим градским становницима"[15] за посљедицу је имало потпуно одсуство правилног одржавања хигијене, што је погодовало ширењу "кроничних заразних болести и кожних болести у великој мјери"[16].

Одржавање хигијене било је уско повезано са сиромаштвом због којег сеоско становништво није имало ни довољно одјеће. Одјећа сеоског становништва била је направљена од вуне, "груба, дебела" и носила се "зими и љети"[17]. Као посљедица сиромаштва била је лоша и недовољна исхрана. Храну "слабо приправљену и нерационално раздијељену,[18] чинили су: "кукурузни и пшенични хљеб, млијеко, сир, јаја, грах, лук, крумпир, воће и нешто меса"[19]. Међутим, нису сви имали ове намирнице на својој трпези. У првој деценији Краљевине у срезу Сарајево често се гладовало. Поразну слику пружа извјештај Мјесног одбора Црвеног крста у Трнову упућеног Одбору обласне скупштине у Сарајеву априла 1928. године: "У ове четири општине[20] имамо 120 породица, које немају ни зрно сјемена засијати, ни кућне хране, ни стоке, ни зараде

[13] "Куће саме падају", *Српска зора*, 23. јуни 1921.

[14] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 42, сигн. 5275.

[15] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 54, сигн. 15170.

[16] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[17] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 42, сигн. 5275.

[18] Исто.

[19] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[20] Мисли се на сљедеће општине среза Сарајево: Зијамет Црна ријека, Ледићи, Трново и Пресјеница.

какве."[21] Ситуација није била боља ни у осталим дијеловима среза, па слободно можемо констатовати да су нехигијенски услови поткријепљени лошом и недовољном исхраном били главни узроци појаве и ширења заразних болести.

Хигијена становања и одржавање опште чистоће зависили су од опскрбљености водом. У градском подручју водоводни систем био је изграђен за вријеме аустроугарске окупације. Вода је била доведена из водовода Мошћаница и Бистрица-Прача, који су опскрбљивали "лијеву обалу Миљацке, с десне стране Миљацке обалу Војводе Степе и Краља Петра улице, те дио чаршије и Ново Сарајево". Водовод: "Ковачићи обскрбљивао је шаторију, градску клаоницу и Ново Сарајево", а Јаворник Бјелаве[22]. Вода из наведених водовода је квалитативно одговарала, али се у вријеме киша мутила, услед чега се и број бактерија множио,[23] што се лоше одражавало на здравље становништва.

Остали водоводи[24] били су мањег капацитета и снабдијевали су већином јавне чесме. Пошто су били изграђени на примитиван начин, вода од водовода до јавних чесми скупљала је различите нечистоће. У неке од њих слијевала се вода која је пролазила кроз гробља.[25] Вода ових водовода није била здрава, а користила се у домаћинствима. Хигијенско стање бунара којих је у граду 1923. године постојало "455"[26] било је лоше, због превелике садржине

[21] АБиХ, Обласни одбор Сарајевске области (даље: ООСО), кут. 5, сигн. 1886.

[22] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 70, сигн. 4698; Хисторијски архив Сарајево (даље: ХАС), Градско поглаварство (даље: ГП), кут. 1447, сигн. 34330; Александра Пијук-Пејчић, "Извјештај о салубритетским приликама града Сарајева из 1923. године", *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* VI, бр. 6 (2014): 435-437.

[23] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[24] Беговац, Беркуша, Добра вода, Књегинац, Хидајетовац, Феризбеговац, Пастрма, Жагрићи, Велики горњи Сокбунар, Мали доњи Сокбунар и Прстењак, Седреник, Сумбулуша или Виноград и Студенац.

[25] То су били водоводи Феризбеговац и Жагрићи.

[26] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 70, сигн. 4698; ХАС, ГП, кут. 1447, сигн. 34330; Пијук-Пејчић, "Извјештај о салубритетским приликама", 436-438.

бактерија. Према овом извјештају, вода из бунара употребљавала се само за залијевање башти чиме се штедила водоводна вода, због чега их власти нису уклањале. Међутим, тешко је повјеровати да становништво није користило и ову воду у домаћинствима, чиме се угрожавало здравље.

Снабдијевање водом другачије је изгледало у срезу Сарајево, гдје је дужина водоводних цијеви износила свега 7094 метра.[27] У недостатку питке воде, становништво је пило воду из потока[28], што је узроковало ширење трбушних заразних болести"[29]. Нажалост, све упуте власти у овом погледу остајале су безуспјешне.

Поред водоводног система, ни канализациони систем није задовољавао. Канализациони канали у граду били "су изведени на начин изапирања, а дјеломично и мјешовитим системом. Мјешовити канали са изапирањем су стјециште нечисти." Дужина одводних канала крајем 1922. године износила је "76860.00 метара". Исте године у граду је било "7028 кућа од којих је 3.184 прикључено на градску канализацију која је удешена за изапирање, 1278 кућа је припојено на канализацију домаћег система. Преостали дио кућа по периферији града је највећим дијелом проведен бетонским јамама или су проходи сведени у оближње потоке"[30]. Као посљедица овако лоше канализационе мреже било је множење разних инсеката који су преносили заразне болести.

[27] Од тога "Илица купалиште-4450 м, Блажуј 204 м, Храсница 350 м, Тарчин 230 м, на Ивану 560 м, у Хреши 800 м, Нахорево 300 м, Трнову 200 м". АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[28] Из епидемиолошког извјештаја о појави и кретању трбушног тифуса крајем 1924. године у Семизовцу, видљиво је да је узрок појаве и ширења болести била вода. "Поточић и његова околина је занечишћен отпацима сваке врсте. Јама за сметљиште је пуна и њезина околина исто јако занечишћена. Близу станице налази се један бунар с пумпом, из којег узима воду не само особље станице него и сусједне куће. Исти је изидан циглом без цемента ..., може и нечиста вода, да уђе са стране у бунар." АБиХ, ИМНЗ, кут. 52, сигн. 9882.

[29] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 42, сигн. 5275.

[30] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 70, сигн. 4698; ХАС, ГП, кут. 1447, сигн. 34330; Пијук-Пејчић, "Извјештај о салубритетским приликама", 439.

У срезу Сарајево, поред проблема снабдијевања здравом водом и непостојања никаквих канала за одвод нечистоћа, невољу је представљао недостатак нужника, нехигијенско збрињавање људског и животињског измета и одлагање смећа "близу кућа"[31]. Иако је у граду одвоз смећа био организован, дешавало се "да становници града истресају кућно сметље и ђубре на улицу"[32]. Тиме је град попримао прљав изглед, а разбацано смеће постајало битан фактор у ширењу заразних болести. Зато, с правом можемо констатовати да је општи смисао за хигијену и градског становништва био на веома ниском нивоу.

Све напријед наведено уз чињеницу да "је крај врло сиромашан"[33], условилио је неповољне услове становања и хигијенске прилике. Сеоско становништво опирало се свим препорукама и упутама власти, па је за ширење заразних болести било и "незнање криво"[34]. Не прихватајући препоруке савремене медицине и скупе љекарске услуге које није ни било у могућности да плати, становништво се радије само лијечило. Ситуацију у погледу здравствених прилика у срезу Сарајево најбоље је описао начелник сарајевског округа, цитирајући извјештај котарског доктора из Рогатице: "Народ је још далеко од исправног схваћања болести и њихових узрока; болест он сматра божијим удесом, томе назирању одговарају и лијекови, од којих он очекује спаса; прије свега болесник тражи запис, који му даје хоџа; исто тако је у обичају читање молитве против болести; у уроке и ограјисање вјери се опћенито. По негдје свијет још посве чами у тмини средњевјековног празновјерја, те озбиљно вјерује у вјештице, гатање и бајање. Једини прави узрок болести, што га народ познаје, то је назеба. Као природне лијекове народ употребљава различите траве, из којих си готови чај, или их привија на ране, или

[31] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[32] "Нечистоћа у Сарајеву", *Српска зора*, 23. јануар 1919.

[33] АБиХ, ИМНЗ, кут. 39, сигн. 2643.

[34] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 54, сигн. 15170.

дава у бању; ране и убоје лијечи са различитим мехлемима; за убој даје се и камен од убоја; ако тко особито јако испребијан или ударен, замотају га у овчију пресну кожу; на крвареће ране полагају духанско лишће. 'Струну', под којим именом разумијевају свакојаке бољке, намјештају гњечењем извијесних мишића, те стезањем надлактице. ... Лијечничка помоћ тражи се од стране сељачког народа понајвише само у ванредно тешким случајевима: за тешке повреде, озлиједе, очне болести и за дјецу"[35]. Дубоко укоријењеним предрасудама и празновјерјима било је осујећено лијечење болести. Најгора од свих била је сматрање болести срамотом[36], због које се болест скривала чак и од чланова истог домаћинства. Сулуде навике, заблуде и предрасуде имале су већу моћ од бриге за здравље код већине сеоског становништва. У одсуству здравствене просвијећености, оне су погубно утицале на њихово здравље.

Здравствени одсјек је покушавао да побољша здравствене прилике, али је наилазио на низ баријера. Као једину могућност у сузбијању заразних болести послије рата, прије свега пјегавог тифуса, препоручивао је рјешавање ушљивости цјелокупног становништва, дезинфекцију рубља и чишћење домова. Међутим, медицинско особље било је немоћно да ишта учини, јер сиромашни становници села "немају никаквог другог рубља ни одијела, него оно, што на себи носе. Зима је; а дезинфекција са дезинфекционим апаратом траје са свима споредним процедурама најмање један до два сата. Људи се за вријеме дезинфекције не могу голи држати, резервнога рубља у толиким количинама немамо; и тако најглавнији посао у борби против епидемије изгледа непроведив"[37]. У недостатку финансијских средстава није се могла обезбиједити одјећа и сва неопходна средства, па је становништво било препуштено само себи.

[35] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 42, сигн. 5275.

[36] Никола Вучетић, "Не крије болести", *Просвета, календар за народ 1923*, 1922, 71.

[37] АБиХ, ИМНЗ, кут. 119, л. 321.

Здравствена ситуација била је много боља у граду, због присуства здравствених установа. Поред Војне болнице у којој су се лијечили официри и војници, у граду је постојала Градска болница за заразне болести у Пофалићима и Државна болница у Кошеву[38], која је 1926. године имала сљедећа одјељења: "интерно, хируршко, дерматолошко, гинеколошко, психијатријско, дјечије, инфективно, очно, туберкулозно и ото-ларинголошко"[39]. У циљу сузбијања туберкулозе и лијечења од исте, Здравствени одсјек за Босну и Херцеговину је у марту 1922. године отворио Диспанзер за сузбијање туберкулозе у "Ћуковића ул. 2"[40]. У сврху успјешног лијечења и сузбијања венеричних болести, као посебна здравствена установа основана је у Сарајеву 7. марта 1921. године, "амбуланта за сполне (венеријске) болести у Мис-Ирбиној улици бр. 17". Иако је отворена у сврху лијечења градског становништва, у њој су могле бити прегледане и лијечене и друге особе изван града. Имала је једног доктора за мушке пацијенте и једну докторицу за женске пацијенте. Од прегледања и лијечења у овој амбуланти, које је било бесплатно, били су изузети само имућни слојеви. "Уз овај завод уређен је и завод за брзо лијечење свраба (шуге) са дезинфекцијом хаљина у дезинфекционом апарату. Брзо лијечење свраба траје у свему два сата."[41]

Осим амбуланти у Војној и Државној болници, постојале су и: "Амбуланта градског физиката у Шахинагића Авдаге улици број 2[42], Амбуланта окружног уреда за осигурање радника у Кошеви ул. бр. 10[43], двије амбуланте за жељезничке намјештенике[44], Школска

[38] Ова болница је 1920. године имала 885 кревета и запослених 32 љекара и 146 болничара и болничарки. АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 48, сигн. 10883.

[39] АБиХ, ИМНЗ, кут. 80, сигн. 7968.

[40] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 56, сигн. 17547.

[41] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 11, сигн. 3601.

[42] Имала је двије секције и то: за градске намјештенике и градске сиромахе од 9 до 12 часова и за порођајне и женске болести те заштиту матере од 14 до 16 часова.

[43] Ту су се лијечили чланови окружног уреда и њихове породице.

[44] Једна се налазила на Главном колодвору, а друга у Мис Ирби улици.

амбуланта у Мис Ирби улици, Амбуланта у згради полицајног затвора[45] крај магистратске палаче". У амбуланти окружног уреда за осигурање радника "ноћна љекарска служба отпочела је своју дјелатност 1/VII 1921. од 8 сати у вечер до 7 сати ујутро"[46].

Рад наведених здравствених установа имао је значајан утицај на здравље градског становништва. Захваљујући њима, становништво је било здравствено освијештено и лијечило се како код "тешких, тако и код мање погибељних болести"[47]. Ово се односило на све слојеве становништва, јер су и сиромашни без икаквог осигурања и могућности да плате лијечење добијали бесплатну медицинску помоћ и потребне лијекове.

За разлику од града, у срезу Сарајево није било здравствених установа, што је додатно погоршавало здравствену ситуацију. Године 1923. амбуланте су постојале само у "Трнову, Илици и Касиндолу"[48]. Рад градских здравствених установа није имао посебан утицај на сеоско становништво. За већину подручја среза Сарајево оне су биле далеко, а саобраћајне комуникације према граду веома лоше. Чак се ни дезинфекциони апарат није могао транспортовати у брдовите сеоске предјеле. Тамо се препоручивало вршење дезинфекције на примитиван начин откувавањем рубља и одијела у великим котловима. Али, ни њих није било, јер су за вријеме рата сви бакрени котлови "одузети, разграбљени и одручени"[49].

Нада надлежних установа полагана је у превентивне мјере, односно у подучавање становништва како да се понаша да би се спријечило оболијевање од болести и ширење исте. Становништву је налагано да се у кућама као дезинфекционо средство употребљава

[45] Ова амбуланта служила је за лијечење полицијских намјештеника, ухапшеника, за преглед приватних проститутки итд.

[46] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 70, сигн. 4698; ХАС, ГП, кут. 1447, сигн. 34330; Пијук-Пејчић, "Извјештај о салубритетским приликама", 432.

[47] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[48] АБиХ, ИМНЗ, кут. 9, сигн. 7181.

[49] АБиХ, ИМНЗ, кут. 119, л. 321.

"креч и лукшија"[50], а докторима је препоручивано да становништво подучавају прављењу сапуна. Показаће се да је сав рад на побољшавању хигијенских услова на овом простору имао скромне домете.

Заразне болести

Као посљедица неповољних стамбених и хигијенских прилика, начина живота и хигијенске и здравствене неосвјештености јављале су се заразне болести. По завршетку Првог свјетског рата у Сарајеву су били раширени: пјегави тифус, трбушни тифус, дифтерија, дизентерија, шарлах, туберкулоза, шпанска грипа, сифилис. Неке од ових болести често су прерастале у епидемије.

Босна и Херцеговина је у посматраном периоду била жариште епидемије пјегавог тифуса (пјегавца).[51] Главни узрок оболијевању од ове болести била је вашљивост[52], па је ова "социјална биједа у првом реду угрожавала сиротињу"[53]. На његово ширење утицали су сиромаштво и демобилизација. Заражени војници су повратком кући доносили и ширили болест. Недостатак рубља, сапуна и средстава за "утамањивање гамади" и одсуство доктора у руралним предјелима били су препрека за чишћење од ваши. Заблуда сеоског становништва да "ваш живи на живом човјеку" и "фатализам сељака муслимана" стајали су на путу свих санитарних мјера и за посљедицу имали да су "већина обољелих били муслимани"[54].

У циљу информисања становништва о опасностима које проузрокују ваши и чувања од ушљивости, штампани су и леци

[50] АБиХ, ИМНЗ, кут. 120, л. 355.

[51] Bojan Pirc, "Zarazne bolesti u Jugoslaviji od 1918.-1928. god", *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda* 4, sv. 1-6 (1929): 261; Иванић, *Акутне заразне болести*, 91; Димић, *Културна политика I*, 68.

[52] Бројни извјештаји указују да је вашљивост у срезу Сарајево била у "свим сеоским кућама раширена". АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 42, сигн. 5275.

[53] АБиХ, ИМНЗ, кут. 119, л. 321.

[54] Исто, л. 320.

са упозорењима да се становништво чува од ваши, које се преносе боравком више људи на малом простору, станицама, чекаоницама, преноћиштима, кафанама, гостионицама и хотелима, при додиру са нечистим људима, нарочито са путницима, ратним заробљеницима и њиховим стварима, при додиру са болесним од пјегавог тифуса. Основна мјера у сузбијању пјегавог тифуса била је чишћење од ваши неодложном промјеном вашљивог рубља и одијела, кување, парење и прање вашљивог рубља и одијела, често пресвлачење и купање топлом водом и сапуном.[55] Усљед недостатка најпотребнијег рубља за болнице, лијекова и средстава за уништавање вашију, Здравствени одсјек је упозоравао на тешкоће сузбијања пјегавца апелујући на превентивне мјере.[56] Међутим, сва упозорења остајала су без резултата, јер се није поштовала основна мјера неокупљања више људи на малом простору и непосјећивања[57], што је за посљедицу имало ширење заразе.

[55] Летак Министарства народног здравља о тифусу. Исто, л. 198.

[56] Исто, л. 320.

[57] "Кућа Тодора Кокота напротив је врло нечиста и сиромашна, те станују у њој двије фамилије са многом дјецом. Троје дјеце су већ оздравили, једна дјевојка од 14 година лежала је у агонији, а једна жена Анђа била је дан прије умрла те је већ истога дана била и сахрањена, без да је котарски уред био о томе обавјештен. Једна жена, мати покојне била је побјегла кући у Лукавици, премда јој је то било строго забрањено од стране котарског надлијечника. Наравски да се је приликом горњег смртног случаја читав комшилук нашао у овој кући." Извјештај о пјегавцу др Донера у Кошеву од 02. 02. 1923. године. АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 68, сигн. 3686.

Плакат "Три узрока ширења туберкулозе"[58]

Плакат "Прети пегавац"[59]

[58] ХАС, Збирка плаката, 573, сигн. 324.

[59] Исто, сигн. 139.

Најчешћи узроци оболијевања од трбушног тифуса били су "нерационално уклањање људског измета, мокраће, сточног ђубрета и осталих отпадака", што је давало могућност "да ројеви мува и других инсеката, лако преносе патогене узрочнике тифуса на разне животне намирнице, потпомажући на тај начин многобројност тифусних обољења."[60] Поред тифуса, нездрава вода и храна узроковале су појаву дифтерије и дизентерије. За њихово ширење у граду често су била одговорна околна села, која су намирницама снабдијевала градско становништво. Тако је у граду у јесен 1921. године владала епидемија дизентерије, коју је проузроковало уживање "нечистог, инфицираног воћа, млијека, воде" и општа нечистоћа "у јавним локалима и мјестима, а нарочито у приватним кућама"[61].

Од шарлаха су највише оболијевала дјеца. Епидемије шарлаха биле су честе у посматраном периоду, а најчешће су се јављале, јер су лаки случајеви обољења остајали "незапажени и непријављени"[62], па се болест ширила. Као и на друге заразне болести, на ширење шарлаха утицали су "међусобни посјет, сахране и даће"[63]. Не поштујући санитетске мјере, међу сеоским становништвом строго се поштовао обичај "мобе", приликом убирања љетине, па су разлози појаве епидемија често били и "пољски радови у пољу"[64] .

Од честих епидемија шарлаха није било поштеђено ни градско становништво, међу којим је често долазило до епидемија. У циљу сузбијања болести, "трамвај са путницима" се није смио претрпавати, а "налог за путовање" давао се само особама, "којима је то безувјетно потребно,"[65] школе су затваране[66] и биле забрањене

[60] К. Тодоровић, *Инфективне болести као наше највеће народно зло, Гласник Централног хигијенског завода* XXI, св. 2 (1938): 98.

[61] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 29, сигн. 18322.

[62] АБиХ, ИМНЗ, кут. 42, сигн. 4430.

[63] Исто, кут. 37, сигн. 2034; кут. 38, сигн. 2602; кут. 42, сигн. 4277.

[64] Исто, кут. 87, сигн. 12516.

[65] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 72, сигн. 6352.

[66] Исто, кут. 72, сигн. 6352; ХАС, ГП, кут. 1487, сигн. 11182/26.

посјете кинима и позоришту[67] дјеци школског узраста. Ове строге мјере које су у граду предузимане за вријеме епидемија говоре о опасностима ове болести, која је имала висок проценат смртних посљедица међу дјецом.

Послије Првог свјетског рата, туберкулоза је била веома раширена. Док је све раније наведене болести Закон о спречавању и сузбијању прилепљивих болести из 1914. године третирао заразним болестима, тек је 9. маја 1921. године[68] туберкулоза проглашена заразном болешћу и наређена дезинфекција после смрти узроковане туберкулозом. Тада су код среских власти уведени регистри за вођење евиденције умрлих од туберкулозе, која раније није вођена. Такође, наредбом Здравственог одсјека за Босну и Херцеговину марта 1921. године, све болнице на његовом подручју одвојиле су туберкулозне болеснике од осталих у посебне собе или у посебне зграде. У Државној болници у Сарајеву је за обољеле од туберкулозе припремљено 100 кревета[69].

Туберкулоза се највише ширила испљувком, јер "наш свет има зао и гадан обичај пљувања куд стигне"[70]. Као превентивна мјера против ширења заразе и сузбијања ове појаве донијета је наредба о забрани пљувања на под у јавним локалима.[71] Овом наредбом је власницима јавних локала и свим институцијама наређено да морају намјестити пљувачнице и судове с водом са слабим раствором соде или лизола на видном мјесту и у довољном броју у које се испљувак остављао.

[67] ХАС, ГП, кут. 1467, сигн. 39187/24.

[68] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 56, сигн. 17547.

[69] У Босни и Херцеговини било је укупно обезбијеђено 300 кревета за туберкулозне болеснике. Исто.

[70] Исто.

[71] *Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину*. Година 1922 (Сарајево: Земаљска штампарија, 1922). Наредба Покрајинске управе за Босну и Херцеговину о забрани пљувања на под у јавним локалима, 45.

Туберкулозним болесницима препоручиван је боравак у природи "на сунцу и чистом ваздуху"[72], због чега је у близини Сарајева, у Касиндолу основано 1921. године опоравилиште. Иако су се овдје могли лијечити само радници и намјештеници, односно пацијенти који су имали здравствено осигурање, а сви други пацијенти у веома ограниченом броју, опоравилиште Касиндо је имало значајну улогу за народно здравље и борбу против туберкулозе. У периоду од оснивања до 1928. године ту је лијечен укупно 8.701 пацијент.[73]

Против оспица се примјењивала вакцина од 1903. године[74] па је број обољелих од ове болести у посматраном периоду био веома низак. У току 1918. године у граду је вакцинисано преко 25.000 особа.[75] Доступни извори показују да је успјех вакцинисања био изузетан, тако да од августа "до краја године није више било ни једног случаја оспица из самог града"[76]. Вакцинисање против оспица проводило се редовно сваке године. Занимљиво је за истаћи да је међу градским становништвом било случајева исказивања интересовања за поновну вакцинацију[77], што је био одраз здравствене просвијећености градског становништва.

За разлику од града, гдје је вакцинација провођена без икаквих тешкоћа, у сеоском подручју је ситуација била другачија. Здравствена непросвијећеност утицала је на немогућност провођења вакцинације чак и уз интервенцију жандармерије. Због немарности родитеља[78] и

[72] Ж. О. Дачић, "Јектика је опасна бољка", *Просвета, календар за народ 1923,* (1922), 104.

[73] K. Dreier, ml, *Značaj oporavilišta Kasindo u borbi protiv tuberkuloze* (Zemun: Jugoslavija), 6.

[74] Sonja Dujmović, "Zdravlje i odgovornost-iskustvo Bosne i Hercegovine do 1941. godine", *Forum Bosne*, br. 89-90 (2020): 233.

[75] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[76] Исто.

[77] Исто, кут. 5, сигн. 8.

[78] Извјештај сачињен приликом другог наврата вакцинације 1922. године осликава потпуну неодговорност за здравље дјеце сеоског становништва: "Већи дио ове дјеце већ умрло или одселио или гдје далеко код чувања ситне стоке, ипак је немарност

честих епидемија шарлаха, вакцинација се морала обављати у више наврата током једне године са непотпуним успјехом.

Осим вакцинисања, предузимане су и друге санитарне мјере против оспица, "као изоловање болесника у градској болници за заразне болести, карантенирање сумњивих, општа дезинфекција заражених станова, и т.д."[79]

У граду се пред крај Првог свјетског рата појавила шпанска грипа. У временском периоду од октобра 1918. до фебруара 1919. пријављено је "584 обољења и 286 смртних случајева". Према доступним извјештајима из овог периода "број обољелих износио је неколико хиљада, јер већина, нарочито лакши случајеви нити су пријављивани, нити су уопште долазили до знања лекара и санитетских власти". О опасности и тежини ове болести свједочи чињеница да је она за пола године "покосила више свијета него све остале заразне болести скупа, за читаве двије године". Највећи број жртава нашла је "међу старијим становништвом и дјецом"[80]. У доступној грађи, нажалост, нисмо успјели пронаћи на који начин су се власти бориле против ове болести.

Послије Првог свјетског рата полне болести су се веома ширили "повратком војника са фронте"[81]. Највише је било заражених сифилисом и то екстрагенитално, а узрок је била заједничка употреба "ибрика, кашика, шалица, чаша, средства за пушење и т.д." Преношење сифилиса полним путем био је "риједак код сеоског народа". Као и код других заразних болести, сифилисом заражено сеоско становништво није познавало симптоме болести, па "у прва 2 стадија ту болест не опазе"[82], што је погодовало његовом ширењу. За

и непослух дотичних родитеља значајна за прилике међу становништву у околини града Сарајево". Исто, кут. 61, сигн. 21071.

[79] Исто, кут. 37, сигн. 1532.

[80] Исто.

[81] АБиХ, ИМНЗ, кут. 119, л. 320.

[82] Исто, кут. 115, л. 17.

разлику од сеоског подручја, у граду се становништво подвргавало лијечењу од ове болести, али је било "више случајева, него ли у предратним годинама"[83].

Ради лијечења од сифилиса и његовог сузбијања, власти су проводиле низ мјера. Доктори су упозоравани да утичу на заражене који намјеравају да ступе у брак, да исти одгоде, док се не излијече, а свештеницима је савјетовано да "вјенчају брачнике само уз љекарску свједоџбу"[84]. Често су организовани прегледи на које су и жандармеријске станице озбиљно упозоравале и вршиле притисак на становништво да се прегледају. Међутим, одзив на ове прегледе био је веома низак посебно међу муслиманским женама. Често су истакнутија лица из општина "заступајући вјерско становиште доприносила да се жене од прегледа апстинирају". На заказано мјесто прегледа је "обично долазио старјешина куће и изјављивао, да му је чељад посве здрава, да се не треба прегледати и да не могу ради тога дневни посао напустити. Муслиманске жене и одрасле дјевојке, изузев врло мален број, уопће нијесу долазиле"[85]. Овакви ставови доприносили су ширењу сифилиса. У оквиру систематске акције на истраживању и сузбијању сифилиса у БиХ, у срезу Сарајево је 1928. године детектовано заражених 421 од укупно прегледаних 5.201.[86] То значи да је проценат заражених сифилисом у односу на број прегледаних износио 8,1% односно 0,9% од укпног становништва.

Невољу за здравље градског становништва представљала је и проституција, која је дошла са аустроугарском окупацијом. Највећи број проститутки био је смјештен "у конценсионираним кућама, које се све налазе у новој улици"[87]. Иако су биле под строгим љекарским надзором који је укључивао прегледе два пута седмично, обољења

[83] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

[84] АБиХ, ИМНЗ, кут. 115, л. 17.

[85] АБиХ, ООСО, кут. 2, сигн. 1368.

[86] Ловро Дојми, "Раширеност ендемичног сифилиса у Босни и Херцеговини", *Гласник Централног хигијенског завода* XVII, св. 1-6 (1934): 233.

[87] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532.

код њих нису била ријетка.[88] Поред "јавне" постојала је и тајна[89] проституција, која је била ван љекарских надзора. С обзиром да су власти посебно упозоравале на контролу здравља радника, можемо закључити да је тајна проституција међу радницима "највише владала и своје жртве тражила"[90].

Здравствене прилике међу градским становништвом погоршавало је и присуство много угоститељских радњи које нису задовољавале санитарним прописима[91] и претјерана конзумација алкохола.[92]

Поред лошег економског стања и социјалног положаја становништва, појава заразних болести и њихово ширење, била је у уској вези са непросвијећеношћу. Лијечење обољелих и искорјењивање болести није само зависило од медицинских установа и њиховог особља, него је било у вези са проблемима културног подизања становништва. Сви напори за сузбијање и искорјењивање зараза били су усмјерени на уништвање узрока болести. Због тога, препоручиване су превентивне мјере којима се требало спријечити оболијевање и ширење заразе. Нажалост, те мјере су се само дјелимично поштовале, због изразитог сиромаштва и ниског културног нивоа становништва.

[88] Укупан број обољења код "касарнираних и засебно стојећих" проститутки током 1918. године износио је 594, од чега је сифилиса било 115 случајева, гонореје 415, улкус моле 64. Током 1919. године укупно је обољело 604 проститутки, и то од сифилиса њих 129, од гонореје 399 и од улкус моле 76. Исто.

[89] Током 1918. године евидентирано је 237 тајних проститутки, а током 1919. њих 765. Исто.

[90] АБиХ, ИМНЗ, кут. 115, л. 17.

[91] "У главнијим сластичарнама на најпрометнијем мјесту, као на пр. на Корсу, влада силна нечистоћа. Посластице, слаткиши као и друго изврнуто је шетњи свих могућих небеских животиња. И ту се људи не могу да сјете, да је то нужно с чиме покрити, јер на пр. које су из хигијенских разлога сасвим погибељне, што свугдје стају и носе са собом којекаквих отровних бацила." "Nečistoća po slastičarnama", *Hrvatska sloga*, 9. avgust 1921.

[92] Према званичним статистикама, у Сарајеву је током 1921. године потрошено: "98.254 литара ракије, шпирита и рума, 26.023 литара вина, 328.316 литара пива" АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 54, сигн. 15170.

Као добар примјер ове тврдње може послужити препоручена мјера изолације заражених. Изолација болесника као услов нешириења болести била је немогућа у напријед описаним неусловним и тијесним кућама, гдје су сви чланови једног домаћинства спавали у једној или двије просторије. Званичне статистике показују да су домаћинства била пренатрпана[93], што је био основни разлог непровођења ове мјере.

Изолација заражених није се поштовала ни у самом граду гдје су услови били бољи. Међутим, ту је градска санитетска управа слала све болеснике у Државну болницу, а у становима одмах проводила строгу дезинфекцију[94]. Ово принудно изоловање било је могуће само за пацијенте осигуране у случају болести и за сиромашне, уписане у општинске пописе сиромашних за које је општина плаћала болничко лијечење. За све остале који нису спадали у ове категорије становништва, није било могућности принудне изолације смјештањем у болницу, јер се од њих нису могли наплатити трошкови хоспитализације. Како се нису могли изоловати ни у болници ни у кући, болест се ширила. Скупе љекарске услуге за већину становника среза Сарајево биле су разлог непријављивања болести и одбијања лијечења.

Осим акција за побољшање хигијенских прилика у циљу сузбијања заразних болести, велики труд улаган је у просвјећивање становништва о природи и опасностима заразних болести. Одржавана су предавања, штампани и дијељени леци, објављивани едукативни текстови о спречавању зараза. Уз велики отпор према савременој медицини, већи дио становника био је пасиван према свом здрављу не мијењајући вишевјековни начин живота.

[93] Према званичном попису становништва из 1921. године, број чланова једног домаћинства износио је у граду Сарајеву 4,71 чланова, а у срезу Сарајево 5,89 чланова. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године* (Сарајево: Државна штампарија, 1932).

[94] АБиХ, ИМНЗ, кут. 42, сигн. 4430.

	1918.		1919.		1920.		1921.		1923.		1924.		1925.		1926.		1927.		1928.		Укупно	
	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у	о	у
Мрасе	24	2	2	0	64	1	0	0	265	3	57	1	17	2	325	1	21	0	66	2	841	12
Шарлах	10	2	22	3	45	6	49	11	145	28	116	15	142	21	208	28	221	16	401	37	1359	167
Дифтерија	15	2	0	0	0	0	4	2	36	8	41	5	36	3	70	6	91	11	84	13	399	28
Маларија	5	0	0	0	0	0	8	0	31	0	23	0	31	0	17	0	18	0	31	0	164	0
Вариола Вера	61	4	99	5	12	0	65	3	23	4	11	3	1	0	0	0	0	0	0	0	272	19
Црвени вјетар	18	1	0	0	0	0	8	0	67	5	79	4	54	3	74	2	92	10	81	5	473	30
Трахом	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	6	0	3	0	13	0
Велики кашаљ	35	1	0	0	0	0	0	0	10	0	1	0	10	0	8	0	0	0	7	0	71	1
Трбушни тифус	36	3	0	0	0	0	7	1	51	2	39	2	59	11	18	3	49	7	29	5	288	34
Укупно	**204**	**15**	**123**	**8**	**121**	**7**	**141**	**17**	**628**	**50**	**367**	**30**	**350**	**40**	**724**	**40**	**498**	**44**	**702**	**62**	**3880**	**291**

Табела бр. 1 Број заражених и умрлих од појединих заразних болести (1918-1928)[95]

[95] У табели недостају подаци за 1922. годину које нисмо успјели пронаћи. АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532; кут. 42, сигн. 5275; кут. 54, сигн. 15170; ХАС, Збирка вариа, 576 (даље: ЗВ-576), кут. 2, сигн. ЗВ-92.

Из напријед наведене табеле је видљиво да је у посматраном периоду највише било заражених и умрлих од шарлаха, а најмање од трахома. Док је број обољелих од дифтерије, маларије, црвеног вјетра био у порасту, број обољелих од вариола вере и великог кашља је био у опадању. Укупан број обољелих и умрлих од заразних болести током периода је осцилирао. Највише обољелих било је 1926, умрлих 1928, а најмање и обољелих и умрлих 1920. године. У посматраном периоду од 9 наведених заразних болести заразило се 3,44% од укупног броја становника среза Сарајево и града Сарајево. Проценат смртности од броја обољелих износио је 7,5%.

У истом временском периоду само од туберкулозе умрло је "2.888 особа, а од тога 503 дјеце (17,42%) до 10 година старости"[96]. Од укупног броја умрлих становника[97] у периоду од 1918. до 1928. године њих 19,79% умрло је од туберкулозе, од чега су 3,45% била дјеца. Туберкулоза је у посматраном временском периоду била најзаступљенија и најсмртоноснија заразна болест.

Осим неведених болести, у Сарајеву су биле присутне и друге заразне болести: лепра[98], гонореја, свраб, антракс, и др.

Наведени подаци су званични подаци пријављених обољелих и умрлих од појединих заразних болести. Међутим, узимајући у обзир све напријед наведено, са сигурношћу можемо рећи да ови подаци нису ни приближно прецизни[99], јер је становништво из незнања и "страха пред предузиматим санитетским мјерама много пута сакривао своје болеснике"[100]. Због тога, ове податке треба узети са резервом.

[96] ХАС, ЗВ-576, кут. 2, сигн. ЗВ-92.

[97] Укупан број умрлих становника износио је 14.593.

[98] У срезу Сарајево и граду Сарајево је 1922. године било 9 обољелих од лепре. АБиХ, ИМНЗ, кут. 109, л. 530.

[99] Само у Градској болници за заразне болести у Сарајеву у периоду од 1918. до 1928. године лијечено је "2.157 болесника, од чега је умрло њих 169." ХАС, ЗВ-576, кут. 2, сигн. ЗВ-92.

[100] АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, сигн. 1532, л. 183.

Епидемије заразних болести уз неповољне хигијенске и стамбене услове, неодговарајућу његу и исхрану[101] одразили су се на смртност становништва посебно дјеце, што је значајан показатељ здравствених прилика. У периоду од 1918. до 1928. године број рођене дјеце у граду износио је 18.755[102] од чега је њих 2.828[103], односно 15,08% умрло у првој години живота.

Закључак

Посљедице Првог свјетског рата праћене повратницима са ратишта и миграцијама одразиле су се и на здравље становништва. Мањкавост водоводне и канализационе мреже у граду Сарајево и њихово непостојање у срезу Сарајево уз опште сиромаштво, неповољне хигијенске и стамбене услове поткријепљене недовољном исхраном били су главни узроци појаве и ширења заразних болести.

Становништво је оболијевало од низа заразних болести као што су: пјегави тифус, трбушни тифус, дифтерија, дизентерија, шарлах, туберкулоза, шпанска грипа, сифилис. Неке од ових болести често су прерастале у епидемије, што се одражавало на смртност становништва. Пошто су биле наслијеђене из времена аустругарске управе, представљале су процес дугог трајања. Као такве, нису се могле искоријенити у кратком временском периоду и у напријед описаним условима.

Док се рад на сузбијању болести у граду сводио на дјеловање здравствених установа, он на селу скоро да и није постојао. Повременим посјетама доктора нису се могле задовољити све здравствене потребе становништва и није могло доћи до основних промјена

[101] "Његовање дјеце је посве недостатно, особито кад се дјетету већ сврши година, мајке не знају како треба онда дијете хранити, оне или држе дијете на сиси, до 2-2 1/5 год. дана, или дају дјетету обичну сељачку тешко пробављиву чврсту храну." АБиХ, ЗОМНЗ, кут. 37, бр. 1532, л. 4.

[102] ХАС, ЗВ-576, кут. 2, сигн. ЗВ-92.

[103] Исто.

у начину живота, јер је искорјењивање болести било и у вези са проблемима културног подизања становништва. Просвјећивање широких народних маса о природи и опасностима заразних болести у циљу уништавања узрока болести, само је дјелимично имало ефекта за шта су били одговорни непостојање медицинских установа, снабдијевања здравом водом, канала за одвод нечистоћа, изолованост селâ, сиромаштво, незнање и укоријењене заблуде.

Надлежне власти су превентивним мјерама покушавале да спријече појаву и ширење болести. Међутим, рад на побољшавању здравствених прилика отежавао је веома низак степен општег смисла за хигијену становништва и неприхватање препорука савремене медицине. Невољу је представљала и немогућност изоловања обољелих у већини домаћинстава, због пренатрпаности и непријављивања обољелих.

Здравствене прилике Сарајева у првим годинама послије Првог свјетског рата биле су одраз услова становања, хигијене, исхране и ниског нивоа здравствене просвијећености, због чега су се заразне болести ширile.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
  – Fond: Inspektorat ministarstva narodnog zdravlja (IMNZ)
  – Fond: Oblasni odbor Sarajevske oblasti (OOSO)
  – Fond: Zdravstveni odsjek ministarstva narodnog zdravlja (ZO-MNZ)
– Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo (HAS)
  – Fond: Gradsko poglavarstvo (GP)

– Fond: Zbirka plakata 573 (ZP-573)
– Fond: Zbirka varia 576 (ZV-576)

Objavljeni izvori:

– Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Sarajevo: Državna štamparija, 1932. (ćir.)
– Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1922. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1922. (ćir.)

Štampa:

– *Hrvatska sloga*, Sarajevo, 1921.
– *Srpska zora*, Sarajevo, 1919, 1921. (ćir.)

LITERATURA

Knjige:

– Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine SHS I–II*. Beograd: Stubovi kulture, 1997. (ćir.)
– Dreier, K. ml. *Značaj oporavilišta Kasindo u borbi protiv tuberkuloze*. Zemun: Jugoslavija.
– Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod.* Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.
– Ivanić, Stevan. *Akutne zarazne bolesti u Kraljevini Jugoslaviji od 1919. do 1928.* Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1937. (ćir.)
– Jeremić, Risto. *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, 1935.
– Kušan, Vjekoslav. *Zdravstvene prilike starog Sarajeva.* Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 1934.
– Zaplata, Rudolf. *Zdravstvene prilike starog i današnjeg Sarajeva.* Beograd, 1939.

Članci:

– Dačić, Ž. O. "Jektika je opasna boljka", *Prosveta, kalendar za narod 1923.* (1922): 103-104. (ćir.)

– Dojmi, Lovro. "Raširenost endemičnog sifilisa u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda* XVII, sv. 1-6 (1934): 210-238. (ćir.)

– Dujmović, Sonja. "Zdravlje i odgovornost-iskustvo Bosne i Hercegovine do 1941. godine". *Forum Bosne*, br. 89-90 (2020): 230-237.

– Pijuk-Pejčić, Aleksandra. "Izvještaj o salubritetskim prilikama grada Sarajeva iz 1923. godine". *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 6 (2014): 423-445. (ćir.)

– Pirc, Bojan. "Zarazne bolesti u Jugoslaviji od 1918.-1928. god". *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda* 4, sv. 1-6 (1929): 245-352.

– Todorović, K. "Infektivne bolesti kao naše najveće narodno zlo". *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda* XXI, sv. 2 (1938): 89-107. (ćir.)

– Vučetić, Nikola. "Ne krijte bolesti", *Prosveta, kalendar za narod 1923.* (1922): 70-74. (ćir.)

Summary

Infectious Diseases in Sarajevo (1918 - 1928)

In the city of Sarajevo, as well as the county of Sarajevo, along the borders by the territorial-administrative division of the State into districts from the year 1922, in the period from the formation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes to the proclamation of the dictatorship of the king Alexander, the long-lasting problem of infectious diseases continued. In unfavorable housing and hygienic conditions, with insufficient and inadequate nutrition and poor health care, the following spread: epidemic typhus, typhoid fever, diphtheria, dysentery, scarlet fever, tuberculosis, Spanish flu, syphilis.

The absence of health institutions and professional health staff, poverty, traffic isolation, ignorance, prejudice and superstition have made it very difficult to control infectious diseases in the Sarajevo district. In contrast to the county, the work of health institutions in the city has enabled better control and treatment of diseases.

Public education on the dangers of infectious diseases, and measures taken by health authorities have not been particularly successful in combating infections. Often escalating into epidemics, infectious diseases have affected the mortality of the population especially children. It took a longer period of time than observed to change the habits of the population, free them from misconceptions and improve housing and hygiene conditions in order to destroy the causes, occurrence, and spread of the disease.

UDK: 930.85+297 (497.6 Sarajevo) " 1945/1949 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.195
Izvorni naučni rad
Primljen: 24. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Semir Hadžimusić
Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog
i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona
Tuzla, Bosna i Hercegovina
hadzi.semir@gmail.com

Kultura za narod i/ili za vlast. Osnivanje i djelatnost Kulturnog društva Muslimana "Preporod" s posebnim osvrtom na rad Glavnog odbora i Mjesnog odbora Sarajevo u periodu 1945-1949. godine

Apstrakt: Ovaj rad govori o djelatnosti Kulturnog društva Muslimana "Preporod" od njegovog osnivanja 1945, pa do ukidanja 1949. godine. Kulturno društvo Muslimana "Preporod" je praktično novo nacionalno društvo, ali u kojem su se stopila dva stara predratna "bošnjačka" društva, Gajret i Narodna uzdanica, čime se, kako se isticalo, dokinula podvojenost i podijeljenost u bošnjačkom narodu. Međutim, novo društvo nije osnovano samo s tim ciljem, već prevashodno kako bi komunistički režim lakše pridobio onaj dio bošnjačkog stanovništva koji nije bio naklonjen ili je bio podozriv prema novim vlastima. U radu se, prije svega, na osnovu historijskih izvora prvog reda, nastoje podrobnije sagledati navedena pitanja i to kroz prizmu djelatnosti Kulturnog društva Muslimana "Preporod", posebno njegovog Glavnog odbora, Mjesnog odbora Sarajevo, ali i stanja u društvu i odnosa komunističkog režima prema nacionalnim društvima u periodu 1945-1949. godine.

Ključne riječi: Preporod, Glavni odbor Preporoda, Okružni odbori, mjesni odbori, Sarajevo, Tuzla, predavanja, priredbe, opismenjavanje stanovništva, skidanje zara i feredže.

Abstract: This paper discusses the activities of the Muslim Cultural Association "Preporod" from its foundation in 1945 until its abolition in 1949. The Muslim Cultural Association "Preporod" is practically a new national society, but in which two old pre-war "Bosniak" societies, Gajret and Narodna uzdanica, merged, which, as it stood out, eliminated divisions and divisions within the Bosniak people. However, the new society was not founded solely for this purpose, but above all to make it easier for the communist regime to win over the part of the Bosniak population that was not in favor of or was suspicious of the new authorities. The paper seeks, in the first place, on the basis of historical sources, to look more closely at these issues through the prism of the activities of the Muslim Cultural Association "Preporod", especially its Main Board, the Sarajevo Local Committee, the state of society and the relations of the communist regime towards national societies in the period of 1945-1949.

Keywords: Preporod, Preporod Main Committee, District Committees, Local Committees, Sarajevo, Tuzla, lectures, events, literacy, removing the veil and niqab

Uvodna razmatranja

Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini otpočela je odmah nakon oslobođenja zemlje 1945. godine. Komunistička partija Jugoslavije ideološki je bila angažirana na ukupnom preobražaju Bosne i Hercegovine, koja je u tom pogledu nastojala napraviti distancu od perioda Kraljevine Jugoslavije, te je jedan od važnijih pravaca djelovanja partije bio rad na ukupnom kulturnom razvitku Bosne i Hercegovine. To je značilo kontroliranje kulturnog života i njegovo usmjeravanje ka potpunom provođenju socijalističkog preobražaja društva.[1]

[1] Vera Katz, "Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948)", *Prilozi*, br. 28, Sarajevo (1999): 212-213; Jasmin Jajčević i Semir Hadžimusić, "Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine", u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017), 186.

Presudnu ulogu u provođenju kulturne politike Komunističke partije je imala Komisija za agitaciju i propagandu (Agitprop), formirana na nivou centralnog, ali i republičkih i pokrajinskih komiteta KPJ. Preko Agitpropa KPJ je mogla da rukovodi cjelokupnim kulturno-prosvjetnim radom u njegovim najvažnijim pitanjima i da preko državnih organa (u prvom redu ministarstva prosvjete) daje direktive i vrši kontrolu rada.[2] Dakle, Agitprop je imao zadatak da "ispravno kanališe" potrebe stanovništva za kulturom i da spriječi sve napore neprijateljskih elemenata da usmjeravaju kulturni život prema njihovim interesima.[3]

Komunistička partija je odredila kurs, te preko sistema državne uprave rukovodila politikom širokog narodnog prosvjećivanja (presudno je bilo opismenjavanje velikog broja nepismenog stanovništva[4]), koje je provedeno u periodu obnove. Svaka kulturna i druga aktivnost koja nije vođena po uzusima partije smatrana je neprijateljskom, te je označavana kao "ostatak starih kapitalističkih snaga", "malograđanski", "bezidejni", "bezperspektivni" element.[5]

Bosna i Hercegovina je u poslijeratnom periodu relativno brzo obnovila porušenu stambenu i komunalnu infrastrukturu, reorganizirala i sa novim sadržajima pokrenula rad starih kulturnih institucija i udruženja, stvarajući mrežu kulturno-prosvjetnih i umjetničkih organizacija

[2] Zdravko Antonić i dr., *Istorija Saveza Komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2 (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990), 330; Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969), 385-388. O kulturnoj politici Komunističke partije u Bosni i Hercegovini u proučavanom periodu vidjeti detaljnije u: Muhamed Nametak, *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi. Kulturni tokovi i izgradnja "socijalističkog društva" u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953.* (Sarajevo: Institut za historiju, 2017).

[3] Carol S. Lilly, "Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Postwar Yugoslavia, 1944-1948", *Slavic Review* 53, br. 2 (1994): 397.

[4] Više vidi: Semir Hadžimusić, "Značaj opismenjavanja stanovništva za obnovu države i provođenje politike Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine", u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, ur. Sedad Bešlija (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2021), 133-170.

[5] Katz, *Agitprop*, 218-219.

pomoću kojih je okupljala i usmjeravala rad članstva, prosvjetnog kadra i umjetnika.[6]

U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata, rukovodstvo Komunističke partije, pored rada na kreiranju novih kulturnih vrijednosti, podržavalo je i razvoj postojećih nacionalnih kultura, nadajući se kako će zadovoljiti nacionalno raspoloženje bez ugrožavanja političkog jedinstva. U stvari, na ovaj način željeli su i postojeće kulturne forme upotrijebiti za sopstvenu korist.[7]

Znatan dio kulturnog života u Bosni i Hercegovini u prvim godinama poslije oslobođenja se odvijao u okviru nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, koja su osnovana još početkom 20. stoljeća. Osnovana sa ciljem da budu potpora obrazovanju i stvaranju inteligencije u svome nacionalnom korpusu, društva vremenom proširuju svoju djelatnost na organiziranje analfabetskih tečajeva, osnivanje biblioteka, čitaonica, zadruga, kulturnih sekcija, te se bave izdavačkom djelatnošću.

Osnovni zadatak koji je postavljen pred nacionalna kulturno-prosvjetna društva Bošnjaka[8] (Preporod), Srba (Prosvjeta[9]) i Hrvata

[6] Isto, 221-222.

[7] Lilly, *Problems of Persuasion*, 398-401. Više vidi i: Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953.* Boulder: Westview Press, 2001.

[8] U ovom radu je korišteno historijsko narodno ime Bošnjaci, analogno u literaturi ustaljenom korištenju naziva Muslimani, za bosanske muslimane južnoslavenskog porijekla, koji su i do formalno-pravnog priznavanja nacionalnosti, s obzirom na njihov neupitni politički, društveni i kulturni identitet neprijeporno demonstrirali obilježja posebnog, premda zvanično još nepriznatog naroda. Nazivi Muslimani, muslimani u radu su korišteni s ciljem očuvanja autentičnosti jezika izvora – u parafrazama dopisa, izvještaja i drugih dokumenata arhivskog porijekla, Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Sarajevo: Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2015), 24; S tim u vezi koristi se izvorni naziv "Kulturno društvo Muslimana Preporod", *op.aut.*

[9] Srpsko kulturno-prosvjetno društvo "Prosvjeta" osnovano je 18. augusta 1902. godine. Društvo je u dva perioda prestajalo sa radom: 1914-1918. i 1941-1945. godina. Prostorije društva su zatvorene i zapečaćene 17. juna 1941. godine. Društvo je formalno raspušteno 22. juna 1942. godine. Društvo je decembra 1940. godine imalo 17.567 članova i 295 biblioteka od čega su se u Drinskoj banovini nalazile 94 biblioteke. Kada je u pitanju obnova rada društva poslije Drugog svjetskog rata, odobrenje rada za Srpsko prosvjetno i kulturno društvo "Prosvjeta", Ministarstvo unutrašnjih poslova BiH je izdalo 20. septembra 1945.

(Napredak[10]), nakon reorganizacije i obnove njihovog rada 1945. godine, jeste podrška vlastima i masovnim organizacijama u opismenjavanju i narodnom prosvjećivanju širokih slojeva stanovništva Bosne i Hercegovine, koje je u prvim godinama po oslobođenju bilo dostupnije nacionalnim društvima, nego novim vlastima.

Komunistička vlast je za nacionalna kulturno-prosvjetna društva imala višestruke zadatke, a prije svega na političkom i kulturno-prosvjetnom planu. Putem agitaciono-propagandnog rada "Prosvjeta" je trebala da se angažuje protiv uticaja "velikosrpskih reakcionara", na predavanjima kritikujući naslijeđe monarhističke Jugoslavije, a ističući pozitivne primjere iz NOB-a. "Napretku" je povjeren zadatak angažovanja u borbi protiv uticaja "velikohrvatstva", "protiv klerofašističkih elemenata"

godine. Više o osnivanju i radu "Prosvjete" vidi u: Slavica Klarić, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo "Prosvjeta" (1902-1949): Sumarno-analitički inventar* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2004), 5-9; Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949* (Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, 2001); Uglješa Guzina, "Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete", *Prosvjetina poslanica*, br. 5 (2002): 52-63.

[10] Hrvatsko kulturno društvo "Napredak" nastalo je od "Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola", osnovanog u Mostaru 14. septembra 1902. i "Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovinu", osnovanog u Sarajevu 11. novembra 1902. godine. Sarajevskom se društvu 1904. pridodaje ime "Napredak", i kako su oba društva imala gotovo identične ciljeve i zadatke, 9. juna 1907. godine ujedinjuju se i djeluju pod zajedničkim imenom "Napredak". Kada je u pitanju period obnove rada poslije Drugog svjetskog rata, prva Glavna skupština Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" održana je u Sarajevu 27. i 28. oktobra 1945. godine i imala je snagu konstituirajuće sjednice za obnovu rada društva. Na sjednici je izabrano novo rukovodstvo na čelu s predsjednikom Vladimirom Čaldarevićem. Usvojena su i nova Pravila društva, a rješenje o obnovi rada "Napretka" od nadležnih državnih organa je dobiveno 29. decembra 1945. godine. Više o osnivanju i radu "Napretka" vidi u: Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)* (Sarajevo: Institut za istoriju, HKD Napredak, 2002); Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918-1941)* (Sarajevo: Insitut za istoriju, 2015); Hrvoje Šapina, *Stoljetnica Napretka* (Sarajevo: HKD Napredak, 2002); Tomislav Išek, "O osnutku i početku rada Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak", *Prilozi,* br. 27 (1994): 49-60; Nikola Čiča, "Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća", *Baština sjeveroistočne Bosne: časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe*, br. 1, Tuzla (2010): 165-175.

i protiv pojedinih "mačekovskih" elemenata i raspirivača šovinizma. "Preporod" je imao zadatak boriti se protiv raznih "muslimanskih reakcionara", mladomuslimanskih vođa i reakcionarnog shvatanja muslimanske čaršije. Sa ciljem provođenja ovih zadataka u organizacione strukture nacionalnih društava su uključeni predstavnici Komunističke partije. Dakako, kada je u pitanju narodno prosvjećivanje, najvažniji zadatak kojeg je partija povjerila i nacionalnim društvima jeste borba protiv nepismenosti.[11]

Osim nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, poslije oslobođenja osnovana su brojna amaterska kulturno-umjetnička društva na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine,[12] a čije je osnivanje i djelatnost imalo za cilj obuhvatanje što većeg broja radničke, seoske, srednjoškolske i studentske omladine. Radilo se o razvoju kulturnog života u raznovrsnim oblicima i na masovnoj osnovi da kultura bude bliska i dostupna najširem krugu ljudi, a masovnost razvijanja kulture bio je stav politike KPJ.[13]

Krajem 1945. godine u Bosni i Hercegovini je postojalo oko 180 amaterskih društava. Najviše je bilo radničkih, činovničkih, seoskih i školskih društava. Kulturno-prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava na prostoru Bosne i Hercegovine 1946. i 1947. godine bilo je preko tri stotine. Slijedeće, 1948. godine, društva se organiziraju u Zemaljski savez kulturno-prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava, a potom dolazi do formiranja sličnih saveza na nivou srezova i općina. Godine 1949. broj društava je porastao na 420, a u njima je djelovalo 2.867 kulturno-umjetničkih i kulturno-prosvjetnih sekcija.[14]

[11] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine/Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, kut. 3, *O političko-prosvjetnom radu u Sarajevu*, 11. 1. 1946.

[12] Više vidi: Sreten Ninković, "Kulturno-umjetnički amaterizam", u: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, ur. Neđo Šipovac (Sarajevo: Oslobođenje, 1976), 325-334.

[13] Senija Milišić, "O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1945-2003", *Prilozi*, br. 33 (2004): 271.

[14] Ninković, "Kulturno-umjetnički amaterizam", 329; Senija Milišić, *Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini 1945- 1950* (Sarajevo: Zalihica, 2012), 13-15.

Osnivanje Preporoda – nova kulturna politika postaje bliža Bošnjacima

Kulturno-prosvjetno društvo "Gajret" osnovano je 20. februara 1903. godine. Društvo nije djelovalo u dva perioda: 1914-1918. i 1941-1945. godina. U vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, "Gajret" postaje prosrpski orijentisan i kao takav nastavlja djelovati sve do 30. aprila 1941. godine, kada je zabranjen, a imovina predana Narodnoj uzdanici.[15]

"Gajret" je 1939/40. godine u Bosni i Hercegovini imao 109 mjesnih odbora i 80 povjerenika.[16]

Muslimansko kulturno društvo "Gajret" je 3. jula 1945. godine obnovilo rad i na prvoj skupštini je istaknuto da prihvata ideju "bratstva i jedinstva" u skladu sa uzusima novog komunističkog režima. Sa takvom orijentacijom Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine i "Gajret" su pokrenuli inicijativu za osnivanje saveza svih bošnjačkih društava[17],

[15] Kulturno-prosvjetno društvo "Narodna uzdanica" osnovano je 17. oktobra 1924. godine na Bentbaši kao protuteža prosrpski orijentisanom "Gajretu". "Narodna uzdanica" je 1937. godine imala 38 mjesnih odbora i 34 povjereništva u Bosni i Hercegovini. Tokom Drugog svjetskog rata "Narodna uzdanica" je nastavila djelovati, ali je dobila prefiks "Hrvatsko muslimansko društvo". Više o osnivanju i radu "Narodne uzdanice" vidi u: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)* (Sarajevo: Bošnjački insitut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Institut za istoriju u Sarajevu, 2002); Ismail Hadžiahmetović, *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine* (Tuzla: Historijski arhiv, 1998); Ibrahim Kemura, "Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva 'Narodna uzdanica'", *Prilozi,* br. 19 (1982): 305-313.

[16] Više o nastanku i djelovanju "Gajreta" vidi u: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986); Ibrahim Kemura, "O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)", *Prilozi,* br. 20, (1984): 63-84; Ibrahim Kemura, "Muslimanska kulturno-prosvjetna društva", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX (2001): 227-237; *Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1929); Senaid Hadžić i Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet* (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2012), 318-319, 399, 476.

[17] Ovo "bošnjačka" ili "muslimanska" treba uzeti s rezervom zbog uvriježenih prosrpskih (prorežimskih) stavova rukovodstva "Gajreta", odnosno prohrvatskih (prorežimskih) stavova "Narodne uzdanice", *op.aut.*

prvenstveno da se izvrši ujedinjenje "Gajreta" i "Narodne uzdanice" u novo društvo koje je nazvano Kulturno društvo Muslimana "Preporod". Osnivačka skupština "Preporoda" održana je 13. septembra 1945. godine u Sarajevu. Dan kasnije "Gajret" i "Narodna uzdanica" donijeli su odluku o ulasku u novoosnovano društvo. Kako je isticano, društvo je osnovano u "cilju kulturnog podizanja Muslimana Bosne i Hercegovine"[18], a ovaj događaj je označavan kao konačan prekid sa prošlošću, kada se vršila podjela Bošnjaka u dva tabora, pa i u okviru kulture i prosvjete.[19]

Na prijedlog kandidacionog odbora u Glavni odbor društva izabrani su dr. Zaim Šarac (predsjednik), Mehmed Šahinagić i Derviš Tafro (potpredsjednici), Hasan Rebac i inž. Abdulah Hakirević (sekretari), Ibro Filipović (blagajnik), te članovi odbora: Hasan Brkić, Husein Brkić, Šukrija Kurtović, dr. Hamdija Čemerlić, Ibrahim ef. Riđanović, Avdo Humo, Skender Kulenović, Hamdija Bravo, inž. Fazlija Alikalfić, Esad Pašalić, inž. Muhamed Kadić, Midhat Hadžialić, Hamid Kukić, Fadila Arnautović, Hamdija Omanović, Hiba Ramadanović, Osman Karabegović, Sadik Bećarević, Mehaga Čomaga, Nada Biser, Esad Kulenović, Dževad Midžić, Mustafa Nazečić, dr. Behaija Salihagić, Fadil Imamović, Mustafa Kamarić, Hajrudin Bujukalić, Kemal Hadžiomerspahić, Mustafa Vilović, inž. Hakija Hadžihasanović, Razija Handžić. U nadzorni odbor izabrani su: Asim Sirbubalo, Nasih Repovac, Salih Sujoldžić, Nezir Škaljić, Š. Hrnjičević i Omer Gluhić. Za prvog predsjednika "Preporoda" izabran je dr. Zaim Šarac, advokat iz Sarajeva. Međutim, on je ubrzo izabran za saveznog ministra trgovine i snabdijevanja, morao je odseliti u Beograd, te je 12. marta 1946. podnio ostavku, a na njegovo mjesto je izabran Derviš Tafro, dotadašnji drugi potpredsjednik.[20]

[18] Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, "Preporod" Kulturno društvo Muslimana-Sarajevo (dalje: P-KDMS), kut. 8, *Pravila*, 13. 9. 1945.

[19] Kemura, *Uloga Gajreta*, 361-362.

[20] Husnija Kamberović, "Sto godina 'Preporoda' (1903-2003)", BZK "Preporod" Mostar (pristup ostvaren 6. septembra 2019, https://preporodmostar.ba/historija-preporoda-bih/); "Historija 'Preporoda'", Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" (pristup ostvaren

U donesenim Pravilima su određeni zadaci društva:

- "Otvaranje i pomaganje analfabetskih i stručnih tečajeva, kao i tečajeva za opšte obrazovanje;
- Osnivanje i pomaganje čitaonica i knjižnica, glazbenih i pjevačkih zborova i uopšte svako nastojanje na približavanju umjetnosti narodu;
- Osnivanje i pomaganje ustanova za izdržavanje i vaspitanje mladeži svih vrsta škola i zanata, kao i davanje materijalne pomoći đacima i šegrtima;
- Pomaganje zadrugarstva i razvijanje zadrugarske svijesti;
- Izdavanje knjiga, prevoda i brošura i drugih edicija, te organizovanje predavanja u cilju podizanja najširih slojeva naroda u gradu i na selu, kako u prosvjetnom tako i u privrednom i zdravstvenom pogledu
- Suzbijanje alkoholizma i razvijanje trezvenjačke misli u narodu;
- Svako drugo djelovanje kome je cilj kulturno-prosvjetno, ekonomsko i socijalno unapređenje najširih slojeva naroda."[21]

U Pravilima je potcrtano da će društvo u svakoj prilici gajiti bratstvo i jedinstvo svih naroda u Jugoslaviji, čuvati sve tekovine Narodnooslobodilačkog rata[22], kao i usko sarađivati sa kulturno-prosvjetnim društvima Srba i Hrvata Bosne i Hercegovine.[23]

19. septembra 2021, www.preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/); emisija *Tarih (Preporod),* Televizija Kantona Sarajevo (pristup ostvaren 19. septembra 2021, Tarih preporod - YouTube)

[21] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Pravila*, 13. 9. 1945.

[22] Isto.

[23] Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Bosne i Hercegovine shodno *Zakonu o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima* bilo je nadležno da izda odobrenje za rad ili obnovu rada društva, za što su ista prilagala svoja Pravila, spiskove rukovodnog kadra i drugu potrebnu dokumentaciju. ABiH, Ministarstvo prosvjete NRBiH (dalje MPBiH), kut. 193, sign. 29/45.

Kulturno društvo "Preporod" je ostvarivalo prihode na osnovu ubiranja članarine, dobrovoljnih priloga, održavanja priredbi, društvenih edicija, zaviještanja – vasijet, i drugo. Članovi društva su svrstavani u nekoliko kategorija: redovni (plaćali mjesečnu članarinu u iznosu od 2 do 20 dinara), *utemeljači* (lica koja za godinu dana prilože društvu 2.000 dinara), dobrotvori (lica koja u toku godine prilože društvu najmanje 10.000 dinara ili poklone najmanje toliko vrijednosti). Za velike zasluge učinjene ka društvu ili na kulturnom podizanju Bošnjaka Glavna skupština Preporoda promoviše počasne članove društva. Što se tiče organizacije, ista se sastojala od povjereništava, mjesnih odbora, okružnih odbora, te glavnog odbora, a upravljačku strukturu su činile skupštine navedenih odbora.[24]

U završnim odredbama Pravila Kulturnog društva Muslimana "Preporod" istaknuto je da **"... društvo stoji pod vrhovnim nadzorom Ministarstva prosvjete Federalne Bosne i Hercegovine, čije su odluke obavezne za sve organe društva"**.[25]

Poslije osnivačke skupštine u Sarajevu upućen je proglas "Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine" u kojem se veličaju tekovine NOR-a, osuđuju okupatori i izdajnici, a napose veliča sam čin ujedinjenja dvaju društava, koje se predstavlja kao ujedinjenje Bošnjaka u svrhu jačanja bratstva i jedinstva sa Srbima, Hrvatima i drugim narodima Jugoslavije. "Svi smo duboko svjesni toga da treba što prije i što uspješnije da kulturno i prosvjetno podignemo naš muslimanski svijet, da uistinu preporodimo naše selo, da brojno povećamo kadar naše inteligencije i da u društvenom i opšte kulturnom pogledu uzdignemo našu ženu."[26] Dalje se govori o potrebi iskorjenjivanja nepismenosti, kako bi svi bili "obavješteni o svojim dužnostima i svojim pravima kao sinovi i

[24] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Pravila*, 13. 9. 1945.

[25] Isto.

[26] Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: zbirka), *Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine,* Proglas Kulturnog društva Muslimana "Preporod", 1945.

kćeri domovine i ravnopravni građani naše velike i slavne Federativne Demokratske Jugoslavije".[27]

Dakle, očigledno je da se "Preporod" u donesenim Pravilima, ali i u Proglasu obavezuje na izvršavanje društveno-političkih zadataka, koje su pred njega postavile komunističke vlasti, a to su, između ostalog, propagandno djelovanje na pridobijanju širih slojeva bošnjačkog stanovništva za komunističku ideologiju, koncepciju "bratstva i jedinstva", veličanje tekovina NOR-a opismenjavanje i narodno prosvjećivanje stanovništva, emancipaciju žene muslimanke, odanost državi i partiji kroz izvršavanje postavljenih zadataka na obnovi i izgradnji države i društva.

U Proglasu se pozivaju svi Bošnjaci da stvaraju odbore "Preporoda" po selima i gradovima širom Bosne i Hercegovine, da rade na omasovljenju članstva, kao i općem i pojedinačnom preporodu istog.[28] Nedugo nakon toga se po mjestima širom BiH prvo formiraju inicijativni odbori, da bi se potom održavale osnivačke skupštine i birali članovi stalnih odbora.

Pri Glavnom odboru Preporoda osnovane su slijedeće sekcije: sekcija za propagandu i narodno prosvjećivanje, omladinska sekcija, ženska sekcija, internatska, te finansijska sekcija. Što se tiče ženske sekcije, ona je shodno Pravilniku bila zadužena za angažovanje žena u ostvarivanju društvenih ciljeva i vaspitanja u idejama "naše današnjice".[29]

Do kraja januara 1946. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine je osnovan 81. mjesni odbor Kulturnog društva Muslimana "Preporod", a jedan odbor ovog društva osnovan je i u Zagrebu. Mjesni odbori su od Glavnog odbora u Sarajevu zatražili oko 40 hiljada pristupnica, koje su odaslane na teren. "Preporod" je u ovom izvještajnom periodu najbolje organizovan u dobojskom okrugu, odnosno u gračaničkom srezu gdje je formirano 10, kao i u teslićkom srezu gdje je formirano 6 mjesnih odbora.[30]

[27] Isto.

[28] GHB, Zbirka, *Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine*, Proglas Kulturnog društva Muslimana "Preporod", 1945.

[29] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Pravilnik*, 4. 3. 1946.

[30] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, januar 1946.

Na skupštini delegata "Preporoda" iz sarajevskog okruga održanoj 6. januara 1946. godine u Sarajevu izabran je Inicijativni odbor "Preporoda" (Šahin Šahinpašić, predsjednik, dr. Alija Silajdžić, potpredsjednik, Fadil Salihagić, sekretar), koji je izvršio pripreme, te zakazao okružnu skupštinu Preporoda za 10. februar 1946. godine.[31] Početkom 1946. godine u Mjesni odbor Preporoda u Sarajevu upisana su 383 člana, koji su prilikom potpisivanja pristupnice uplatili članarinu u iznosu od 5 ili 10 dinara za januar 1946. godine.[32]

Nedugo nakon Glavne skupštine u Sarajevu, osnovan je Inicijativni odbor u Tuzli, koji je tragajući za odbornicima izrazio namjeru da u Mjesni odbor Preporoda uđu ljudi koji su nesebični, vrijedni, napredni i koji imaju za cilj napredak i bolji život Bošnjaka i svih "naših naroda", te da uz saradnju sa srpskim i hrvatskim kulturnim društvom jačaju ideju bratstva i jedinstva. Inicijativni odbor u Tuzli je do 25. novembra 1945. godine uspio okupiti više stotina članova. U narednom periodu rad kulturnog društva "Preporod" usmjeravan je preko Narodnog fronta. Rukovodstvo je obrazložilo da će na taj način "Preporod" dobiti masovni karakter i tako odgovoriti svojoj svrsi, odnosno širenju novih kulturnih tekovina među širokim slojevima naroda, naročito među Bošnjacima. Rukovodioci društva su često težili pokazati odanost komunističkoj ideologiji i na svakom koraku isticati vjernost novim vlastima.[33]

Vlasti su poticale saradnju tri nacionalna društva na način da su ista bila u obavezi osnivati međudruštvene odbore "Preporoda", "Napretka" i "Prosvjete", te zajedno učestvovati u međudruštvenim akcijama. U zajedničkom proglasu tri nacionalna društva od 29. januara 1946. godine navodi se da su "Preporod", "Prosvjeta" i "Napredak" pri svojim centralama u Sarajevu obrazovala međudruštveni zajednički odbor, te su pozvani odbori na nivou okruga, sreza i mjesta da formiraju međudruštvene odbore

[31] "Vrše se pripreme za saziv okružne skupštine Preporoda za okrug Sarajevski", *Novo doba,* 29. januar 1946, 2.

[32] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Pristupnice*, januar 1946.

[33] Jajčević i Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 192-193.

i započnu rad na pomaganju "školske i zanatske omladine". U proglasu koji počinje sa "Braćo Srbi, Muslimani i Hrvati" hvale se dostignuća nove vlasti, te se govori o važnosti zajedničkog kulturno-prosvjetnog rada, kako bi se učvrstila i razvila načela bratstva i jedinstva ostvarena u periodu NOR-a.[34]

Jedna takva akcija organizirana je u aprilu 1946. godine, a Glavni odbori triju društava pozvali su sve svoje organizacije da u svim mjestima osnuju mjesne međudruštvene odbore koji su organizirali priredbe u cilju prikupljanja priloga za zbrinjavanje 1.500 učenika u državnim srednjoškolskim internatima. Aktivnosti su održavane početkom aprila, u okviru "Međudruštvene nedjelje", a prihod je doznačavan Glavnom Međudruštvenom odboru.[35]

Na Prvoj redovnoj skupštini "Preporoda" 8. septembra 1946. godine prihvaćena je odluka "Merhameta" da se fuzionira sa "Preporodom", kao i prijedlog Beogradskog Gajreta "Osman Đikić" od 26. maja 1946. godine o fuzioniranju sa "Preporodom" u jedno društvo.[36]

Da je "Preporod" bio inkorporiran u novi društveno-politički sistem svjedoče i spiskovi povjerenika ovog društva, koji su bili zaposleni u raznim državnim i privrednim subjektima, počevši od Ministarstva prosvjete, preko Javnog tužilaštva, Vrhovnog suda, Vakufske direkcije do Fabrike duhana, Uprave tramvaja, i slično. U Javnom tužilaštvu u Sarajevu u periodu oktobar-decembar 1945. godine bilo je zaposleno dvadeset članova "Preporoda", koji su na ime članarine društvu uplatili 505 dinara. Zanimljivo je navesti da polovina ovih članova nije bila islamske vjeroispovijesti. Međutim, za znatan broj povjerenika u evidencijama je bilo upisano slabo ili nikako odazivanje na dužnosti društva.[37]

[34] "Zajednički proglas Preporoda, Prosvjete i Napretka za pomaganje školske i zanatske omladine", *Novo doba*, 29. januar 1946, 3.

[35] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 7. 3. 1946.

[36] Husnija Kamberović, "Sto godina 'Preporoda' (1903-2003)", BZK "Preporod" Mostar (pristup ostvaren 6. septembra 2019, https://preporodmostar.ba/historija-preporoda-bih/)

[37] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Spisak naplaćene članarine od službenika Javnih tužioštava*, decembar 1945; *Popis povjerenika*, 1946.

Kako je izgledao rad društva "Preporod" pod okriljem komunističkog režima svjedoči prepiska koju je društvo vodilo sa državnim organima, od kojih je redovno tražena dozvola za sve pojedinačne aktivnosti u organizaciji društva.

Shodno Zakonu o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima prilikom osnivanja ogranaka društva, morala se podnijeti prijava odsjecima za unutrašnje poslove pri narodnim odborima, uz jedan primjerak pravila, programa i popisa članova upravnog i nadzornog odbora. U Sarajevu su se na ovaj način morale registrovati sve rejonske organizacije "Preporoda", iako su bile dio prethodno registrovanog Mjesnog odbora Preporoda Sarajevo.[38]

Molbe su se odnosile na odobrenje održavanja predavanja, igranki, pa i skupljanja dobrovoljnih priloga.

U januaru 1946. godine Mjesni odbor Preporoda Sarajevo obratio se Odjeljenju za trgovinu i snadbjevanje Gradskog narodnog odbora Sarajevo sa molbom za izdavanje kahve i šećera za svoje prostorije u Sarajevu. Međutim, molbi nije udovoljeno zbog rješenja ministarstva trgovine kojim je obustavljeno svako izdavanje kahve i šećera za kafane i druge svrhe, a kako se ističe iz razloga nepostojanja dovoljnih zaliha šećera istim se prevashodno imaju snadbjevati "teški i laki radnici", dok je preporučeno da "Preporod" nabavi kahvu u slobodnoj prodaji.[39]

Mjesni odbor Preporoda Sarajevo zahtjevom od 21. maja 1946. godine zatražio je od Odjeljenja za unutrašnje poslove Gradskog narodnog odbora Sarajevo odobrenje za održavanje priredbe povodom otvorenja bašte pri zgradi "Preporoda" u Sarajevu. Da bi se održavanje ovog događaja odobrilo, vlastima je dostavljen program:

1. Prikaz o muslimanima u SSSR-u,

2. O muslimanskoj ženi,

3. Reportaža o omladinskoj pruzi,

[38] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Potreba dostavljanja prijave postojanja društva,* 14. 3. 1946.

[39] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Molba za dodjelu kafe i šećera*, 17. 1, 1946.

4. Književni rad,

5. Horska recitacija "Pitaće kako je bilo" od Heldmana,

6. Recitacija o Trstu.

Po završetku programa planirana je igranka.[40] Osim što je bila potrebna dozvola za bilo kakvu značajniju društvenu aktivnost, iz programa navedenog događaja vidimo da je isti prožet sadržajima, koji su kreirani po uputama vladajućeg komunističkog režima. Isti je bio slučaj i sa ramazanskim predavanjima za članove "Preporoda" i građanstvo Sarajeva. Predavanja su održavana od 19. do 24. augusta 1946. godine. Neke od tema i predavača su u nastavku:

Dr. Derviš Ramadanović, "Opšta i lična higijena",

Nail Begić, "Demokratija i narodna vlast",

Zijah Ruždić, "Stručno uzdizanje omladine",

Ekrem Ramić, "Zakon o narodnim odborima",

Ahmed Mulahalilović, "Ugovori o prijateljstvu između FNRJ i drugih država",

Hasan Ljubunčić, "Mirovna konferencija i naše pravo na Trst i Julisku Krajinu",

Zehra Muidović, "Socijalni problem grada Sarajeva",

Mustafa Kamarić "Narodni karakter naših zakona",

Midhat Begić, "Omladinska pruga".[41]

Pored toga što je konkretno kroz programske aktivnosti svakodnevno provodio vladinu politiku, odanost komunističkom režimu iskazivana je i prigodnim dopisima, koje su iz centrale "Preporoda" slate različitim državnim funkcionerima. Između ostalog, to su pisma adresirana na Josipa Broza Tita, Rodoljuba Čolakovića i Aleksandra Rankovića. U pismu Rankoviću se čestita "uspjeh postignut hvatanjem izdajnika i

[40] HAS, P-KDMS, kut. 8, *MO Preporoda – GNO Sarajevo*, 21. 5. 1946.

[41] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Raspored ramazanskih predavanja*, august 1946.

koljača naših naroda Draže Mihajlovića", te se poziva na hvatanje Ante Pavelića i drugih, kako se navodi, "okorjelih zločinaca". Na kraju se upućuju hvalospjevi i parole "Živila državna bezbjednost u FNRJ", "Živio drug Aleksandar Ranković", "Smrt fašizmu – Sloboda narodu".[42]

Na sjednici Glavnog odbora Preporoda, održanoj sredinom jula 1946. godine, predsjednik Derviš Tafro podsjetio je prisutne odbornike da "Preporod" nije osnovan kako bi štitio neke posebne muslimanske interese. Tom prilikom Tafro se usprotivio organizovanju posebnog Preporodovog ženskog tečaja, umjesto upućivanja polaznika na redovne analfabetske tečajeve.[43]

Mjesni odbor Preporoda obratio se u julu 1946. godine Odjeljenju unutrašnjih poslova pri Gradskom narodnom odboru Sarajevo sa molbom za odobrenje sakupljanja dobrovoljnih priloga u novcu i naturi na teritoriji grada Sarajeva tokom ramazana i to u svrhu organizovanja priredbe. Sarajevskom odboru Preporoda je izdato rješenje kojim je odobreno da može skupljati tražene priloge na deset sabirnih araka, koje je propisno ovjerila Služba unutrašnjih poslova GNO-a, a za što je istom uredno plaćena taksa.[44]

S ciljem, kako se isticalo, pravilnog reguliranja i objedinjavanja kulturnog rada, delegati "Preporoda", bili su obavezni učestvovati u radu kulturno-prosvjetnih sekcija pri mjesnim i gradskim odborima Narodnog Fronta,[45] Društvenu angažiranost "Preporod" je dodatno potvrđivao ustupanjem svojih prostorija po zahtjevu različitih društveno-političkih organizacija. Shodno tome, od 25. augusta do 1. septembra 1946. godine Preporodove društvene prostorije koristila je Regrutna komisija pri GNO Sarajevo, a potom Gradski odbor Narodne omladine BiH za

[42] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Pisma Titu, Rankoviću i Čolakoviću*, maj 1946.

[43] Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2017), 442.

[44] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Rješenje*, 26. 7. 1946.

[45] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Gradski odbor NOF-a – KPD Preporod*, 8. 7. 1946.

Sarajevo, 13. septembra 1946. godine tu organizira miting regruta koji odlaze u Jugoslavensku armiju.[46]

Do sredine maja 1946. godine, osim 7 okružnih odbora, osnovana su 192 mjesna odbora Preporoda u Bosni i Hercegovini. Uprkos već tada razvijenoj organizaciji, Glavni odbor društva je oštro kritikovao rad 76 mjesnih odbora, koji Glavnom odboru do 1. maja 1946. godine nisu doznačili nikakvih prihoda. U poslanim prigovorima se navodi da je stav Glavnog odbora da samo treba da postoje one Preporodove organizacije, koje će, **"da ispunjavaju najtačnije i najsavjesnije sve one zadatke koji proizilaze iz društvenih pravila i nastojanja koja nam današnjica nameće"**.[47]

Do 30. juna 1946. godine osnovano je 206 mjesnih odbora Preporoda, od čega 204 u Bosni i Hercegovini, te 2 u Hrvatskoj. "Preporod" je u Hrvatskoj imao odbore u Zagrebu i Osijeku[48], te povjereništvo u Borovu. Najviše članova bilo je u Okrugu Sarajevo 9.812, zatim u Tuzli 7.726 i Mostaru 5.372. Glavni izvor prihoda za Kulturno društvo "Preporod" bila je članarina, koje je do 30. juna 1946. godine skupljeno u iznosu od 703.662 dinara. Najviše prihoda od članarine skupljeno je u sarajevskom okrugu (200.980), a potom u tuzlanskom (145.165 dinara). Vidi Tabelu 1.[49]

[46] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Korespodencija "Preporoda" s Regrutnom komisijom pri GNO Sarajevo i Gradskim odborom Narodne omladine BiH,* august-septembar 1946.

[47] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 11. 5. 1946.

[48] Više vidi: Semir Hadžimusić, "Osnivanje i početak djelovanja Kulturnog društva Bošnjaka 'Preporod' u Osijeku poslije Drugog svjetskog rata", *Historijski pogledi*, br. 3 (2020): 237-246.

[49] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Pregled organizacije Preporoda*, 30. 6. 1946.

Tabela 1. ***Pregled organizacije i prihoda Kulturnog društva Muslimana "Preporod"*** (na dan 30. juna 1946. godine)[50]

Okrug	Mjesnih odbora	Broj članova	Prihodi – dinara				
			Članarina	Prilozi	Priredbe	Kalendar	Razno
Banjaluka	18	3.741	87.090	10.958	44.757	–	5.200
Bihać	14	1.024	28.828	–	734	1.050	–
Mostar	18	5.372	89.035	–	16.175	3.280	5.000
Sarajevo	29	9.812	200.980	13.663	33.327	3.390	16.578
Travnik	22	3.513	41.160	8.087	21.148	–	–
Doboj	47	4.886	107.249	14.643	67.325	2.400	18.593
Tuzla	54	7.726	145.165	10.894	92.539	2.580	3.883
Hrvatska	2	–	6.135	900	–	–	–
Ukupno	206	36.086	703.662	59.345	275.005	14.700	49.254

Mjesni odbori u središtima bosanskohercegovačkih okruga osnivani su slijedećim redoslijedom: Banjaluka (7. oktobra 1945. godine), Doboj (28. oktobra 1945.), Travnik (31. oktobra 1945.), Sarajevo (7. novembra 1945.), Tuzla (25. novembra 1945.), Bihać (25. novembra 1945.), Mostar (24. februara 1946. godine).[51]

Koncem juna 1946. godine Ministarstvo prosvjete NR BiH je zadužilo nacionalna kulturna društva, kao i antifašističke organizacije, da na terenu prikupljaju "partizanske pjesme" ispjevane tokom Narodnooslobodilačkog rata i da iste dostave ministarstvu u cilju štampanja knjige ovih pjesama. Međutim, akcija nije imala odziva kod članstva "Preporoda", zbog čega je Glavni odbor ovog društva, 2. augusta 1946. godine izdao Požurnicu za sakupljanje partizanskih pjesama u kojoj se navodi da je do tada ovom odboru dostavljena samo jedna pjesma, te se insistira da se agilnije priđe ovom poslu, radi obaveze prema Ministarstvu i čuvanja ugleda samog društva.[52]

[50] Tabela kreirana na osnovu podataka iz: HAS, P-KDMS, kut. 8, *Pregled organizacije Preporoda*, 30. 6. 1946.

[51] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 11. 5. 1946.

[52] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 2. 8. 1946.

Dva osnovna zadatka, čije je izvršenje naglašavano na organima "Preporoda" početkom 1946. godine bila su: zbrinjavanje i koloniziranje ratne siročadi i borba protiv nepismenosti. S tim u vezi u izvještajima sa sastanaka "Preporoda" se navodi i slijedeća parola: "Što više nezbrinute djece u naše domove i što više pismenih ljudi u stvaralački život".[53]

"Sramota je za svakog muslimana da ostane nepismen"[54], bila je parola "Preporoda" u zimskoj kampanji opismenjavanja 1945/46. godine.

Kulturno društvo Muslimana "Preporod" je aktivno sudjelovao u kampanjama opismenjavanja stanovništva, koje je provodila nova, komunistička vlast. "Preporod" je materijalno-tehnički podržavao tečajeve za opismenjavanje, koje je organizirala država, a pristupio je i organizaciji vlastitih tečajeva uz saglasnost i nadzor sreskih kulturno-prosvjetnih odbora širom Bosne i Hercegovine. U tu svrhu je u martu 1946. godine, Glavni odbor Preporoda pribavio i poslao odborima koji su mu se obratili 3.675 teka, 1.800 bukvara i 150 olovaka za polaznike analfabetskih tečajeva.[55]

Okružnicom Glavnog odbora Preporoda od 15. jula 1946. godine, svim okružnim i mjesnim odborima je dostavljeno Upustvo za rad na narodnom prosvjećivanju, uz napomenu da je kulturno-prosvjetni plan rada "Preporoda" upotpunosti usklađen sa općim državnim kulturno-prosvjetnim planom, kao i da će se voditi računa da nijedna akcija ne izađe iz okvira tog plana. Potcrtana je potreba najtješnje saradnje sa druga dva nacionalna društva.[56]

U zimskoj kampanji borbe protiv nepismenosti, koja se provodila od 1. novembra 1946. do 1. marta 1947. godine, "Preporod" se obavezao opismeniti 20 hiljada tečajaca. Povodom početka date kampanje okružnicom Glavnog odbora Preporoda između ostalog je poručeno

[53] E. Pašalić, "Dva hitna zadatka Preporoda", *Novo doba*, 29. januar 1946, 8.

[54] "Zimska kampanja narodnog prosvjećivanja u Sarajevu", *Oslobođenje*, 13. januara 1946, 6.

[55] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 2. 4. 1946.

[56] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 15. 7. 1946.

da su Bošnjaci, krivnjom prošlih "nenarodnih režima" najnepismeniji i najzaostaliiji u Bosni i Hercegovini, te da opismenjavanje trebaju shvatiti kao najvažniji kulturni zadatak.[57]

U budžetu Glavnog odbora Preporoda za poslovnu 1946/1947. godinu za "suzbijanje nepismenosti" planirano je 200.000 dinara, a po 200.000 dinara je izdvojeno i za plate namještenika, Studentski dom u Beogradu, poreze, 300.000 za edicije i predavanja. Najviše je izdvajano za "stipendije i pomoći" 1.200.000 dinara, dok je ukupni budžet društva iznosio 2.800.000 dinara.[58]

Za rad u periodu od 1. jula 1947. do 1. januara 1948. godine Glavni odbor Preporoda pohvalio je nekoliko svojih mjesnih organizacija, među kojima su bile one u Maglaju, Lukavcu, Zavidovićima, Cazinu, Bosanskom Šamcu, Konjicu, Jablanici, Kaknju i Doboju. Ipak, bilo je dosta više mjesnih odbora društva, koji u datom polugodištu nisu dostavljali članarinu Glavnom odboru, niti su isti redovno izvještavali o svom radu. To su mjesni odbori Preporoda u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Velikoj Kladuši, Vrnograču, Bosanskom Petrovcu, Kulen-Vakufu, Pećigradu, Donjem Vakufu, Livnu, Duvnu, Prozoru, Bosanskom Brodu, Žepču, Odžaku, Modriči, Počitelju, Stocu, Gacku, Ostrožcu, Ljubinju, Čapljini, Nevesinju, Višegradu, Rudom, Rogatici, Fojnici, Zenici, Gradačcu, Zvorniku, Koraju, Bosanskoj Dubici, Prijedoru, Kozarcu, Sanskom Mostu, Ključu i Mrkonjić-Gradu. Neki od ovih odbora su skoro potpuno prestali sa radom, što dokazuje da je Kulturno društvo Muslimana "Preporod" znatno oslabljeno ušlo u 1948. godinu.[59]

Održavanje zimskih godišnjih Preporodovih priredbi do sredine februara 1948. godine, Glavnom odboru u Sarajevu nije prijavio niti jedan mjesni odbor društva, zbog čega je Glavni odbor upozorio sve Preporodove organizacije da su neizostavno dužne održati godišnje priredbe, te 75% prihoda od istih dostaviti Glavnom odboru.[60]

[57] HAS, P-KDMS, kut. 9, *Okružnica*, 30. 10. 1946; *Okružnica*, 8. 11. 1946.

[58] HAS, P-KDMS, kut. 8, *Proračun Glavnog odbora Preporoda za 1946/1947. godinu*, 1946.

[59] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Okružnica br. 6*, 3. 1. 1948.

[60] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Okružnica br. 7*, 13. 2. 1948.

Također, kada je u pitanju rad na narodnom prosvjećivanju i opismenjavanju stanovništva, dio mjesnih odbora je početkom 1948. godine imao zapažene rezultate, dok su mjesni odbori Preporoda u Brčkom i Banjaluci potpuno zakazali, o čemu je Glavni odbor Preporoda upozorilo Ministarstvo prosvjete navodeći da ova dva odbora nisu poslala svoje delegate u Sreski kulturno-prosvjetni odbor.[61]

"Preporod" više nije bio potreban?

Od druge polovine 1947. godine, kroz partijsku štampu, u javnost se sve češće plasiralo pitanje o svrsishodnosti postojanja nacionalnih društava, "da li danas nacionalna društva – pored kulturno-prosvjetne djelatnosti državnih ustanova, političkih organizacija Narodnog fronta, naročito sindikata – mogu da nađu svoj zadatak i svoje polje djelatnosti". Dalje je isticano da se u multietničkoj sredini kakva je Bosna i Hercegovina, povezivanjem rada nacionalnih kulturnih društava može dati podloga za "stvaranje jednog zajedničkog kulturnog tipa".[62]

Dodatan udar na rad "Preporoda" bila je odluka Narodnog fronta Bosne i Hercegovine iz marta 1948. godine da osnuje Savez kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava BiH.[63] Naime, osnovni zadatak koji je stavljen pred ovaj Savez bilo je "usklađivanje i objedinjavanje rada" svih kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava na teritoriji NR BiH pod jedinstvenim rukovodstvom, kao i pružanje pomoći društvima na terenu. Ovo usklađivanje i objedinjavanje rada za nacionalna društva

[61] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Okružnica br. 7*, 13. 2. 1948.

[62] Vladimir Čaldarević, "Zadatak nacionalnih kulturnih društava", *Oslobođenje*, 11. august 1946, 3.

[63] Na osnivačkoj skupštini istaknuta je "linija štetne podvojenosti" u kulturi koja se ogledala u opredjeljivanju naroda za nacionalno ili neko drugo društvo. Sa osnivanjem Saveza, kako se isticalo, nastojalo se omogućiti "nacionalnoj kulturi Srba i Hrvata i kulturno-istoriskim tradicijama Muslimana" da kulturno izražavanje i djelovanje mogu vršiti i u "svenarodnoj organizaciji" Narodnog fronta. Mladen Čaldarević, "Pitanje masovnog kulturnog rada u Bosni i Hercegovini", *Pregled*: *mjesečnik za politička, ekonomska i kulturna pitanja,* knj. III, april 1948: 249-252**.**

je značilo gubitak i do tada neznatne samostalnosti u radu, a isto je uz pad prihoda od članarine i priredbi rezultiralo ukidanjem pojedinih organizacionih jedinica ovih društava.[64]

Pored deklarativne podrške nove komunističke vlasti, koju su nacionalna društva dobijala nakon obnove svog rada krajem 1945. i početkom 1946. godine, pored toga što je usmjeravala i nadzirala rad ovih društava, istovremeno je ta vlast radila na samostalnom organizovanju kulturno-prosvjetnih aktivnosti kroz masovne organizacije. Također, vlast je podsticala osnivanje amaterskih i radničkih kulturno-umjetničkih društava. Na ovaj način kulturno-prosvjetni rad je praktično preuzet od nacionalnih društava, što je dovelo do enormnog pada broja članova triju društava, što se napose odrazilo u 1948. godini.[65]

Tražeći opravdanje za ukidanje Omladinske sekcije, u izvještaju o radu u poslovnoj 1947/1948. godini, čelnici Mjesnog odbora Preporoda u Sarajevu ističu: "Smatrali smo da je izdvajanje muslimanske omladine iz općeg omladinskog pokreta bilo nepotrebno pa i štetno, te smo u smislu pomenutog zaključka Preporodovu omladinsku sekciju raspustili, a njene članove uputili u organizacije Narodne omladine u našem gradu".[66]

Pored svega, "Preporod" se i dalje držao prorežimski, provodeći zadatke koji su stavljeni pred sve organizacije, pa tako i nacionalna društva. Jedan od tih zadataka bilo je skidanje zara i feredže sa žena muslimanki na čemu je posebno radio Antifašistički front žena (AFŽ), uz pomoć drugih masovnih organizacija, pa i samog "Preporoda". Na Drugom kongresu AFŽ-a Bosne i Hercegovine, sazvanom 12. jula 1947. godine, radi dobijanja masovne podrške žena sprovedbi započetog Petogodišnjeg plana, donijeta je rezolucija, koja je javnosti predstavljena kao početak "pokreta muslimanki za skidanje zara", koji je istaknut kao

[64] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Glavni odbor Preporoda Mjesnom odboru Preporoda Sarajevo*, 31. 3. 1948.

[65] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Evidencije članstva,* 1948.

[66] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Izvještaj o radu Mjesnog odbora Preporoda u Sarajevu u poslovnoj 1947/1948. godini*, 1948.

"kočnica ličnog razvitka" i smetnja za puno učešće ženske populacije u izvršenju Petogodišnjeg plana.[67] Ovo je "podržao" Glavni odbor Preporoda, u svom izvještaju gdje se između ostalog navodi: "Mi smo svijesni da zar i feredža nisu svojstveni savremenoj ženi koja treba da uživa podjednjaka prava sa muškarcem, koja treba da sudjeluje u kulturnom i društvenom životu naše zemlje i koja treba zajedno sa ostalim sestrama da se zalaže u punoj mjeri na ostvarenju Petogodišnjeg plana ...".[68]

Na drugoj godišnjoj skupštini "Preporoda", predsjednik ovog društva Derviš Tafro preuzeo je obavezu "Preporoda" da u okviru Petogodišnjeg plana radi na likvidaciji kulturne zaostalosti u širokim narodnim masama, pri tome istakavši da će ovo društvo, izvršavajući obaveze prema državi, voditi borbu protiv predrasuda, pogrešnih shvatanja i hrđavih navika, a koje su, kako je naveo, "kočnice kulturnog i materijalnog napretka". Kao napose štetan običaj po ženu muslimansku, Tafro je apostrofirao "besmisleni običaj skrivanja muslimanskih žena", što je bila prepreka uvođenju muslimanskih žena u javni život zemlje. U zaključcima usvojenim na kraju skupštine, "Preporod" je pozvao "sve svoje odbore i sve muslimane da provedu otkrivanje muslimanki".[69]

Podršku, kako se isticalo, "emancipaciji žene muslimanke" "Preporod" je dao i uključivanjem svojih članica u rukovodstvo društva. Shodno proklamovanim pravima u Upravnom odboru Mjesnog odbora Preporoda za Grad Sarajevo, koji je izabran 12. jula 1948. godine, od 25 članova bilo je deset žena, a dužnost prvog potpredsjednika je povjerena Hibi Tafro, domaćici iz Sarajeva.[70]

U okružnici, od 23. jula 1948. godine, Glavni odbor Preporoda je pokušavao zauzet odlučniji stav prema svojim neaktivnim mjesnim

[67] Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 456-458.

[68] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Izvještaj o radu Mjesnog odbora Preporoda u Sarajevu u poslovnoj 1947/1948. godini*, 1948.

[69] "Preporod poziva sve svoje odbore i sve muslimane da provedu otkrivanje muslimanki", *Oslobođenje*, 1. septembar 1947, 2.

[70] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Upravni odbor Mjesnog odbora za Grad Sarajevo*, 12. 7. 1948.

odborima, naglašavajući "da je u zabludi svaki onaj koji smatra da je i za momenat prestala potreba za postojanjem i djelovanjem Preporoda jer se Preporodu još uvijek pruža široko polje rada naročito među onim slojevima koji još nisu obuhvaćeni radom drugih masovnih organizacija". Da čelništvo "Preporoda" nije uspjelo održati prvobitnu odlučnost, potvrđuje nastavak teksta gdje se oni distanciraju od bilo kakvog djelovanja, koje je dupliranje rada sa radom komunističkog režima i masovnih organizacija, nadalje hvaleći rad istih, čije rezultate rada pripisuje kao zajedničke od svih organizacija, pa tako i "Preporoda":

> "Stoga je osnovno da se Preporodove organizacije nalaze u rukama prekaljenih frontovaca, potpuno predanih narodnoj stvari ... ocjena Preporodova rada treba da se zasniva na osnovu široke aktivnosti među muslimanima u Frontu, u zadrugarstvu i u svim ostalim formama naroda. Rezultati toga objedinjenog rada biće i rezultati Preporoda".[71]

Zaključcima Glavnog odbora iz jula 1948. godine Kulturno društvo Muslimana "Preporod" se nastojalo upotpunosti uključiti u propagandu za odbacivanje zara i feredže. U tu svrhu predstavnici "Preporoda" su zajedno s predstavnicima masovnih organizacija, učlanjeni u odbore AFŽ-a za skidanje zara i feredže.[72]

U kakvom je ozračju radilo društvo "Preporod" tokom 1948. godine vidimo i na primjeru Lukavca, gdje su partijske vlasti na svojim vijećanjima često kritikovale rad nacionalnih društava, posebno "Prosvjete" i "Preporoda". U jednom izvještaju se kritikuje rad čitaonice "Preporoda" u Puračiću, tačnije radnika koji je služio kahvu u toj čitaonici. Upozoravalo se kako on podstiče neprijateljstvo prema vlastima, i slično. Također se kritikuje rad kako se isticalo "vjerskog matičara" u Lukavcu, Redžepa ef. Muminhodžića, koji je, kako se navodi, na vjerskim svečanostima, mevludima, loše uticao na bošnjački narod čitavog lukavačkog

[71] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Okružnica, br. 11,* 23. 7. 1948.

[72] Isto.

područja. Isticalo se kako vlasti nisu u mogućnosti da znaju šta se događa na tim ceremonijama.[73]

U arhivi "Preporoda" iz 1948. godine, pored dokumentacije o redovnom kulturno-prosvjetnom radu sekcija i odbora na nižim nivoima, koje je treba priznati bilo sve manje, nalazi se veliki broj okružnica i požurnica koje je Glavni odbor upućivao mjesnim odborima s ciljem dostave nedostajuće dokumentacije (izvještaja o radu, o održavanju priredbi, o dostavi prihoda od članarine i slično). Također, veliki broj izvještaja o zaduženju društva kod Narodne banke FNRJ, govore o stanju u kojem se društvo nalazilo kada je bilo znatno manje prihoda od članarine, kao i od imovine koja je masovno prelazila u državno vlasništvo.[74]

Na preporuku Međudruštvenog odbora, Glavni odbori Preporoda, Napretka i Prosvjete su krajem marta održali sastanke i donijeli odluke o prestanku rada i prijenosu svoje imovine na Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine. Na plenarnoj sjednici Glavnog odbora "Preporoda" 28. marta 1949. prihvaćena je preporuka Međudruštvenog odbora da se ukinu nacionalna kulturna društva.[75] Ovakav razvoj događaja pozdravile su komunističke vlasti, apostrofirajući da je riječ o značajnom događaju u kulturnom životu, ističući važnu ulogu nacionalnih društva u školovanju omladine i stvaranju "domaće inteligencije", posebno u periodu austrougarske uprave, ali i u okvirima monarhističke Jugoslavije.[76]

Vlasti su kroz štampu hvalile dotadašnji angažman "Preporoda", "Prosvjete" i "Napretka", na obnovi zemlje, zbrinjavanju izbjeglica, ratne

[73] Arhiv Tuzlanskog kantona, Okružni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Lukavac, kut. 1, dok. I/1, *Mjesečni izvještaj o agitaciji i pripagandi*, mart 1948.

[74] HAS, P-KDMS, kut. 12, *Okružnice i požurnice mjesnim odborima za dostavu podataka; Izvještaji o zaduženju "Preporoda" kod Narodne banke FNRJ,* april-novembar 1948.

[75] Odluka Glavnog odbora od 28. marta 1949. godine o likvidaciji "Preporoda" potvrđena je rješenjem Ministarstva unutrašnjih poslova NR BiH od 10. novembra 1949. godine, čime je zvanično prestao rad "Preporoda" i drugih nacionalnih društava. Husnija Kamberović, "Sto godina 'Preporoda' (1903-2003)", BZK "Preporod" Mostar (pristup ostvaren 6. septembra 2019, https://preporodmostar.ba/historija-preporoda-bih/)

[76] Salko Nazečić "Prestanak rada Prosvjete, Napretka i Preporoda", *Oslobođenje*, 16. april 1949, 2.

siročadi, školovanju djece i omladine, te rad na likvidaciji nepismenosti, a sve navedeno tokom 1945/46. i 1946/47. godine. Nakon ovog perioda, stanovište režima je bilo da je prestala potreba za postojanje ovih društava, zbog toga što su sve kulturno-prosvjetne aktivnosti preuzele masovne organizacije, sindikat i nova radnička kulturno-umjetnička društva. Ipak, vlasti su i dalje koristile infrastrukturu Preporoda u provođenju propagande za skidanje zara i feredže. Istovremeno se rad nacionalnih društava problematizovao: "Nemoguće je danas u istoj radnoj zadruzi zamisliti da se njeni članovi u svom kulturnom radu dijele na Srbe, Hrvate i Muslimane ... došlo se do sasvim pravilnog zaključka da u radničkim kulturno-umjetničkim društvima na selu postoje široki uslovi i za čuvanje i razvijanje pozitivnih tradicija i bogatstava nacionalne kulture ... upravo u okvirima tih organizacija, više nego u dosadašnjim okvirima nacionalnih društava, postoje šire mogućnosti i pravilnija shvatanja pitanja nacionalne kulture i Srba i Hrvata i kulturnih tradicija Muslimana. **Sve to pokazuje da su naša nacionalna kulturna društva odigrala svoju istorisku ulogu i da za dalji procvat i razvoj naše nacionalne kulture njihov opstanak ne bi značio potstrek nego na nekim mjestima čak i kočnicu ...**".[77]

Pozdravljajući krah nacionalnih društava, partijske vlasti na kraju zaključuju da se donošenjem odluke o prestanku rada, ova društva ne odriču svojih zadataka, već konstatuju da su te zadatke bolje prihvatile druge organizacije i druga društva i da će ciljevi zbog kojih su nacionalna društva osnovana biti sigurnije i svestranije ispunjeni u novim organizacijskim okvirima.[78]

Zaključna razmatranja

"Preporod" se od osnivanja stavio u funkciju provođenja kulturne politike koja se vodila iz Komunističke partije, preko Agitpropa i nadležnih odbora nove vlasti. Naime, ovo društvo je organiziralo i pomagalo

[77] Isto.

[78] Isto.

različite društveno-političke i kulturno-prosvjetne akcije, uključujući rad analfabetskih tečajeva, čitalačkih grupa, učestvovalo u zbrinjavanju ratne siročadi, pomaganju rada državnih školskih internata, prikupljanju dobrovoljnih priloga po zadatku partije, i slično. Osim toga, organizaciju i tematiku predavanja za svoje članove, "Preporod" je uskladio s potrebama i intencijama Komunističke partije. Preporodovi predavači su u tu svrhu tokom svetog muslimanskog mjeseca ramazana, u kojem se okuplja veći broj vjernika u džamijama, održavali predavanja, propagirajući rad na obnovi zemlje, Petogodišnjem planu, narodnom prosvjećivanju, kolektivizaciji, industrijalizaciji, zadrugarstvu, ali i životu muslimana u SSSR-u.

Iako je okupljalo Muslimane, Bošnjake, pripadnike islamske vjeroispovijesti, rukovodstvo "Preporoda" je kroz aktivnosti ovog društva nastojalo potisnuti i minimizirati vjersku i tradicijsku komponentu u kulturnom i društvenom životu naroda kojeg predstavlja. U planovima i programima rada ovog kulturnog društva skoro nigdje nećemo naći organizovanje sadržaja, koji su imali dodirne tačke sa tradicijskim, a pogotovo ne vjerskim potrebama Bošnjaka. Za razliku nekadašnjih društava, "Gajreta" i "Narodne uzdanice", sadržaji koje je "Preporod" organizirao povodom vjerskih blagdana nisu imali nikakve veze sa istim, što je slučaj sa tzv. ramazanskim predavanjima na kojima su se pretresale društveno-političke teme diktirane iz organa Komunističke partije i državnih vlasti. Dakako, partija je preko sebi odanih nacionalnih društava i lojalnih ljudi iz rukovodstava istih, radila na izgradnji "novog čovjeka" koji apriori nije trebao biti ateista, ali po postavljenim uzusima njegovog rada i djelovanja najlakše se snalazio ako je i sam takav bio.

Za sve aktivnosti koje su organizirali, odbori Preporoda su morali upućivati zahtjeve i molbe za odobrenje komunističkim vlastima, pri tome navodeći tačno plan, sadržaj i učesnike određene aktivnosti, bilo da je u pitanju odobrenje rada neke mjesne organizacije, održavanje priredbe, skupljanje dobrovoljnih priloga ili kupovina cigareta, šećera i kahve.

Uporedo s deklarativnim podržavanjem djelatnosti "Preporoda", Komunistička partija je svojim masovnim organizacijama, Frontu, omladini, AFŽ-u, sindikatu, dala zadatak organiziranja znatnijeg dijela kulturnog života u Bosni i Hercegovini, dok je dio prepustila novoosnivanim radničkim i amaterskim kulturno-umjetničkim društvima. Dakle, kada je pridobila ciljne skupine za sebe, država je prestala blagonaklono gledati na djelatnost "Preporoda", kritikujući i ignorišući potrebe ovog i drugih nacionalnih društava, uz sve to istovremeno stvarajući obruč kojim bi se rad ovih društava činio nepotrebnim, što je u konačnici trebalo stvoriti sliku da ova društva idu ka samouništenju. Pri tome, do kraja koristeći oslabljenu, ali djelimično uticajnu organizaciju "Preporoda" za potrebe provođenja akcije na otkrivanju žena muslimanki. Aktivnim sudjelovanjem u komunističkoj propagandi skidanja zara i feredže rukovodstvo "Preporoda" je potcrtalo svoje stavove, kada je u pitanju dokidanje tradicijskih i vjerskih pogleda muslimana Bosne i Hercegovine i rad za vlast.

Stvaranjem Saveza kulturno-prosvjetnih društava u okviru Narodnog fronta dodatno je oslabio položaj nacionalnih društava, koja su izgubila i neznatnu samostalnost koju su imala u svom radu. Također, agitacijom i propagandom režima, članstvo "Preporoda" je uključivano u novoosnovana radnička i druga društva i organizacije, a provođenjem ekonomskih i agrarnih reformi, ionako sve malobrojnije članstvo "Preporoda" je oslabljeno, čime je budžet društva doveden do kraha.

Sve ovo se kroz partijska glasila tumačilo kao logičan redoslijed odvijanja stvari, a čin gašenja "Preporoda" i drugih nacionalnih društava, kao priželjkivan čin, kao veliki kulturni događaj, kako za članstvo tih društava, tako i za državu i narod u cjelini.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
  – Fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine/Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu (CKSK BiH – PKKPJ BiH)
  – Fond: Ministarstvo prosvjete Narodne republike Bosne i Hercegovine (MPBiH)
– Arhiv Tuzlanskog kantona
  – Fond: Okružni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Lukavac (OKSKBiH)
– Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo (GHB)
  – Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (zbirka)
– Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
  – Fond: "Preporod" – Kulturno društvo Muslimana Sarajevo (P-KDMS)

Objavljeni izvori:

– *Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret.* Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1929.

Štampa:

– *Novo doba,* Sarajevo, 1946.
– *Oslobođenje*, Sarajevo, 1946, 1947, 1949.

LITERATURA

Knjige:

– Antonić, Zdravko, i Drago Borovčanin i Ilijas Hadžibegović i Ahmed Hadžirović i Ibrahim Karabegović i Aleksandar Kalmar i Budimir Miličić i Nedim Šarac i Dubravka Škarica i Stojan Tomić. *Istorija Saveza Komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990.

– Hadžiahmetović, Ismail. *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine.* Tuzla: Historijski arhiv, 1998.

– Hadžić, Senaid i Sead Selimović. *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet.* Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, 2012.

– Išek, Tomislav. *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)*. Sarajevo: Institut za istoriju, HKD Napredak, 2002.

– Išek, Tomislav. *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918-1941).* Sarajevo: Insitut za istoriju, 2015.

– Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2017.

– Jahić, Adnan. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Sarajevo: Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2015.

– Kemura, Ibrahim. *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941).* Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

– Kemura, Ibrahim. *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.).* Sarajevo: Bošnjački insitut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Institut za istoriju u Sarajevu, 2002.

– Klarić, Slavica. *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo "Prosvjeta" (1902-1949): Sumarno-analitički inventar*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2004.

– Lilly, Carol S. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953.* Boulder: Westview Press, 2001.

– Madžar, Božo. *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949.* Banja Luka, Srpsko Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, 2001.

– Milišić, Senija. *Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini 1945- 1950*. Sarajevo: Zalihica, 2012.

– Nametak, Muhamed. *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi. Kulturni tokovi i izgradnja "socijalističkog društva" u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953.* Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

– Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969.

– Šapina, Hrvoje. *Stoljetnica Napretka*. Sarajevo: HKD Napredak, 2002.

Članci:

– Čaldarević, Mladen. "Pitanje masovnog kulturnog rada u Bosni i Hercegovini". *Pregled*: *mjesečnik za politička, ekonomska i kulturna pitanja,* knj. III (april 1948): 249-252**.**

– Čiča, Nikola. "Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva 'Napredak' podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća". *Baština sjeveroistočne Bosne: časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe*, br. 1 (2010): 165-175.

– Guzina, Uglješa. "Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete". *Prosvjetina poslanica*, br. 5, (2002): 52-63.

– Hadžimusić, Semir. "Značaj opismenjavanja stanovništva za obnovu države i provođenje politike Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine". u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, ur. Sedad Bešlija. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2021, 133-170.

– Hadžimusić, Semir. "Osnivanje i početak djelovanja Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod" u Osijeku poslije Drugog svjetskog rata". *Historijski pogledi*, br. 3 (2020): 237-246.

– Išek, Tomislav. "O osnutku i početku rada Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva 'Napredak'". *Prilozi,* br. 27 (1994): 49-60.

– Jajčević Jasmin i Semir Hadžimusić. "Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine". u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 185-209.

– Katz,Vera. "Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948)". *Prilozi*, br. 28 (1999): 211-224.

– Kemura, Ibrahim. "Muslimanska kulturno-prosvjetna društva". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX (2001): 227-236.

– Kemura, Ibrahim. "O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)". *Prilozi,* br. 20 (1984): 63-84.

– Kemura, Ibrahim. "Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva 'Narodna uzdanica'". *Prilozi,* br. 19 (1982): 305-313.

– Lilly, Carol S. "Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-1948". *Slavic Review* 53, br. 2 (1994): 395-413.

– Milišić, Senija. "O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1945-2003". *Prilozi*, br. 33 (2004): 265-274.

– Ninković, Sreten. "Kulturno-umjetnički amaterizam". u: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, ur. Neđo Šipovac. Sarajevo: Oslobođenje, 1976, 325-334.

Sadržaji s www (World Wide Web):

– "Historija 'Preporoda'", Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" (pristup ostvaren 19. septembra 2021, www.preporod.ba/o-bzk-preporod/historija-preporoda/)
– Emisija *Tarih (Preporod),* Televizija Kantona Sarajevo (pristup ostvaren 19. septembra 2021, Tarih preporod - YouTube)
– Husnija Kamberović, "Sto godina 'Preporoda' (1903-2003)", BZK "Preporod" Mostar (pristup ostvaren 6. septembra 2019, https://preporod-mostar.ba/historija-preporoda-bih/)

Summary

Culture for the people and/or for the government. Establishment and Activity of the Muslim Cultural Association "Preporod" With Special Reference to the Work of the Main Board and the Sarajevo Local Committee in 1945-1949

Since its inception, Preporod has put itself in the position of pursuing a cultural policy pursued by the Communist Party, through Agitprop and the competent committees of the new government. Namely, this society organized and assisted various socio-political and cultural-educational actions, including the work of analphabetic courses, reading groups, participated in the care of war orphans, aiding the work of state boarding schools, collecting voluntary contributions by the task of the party and the like. In addition, the organization and theme of the lectures for its members was aligned with the needs and intentions of the Communist Party. For this purpose, Preporod lecturers gave lectures during the holy Muslim month of Ramadan, which gathers a number of believers in mosques, promoting propaganda work on the country, the Five-Year Plan, popular education, collectivization, industrialization, cooperatives, and the lives of Muslims in the USSR. Although it brought together Muslims, Bosniaks, the leadership of Preporod through its activities sought to suppress and minimize the religious and traditional component in the cultural and social life of the people it represents. In the plans and programs of the work of this cultural society, we will almost never find organizing content that had points of contact with the traditional, and especially not religious, needs of Bosniaks. Unlike the former societies, the Gajret and Narodna uzdanica, the contents organized by Preporod on the occasion of religious holidays had nothing to do with it, as is the case with the so-called Ramadan lectures discussing socio-political topics dictated by Communist Party organs and state authorities. Certainly, the party, through loyal national

societies worked to build a "new man" who should not have been an atheist, but according to the setups of his work and activities, he could easily manage if he was.

For all the activities they organized, the Committees of Preporod had to make applications and requests for approval to the Communist authorities, stating exactly the plan, content and participants of a particular activity, whether it was the approval of the work of a local organization, holding an event, collecting voluntary contributions or buying cigarettes, sugar, and coffee. Along with declarative support for the activities of the Preporod, the Communist Party gave its mass organizations, the Front, the Youth, the AFZ, and the trade union the task of organizing a significant part of cultural life in Bosnia and Herzegovina, while leaving part of it to newly established workers' and amateur cultural and artistic societies. Thus, when it reached the target groups for itself, the state ceased to favor the activity of the Preporod, criticizing and ignoring the needs of this and other national societies, while at the same time creating a ring that would make the work of these societies unnecessary, which ultimately created the image that these societies are heading toward self-destruction. In doing so, fully utilizing the weakened but partially influential Preporod organization to conduct activities in order to identify Muslim women. By actively participating in communist propaganda, the leadership of the Preporod underscored its views when it came to abolishing the traditional and religious views of Muslims in Bosnia and Herzegovina and working for the government.

The creation of the Alliance of Cultural and Educational Societies within the People's Front further weakened the position of national societies, which also lost the little independence they enjoyed in their work. Also, through the agitation and propaganda of the regime, the membership of Preporod was included in the newly established workers'

and other societies and organizations, and by implementing economic and agrarian reforms, the ever-diminishing membership of Preporod had weakened the society's budget.

All this through the party newsletter was interpreted as a logical order of things, and the act of extinguishing the Preporod and other national societies, as a desirable act, as a great cultural event for the membership of these societies, as well as for the state and the people as a whole.

UDK: 323.1 (497.6) " 14/19 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.231
Pregledni rad
Primljen: 29. 8. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Antonio Pehar
Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije,
Sveučilište Hercegovina
Mostar, Bosna i Hercegovina
antonio.pehar@gmail.com

O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine

Apstrakt: U članku je prikazana pojava i razvoj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u povijesnom tijeku od pada pod Osmansko Carstvo do stjecanja državne samostalnosti kao formativni činitelj društvenih i političkih odnosa. Komparacijom državnih i nacionalnih ciljeva je uočljiva stalna suprotstavljenost srpske i hrvatske nacionalne ideologije kao i nacionalnih koncepata muslimana/Bošnjaka. Kao prostor dodira i utjecaja dviju religija i triju konfesija Bosna i Hercegovina je u prošlosti bila raskrižje nacionalnih interesa i interesa velikih sila. Takav politički kontekst utjecao je na oblikovanje nacionalnih ideologija. Analitičkim uvidom u nacionalne programe utvrđene su karakteristike tih ideologija - prisvajačka srpska, resentimentalna hrvatska s ekspanzionističkim elementima te obrambena narav bošnjačke ideologije. Spoznaje o karakteru i cilju triju nacionalnih ideologija objašnjavaju kontinuitet postojanja nacionalnih konflikata i podijeljenost u bosanskohercegovačkom društvu. Suprotstavljenost nacionalnih ideja i ciljeva kako u prošlosti tako i danas (struktura dugog trajanja) presudno utječu na društvene i političke odnose u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: nacionalne ideologije, Bosna i Hercegovina, religija, nacija, Bošnjaci, Hrvati, Srbi

Abstract: The article presents the emergence and development of national ideologies in Bosnia and Herzegovina in historical course from the fall under the Ottoman Empire to the acquisition of state independence as a formative factor of social and political relations. Being a space of contact and influence of two religions and three confessions, Bosnia and Herzegovina had been a crossroads of national interests and the interests of the great powers in the past. Such a political context influenced the formation of national ideologies. With comparison of goals, the constant opposition of Serbian and Croatian national ideology as well as national concepts of Muslims/Bosniaks was obvious. Through analytical insight in national ideologies the characteristics of these ideologies - the appropriative Serbian, resentimental Croatian with expansionistic elements and the defensive nature of Bosniak ideology was determined. These findings of characters and goals of three national ideologies explained the continuity of national conflicts and divisions in Bosnian society. The opposition of national ideas and goals both in the past and today (long-lasting structure) had a decisive impact on social and political relations in Bosnia and Herzegovina.

Key words: national ideologies, Bosnia and Herzegovina, religion, nation, Bosniaks, Croats, Serbs

Uvod

Srednjovjekovno naslijeđe Bosanskog kraljevstva izgubilo je nakon pada 1463. godine pod vlast Osmanskog Carstva utjecaj na kolektivni identitet domaćeg stanovništva jer su se pod novom vlašću izgubili politički i vjerski okvir koji je strukturirao dotadašnje društvene odnose. Gubitak vlastitog kraljevstva te i integriranje u Osmansko Carstvo koje je bilo teokratsko i samim tim dominantna uloga islama kao religije upućivali su na potpun gubitak identitetskih značajki bosanskog srednjovjekovnog plemstva. Na nastanak i razvoj novih oblika identiteta nakon pada Bosne pod vlast Osmanskog Carstva uz uspostavu novog političkog sustava i pojavu nove vjere – islama – bitan utjecaj imao je

i dugotrajni rat između kršćanskih država i Osmanskog Carstva. To je utjecalo na korjenite društvene promjene uzrokovane vojnim angažiranjima, promjenama granica i samim tim migracijama stanovništva. Osmansko Carstvo kao teokratska država nije pridavalo značenje etničkom identitetu svojih podanika, već su oni promatrani kao pripadnici različitih vjerskih skupina podvrgnutih u *millet* sustav. Time je njihov vjerski identitet postao ključni element u odnosu prema vlasti i sultanu kao i u međuodnosu tih vjerskih skupina.

Oslobodilačkim ratovima tijekom 18. i 19. stoljeća te slabljenjem Osmanskog Carstva balkanski narodi su počeli osmišljavati svoje nacionalne ideologije s ciljem uspostave vlastitih nacionalnih država, a taj proces je završio okončanjem Istočne krize 1878. godine i konačnim formiranjem triju nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini. Glavni činitelji koji su utjecali na taj proces formiranja nacija u Bosni i Hercegovini su, prije svega, rezultat povijesnih društvenih kretanja u okviru bosanskohercegovačkog prostora, zatim utjecaji državnih i nacionalnih ideologija sa susjednih južnoslavenskih područja kao i interesi velikih sila u sklopu Istočnog pitanja.

Refleksije srpske nacionalne ideologije na Bosnu i Hercegovinu

Prvi je okupljanje svih Srba, Hrvata, Crnogoraca oko srpskog imena i jezika propagirao srpski prosvjetiteljski pisac Dositej Obradović (1739-1811). Naime, tokom osmanskih osvajanja i seoba srpskog stanovništva zaslugom pravoslavne crkve srpsko se ime proširilo i na područja koja nisu bila dio srednjovjekovne Srbije. Tako se pod crkvenim utjecajem srpstvo povezivalo sa pravoslavljem. Upravo je protiv konfesionalnog definiranja srpske nacije istupio Dositej Obradović. U svom programatskom spisu *Pismo Haralampiju* iz 1783. godine označio je jezik kao glavnu odrednicu pripadnosti srpskom narodu: "Uzdam se da će se naći koji, svojemu rodu dobra želatelj, Sarajlija i Trebinjanin, Novosađanin i Osečanin, da pošalje ovde tipografu po nekoliko dukata za dati mu

drznovenije i pokazati mu da se nahode ljudi koji žele što dobro srpski na štampi videti ... Zašto bi se dakle mi Srblji sumnjavali u takovom i toliko poleznom i pohvale dostojnom delu pročim slavnim narodom sledovati? Nije manja čast sveta u kojej se slavenosrpski jezik upotrebljava, nego zemlja francuska ili ti inglijska, isključivši vrlo malu različitost u izgovaranju, koje se slučava u svim drugim jezikom".[1] Stoga, Dositej Obradović predlaže da bez obzira na "zakon i vjeru" svi Južni Slaveni trebaju govoriti i pisati "čisto srpski", te tako bilježi: "Zato dakle ja ću pisati za um, za srce i za naravi človečeske, za braću Srblje kojega su god oni zakona i vere. Ja sam iskustvom upoznao želju, ljubov, usrdije i revnost gospodara Novosađana i Osečana, i u Dalmaciji Sarajlija i 'Ercegovaca, kako govoreći srcem žele nauku svojoj deci: nigdi nisam bio gdi nisu me želili i ustavljali."[2]. Upravo za ilustraciju ove teze u Bosni i Hercegovini Dositej Obradović piše: "Ko ne zna da žitelji črnogorski, dalmatski, hercegovski, bosanski, servijski, horvatski (kromje muža), slavonijski, sremski, bački i banatski (osim Vla'a) jednim istim jezikom govore? Govoreći za narode koji u ovim kraljevstvam i provincijam živu, razumevam koliko grčke crkve, toliko i latinske sledovatelje, ne isključavajući ni same Turke Bošnjake i 'Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti a rod i jezik nikada. Bošnjak i 'Ercegovac Turčin on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i po jeziku, kako su god bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjci i 'Ercegovci, dogod Bog svet drži. Oni se zovu Turci dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se pravi Turci vrate u svoj vilajet otkuda su proizišli, Bošnjaci će ostati Bošnjaci i bit će što su nji'ovi stari bili. Za sav srpski rod ja ću prevoditi slavni' i premudri' ljudi misli i sovjete, želeći da se svi polzuju."[3] Može se zaključiti da je još 1783. godine Dositej Obradović bio rodonačelnik ideje da svi narodi južnoslavonskog područja – "od Adriatičeskoga Mora do reke Dunava" govore istim jezikom "srpskog roda".

[1] Dositej Obradović, *Dela* (Beograd: Narodno delo, 1932), 3-5.

[2] Isto, 6.

[3] Isto, 5.

Značajno je i djelovanje povjesničara Jovana Rajića (1726-1801) koji je 1786. godine napisao, a 1794. godine objavio *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* (Istoriju raznih slavenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov). Rajić je u tom djelu Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Slavoniju ubrojio u srpske zemlje. Ova je knjiga postala temelj srpskog nacionalnog preporoda i bila je nadahnuće srpskim ustanicima.[4]

U tom vremenu nastao je još jedan manje poznat srpski državotvorni plan. Odmah po izbijanju rata između Carske Rusije i Osmanskog Carstva 1807. godine plan su kreirali crnogorski mitropolit Petar I, arhimandrit Simeun Ivković i Stepan Stankovski. Po tom planu bi se "slaveno-serbsko carstvo" sa prijestolnicom u Dubrovniku sastojalo od Crne Gore, Brda, Boke, Dalmacije, Hercegovine i Dubrovnika, a kasnije bi se uključili Srbija i Bosna. Ruski car bi nosio i titulu srpskog cara. Plan je vješto aranžiran podrazumijevajući ruske strateške interese izlaska na Jadransko more. No, Rusi su ipak bili skloniji stvaranju srpske autonomne pokrajine u okviru Osmanskog Carstva. Zapravo, njima se nije sviđalo srpsko nastojanje za nezavisnošću, pa je i iz istog razloga Rusija 1808. godine odbila podržati još jedan srpski državotvorni plan kojeg su navodno tvorci bili vožd Karađorđe i Mladen Milovanović. I njime je bilo planirano da se srpsko državno područje sastoji od Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srba u Austriji.[5]

Srpski jezikoslovac Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) bitno je utjecao na reformu srpskog književnog jezika djelujući u osjetljivom vremenu nacionalnih integracijskih procesa na slavenskom jugu. Određeni Karadžićevi radovi se mogu okarakterizirati kao politički program. Prije svega to bi bio članak *Srbi svi i svuda* objavljen 1849. godine u Beču kao prvi dio knjige *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. U ovom radu znakovitog naslova Karadžić je nabrojio područja

[4] Čedomir Popov, "Srpski nacionalni program u XIX veku", u: *Srbija na pragu XXI veka* (Aranđelovac: Socijalistička partija Srbije 1993), 10.

[5] Isto, 48.

koja naseljavaju Srbi: "Zaista se zna da Srbi sada žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare Planine), u Metohiji ... u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (u Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adriatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane."[6] Nadalje, tvrdi da na ovom području ima 5 milijuna Srba. Iz toga je jasno da Vuk Karadžić negira nacionalnu pripadnost drugih Južnih Slavena. Njegovo shvaćanje srpskog nacionalnog identiteta temelji na argumentima filološke naravi. On je Srbima smatrao sve govornike najraširenijeg južnoslavenskog dijalekta – štokavskog. Tako bi prema Karadžićevu uvjerenju govornici štokavskog dijalekta katoličke i muslimanske vjere trebali slijediti pravoslavne Srbe i prihvatiti srpsko narodno ime.

Poljska politička emigracija, koju je nakon sloma ustanka iz 1831. godine, predvodio grof Adam Jerzy Czartoryski (1770-1861), uz podršku francuske diplomacije, razvila je uspješnu obavještajno-diplomatsku aktivnost usmjerenu na slabljenje Rusije i Austrije. U tom smislu su Srbiju smatrali ključnom državom južnoslavenskog otpora Rusiji i Austriji. Stoga je grof Czartoryski 1843. godine preko svojih emisara poslao srpskim vlastima svoje *Savjete kojih treba da se drži Srbija*. Srbiji je sugerirao čvršće povezivanje sa Francuskom i Engleskom i intenzivniju kulturno-prosvjetnu propagandu među Južnim Slavenima u Turskoj i Austriji radi učvršćivanja svijesti o zajedničkoj etničkoj i jezičnoj pripadnosti.[7] Nakon što su srpske vlasti razmotrile njegov povjerljivi dokument, grof Czartoryski već 1844. godine u Srbiju šalje svog emisara Františeka Zacha koji stupa u kontakt sa srpskim ministrom Ilijom Garašaninom. Zach je na osnovu razgovora sa Garašaninom i dokumenta grofa Czartoryskog napisao svoj *Sastav* (plan), a što je u biti bio plan

[6] Vuk S. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beograd: Nolit, 1972), 113.

[7] Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju* (Beograd: BIGZ, 1993), 126.

vanjskopolitičkog djelovanja Srbije.[8] Nakon konzultacija i sa drugim političarima Ilija Garašanin je iste 1844. godine iskoristio taj Zachov "plan" za stvaranje svog dokumenta *Načertanije* koji je bio prvi i najvažniji uobličeni dokument srpske nacionalne politike.

Ovaj dokument predstavlja objedinjen program političke akcije, etničkog okupljanja i teritorijalnog širenja. Poseban naglasak je stavljen na Bosnu i Hercegovinu. Tako Ilija Garašanin u šest točaka iznosi odnos Srbije prema Bosni i Hercegovini, a u smislu pripreme stanovništva da u povoljnom povijesnom trenutku se izvrši pripojenje tih područja Srbiji. Mogu se istaknuti tri temeljna načela Garašaninovog viđenja srpske politike - držati što slobodnije i otvorenije svoje granice prema Bosni, zatim dozvoljavanje vjerozakonskih sloboda i načelo narodnog jedinstva. U skladu s prvim istaknutim načelom, u *Načertaniju* se ističe: "No Srbija se od svojih sunarodnika u Turskoj kao nekim kineskim zidom delila, i saobraštenije je na toliko samo malo mesta dozvolila ... Zato neka straže na granicama istina ne u male, no da se mesta sastanaka, izlaska i ulaska na srpskoj granici umnoži sprama Bosne".[9] Obrazlažući načelo pune vjerske slobode, Grašanin navodi: "Ovo načelo moraće svima hristijanima, a ko zna da povremenu i nekim muhamedancima dopasti se i zadovoljiće ih."[10] U smislu ostvarenja trećeg istaknutog načela, u *Načertaniju* je dano obrazloženje: "Srbija u ovom smotreniju mora se o tom uvjeriti da je ona prirodna pokroviteljica sviju turskih Slavena i da ćedu samo onda kad ona dužnost ovu na sebe uzme, ostali Slaveni njoj pravo to ustupiti da ona u imenu njihovom nešto kaže i čini."[11] Garašaninu je od posebnog interesa Bosna i Hercegovina, pa i promišlja najbolje načine i sredstva kako to stanovništvo pridobiti za Srbiju. Tako u propagandne svrhe predlaže: "Da bi se narod katoličeskog ispovedanija od Austrije i njenog upliva odvraćali i Srbiji većma priljubili nužno je na to osobito

[8] Isto, 130.

[9] *Izvori velikosrpske agresije*, ur. Božo Čović (Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga, 1991), 50.

[10] Isto, 50.

[11] Isto, 51.

vnimanije obraćati. Ovo bi se najbolje postići moglo posredstvom fratera ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti."[12] Ujedno, on smatra kako bi se trebala tiskati i narodna istorija Bosne, a da se pritom "ne bi smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. Po sebi se pretpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka."[13] Povijesna trajnost ovog Garašaninovog dokumenta se ogleda u činjenici kako su svi kasniji srpski nacionalni programi imali isti načelan okvir i bili su fokusirani prema Bosni i Hercegovini.

Utemeljivač srpske geografije i etnografije Jovan Cvijić je pokazao interes za Bosnu i Hercegovinu zastupajući tezu da je to srpska zemlja i srpsko stanovništvo, pa je tako zapisao: "... narod Bosne i Hercegovine predstavlja jedan od etnografskih najsvežijih i najjačih delova srpskog naroda i čini nerazdvojnu celinu s narodom zapadne Srbije, Novopazarskog sandžaka i Crne Gore ... Idući iz Srbije prema Zapadu najpre se u centralnoj Bosni nailazi na katoličko stanovništvo srpskog jezika ... katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine se do okupacije osećalo kao celina sa pravoslavnim."[14] Uz naglasak da je Bosna i Hercegovina ključ srpskog problema, jer bez tog područja se ne može uvećati srpska država, Jovan Cvijić podcrtava kako možda u Europi i nema tako proturječne granice kao što tada postojeća razdvaja srpski narod. U svojoj elaboraciji rješenja tog srpskog problema, Cvijić zaključuje: "Srpski problem se mora rešiti silom. Obe srpske državice moraju se poglavito vojno prosvetno najživlje spremati, održavati nacionalnu energiju u zavojevanim delovima srpskog naroda i prvu, iole povoljnu, priliku upotrebiti da raspravljaju srpsko pitanje s Austro-Ugarskom."[15]

[12] Isto, 51.

[13] Isto, 51.

[14] Jovan Cvijić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje", u: *Govori i članci* (Beograd: Izdavačka knjižara Napredak, 1921), 215-216.

[15] Isto, 233.

Nezasluženo manje poznat plan o stvaranju buduće srpske države iz revolucionarnih godina 1848/9. sačinio je Konstantin Nikolajević, tadašnji zastupnik u Carigradu. Nikolajević nije svom spisu dao službeni naslov, ali je u historiografskoj literaturi poznat kao plan o velikom Srpskom vice-kraljevstvu ili kao plan o Srpskim sjedinjenim državama. U tom spisu on polazi od tvrdnje da se Srbija treba distancirati od tadašnje tri velike sile – Rusije, Osmanskog Carstva i Austrije, ali od svake na poseban način i ne istodobno. Također je procjenjivao da je 1848. godina najbolji vremenski izbor za ostvarenje srpskih nacionalnih težnji, jer se u tom revolucionarnom vremenu ukazuje prilika nacionalnog osamostaljenja. Glavna ideja Nikolajevićevog plana, formuliranog u 15 točaka, jeste da se u Osmanskom Carstvu oforme dvije države – turska i srpska. To je obrazlagao interesom Osmanskog Carstva da se svi Srbi objedine i tako ne bi predstavljali opasnost u pojedinim dijelovima Carstva po njegovu stabilnost i sigurnost. Ta srpska država bi bila stvorena ujedinjenjem Crne Gore, Hercegovine, Bosne i gornje Albanije (Stare Srbije) sa Srbijom, a u autonomnom statusu integrirani u Osmanskom Carstvu.[16]

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 01. prosinca 1918. godine predstavljalo je svojevrsnu realizaciju južnoslavenske ideje, ali je i činjenica da je njen nastanak rezultat i međunarodnih okolnosti. Činjenica je da je obuhvatila područja pobjedničkih i poraženih snaga iz Prvog svjetskog rata na kojima je egzistiralo više nacionalnih i vjerskih zajednica. U kaotičnom procesu svog nastajanja Kraljevina SHS je bila različito viđena od nacionalnih zajednica koje su je tvorile. Srpska politička elita Kraljevinu SHS nije doživljavala kao novu državu, već je smatrala da je njome izvršeno teritorijalno zaokruživanje svih srpskih krajeva. Novonastalu državu je prvenstveno određivao odnos političkih elita dva najbrojnija naroda – Srba i Hrvata. Razmatrajući njeno buduće uređenje kod Hrvata je prevladavalo tradicionalno stajalište težnji ka autonomiji i borbi protiv centralizma što su baštinili u svojoj političkoj tradiciji egzistirajući u ranijoj složenoj državnoj zajednici. Srpska

[16] Isto, 171.

politička elita se zalagala za unitarno uređenje države i monarhistički oblik vlasti. Nastankom Kraljevine SHS prostor Bosne i Hercegovine više nije bio austrougarska periferija već se našao u zemljopisnom središtu nove države. Međutim, narodi u Bosni i Hercegovini nisu imali iste političke ciljeve. Muslimansko stanovništvo je u novonastaloj Kraljevini SHS vidjelo "novu okupaciju" Bosne i Hercegovine, pa se tako u zaštiti njihovih interesa isprofilirala Jugoslavenska muslimanska organizacija kao jedina politička stranka koja se u svom programu zalagala za autonomiju Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački Srbi i Hrvati nisu obnovili rad političkih stranaka iz austrougarskog razdoblja već su se uključili u djelovanje stranaka čija su sjedišta bila u Beogradu i Zagrebu. Premda je odredbama Vidovdanskog ustava iz 1921. godine bila zajamčena kompaktnost bosanskohercegovačkog područja u novoj administrativnoj podjeli na oblasti već u veljači 1924. godine Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja ugašeni su ti ostaci svojevrsne autonomije, jer su do tada postojeće oblasti raspršene u 9 novouspostavljenih banovina. Srbi su na ovaj način putem brojnosti stanovništva imali većinu u 6 banovina, premda su činili 42% stanovništva cijele države. Sve vrijeme trajanja Kraljevine SHS iz srpskih političkih i intelektualnih krugova prevladavala je negacija bosanskohercegovačke posebnosti. Sve srpske političke stranke djelovale su na utvrđivanju Bosne i Hercegovine kao "srpske zemlje"[17].

Pod utjecajem intelektualnih i poslovnih srpskih krugova pozicioniranih u različitim političkim strankama u prosincu 1936. godine osnovan je Srpski kulturni klub (SKK) s ciljem: "Radnja Srpskog kulturnog kluba može biti naročito korisna u onim graničnim oblastima koje su po svom geografskom položaju izložene tuđinskim utjecajima i u kojima je Srpstvo najpouzdanija grana protiv tuđinskih nadiranja."[18] Nakon zaključivanja sporazuma Cvetković-Maček i uspostave Banovine Hrvatske

[17] Enver Redžić, *Tokovi i otpori* (Sarajevo: Svjetlost, 1970), 130.

[18] Pero Simić, *Iskušenja srpske elite – dokumenti o radu Srpskog kulturnog kluba* (Beograd: Filip Višnjić, 2006), 14-15.

1939. godine, Srpski kulturni klub je zakoračio u područje političkog djelovanja ističući kako je tim činom učinjena nepravda Srbima. Zadatak odbora Srpskog kulturnog kluba na području Bosne i Hercegovine bio je promicanje ideje da Bosna i Hercegovina treba ući u srpsku teritorijalnu jedinicu.

Otvorene srpske pretenzije prema Bosni i Hercegovini su sadržane u programskom dokumentu *Homogena Srbija* iz 1941 godine, a čiji je autor banjalučki odvjetnik Stevan Moljević. On je zajedno sa Dragišom Vasićem i Živkom Topalovićem činio ideološko jezgro četničkog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata. Središnja misao ovih srpskih ideologa temeljila se na ideji jedne države s motom – Srbi na okup. Moljevićev politički program *Homogena Srbija* predviđao je uspostavljanje nacionalnog jedinstva, nasilnu promjenu granica, premještanje stanovništva, stvaranje etnički čistih područja itd. Ovaj program predviđa da buduća Srbija bude nacionalno homogena: "Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena."[19] Moljević je jasan i u propisivanju načina formiranja etnički čistog područja: "Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih."[20] U dijelu programa naslovljenim *Granice* autor je predstavio područja koja treba obuhvatiti buduća srpska država i obuhvaćala bi cijelu Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, sjevernu Albaniju, jug Mađarske i velike dijelove Hrvatske. Muslimansko stanovništvo uopće više nije spominjano kao ni Bosna i Hercegovina u razradi ovog njegovog programa, ali njegov odnos prema tom stanovništvu i Bosni i Hercegovini jasan je na osnovu uređenja kojeg predviđa za Jugoslaviju – tri federativne jedinice: srpska, hrvatska i slovenska.[21]

[19] *Izvori velikosrpske agresije*, 141.

[20] Isto, 141.

[21] Isto, 142-144.

U vremenu socijalističke Jugoslavije, nakon smrti Josipa Broza Tita, sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća dolazi do buđenja srpskog nacionalizma. Nosioci velikodržavnih srpskih ideja našli su se u dijelu srpske intelektualne elite potaknuti iz krugova Srpske pravoslavne crkve. No, ubrzo je najvažniju ulogu u tom procesu preuzela Srpska akademija nauka i umetnosti. Tako se u SANU tijekom 1985. i 1986. godine u tajnosti pripremio program nazvan *Memorandum SANU*. Ideju o pripremi *Memoranduma* iznio je na zasjedanju Skupštine SANU 23. svibnja 1985. godine akademik Ivan Maksimović. Predsjedništvo SANU je 13. lipnja 1985. godine imenovalo poseban Odbor za pripremu Memoranduma o aktualnim društvenim pitanjima kojeg je činilo 16 akademika. Prva sjednica ovog tijela, sada promijenjenog imena, Komisija Predsjedništva SANU za izradu Memoranduma, održana je 28, lipnja 1985. godine kada je odlučeno da predsjednik i potpredsjednik Komisije budu akademici Dušan Kanazir i Antonije Isaković. Radi efikasnijeg rada Komisija je oformila radnu grupu na čelu sa akademikom Antonijem Isakovićem i još 7 akademika članova. Ista Radna grupa je na svojim sjednicama 8., 9. i 15. siječnja 1986. godine razmotrila prve tekstove o kojima se raspravljalo 31. ožujka 1986. godine na sjednici Komisije, te je nakon rasprave oformljeno 6 tematskih timova. Komisija je na svojoj sjednici 19. rujna 1986. godine počela s redigiranjem završne verzije teksta, zatim je zbog obimnosti to nastavljeno i 23. rujna, da bi rad Komisije bio prekinut već 24. rujna 1986. godine objavom prvog dijela Memoranduma u dnevnim novinama *Večernje novosti* do kojeg je došlo pod nerazjašnjenim okolnostima.[22] Prema stajalištima iznijetim u *Memorandumu SANU* razvoj Srbije koji bi bio ravnomjeran s drugim republikama u okviru Jugoslavije sprječavala je vladajuća komunistička partija – Savez komunista Jugoslavije. Prilike na Kosovu, i ekonomska kriza u cijeloj Jugoslaviji potakle su buđenje srpskog nacionalizma. Brojni istaknuti članovi SANU-a otvorili su javne rasprave o svom viđenju položaja

[22] Kosta Mihajilović i Vasilije Krestić, *Memorandum SANU posle 30 godina* (Beograd: Kompanija novosti, 2017), 16-19.

Srbije i Srba u Jugoslaviji. U *Memorandumu* se analizirala društvena kriza s nastojanjem da se utvrde njeni uzroci. Tvorci *Memoranduma SANU* su uporno insistirali na jačanju decentralizacije kao izvorištu jugoslavenske krize smatrajući da je u razdoblju centraliziranog upravljanja državom provedena uspješna industrijalizacija i privredni razvoj. Također su se fokusirali na ustavne promjene iz 1984. godine smatrajući ih neodrživim. Uočili su i narastanje moralne krize društva koju su izvodili iz krize kulture koja se sve više regionalizirala gubeći, prema autorima, svejugoslavensko obilježje. Akademici su i u kulturi prepoznali separatističke i nacionalističke tendencije. Prokazujući tendencije "precenjenog i izmišljenog unitarizma", oni smatraju da je jačanje republika i pokrajina unutar Jugoslavije "antiistorijski" a ne demokratski proces. Rješenje kojeg su ponudili srpski akademici je "teritorijalno ujedinjenje srpskog naroda". U *Memorandumu* je istaknuto da "uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio, njegovo je istorijsko i demokratsko pravo".[23] U ovom dokumentu srpski akademici insistiraju na ugroženosti i uskraćivanju prava srpskoj naciji u komunističkoj Jugoslaviji. Oni smatraju da je udio Srba u jugoslavenskoj povijesti i u prikazu njihove oslobodilačke borbe minimiziran a da je udio Srba u književnosti, u odgoju i obrazovanju i kulturnim dostignućima beznačajno prikazan. *Memorandumom SANU* akademici su srpsko nacionalno pitanje istaknuli kao prvoklasno državno pitanje. Kasnije će prilikom izbijanja rata u Jugoslaviji takvi memorandumski stavovi biti iskorišteni kao argumenti da Srbi nakon raspada Jugoslavije ne mogu živjeti kao manjina u Hrvatskoj, kao ni i u Bosni i Hercegovini. Memorandumska orijentacija srpske društvene elite kreirala je opće uvjerenje da je svako hrvatsko i muslimansko nacionalno pitanje doživljavano kao antisrpski orijentirano.

[23] *Izvori velikosrpske agresije*, 297.

Hrvatska nacionalna ideologija – pogledi na Bosnu i Hercegovinu

Među prvima koji je formulirao ideju hrvatskog državnog prava na Bosnu i Hercegovinu bio je barun Pavao Ritter Vitezović. Svojevrsni programski nacrt *Croatia rediviva* 1700. godine. u kojem Pavao Ritter Vitezović iznosi povijesnu argumentaciju o hrvatskim područjima namijenio je caru Leopoldu, a htijući ga potaći na oslobađanje južnoslavenskih prostora od tuđinske vlasti s ciljem ujedinjenja pod Habsburgovcima na temelju hrvatskog povijesnog prava. Vitezovićev spis *Bosnna captiva* iz 1712. godine je posvećen vremenu posljednjih bosanskih kraljeva i propasti srednjovjekovne bosanske države. U tom spisu izražava uvjerenje kako će se poslije otomanskog sloma Bosna vratiti u svoju staru hrvatsku postojbinu. Razvijajući svoju političku misao Bosnu i Hercegovinu je uključio u cjelokupnu Hrvatsku nazivajući je *srce ilirika*.[24] Ideja hrvatskog povijesnog i državnog prava na Bosnu i Hercegovinu koju je izložio Vitezović postala je sastavnim dijelom ideologija tadašnjih političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj. Osnovica te ideje je kako je Bosna i Hercegovina nekada u srednjovjekovlju bila dijelom hrvatsko-ugarskog kraljevstva, pa zato nakon oslobađanja Bosne i Hercegovine od vlasti Osmanskog Carstva, Hrvati imaju pravo izravno ili putem ustavnog trijalističkog preuređenja Monarhije vratiti Bosnu i Hercegovinu u okvir hrvatskih povijesnih granica.

Ovoj struji hrvatske nacionalne ideologije dodana je i sastavnica hrvatskog etničkog prava koja se argumentirala činjenicom kako je kroz cijelu bosanskohercegovačku povijest njeno stanovništvo bilo etničkog hrvatskog identiteta iz čega Hrvati stječu pravo i imaju dužnost sjediniti sve te zemlje u integralnu državu Hrvatsku.

Prvi moderni politički spis koji je integrirao tradicionalnu obranu hrvatskog državnog subjektiviteta pod nazivom *Disertacija iliti razgovor* iz 1832. godine napisao je na narodnom jeziku grof Janko Drašković.

[24] *Hrvatski latinisti II: pisci 17.-19. stoljeća*, ur. Veljko Gortan i Vladimir Vratović (Zagreb: Matica Hrvatska, 1970), 150-151.

U tom spisu Drašković traži proširenje hrvatske autonomije u odnosu na Ugarsku, reformu gospodarske politike, demokratizaciju školstva i uvođenje narodnog jezika u službenu upotrebu. Istodobno iznosi i ideju uspostavljanja južnoslavenske političke jedinice koja bi se nalazila u državnopravnom savezu s Ugarskom, a obuhvaćala bi područje uz tadašnju kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i zemlje naseljene Slovencima, Istru i Bosnu.[25] U toj Draškovićevoj ideji oslikava se stoljećima čuvana vjera hrvatskog plemstva u poraz Osmanlija i povratak područja izgubljenih u 16. stoljeću uslijed osmanskih osvajanja. On hrvatskim povijesnim pravom obuhvaća cijelu Bosnu i to na temelju svijesti o etničkoj i jezičnoj srodnosti stanovnika Bosne i stanovništva hrvatske Slavonije i Dalmacije.

Ideološki program Ilirizma podrazumijevao je ujedinjenje Južnih Slavena pod "neutralnim" imenom Ilir kao antičkim etnonimom koji je očitovao postojanje uvjerenja u genetsku srodnost Ilira i Slavena. Ljudevit Gaj je ideje *ilirizma* izložio u proklamaciji *Proglas* 1836. godine. On je u Iliriju uvrstio Korušku, Goricu, Istru, Kranjsku, Štajersku, Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Dubrovnik, Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, Bugarsku i donju Ugarsku.[26] U ideologiji *ilirizma* Bosna je zauzimala važno mjesto i istodobno je smatrana dijelom šireg ilirskog geografskog i nacionalnog prostora, ali i kao pokrajina koja je dijelom u prošlosti pripadala Hrvatskoj. U razdoblju nastanka Gajeve ideološke platforme nailazi se i na teze o hrvatskom etničkom identitetu Bosanaca.

Delegati Varaždinske županije su 1842. godine uputili austrougarskom vladaru predstavku koju je sastavio vodeći čovjek Ilirske stranke barun Metel Ožegović (1814-1890).[27] Ova predstavka Varaždinske županije temeljila se na odluci Hrvatskog sabora iz 1790. godine kojom je

[25] *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*, ur. Miroslav Šicel (Zagreb: Matica Hrvatska, 1997), 60-61.

[26] Isto, 113.

[27] Metel Ožegović, *Njekoji spisi iz javnog političkog djelovanja Metela baruna Ožegovića* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1887), 1-21.

prihvaćeno ograničavanje hrvatske autonomije u zamjenu za obećanje ugarskog plemstva da će se zauzeti za oslobađanje hrvatskih krajeva iz tuđinske vlasti i integriranja s Banskom Hrvatskom. Ožegović kao autor predstavke od vladara je očekivao solidarnost sa stanovništvom kršćanske i etničke srodnosti koji su trpjeli progon i nepravdu u susjednim područjima pod vlašću Osmanskog Carstva. Ujedno je naglasio kako je baš Hrvatskoj u prošlosti otet dio njezina teritorija na kojem sada Osmanlije ugnjetavaju stanovništvo. Stoga je vladaru predložio da se u bugarskim, bosanskim i hercegovačkim gradovima, gdje stoluju veziri, imenuju "carski i kraljevski konzuli" koji će braniti prava lokalnih kršćana i trgovaca iz Habsburške Monarhije. Premda je ovu predstavku 1843. godine prihvatio Hrvatski sabor, a također i oba doma Ugarskog sabora, austrijski kancelar Klemens Wenzel von Metternich odlučno je odbio razmatrati ovu predstavku, jer je oslabljeno Osmansko Carstvo smatrao idealnim susjedom koji nije predstavljao realnu opasnost za Austriju, a ujedno je onemogućavao realizaciju ruskih imperijalnih interesa u Jugoistočnoj Europi.

Saznanja o tadašnjem stanju u Bosni 1842. godine bilježi Matija Mažuranić (1817-1881) u svom putopisu *Pogled u Bosnu*.[28] Mažuranić je tajno otputovao u Bosnu na prijelazu iz 1839. u 1840. godinu po nagovoru braće Antuna i Ivana, poznatih Iliraca, vjerojatno s ciljem da se uvjeri u raspoloženje tamošnjeg stanovništva. U putopisu autor prikazuje težak položaj kršćanskog stanovništva, a viđenje muslimanskog stanovništva korespondira sa negativnim stereotipima o islamu koji su tada prevladavali u hrvatskom društvu. Mažuranić za sve stanovnike Bosne koristi naziv Bošnjaci. Navodi Hercegovinu kao posebnu teritorijalnu jedinicu koju nije uspio obići. Konstatira da između pojedinih konfesija vlada velika mržnja, ali koja se primijeti i između Osmanlija i domaćeg muslimanskog stanovništva. U stavovima Iliraca prema Osmanlijama i muslimanskom stanovništvu treba nalaziti vezu s podrškom nacionalno-emancipacijskim procesima na Balkanu.

[28] Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu, Izabrana djela,* knj. 32 (Zagreb: PSHK, 1965)

U istom vremenu se pojavljuje glasnik muslimansko-kršćanskog dijaloga Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889) koji bosanske muslimane vidi ravnopravnim dijelom hrvatske nacije. Napisao je brojne članke u kojima je prikazao uloge slavenskih muslimana u povijesti Osmanskog Carstva. Kukuljević je predstavnik romantičarskog nacionalizma, vjerovao je u izvorno jedinstvo nacije koje je bilo poremećeno nepovoljnim povijesnim okolnostima. Vjerovao je u moć obrazovanja i smatrao je da ključnu ulogu u nacionalnoj integraciji trebaju odigrati zajednički jezik i kulturna tradicija, kao i tolerancija kršćana prema slavenskim muslimanima. Ivan Kukuljević Sakcinski smatrao je Bosnu srcem južnoslavenskih pokrajina čiji bi se politički položaj brzo promijenio ukoliko bi se ona priključila Hrvatskoj na zapadu ili bi se Hrvatska njoj pridružila na istoku. Premda se početno protivio zaštiti kršćana u Osmanskom Carstvu, kasnije je u Turcima prepoznavao krivce za nazadovanje prosvjete i gospodarstva. Procijenivši kako opstanak Osmanskog Carstva nije u interesu ni Austro-Ugarske ni Hrvatske, zalagao se za potporu nastojanjima kršćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini da izbore što veću autonomiju. Tako je neposredno prije okupacije Bosne i Hercegovine podržao i snažniji utjecaj Habsburške Monarhije u osmanskim pokrajinama kao način pritiska da se ukine tlačenje vlasti. Na tom tragu je smatrao da u slučaju raspada Osmanskog Carstva treba nastojati da Bosna i Hercegovina pripadne Monarhiji.[29]

Ante Starčević (1823-1896) je bio iznimka u političkom promišljanju odnosa prema Osmanskom Carstvu, a napose u gledanju na Bosnu i Hercegovinu. Tada su u hrvatskim intelektualnim i političkim krugovima vladali negativni stereotipi o Osmanskom Carstvu, uz prevladavajuće uvjerenje kako su Habsburška Monarhija i kršćanska vjera kulturno i moralno superiorne. Starčević to nije mogao zastupati zbog svog krajnje negativnog stajališta prema Austro-Ugarskoj, a često je idealizirao Osmansko Carstvo tvrdeći kako je Istok, koji ne robuje praznim potrebama, mnogo bolji od razuzdanog Zapada. Tako je već 1850-ih tvrdio da u Bosni

[29] Tomislav Markus, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. - 1818.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012), 66-67.

i Hercegovini živi najčistiji i najnepokvareniji dio hrvatskog naroda, koji nije zatrovan izopačenošću zapadne civilizacije.[30] Koncem 1860-ih godina Starčević piše da njemu nije stalo do Osmanskog Carstva kao države, već naglašava kako u njemu živi "kakov milion dušah najčistie i najplemenitie kervi hervatske, i uz to kakova dva miliona pasminah pohervatjenih, dakle dušah, koi su po narodnosti pravi Hervati."[31] Već se tada zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine odbacujući svaku mogućnost njenog pripojenja Hrvatskoj dok se sama Hrvatska nalazi u austrijskom ropstvu. Stoga nije bila iznenađujuća njegova osuda austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine budući je, po njemu, Hrvatska polagala pravo na Bosnu i Hercegovinu kao subjekt međunarodnog prava, a ne kao austrougarska 'kolonija'.[32]

Integracijska nacionalna ideja jugoslavizma se uobličila 60-tih godina 19. stoljeća, a njezinim inspiratorima se smatraju katolički biskup i vodeći političar Narodne stranke Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) i utjecajni povjesničar, katolički svećenik i političar Franjo Rački (1828-1894). Kao i ilirizam i jugoslavizam je naglašavao kulturna povezivanja Južnih Slavena, ali ova ideologija podrazumijevala je i političko ujedinjenje. Prema shvaćanju Strossmayera i Račkog politička integracija Južnih Slavena bi imala policentričan karakter. U tom smislu bi, prema njihovoj zamisli, važna uloga pripala Zagrebu koji bi trebao okupiti južnoslavenske pokrajine Habsburške Monarhije i takva bi politička jedinica u slučaju propasti Osmanskog Carstva mogla postati točka ujedinjenja svih Južnih Slavena.

Slična polazišta su Strossmayer i Rački zastupali u pitanjima koja su se odnosila na Bosnu i Hercegovinu i njen položaj u tadašnjim integracijskim nacionalnim procesima.[33]

[30] Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 62.

[31] Ante Starčević, *Izabrani politički spisi* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 289.

[32] Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001), 33.

[33] Dragutin Pavličević, "Franjo Rački i istočno pitanje (1860-1885)", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 9 (1979): 185-216.

Premda početno nije iskazivao simpatije prema kršćanskim ustanicima u Bosni i Hercegovini 1875. godine biskup Josip Juraj Strossmayer je s naklonošću promatrao mogućnost da se te pokrajine priključe Srbiji, što je malo tko u Hrvatskoj tada prihvaćao. No, podržao je austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine vjerujući da se time ostvaruje višestoljetna želja hrvatskog naroda. Kasnije se kritički izjašnjavao o okupacijskoj upravi vidjevši kao glavni problem vladanje Nijemaca i Mađara koji su radili protiv napretka slavenstva i katoličanstva u Bosni i Hercegovini, i to tako što su podržavali i ugađali muslimanima sprječavajući sve reforme zbog kojih je okupacija i provedena.[34]

Franjo Rački se prvi put bavi povijesnom pripadnošću Bosne u svom spisu *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastije* iz 1861. godine. Na početku tog svog djela Rački je odmah naglasio činjenicu da je Hrvatska u prošlosti prostorno bila znatno veća, te opisujući hrvatski teritorijalni razvoj od početka 7. do kraja 11. stoljeća Rački izvodi zaključak da hrvatski narod na osnovi prvobitne stečevine (*titulus acquisitionis*) ima zakonito i nezastarivo pravo vlasništva na teritoriji od Bojane do Drine i Dunava.[35]

Strossmayer i Rački su imali krajnje negativan stav prema islamu. Obojica su pripisivali islamu obilježja okrutnosti, iracionalnosti i bespravlja. Tako Strossmayer 1866. godine u Hrvatskom saboru govori "da se Kuran nikad sa kršćanstvom u jedno spojiti ne da".[36] A, Franjo Rački u govoru iz studenog 1878. godine članovima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) odmah nakon velike Istočne krize i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pripisuje Zapadu ulogu "preporoditelja istoka" zbog uspješne misije oslobađanja balkanskih naroda od "gospodstva islama".[37] Strossmayer i Rački svjesni ograničenosti

[34] Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, 148-150.

[35] Franjo Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije* (Beč: Knjigarnica Ferdinanda Klemma, 1861), 38-39.

[36] J. Josip Strossmayer, *Izabrani politički i književni spisi* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2005), 144.

[37] Franjo Rački, "Besjeda predsjednika dra. fr. Račkoga", *Rad JAZU*, br. 45 (1878): 224-227.

svojih mogućnosti u nastojanjima podrške stanovništvu pod vlašću Osmanskog Carstva, ističu potrebu da se tom stanovništvu osigura obrazovni i kulturni napredak nadajući se skorom kraju vlasti Osmanskog Carstva. U svojoj raspravi o Istočnom pitanju iz 1862. godine Rački naziva turkofilsku politiku Beča protuaustrijskom. Iako je Rački branio hrvatsko povijesno pravo na prostor Bosne i Hercegovine, s druge strane je pozivao srpskog kneza Mihaila Obrenovića da sa svojom vojskom pregazi rijeku Drinu, kao granicu prema bosanskohercegovačkom prostoru. Dakle, Rački je u spisu *Istočno pitanje* iz 1862. godine jasno odredio središnje načelo pri rješavanju statusa područja Bosne i Hercegovine u Istočnoj krizi. Strossmayer i Rački su se složili sa ujedinjenjem teritorija Bosne i Hercegovine sa Srbijom ukoliko ova oslobodi "kršćansku braću iz turskog ropstva". Ujedno su tražili da se temeljem državnog prava područje Bosne i Hercegovine priključi Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji ukoliko to područje zaposjedne Austrija. Ovu zamisao je narušila Austro-ugarska nagodba iz 1867. godine koja je odudarala s programom federalističkog ustroja Monarhije prema načelu narodnosti za što se zalagala Narodna stranka. Uvođenje dualizma u uređenje Monarhije razočaralo je Strossmayera i Račkog i potaklo ih je na suradnju sa Beogradom u cilju oslobađanja područja Bosne i Hercegovine i njezinog ujedinjenja sa Srbijom. Na tom tragu vlada Kneževine Srbije s Narodnom strankom u ožujku 1867. godine usuglašava prijedlog programa suradnje, a kojim je čak zacrtano i stvaranje buduće neovisne južnoslavenske države.

Početkom dvadesetog stoljeća Stjepan Radić je vjerovao kako će se bosanskohercegovački muslimani većinski opredijeliti za hrvatsku nacionalnu ideju. Čak i u programu za federalizaciju Monarhije predvidio je mogućnost raspisivanja referenduma na kojem bi se oko tri četvrtine stanovništva moglo izjasniti za Hrvatsku.[38] I Radić se pozivao na hrvatsko državno pravo u smislu pripadanja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a uz naglasak da će to ovisiti i o ispravnosti hrvatskog političkog

[38] Stjepan Radić, *Slavenska politika u Habsburžkoj Monarkiji* (Zagreb: Tiskara C. Albrechta (Maravić i Dečak), 1906), 58.

djelovanja – "Hrvatsko državno pravo neće dakle i ne može djelovati na Bosnu i Hercegovinu kao kakva suha pravnička formula, ili točnije, neće djelovati to pravo samo o sebi, nego će djelovati hrvatska državna snaga ..."[39] Stoga on inzistira kako u Bosni i Hercegovini treba osnivati pučke listove i zagovarati agrarnu reformu, a ne braniti klasne interese aga i begova. Prihvaćao je činjenicu da su Hrvati najmalobrojniji u Bosni i Hercegovini, ali isticao kako bosanskohercegovački muslimani imaju budućnost jedino ukoliko prigrle hrvatsku državu i narodnu misao. Tako zaključuje: "Istina je, Hrvati su danas u Bosni i Hercegovini u manjini; Ali u Evropi se ni ljudi, ni narodi ne broje kao u Aziji, nego se vežu, tj. prosuđuju po kulturnim i gospodarskim svojim sposobnostima. Te se sposobnosti očituju prije svega u obiteljskom ćudorednom životu, u smislu za gospodarsku privredu, u poštivanju svačijeg dobra, a prema tome i u smislu za javni red i poredak." [40]

Pravni i politički teoretičar Ivo Pilar koji je djelovao početkom dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini također se zalagao za njeno priključenje Hrvatskoj. Tako je reagirajući na Svibanjsku/Majsku deklaraciju, u ljeto 1917. godine, napisao spomenicu za novog cara i kralja Karla I u kojoj je predložio ujedinjenje slovenskih i hrvatskih krajeva, uključujući i cijelu Bosnu i Hercegovinu, u posebnu državu unutar Habsburške Monarhije. On je bosanskohercegovačke muslimane smatrao Hrvatima koji su nekad bili bogumili. To je potkrepljivao navodima: "Bosna je od naseljenja Slavena pa sve do XII stoljeća hrvatska zemlja. Sjeverozapadni dijelovi današnje Bosne bijahu čak odmah iz početka središte hrvatskog naseljavanja."[41] On Bosni i Hercegovini pripisuje i geopolitičku važnost, a osobito u balkanskom okružju, što potkrjepljuje: "Ove dvije pokrajine jesu stube, koje spajaju središnje balkansko poprečno gorje s panonskom ravnicom. Svaki vlastodržac na Balkanu, a osobito svaki

[39] Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (Zagreb: Consilium, Sisak: Ogranak Matice Hrvatske Sisak; Ljubuški: Ogranak Matice Hrvatske Ljubuški, 1993.), 37.

[40] Isto, 54.

[41] Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje* (Varaždin: Hrvatska demokratska stranka - podružnica Varaždin, 1990), 87.

posjednik zapadnog diela središnjeg balkanskog poprečnog gorja, a to je po našem današnjem mjestopisnom riječniku Stara Srbija, Sandžak i Crna Gora, mora nastojati, da stekne Bosnu iz strateških i gospodarskih razloga. To bijaše i uviek će biti geopolitički temelj srpskih težnja za Bosnom i Hercegovinom, jer Bosna i Hercegovina su prirodno, zemljopisno favorizirano područje za širenje prema sjeverozapadu."[42] Koristeći isti geopolitički diskurs i razmatrajući zemljopisni položaj Hrvatske, on ga uspoređuje sa 'ispruženim šestarom' ocjenjujući ga kao 'nemoguć oblik', te iz svega toga zaključuje: "Postojanje jednog naroda na području Hrvatske, Slavonije i Dalmacije naprosto je geopolitički i antropološki nemoguće, ako se tom području ne doda i Bosna."[43]

Nacionalna ideologija bosanskohercegovačkih muslimana/Bošnjaka u odnosu na Bosnu i Hercegovinu

Nakon napoleonskih ratova Osmansko Carstvo se odlučilo upustiti u reformu vlade i vojske s ciljem zaustavljanja i promjene trenda vojnih poraza i unutarnjeg slabljenja. U svibnju 1826. godine sultan je raspustio janjičare, a ta njegova zapovijed u Bosni i Hercegovini prvi put javno je objavljenja 12. srpnja 1826. godine u Travniku.[44] Premda su zapovijed travnički janjičari prihvatili bespogovorno, tri dana kasnije ista je zapovijed odbačena od sarajevskih janjičara koji su poslali svoju delegaciju u Travnik i nagovorili su tamošnje janjičare da povuku svoju odluku o prihvaćanju zapovijedi. Poslali su delegaciju i u Istanbul da protestira protiv ove sultanove zapovijedi. Ova je sarajevska skupina uživala podršku u protivljenju zapovijedi među najširim krugovima bosanskih muslimana sve do siječnja 1827. godine kada su brutalno ubili lokalnog muslimana koji je prihvaćao sultanove odluke. Uslijedila je kaznena ekspedicija

[42] Isto, 86.

[43] Isto.

[44] Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), 159-163.

središnje vlasti koja je savladala sarajevske pobunjenike.[45] Uslijedile su pripreme za rat Osmanskog Carstva s Rusijom 1827. godine čiji je ishod bio nepovoljan za samo Osmansko Carstvo. Stoga se Osmansko Carstvo u sklopu Jedrenskog mirovnog sporazuma iz 1829. godine obvezalo Srbiji prepustiti 6 provincija (nahija) koje su povijesno pripadale Bosni što je osobito uvrijedilo ratnike među bosanskim muslimanima koji su se prethodno u više navrata borili protiv pobuna u Srbiji i zato su spremili otpor središnjoj vlasti.

Tako su se u Tuzli od 20. siječnja do 5. veljače 1831. godine okupili i vijećali bosanski kapetani i odbijajući provoditi reforme Porte, od Sultana su zahtijevali nezavisnost Bosne. Tako da se ukine namjesništvo i ozakoni izbor domaćeg čovjeka za vezira ili guvernera.[46] Kako bi se Porta primorala na popuštanje u provođenju reforme Husein-kapetan Gradaščević je sredinom srpnja 1831. godine vojno porazio osmansku vojsku na Kosovu, ali zbog nejedinstva kapetana i podijeljenosti između bosanskih i hercegovačkih aga, begova i kapetana slomljena je ta buna. U cilju osiguranja provođenja reformi Sultan Abdul Medžid I objavljuje 1839. godine Hatišerif od Gülhane kojim uvodi niz reformskih mjera u društvenom i državnom životu. A, da bi se reforme i ostvarile u Bosanski ejalet je poslan Omer-paša Latas koji se radikalno obračunava i nemilosrdno slama bosanski begovat.[47] Sultan je imenovao Omer-pašu Latasa svojim specijalnim izaslanikom sa zadatkom da sprovede reforme. Latas je pored gušenja ustanka bosanskih kapetana, aga, ajana i begova bio prisiljen suzbijati pobunu kršćanskih seljaka, pretežito pravoslavaca, koji su se našli pod teretom dodatnih nameta u sklopu novog poreskog sustava.[48] Osmanske reforme iz 1850-tih godina su zahvaljujući povlačenju diskriminacijskih propisa omogućile i nemuslimanima mogućnost stjecanja imovine u urbanim sredinama.

[45] Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 51.

[46] Enver Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1993), 33-34.

[47] Isto, 35.

[48] Donia, *Sarajevo*, 54.

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine austrougarska uprava nije imala jasno stajalište u smislu vođenja nacionalne politike osim što je željela spriječiti utjecaje srpske i hrvatske nacionalne ideologije na domaće stanovništvo. Kao zajednički ministar financija Monarhije Benjamin Kallay je 4. lipnja 1882. godine preuzeo upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Tadašnji car i kralj Franjo Josip I je u njega polagao posebnu nadu budući je slovio za najboljeg poznavatelja balkanskih prilika u Monarhiji. Nacionalna politika Kallayevog režima u Bosni i Hercegovini je bilo sprječavanje intencija stvaranja jake slavenske države. Na tom tragu se i kreirala politika nacionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. Tako će se već 1882. godine Benjamin Kallay upustiti u oblikovanje jedinstvenog sustava mjera radi izolacije Bosne i Hercegovine od utjecaja iz Srbije.

Benjamin Kallay je nastojao reafirmirati ideju interkonfesionalnog bošnjaštva koju je inicirao bosanski namjesnik Topal Osman-paša, veliki vezir Osmanskog Carstva, u razdoblju od 1861. do 1869. godine, a ona je podrazumijevala postojanje bosanskog naroda koji je historijski vezan za Osmansku državu, ali koji je unutar te države zadržao svoje narodne osobenosti.[49] Ta Kallayeva politika nacionalnog bošnjaštva nije bila prihvaćena od pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata, ali i velikog dijela muslimanskih begova i građanstva koji su se teško mirili sa idejom ravnopravnosti sa ostalim stanovništvom i radije su se odlučivali za tradicionalni oblik identifikacije – bili su ili Hrvati ili Srbi ili samo "muslimani". Osim ideje kako će se Hrvati i Srbi odreći svoje nacionalnosti, Kallay je vjerovao kako će se i muslimani postupno vratiti staroj vjeri, odnosno katolicizirati se.[50] U realizaciji te nacionalne politike integralnog bošnjaštva Kallay je pribjegao političkim mjerama koje su se usmjerile na zabranjivanje uporabe hrvatskog i srpskog nacionalnog imena kao i bilo kakvog izvanjskog očitovanja hrvatstva i srpstva u vidu zastava ili grba, zatim na zabranu vjerskih,

[49] *Ko je ko u Bošnjaka*, ur. Mustafa Imamović (Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2000), 72-73.

[50] Vidi više: Zoran Grijak, "Odnos nadbiskupa Stadlera prema vjerskoj politici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini", *Croatica Christiana periodica*, br. 47 (2001), 173-180.

kulturnih, gospodarskih društava koja imaju nacionalnu naznaku u imenu, te na zabranu organiziranja nacionalnog političkog djelovanja, izdavanja novina i glasila kao i bilo kakve druge inicijative koje bi promovirale nacionalne srpske i hrvatske ideje. Kallay je zabranio i vlastitu knjigu *Povijest Srba*.[51] U tom cilju je Kallay oko sebe okupio određen broj ljudi koji su zajedničkim nastojanjima pokušali provesti Kallayevu nacionalnu politiku. Tako je ideja bošnjaštva teorijski i literarno izražavana u časopisu *Bošnjak* kojeg je 1891. godine pokrenuo Mehmed-beg Kapetanović. On je u svojim djelima *Šta misle muhamedanci u Bosni* iz 1886. godine i *Budućnost muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* iz 1893. godine zastupao da su Bošnjaci, jednako kao Srbi i Hrvati, ogranak "viteškog jugoslavenskog naroda".[52] Pojava lista je izazvala burne reakcije, jer je trebala suzbiti utjecaj hrvatskih i srpskih nacionalnih ideja među muslimanskim stanovništvom. List *Bošnjak* je bio zajednički projekt austrougarske vlade i jednog kruga muslimanske intelektualne elite. Izlazio je sve do 1910. godine ali se može konstatirati da je ideja bošnjaštva već 1899. godine izgubila političku snagu.

Bošnjaštvo nije uspjelo zaživjeti zbog velikog otpora domaće hrvatske i srpske nacionalne elite, a svoje korijenje nije uhvatilo ni među domaćim muslimanskim stanovništvom koje je bilo svjesno vlastite posebnosti u odnosu na domaće Hrvate i Srbe. Nakon Kallayeve smrti, novi zajednički ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine Istvan Burian i službeno je promovirao novi kurs austrougarske nacionalne politike utvrdivši u Izvještaju o upravi Bosnom i Hercegovinom 1906. godine da su se pojmovi narodnosti i konfesije stopili i da je razdjelnica između pojedinih skupina stanovništva istodobno i konfesionalna i nacionalna.

U vremenu monarhističke Jugoslavije politički interesi bosanskohercegovačkih muslimana bili su artikulirani u radu Jugoslavenske muslimanske organizacije. Podrška ove stranke na čelu sa Mehmedom Spahom

[51] Robert J. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom* (Sarajevo: Naklada Zoro, 2000), 28.

[52] Navedeno prema: Muhamed Hadžiahić, *Od tradicije do identiteta* (Sarajevo: Svjetlost, 1974), 36.

u donošenju Vidovdanskog ustava 1921. godine bila je uvjetovana time da središnja vlast Bosnu i Hercegovinu teritorijalno ne razdijeli. To je u novom Ustavu bilo osigurano poznatim 'turskim paragrafom', odnosno člankom 135., stavak 3., kojim je određeno da će se Bosna i Hercegovina razdijeliti po oblastima, ali na način očuvanja njene teritorijalne kompaktnosti između 26 novih upravnih regija u Kraljevini SHS. Upravo su glasovi Jugoslavenske muslimanske organizacije bili presudni za usvajanje Vidovdanskog ustava kao i glasovi muslimanskog poslaničkog kluba iz Južne Srbije i Makedonije – Džemijet – kojima se vlada obvezala da će osigurati koncesije begovskim veleposjednicima u provođenju agrarne reforme.[53] Kompaktnost bosanskohercegovačkog teritorija praktično je ukinuta uvođenjem Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra kojom je, među ostalim, država podijeljena na nove administrativne jedinice. U takvim političkim okolnostima unutar muslimanske političke elite dolazi do razilaženja oko političkog djelovanja, ali najutjecajnija ostaje Jugoslavenska muslimanska organizacija. U svojim programskim ciljevima po pitanju nacionalne politike zagovarali su stajalište da muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine nije svjesno svog nacionalnog imena i stoga to pitanje treba skinuti sa razine političkih rasprava. Vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije zagovaralo je jugoslavenstvo kao najpraktičniju nacionalnu politiku u danim prilikama. To nisu smatrali svojom nacionalnom orijentacijom već su podrazumijevali da to najbolje odgovara muslimanskom stanovništvu s obzirom na jačanje hrvatskih i srpskih nacionalnih ideologija.

Nakon razbijanja kompaktnosti bosanskohercegovačke teritorijalne cjeline Šestojanuarskom diktaturom, bošnjačka je javnost također s naglašenim negodovanjem dočekala Sporazum Cvetković-Maček 1939. godine koji je predstavljao dogovor srpske i hrvatske elite oko uspostave Banovine Hrvatske i preuređenja odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Tada su u cijeloj Bosni i Hercegovini održavani skupovi uz

[53] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961), 350.

sudjelovanje muslimanskih uglednika kojom su prilikom razmatrani novi politički odnosi, naravno s pozicije muslimanskih nacionalnih interesa. Ovo neslaganje je bilo dodatno pothranjeno frustracijom muslimanske elite što nisu sudjelovali u stvaranju ovog sporazuma Hrvata i Srba, jer se ticao izravno i muslimanskog stanovništva. Na skupu u Sarajevu se 24. studenoga 1939. godine tražilo osnivanje autonomne jedinice Bosne i Hercegovine u historijskim granicama. Treba reći kako ovako iznesen zahtjev nije predstavljao unisono stajalište muslimanskog političkog vodstva.[54] Slični su se sastanci održali i u Travniku 25. studenoga 1939. godine, te u Banjoj Luci, a 20. studenoga 1939. godine je u Tuzli osnovan i Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine i izdana je brošura o stajalištu muslimanskog građanstva Tuzle o potrebi autonomije Bosne i Hercegovine koja nije ni srpska, ni hrvatska, već zajednička zemlja. Konačno je i 30. prosinca 1939. godine u Sarajevu osnovan Akcioni odbor Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.[55]

Tijekom Drugog svjetskog rata Muslimani se u proglasima Komunističke partije Jugoslavije ravnopravno spominju sa Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima i Makedoncima. Ipak, po završetku rata napušten je ovakav princip u tretiranju nacionalnosti muslimanskog stanovništva. Tako je narodni poslanik Husein Husaga Čišić prosvjedovao na zasjedanju Ustavotvorne skupštine u Beogradu 18. siječnja 1946. godine zbog činjenice da Muslimani nisu navedeni u novom jugoslavenskom ustavu iako im je tijekom Drugog svjetskog rata oslobodilački pokret priznavao nacionalnu posebnost.[56] U tom poslijeratnom vremenu muslimanskom stanovništvu se priznaje samo etnička posebnost tako da Rodoljub Čolaković, u to vrijeme predsjednik vlade jugoslavenske federativne jedinice Bosne i Hercegovine, piše: "U njoj (Bosni i Hercegovini, op. autora) žive izmiješani Srbi i Hrvati, dijelovi davno formiranih jugoslavenskih nacija,

[54] Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), 107-108.

[55] Isto, 110-116.

[56] Alija Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana* (Zagreb: Globus, 1990), 17.

i bosanskohercegovački muslimani, koji su slovenskog porijekla, ali su u većini nacionalno neopredijeljeni ..."[57]

Prilikom konstituiranja jugoslavenske federacije Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je prema utvrđenom nacionalnom načelu osigurala postojanje pripadajućih federativnih jedinica - republika - za pet nacija: Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Makedonci. Pitanje statusa Bosne i Hercegovine budući da nije imala dominantan većinski narod ostalo je otvoreno do Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 1943. godine. Unatoč stajalištima komunističkih ideologa Moše Pijade i Milovana Đilasa koji su smatrali da se na prostoru Bosne i Hercegovine trebaju uspostaviti autonomne pokrajine vezane za Srbiju i Hrvatsku, ipak je status Bosne i Hercegovine kao republike potvrđen nakon razgovora Josipa Broza Tita s članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji je održan radi sazivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) kao predstavničkog tijela naroda sa tog prostora. Bosanskohercegovački komunisti su Tita uvjerili kako je uspostava republike kao federativne jedinice, a ne autonomne pokrajine, bolje rješenje za prevladavanje srpsko-hrvatskog sporenja te je i prihvatljivije za muslimansko stanovništvo da se slobodno nacionalno razvija bez svrstavanja u Srbe i Hrvate.[58] Tako je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je održano 25. i 26. studenog 1943. godine u Mrkonjić Gradu uz sudjelovanje 247 vijećnika, od kojih 173 s pravom glasa, usvojena Rezolucija ZAVNOBiH-a i Proglas narodima Bosne i Hercegovine, a gdje je u točki 5. Rezolucije izraženo: "Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i

[57] Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 60.

[58] Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 172.

Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata ...".[59] Premda muslimanskom stanovništvu nije službeno bio priznat nacionalni identitet, ono se u dokumentima ZAVNOBiH-a tretira potpuno ravnopravno s Hrvatima i Srbima.

Dva desetljeća kasnije otvara se ponovno "nacionalno pitanje" za koje se do tada tvrdilo kako je riješeno. Tema nacionalnih odnosa otvoreno je istaknuta prvi put poslije rata na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) koji je održan od 7. do 13. prosinca 1964. godine u Beogradu.[60] Početkom 1960-ih godina u okviru vladajuće komunističke političke strukture bile su pokrenute rasprave o nacionalnom identitetu muslimanskog stanovništva, ali su onda posebno intenzivirane u znanstvenim krugovima kako bi se tako dokazan nacionalni identitet vratio u polje političkog odlučivanja.

Prvu knjigu koja je tematizirala nacionalno pitanje muslimanskog stanovništva napisao je Salim Ćerić pod naslovom *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, pri čemu je autor imao ideološki pristup fokusirajući se na ekonomske karakteristike društvenih formacija. U knjizi Ćerić ne posvećuje posebnu važnost imenu naroda, već čak u Pogovoru držeći se marksističko-lenjinističkog pristupa pojednostavljeno zaključuje da će razvoj socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji dovesti do stapanja među jugoslavenskim narodima pri čemu će Muslimani najbrže provesti takvu transformaciju jer su najizmješaniji sa drugim narodima. Autor od progresivnih Muslimana očekuje da podrže takve procese.[61]

Na prijedlog Centra za naučno-istraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i osobno profesora Hamdije Ćemerlića po raspisanom natječaju Republičkog fonda za naučni rad 1967. godine obrada teme naslovljene "Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja" povjerena je Institutu za društvena ispitivanja Fakulteta

[59] *ZAVNOBiH dokumenti*, knj. I, ur. Enver Redžić (Sarajevo: Veselin Masleša, Institut za istoriju radničkog pokreta,1968), 69-82.

[60] Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971-1972* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 31.

[61] Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika* (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 246.

političkih nauka u Sarajevu, a rukovoditelj istraživačkog zadatka je bio sam profesor Ćemerlić. U završnom obliku studijskog izvještaja najveći dio prostora je dobila obrada politike nacionalnog opredjeljenja Muslimana, a najmanje prostora je zauzela tema o bošnjaštvu. Nakon iznijetog polazišta glavnog autora Muhameda Hadžijahića koji piše: "U raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa najviše zasluga pripada kao u ostalom i inače u rješavanju nacionalnog pitanja kod nas – Komunističkoj partiji".[62] Uslijedila je analiza srpskih i hrvatskih tendencija u nacionalnom opredjeljivanju muslimanskog stanovništva da bi Hadžijahić izveo zaključak o nacionalnoj posebnosti Muslimana čiji prapočetak nalazi u bosanskoj crkvi koja je po njemu bila jezgro islamizacije u Bosni i navodi: "... začeci muslimanske posebnosti nalaze svoje temelje još prije islamizacije"[63]. Hadžijahić je također zauzeo stajalište kako bošnjačka nacionalna identifikacija nije bila prihvatljiva i smatra da takva polazišta "vuku korijen iz feudalne etape u kojoj su Muslimani bili politički narod", a u kontekstu njihovog novog položaja autor tvrdi da su "i sami Muslimani već prilično davno napustili svoju raniju bošnjačku nominaciju".[64] On je ustvrdio da su svoj identitet bosanski Muslimani u odnosu prema Turcima izražavali bošnjaštvom, dok su se u odnosu prema etnički bliskom stanovništvu, ali inovjernom smatrali Turcima.[65]

Atif Purivatra je svojom studijom *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* dokazao zasebnost političkog organiziranja muslimanskog stanovništva, ali se nije bavio dokazivanjem posebnosti nacionalnog identiteta. Enver Redžić je isticao posebnost Muslimana ukazujući na njihovu "etničku i istorijsku individualnost".[66]

[62] *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja – Studijski izvještaj* (Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za društvena ispitivanja, 1974), 4-5.

[63] Isto, 146.

[64] Isto, 178.

[65] Isto, 164.

[66] Redžić, *Tokovi i otpori*, 91.

Podržavajući usvojena polazišta promjena u jugoslavenskoj zajednici na Osmom kongresu SKJ, bosanskohercegovački komunisti su na svom Četvrtom kongresu održanom od 2. do 5. ožujka 1965. godine u Sarajevu također potaknuli rasprave o međunacionalnim odnosima u bosanskohercegovačkom društvu. Važnu ulogu u procesu afirmacije nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva koncem 1960-ih godina imali su Cvijetin Mijatović kao predsjednik CK SK BiH do 1969. godine, a kasnije član Predsjedništva SKJ, zatim Branko Mikulić koji je od 1965. godine bio jedan od sekretara CK SK BiH da bi 1967. godine bio izabran za predsjednika Izvršnog vijeća BiH, a krajem 1969. godine postao je predsjednikom CK SK BiH, kao i Avdo Humo koji je bio ministar i potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine po završetku Drugog svjetskog rata, član Političkog biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Politbiroa KP BiH, a od listopada 1966. godine bio je član CK SKJ.[67] No, vrlo značajnu ulogu u afirmiranju nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva imao je Džemal Bijedić, kao visoki dužnosnik u republičkoj i saveznoj hijerarhiji vlasti – od 1963. predsjednik Republičkog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine, od 1967. do 1971. predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, a od 1971. godine predsjednik Saveznog izvršnog vijeća. U svojoj diskusiji na sastanku Komisije za međunacionalne odnose CK SK BiH održanoj 15. ožujka 1966. godine zalažući se za nacionalnu afirmaciju Muslimana Džemal Bijedić odlučno zastupa ideju muslimanske nacije odbacujući ideju jugoslavenstva koja se u tadašnje vrijeme promicala kao način prevladavanja međunacionalnih netrpeljivosti. Opredjeljivanje dijela muslimanskog stanovništva kao Jugoslavena u svom izlaganju Bijedić je ocijenio kao "muslimanski bijeg u jugoslovenstvo", napominjući da je to bio "jedan od vidova spasavanja njihovog individualiteta".[68]

[67] Husnija Kamberović, *Hod po trnju*; *Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011), 191-194.

[68] Džemal Bijedić, *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa* (Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976), 69.

Ozbiljnost pristupa temi "nacionalnog pitanja" potvrdila je odluka Izvršnog komiteta CK SK BiH, na sjednici održanoj 22. rujna 1965. godine, o izradi analize o političkom stanju u Hercegovini s posebnim osvrtom na njen zapadni dio.[69] Već u veljači 1966. godine izrađen je dokument Osnovne društveno-ekonomske karakteristike Mostarskog sreza s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini.[70] Isti dokument je razmatran u svibnju na sjednici Izvršnog komiteta CK SK BiH, da bi 30. rujna 1966. godine održano značajno savjetovanje u Mostaru. Teme koje su tom prilikom raspravljane uključivale su razmatranje kadrovskih rješenja u smislu većeg sudjelovanja Hrvata u institucijama vlasti i obrazovnom sustavu, zatim o odnosu komunista prema vjerskim zajednicama, a osobito prema katoličkom svećenstvu.

Istom prilikom pristupilo se i priznavanju nacionalnog identiteta muslimanskog stanovništva. Formativni događaji priznavanja nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana se zbio na 17. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održanoj 26. siječnja 1968. kada je zabilježena opširna rasprava o međunacionalnim i međurepubličkim odnosima.

Na 20. sjednici CK SK BiH održanoj 17. svibnja 1968. godine usvojeni su "Zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke suradnje", a u kojima je utvrđena činjenica kako u Bosni i Hercegovini ravnopravno žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati.[71]

Premda se u sklopu rasprave na 17. sjednici CK SKBiH iznosila ideja i bosanstva i bošnjaštva kao nacionalne odrednice, zanimljivo je da su samo Džemal Bijedić i Avdo Humo negirali mogućnost korištenja tih naziva jer bi se time implicirala nacionalna negacija Hrvata i Srba u

[69] Kamberović, *Hod po trnju*, 150-151.

[70] Isto, 162.

[71] Husnija Kamberović, "Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta", u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 59-80.

Bosni i Hercegovini. Za nacionalno određenje je prihvaćeno *Musliman* s obrazloženjem dugog tradicionalnog korištenja tog imena.[72]

Konačno prihvaćanje naziva Bošnjak za nacionalnu identifikaciju događa se na Drugom Bošnjačkom saboru, koji je održan 27. i 28. rujna 1993. godine u Sarajevu. Tom prilikom je Sabor usvojio pripremljenu i predloženu Deklaraciju o narodnom imenu. Temeljem usvojene Deklaracije Bošnjačkog sabora, dotadašnji Muslimani kako u Bosni i Hercegovini, tako i na području novonastalih država s područja bivše Jugoslavije su, bez ikakvog posebnog izjašnjavanja, preimenovani u Bošnjake. Sadržaj i detalji govora i promišljanja sudionika Sabora su ostali nepoznati, jer je javnost bila isključena iz zasjedanja, ali su se mogli pratiti samo uvodni govori Alije Isakovića, Alije Izetbegovića, predsjednika Predsjedništva BiH, Mustafe Cerića, naibu-reisa, akademika Muhameda Filipovića i Harisa Silajdžića, ministra vanjskih poslova Vlade Republike Bosne i Hercegovine.

Vrijedno je stoga prenijeti naglaske uvodničara tog povijesnog skupa. Tako je Alija Isaković rekao: "Ne osjećam potrebu da sebi ili vama objašnjavam naše tradicionalno ime Bošnjak, ime našeg jezika bosanskog i ime naše zemlje Bosne i Hercegovine. Ja ga samo promoviram kao prirodno pravo na tradiciju." Uvodno govoreći akademik Muhamed Filipović je, među ostalim, dao tumačenje prvobitnog postojanja bošnjačkog naroda kao i sadašnjih njegovih parcijalnih dijelova: "Ko smo mi, Bošnjaci? Mi, Bošnjaci, smo onaj dio našeg prvobitnog bosanskog naroda koji kontinuira svojstva narodnog bića ove zemlje, ostvaruje unutar tog bića povijesni smisao i sadržaj ove zemlje i nosi njeno povijesno i državno pravo. Mi smo, dakle, nasljednici onoga što je Bosna kao zemlja, kao država, kao povijesni subjekt bila", nudeći i pojašnjenje kako se takva identifikacija nije mogla izgubiti odlukom "dijelova prvobitnog bošnjačkog naroda da se identificira i veže za narodnosnu ideju, interese

[72] Iva Lučić, "Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka", u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 99-103.

i državno pravo nekih drugih država i naroda ... Ta njihova odluka, naprotiv, ne da nas same ograničava, kako nam je to bilo često nametano pod izlikom 'pa vi ne možete biti Bošnjaci jer biste time sami apelirali i prisvajali Bosnu i njenu tradiciju za sebe', nego nas upravo ovlašćuje na taj korak, naređuje nam da budemo Bošnjaci, da osiguramo i sačuvamo ono što je povijest stvorila dugim svojim radom, dugim djelovanjem najdubljih povijesnih snaga i što je kao takvo preživjelo od osmog stoljeća do danas. Da u tome nije bilo duboke povijesne logike, ne bi se to ni desilo, da Bosna nije milenijska tvorevina svjetskog povijesnog duha, ne bi ona opstala unatoč tolikim protivnicima."

Tom prigodom raspravljeno pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka, a onda i odnosa Bošnjaka prema drugim nacijama i ukupno gledajući društvu u Bosni i Hercegovini kao i samoj državi imaju presudan politički značaj i danas.[73]

Karakteristike djelovanja nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini

Nastojanja srpske nacionalne ideologije su se temeljile na dvije povijesne činjenice – veliku srpsku srednjovjekovnu državu s izlazom na tri mora (Dušanovo Carstvo) i egzistiranje srpske pravoslavne patrijaršije koja je pod svojom jurisdikcijom imala sve manastire u krajevima koje su zauzele Osmanlije i tako predstavljala supstituciju nepostojanja srpske države od 14. do 19. stoljeća. Slično tomu, i Hrvati su pokušavali zaokružiti svoj nacionalni korpus iako su se nalazili u okviru Habsburške Monarhije. Uvođenje srpske nacionalne ideologije i identifikacije kod pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini se provodi brže zbog same razvijene srpske nacionalne ideje u Srbiji, dok kod bosanskohercegovačkih katolika ideologija hrvatske identifikacije vremenski

[73] "Bošnjački sabor, 27. i 28. septembra 1993. godine", Hamdočao (pristup ostvaren 11. decembra 2020, http://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/12/bosnjacki-sabor-27-i-28-septembar-1993-godine-i/)

kasni zbog samih ideoloških lutanja koja su bila uvjetovana državnim okvirom u kome je djelovala hrvatska nacionalna elita.

Sredinom 19. stoljeća pohod Omer-paše Latasa na Bosanski ejalet radi provođenja reformi koje je donijela Porta doveo je do sloma i djelomičnog uništenja bosansko-muslimanskog plemstva zbog čega je "... u Bosanskom ejaletu počeo ubrzaniji tok hrišćanskih buna i ustanaka sa sve jasnijim i otvorenijim ne samo društvenim, nego i nacionalnim koncepcijama".[74] Zbog toga gubitka bosansko-muslimanskog plemstva poslije 1851. godine prostor Bosne i Hercegovine postaje interesantan s pozicija srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa i pokreta.

Uzimajući u obzir polazište da su za formiranje nacija u Bosni i Hercegovini početno dominantan utjecaj imale srpska i muslimansko-bošnjačka nacionalna ideologija može se postaviti pitanje kako ni jednoj od njih nije uspjelo okupiti svo stanovništvo Bosne i Hercegovine u jedinstven nacionalni korpus budući su se obje nacionalne ideologije temeljile na inkluzivnoj koncepciji svih zastupljenih religija i konfesija među bosanskohercegovačkim stanovništvom kao i na međusobnom jezičnom razumijevanju. U tom smislu se prijelomnim događajem smatra bosanskohercegovački ustanak iz 1875. do 1878. godine. Uzrocima ovog ustanka najduže se bavio Milorad Ekmečić i njegov nalaz je bio praktično neupitan u jugoslavenskom razdoblju, a on je smatrao da se uzroci ovog ustanka svode na socijalno-ekonomsku razinu, te bilježi "oni se svode na zakup desetine i nemogućnost da seljak izdrži stalni godišnji prirast ovoga zakupa. To je osnova koja je odmah u početku odredila obim ustanka i u njegov okvir uglavnom uvukla gotovo cjelokupno seljaštvo sjeverne Bosne ... Pored toga, na ustanak utiče nekoliko sporednih političkih faktora kao što su vijest o ustanku u Hercegovini, agitacija za ustanak i pokušaj njegovog organizovanja, te prolazi policijskih odreda kroz sela koji prepunoj čaši seljačkog strpljenja dodaju poslednju kap"[75].

[74] Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 177-178.

[75] Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 79.

Galib Šljivo u svojoj kronološkoj obradi bosanskohercegovačke prošlosti 19. stoljeća pokriva i vrijeme ovog ustanka i u svom tumačenju istoga pravi odmak od Milorada Ekmečića navodeći: "Povremeni nemiri stanovništva u Vilajetu Bosna do sredine 1875. godine svodili su se, uglavnom na pojedine kadiluke, pretežno na pravoslavno stanovništvo. Svi historijski izvori potvrđuju umiješanost Kneževine Srbije i Knjaževine Crne Gore ne samo na podstrekivanje i odbijanje poslušnosti vlastima nego i svakovrsnu pomoć koja se ogledala u slanju ratnih sredstava i vojnih stručnjaka. Iako su austrougarske vlasti krile da pomažu nerede u Bosni, ili da ih podstiču, bar susjedne austrijske državne vlasti nisu se toga pridržavale."[76] Izbalansirano tumačenje ovog ustanka nudi Hannes Grandits koji uzroke i aktere u Hercegovini pozicionira u okvir rekonstruiranja lojalnosti, pa tako ukazuje na širok opseg interesa i želja različitih skupina – hajducima ustanak odgovara, većini seoskih knezova ustanak nije prihvatljiv. U motivima ustanka nalazi naslijeđe socijalnih odnosa pa do međunarodno-političkih utjecaja. Grandits argumentira tezu da je obostrano nasilje sukobljenih strana uz utjecaj međunarodnih čimbenika homogeniziralo ustanak.[77]

U gušenju ustanka vlast Osmanskog Carstva je angažirala domaće muslimansko stanovništvo što je definitivno stvorilo veliki jaz i nepovjerenje između domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini. Time je praktično onemogućeno stvaranje jedinstvene viševjerske nacije.

Ovdje treba zamijetiti činjenicu da u cijelom razdoblju vlasti Osmanskog Carstva na području Bosne i Hercegovine nikad nije pokrenut nikakav društveni proces ili angažman koji je okupljao pripadnike svih triju vjerskih zajednica. Muslimansko stanovništvo je ostajalo vjerno sultanu, dok su katolici i pravoslavni zadržavali lojalnost svojim vjerskim zajednicama.

[76] Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878* (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 442-443.

[77] Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina; Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014), 414-430.

Posebno je važno naglasiti i usklađivanje viđenja srpske i hrvatske nacionalne elite prema Bosni i Hercegovini u okviru ideje o južnoslavenskoj državnoj zajednici. Još početkom 1867. godine hrvatska Narodna stranka usuglasila je sa srpskom vladom *Program* njihove južnoslavenske politike koja je podrazumijevala etapno sjedinjavanje "sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu", a pri tomu je prvi korak trebala biti zajednička akcija priključenja tadašnje osmanske pokrajine Bosne i Hercegovine Srbiji koja je također bila autonomna jedinica unutar Osmanskog Carstva, i to nakon predviđenog uspjeha ustanka koji se imao podignuti u Bosni i Hercegovini. Međutim, uskoro je srpska vlada napustila taj *Program* zbog zaokreta politike kneza Mihaila prema Mađarima.[78] Srbija se nadala kako će pomoću Ugarske zadobiti Bosnu i Hercegovinu. O tome u svom Dnevniku svjedoči i tadašnji austrougarski diplomatski predstavnik u Beogradu Benjamin Kallay pišući kako je predsjednik srpske vlade i vojni ministar Milivoj Blaznavac želio s Ugarskom "zaključiti napadački i obrambeni savez".[79] Na tragu takvog opredjeljenja predsjednik srpske vlade Blaznavac je preko Kallaya poručio austrougarskom ministru vanjskih poslova Gyulai Andrassyju da će stvarne vođe hrvatske Narodne stranke biskupa J. J. Strossmayera i Matiju Mrazovića upozoriti "da ne stvaraju bezrazložnu opoziciju protiv Mađara". Milivoj Blaznavac je tvrdio Benjaminu Kallayu "da želi da voditi najprijateljskiju politiku prema Mađarskoj, tako da između mađarskog naroda i Južnih Slavena razvije najprisnije savezništvo pa i ukoliko bude potrebno se međusobno brane od ruskog i turskog utjecaja s jedne strane i protiv Austrije s druge strane. U koliko bi se to ostvarilo Blaznavac se obvezao sve poduzeti da se Hrvati i vojvođanski Srbi potpuno izmire s Mađarima. No, Blaznavac želi i da se s vremenom uprava nad Bosnom i Hercegovinom preda Srbiji podrazumijevajući plaćanje

[78] Više u: Petar Korunić, "Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868.", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 11 (1981): 1-107.

[79] *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, pr. Andrija Radenić (Beograd: Istorijski institut; Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine, 1976), 32-33.

određenog poreza Porti."[80] Kallayu je Blaznavac 10. kolovoza 1868. godine naglasio kako srpska vlada želi savez s Ugarskom, ali zbog nemogućnosti da on bude javan već tajan ističe da srpski državnici žele da mađarska vlada utječe na austrougarsku vladu, osobito na njenog ministra vanjskih poslova Friedrich Ferdinand von Beusta da "kod Porte podrži predaju" Bosne i Hercegovine na upravu Srbiji.[81] Prema vlastitim dnevničkim zapisima i sam se Benjamin Kallay sve do 1871. godine zalagao kod austrougarskih vlasti da Bosna i Hercegovina bude prepuštena Srbiji, pri tome ističući dva razloga – priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj bi izazvalo određenu nezgodnu situaciju Kruni sv. Stjepana i načelu dualizma u Monarhiji, a među srpskim političarima je promicao ideju osnutka veće južnoslavenske države kojom bi se paralizirao "ruski utjecaj".[82]

Utjecaj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme disolucije Jugoslavije i državnog osamostaljenja

Slomom komunizma u cijeloj Europi, a samim tim i u Bosni i Hercegovini koja je tada bila federativna jedinica u sastavu socijalističke Jugoslavije, stvaraju se pretpostavke za uvođenje višestranačkog političkog sustava u modernom smislu.

Na valu demokratskih promjena koji se širio Istočnom Europom, pa i Jugoslavijom, 11. travnja 1989. godine Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine usvojila je novih 38 amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kojim je, među ostalim, omogućeno održavanje slobodnih demokratskih izbora. U srpnju 1990. godine prihvaćanjem 31 amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine provedena je opsežna reforma u reorganizaciji i preimenovanju tijela vlasti, čime je omogućena ravnopravnost svih oblika vlasništva, a utvrđeno je i načelo trodiobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

[80] Isto, 44.

[81] Isto, 73.

[82] Isto, 73, 342-343.

Od velikog značaja je bila i Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o ustavnosti organiziranja političkih stranaka na nacionalnoj osnovi, što je otvorilo prostor formiranju političkih stranaka sa nacionalnim političkim programom i opredjeljenjem, a kojom Odlukom su riješene višemjesečne dvojbe oko eventualne zabrane osnivanja i djelovanja političkih stranaka na osnovu nacionalne ili vjerske pripadnosti.[83]

Prvo se programski reformira Savez komunista Bosne i Hercegovine dodajući uz postojeći naziv dodatak – Stranka demokratskih promjena. Uz reformu do tada jedine partije dolazi do osnivanja, od tada pa sve do danas, vodećih političkih stranaka - triju nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini.

U Sarajevu se 26. svibnja 1990. godine osniva Stranka demokratske akcije (SDA) na čelu s Alijom Izetbegovićem, bivšim političkim zatvorenikom i pripadnikom organizacije "Mladi Muslimani" . Prethodno je Alija Izetbegović na konferenciji za novinare održanoj 27. ožujka 1990. godine u Sarajevu, službeno najavio osnivanje stranke profilirane kao "politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno - povijesnom krugu, kao i drugih građana Jugoslavije koji prihvaćaju program i ciljeve stranke".[84]

Osnivačka skupština Srpske demokratske stranke (SDS) u Bosni i Hercegovini je održana 12. srpnja 1990. godine u Sarajevu, a za predsjednika stranke je izabran dr. Radovan Karadžić. On je na osnivačkoj skupštini istaknuo da je cilj stranke; "uspostavljanje srpskog političkog subjektiviteta u Bosni i Hercegovini". Nadalje je smatrao kako za srpski narod nije prihvatljivo konfederalno uređenje jugoslavenske države, koje se ne može ostvariti bez građanskog rata, niti Bosna i Hercegovina kao samostalna država jer bi srpski narod u tom slučaju bio "sveden na status nacionalne manjine".[85]

[83] "Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1990", Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (pristup ostvaren 18. oktobra 2021, https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=Parlamentarizam)

[84] Alija Izetbegović, *Sjećanja* (Sarajevo: Šahinpašić, 2001), 68-77.

[85] *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta,* ur. Sonja Biserko (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 174.

Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH) formalno je utemeljena 18. kolovoza 1990. godine u Sarajevu, a temeljni zadaci stranke utvrđeni su Programskim zasadama i ciljevima na I. općem saboru - "Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine narodna je stranka koja okuplja sve slojeve hrvatskog naroda i drugih građana i koja svoj program temelji na načelima kršćanske demokracije. Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine je sastavnica Hrvatske demokratske zajednice kao planetarne političke organizacije hrvatskog naroda.[86] Jasno je, dakle, kako se HDZ BiH čvrsto zauzimao za realizaciju temeljnog cilja – postizanje teritorijalnog jedinstva hrvatskog naroda, dok su kao posebni ciljevi istaknuti zaštita hrvatskog naroda na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine te ostvarivanje prava na "samoodređenje i oživotvorenje državnosti, samostalnosti i suverenosti u Bosni i Hercegovini".

Na prvim višestranačkim slobodnim izborima provedenim 18. studenoga 1991. godine građani su izabrali 7 članova republičkog Predsjedništva, 240 zastupnika u dva doma skupštine SR BiH i oko 5000 odbornika u 110 općinskih skupština. Izborni rezultati su potvrdili uvjerljivu pobjedu 3 nacionalne stranke – Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica BiH koje su u republičkom parlamentu osvojile ukupno 84% zastupničkih mandata.[87]

Već koncem 1991. godine nazire se urušavanje ustavnog poretka tadašnje Republike Bosne i Hercegovine. Vrhunac unutarnjih bosansko-hercegovačkih političkih sukoba je nastupio 14. listopada 1991. godine kada je u Skupštini Bosne i Hercegovine otvorena rasprava o ponuđenom *Memorandumu Skupštine Bosne i Hercegovine* kojeg su izradili SDA i HDZ BiH a ticalo se pitanja suverenosti Bosne i Hercegovine u kontekstu rješavanja jugoslavenske krize. Svoju rezoluciju po pitanju iste problematike pripremila je SDS, ali na navedenom skupštinskom

[86] Karlo Rotim, *Obrana Herceg-Bosne 1* (drugo izdanje) (Široki brijeg: Grafotisak, 1999), 280.

[87] Krstan Malešević, "Marginalije o BH izborima '90", *Revija za sociologiju* 22, br. 3-4, (1991): 315.

zasjedanju nije se uspio pronaći kompromis između ova dva ponuđena rješenja. Tako su zastupnici SDA i HDZ BiH većinom glasova, a što je pratilo i napuštanje skupštinske sjednice od strane zastupnika SDS-a, usvojili *Platformu o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice*. Uslijedilo je skupštinsko zasjedanje 25. siječnja 1992. godine kada je donijeta odluka o održavanju referenduma na kojem su se građani Bosne i Hercegovine trebali izjasniti o državnoj neovisnosti. Kulminacija tenzija tijekom tog skupštinskog zasjedanja se dogodila nastupom Radovana Karadžića, predsjednika SDS-a, koji je izrekao: "Ovo nije dobro što vi radite, ovo je put na kojeg vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu je ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošle Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak. Jer, muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje." Prije izricanja ovakve svojevrsne prijetnje Radovan Karadžić je još rekao: "Mi ćemo vam omogućiti da nad srpskim narodom napravite ustavno nasilje, ali poslije njega idu sva druga nasilja." Izgovorivši ovu konstataciju kao uvertiru otvorenoj prijetnji lider bosanskih Srba je zanemario činjenicu kako je upravo SDS, čiji je bio predsjednik, uspostavom "Srpskih autonomnih oblasti" na prostoru Bosne i Hercegovine, te provođenjem plebiscita srpskog naroda o ostanku u Jugoslaviji 9. i 10. studenoga 1991. godine već aktivno rušio republički ustavni poredak. Završna faza takvog djelovanja SDS-a je bila uspostava Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine koja je 9. siječnja 1992. godine proglasila Srpsku Republiku Bosne i Hercegovine usvojivši i njen ustav.

HDZ BiH je još 18. studenoga 1991. godine u Grudama pristupio osnivanju Hrvatske zajednice Herceg Bosne kao "političke, kulturne, gospodarstvene i područne cjeline" sa sjedištem u Mostaru. Radi kontekstualnog shvaćanja tadašnjih političkih odnosa zanimljivo je ovakvu reakciju vodeće hrvatske političke stranke HDZ BiH možda promatrati i u kontekstu održanog "plebiscita srpskog naroda" i ranije postignutog srpsko-muslimanskog *Historijskog sporazuma* kojeg su supotpisali

Muhamed Filipović i Radovan Karadžić još u ljeto 1991. godine.[88] U *Historijskom sporazumu* je navedeno kako isti nastaje zbog suočenja s opasnošću konfrontacije srpskog i muslimanskog naroda što do tada povijesno nije bilo zabilježeno, stoga je u točki 3. tog sporazuma stajalo: "Po našem mišljenju Jugoslavija ima puno istorijsko opravdanje kao zajednička država potpuno ravnopravnih republika i naroda, te ćemo se zalagati za održanje i razvoj takve zajednice." Ocjenjući intenciju ovog *Historijskog sporazuma* Adil Zulfikarpašić ga je okarakterizirao garancijom teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine u zamjenu za njen ostanak u krnjoj Jugoslaviji.[89]

Referendum je proveden po skupštinski usvojenom pitanju 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Od 64,31% građana koji su se odazvali na referendum, njih 99,40% se izjasnilo za državnu neovisnost Bosne i Hercegovine.[90]

Zaključak

Može se utvrditi kako je Bosna i Hercegovina jedna od najtrajnijih teritorijalnih jedinica na južnoslavenskom prostoru. Ali, treba istaći da ta vremenska postojanost Bosne i Hercegovine kao teritorijalne jedinice nije posljedica kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine od srednjeg vijeka do danas. Padom srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva pod vlast Osmanskog Carstva dolazi do prekida državnosti i Bosna i Hercegovina postaje pokrajina u sastavu Osmanskog Carstva, zatim od 1878. godine pod austrougarskom vlašću postaje Carevinska zemlja (Reichsland), a od

[88] "Tekst sporazuma – Međusobno priznavanje suverenosti", *Oslobođenje*, 2. august 1991. Prema nekim izvorima tekst sporazuma je bio usuglašen 14. 7. 1991. godine.

[89] Adil Zulfikarpašić je šire opisao sadržaj pregovora s rukovodstvom SDS-a na čelu s Radovanom Kradžićem, Nikolom Koljevićem i Momčilom Krajišnikom, te kasniji razgovor sa Slobodanom Miloševićem prilikom kreiranja 'Historijskog sporazuma'. O tome više vidjeti u: Adil Zulfikarpašić, i dr., *Okovana Bosna - razgovor*, Bošnjački institut, Zurich, 1995, 102-111.

[90] *Službeni list Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, br. 7/92, Rezultati republičkog referenduma za utvrđivanje statusa Bosne i Hercegovine koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine, 27. 3. 1992, 201.

1918. godine do 1929. godine područje Bosne i Hercegovine čuva kompaktnost teritorija kroz egzistiranje 6 administrativnih oblasti u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Slijedeća posebnost je da je Bosna i Hercegovina od 19. stoljeća prostor na kojem se sukobljavaju i isprepliću srpska i hrvatska nacionalna ideologija. Pri tomu je jedan od temeljnih problema nepodudarnost etničkih i političko-teritorijalnih granica. I hrvatska i srpska nacionalna ideologija nastojale su Bosnu i Hercegovinu integrirati u vlastiti nacionalni i državni prostor. Hrvatska nacionalna ideologija se zbog pozivanja na državno i povijesno pravo na područja izgubljena od Osmanlija može okarakterizirati kao resentimentalna sa ekspanzionističkim elementima jer je svoje navedeno pravo širila na cijeli prostor Bosne i Hercegovine. Za srpsku nacionalnu ideologiju se temeljem ciljeva i planiranih akcija u svim njenim nacionalnim i državnim programima može utvrditi da je prisvajačka prema Bosni i Hercegovini. Za razliku od hrvatske i srpske, bošnjačka nacionalna ideologija bila je uvjetovana kulturnom pripadnošću i povezanošću sa bosanskohercegovačkom cjelovitošću. Može se reći da bošnjačka ideologija proizlazi iz jednog obrambenog oblika samoodređenja naroda. Takav način samoodređenja proizlazi iz činjenice da je muslimansko stanovništvo u epohi formiranja nacija znalo što ono kao stanovništvo nije i što ne želi biti, ali se nije moglo jasno odrediti o strategijskim ciljevima oblikovanja vlastite nacije, a što se može objasniti pripadnošću islamskom civilizacijskom krugu koji svojim učenjem stavlja akcent na *ummet* (zajednicu vjernika) a ne na naciju u njenom modernom shvaćanju.

U nacionalnim ideologijama zastupljenim na bosanskohercegovačkom području nema osnovnih karakteristika formiranja nacija kao u zapadnoj Europi. Prije svega, to su integracija i modernizacija koje su podrazumijevale ujedinjavanje više regija predvođenih onom najrazvijenijom u nacionalnu zajedničku državu. Za razliku od ovih nacionalnih ideologija na južnoslavenskom prostoru integracijske aktivnosti nisu kretale iz razvijenih regija već iz ruralnih sredina u kojima su pokrenuti ustanci protiv tuđinske vlasti. Uz ovu činjenicu vezanu za južnoslavenske integracijske

ideologije važno je naglasiti i jak utjecaj klerikalizma u tim ideologijama za razliku od izgradnje sekularnih država u zapadnoj Europi u kojima je ponekad postojao otvoreni konflikt između crkve i države.

Povijesno sedimentirane izložene nacionalne ideologije našle su svoj izričaj i uspostavom višestranačja 1990. godine u Bosni i Hercegovini. Naime, odjeci svih ideja i programa ovih nacionalnih ideologija kroz povijest našli su svoje mjesto u programskim orijentacijama, pa i ciljevima tada u višestranačju osnovanih nacionalnih političkih stranaka. Varijacije navedenih nacionalnih ideologija iskazale su se i u predratnim parlamentarnim raspravama u Bosni i Hercegovini, ali još više u razdoblju raspada jugoslavenske državne zajednice. Neposredno prije ratnih sukoba nacionalne ideologije su u Bosni i Hercegovini bile afirmirane uspostavom srpskih autonomnih oblasti, a onda i proglašenjem Republike Srpske Bosne i Hercegovine kao i uspostavom Hrvatske Zajednice/Republike Herceg-Bosne. Osim ovih teritorijalnih iskaza nacionalne ideologije kod srpske i hrvatske političke elite, i u intelektualnim političkim bošnjačkim krugovima razvijali su se programi integralnog bošnjaštva što se pokušavalo podvesti pod građanska načela promišljanja politike i političke budućnosti Bosne i Hercegovine. Ovakva nacionalna stremljenja praktično su i u predratnom, ali i u ratnom vremenu pothranjivali međunarodni posrednici, pa dakle i sama međunarodna zajednica kroz diplomatski kreirana mirovna rješenja čiji je supstrat ipak bio zadovoljavanje etno-teritorijalnih pretenzija triju političkih elita. Isti politički ciljevi na temeljima predstavljenih nacionalnih ideologija egzistiraju i danas na političkoj i društvenoj sceni Bosne i Hercegovine izravno sprečavajući razvoj demokratskih odnosa i posljedično stabilizaciju društva i države.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

– *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1992.

Štampa:

– *Oslobođenje*, Sarajevo, 1991.

LITERATURA

Knjige:

– Aličić, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.
– Bijedić, Džemal. *Samoupravljanje kao zahtjev i praksa*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1976.
– Borovčanin, Drago. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.
– *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*. ur. Sonja Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
– Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata,* knj. I. Zagreb: JAZU, 1961.
– Ćerić, Salim. *Muslimani srpskohrvatskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost, 1968.
– *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875.* pr. Andrija Radenić. Beograd: Istorijski Institut; Novi Sad: Institut za istoriju Vojvodine, 1976.
– Donia, Robert J. *Islam pod dvoglavim orlom*. Sarajevo: Naklada Zoro, 2000.
– Donia, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za historiju, 2006.
– Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875-1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Grandits, Hannes. *Multikonfesionalna Hercegovina; Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo: Institut za historiju, 2014.
- Grijak, Zoran. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- *Hrvatski latinisti II: pisci 17.-19. stoljeća*. ur. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Zagreb: Matica Hrvatska. 1970.
- Isaković, Alija. *O "nacionaliziranju" Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990.
- Izetbegović, Alija. *Sjećanja*. Sarajevo: Šahinpašić, 2001.
- *Izvori velikosrpske agresije*. ur. Božo Čović. Zagreb: August Cesarec, Školska knjiga, 1991.
- Kamberović, Husnija. *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za historiju, 2011.
- Karadžić, S. Vuk. *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd: Nolit, 1972.
- *Ko je ko u Bošnjaka*. ur. Mustafa Imamović. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2000.
- Markus, Tomislav. *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. - 1818.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012.
- Mažuranić, Matija. *Pogled u Bosnu*, *Izabrana djela*, knj. 32. Zagreb: PSHK, 1965.
- Mihajilović, Kosta i Vasilije Krestić. *Memorandum SANU posle 30 godina.* Beograd: Kompanija novosti, 2017.

– Ožegović, Metel. *Njekoji spisi iz javnog političkog djelovanja Metela baruna Ožegovića belskoga i barlabaševačkoga*. Zagreb: Tisak Dionič-ke tiskare, 1887.

– Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971-1972*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

– Pilar, Ivo. *Južnoslavensko pitanje*. Varaždin: Hrvatska demokratska stranka - podružnica Varaždin, 1990.

– *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. ur. Miroslav Šicel. Zagreb: Matica Hrvatska, 1997.

– Purivatra, Atif. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

– Rački, Franjo. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije*. Beč: Knjigarnica Ferdinanda Klemma, 1861.

– Radić, Stjepan. *Slavenska politika u Habsburžkoj Monarkiji*. Zagreb: Tiskara C. Albrechta (Maravić i Dečak), 1906.

– Radić, Stjepan. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb: Consilium, Sisak: Ogranak Matice Hrvatske Sisak; Ljubuški: Ogranak Matice Hrvatske Ljubuški, 1993.

– Redžić, Enver. *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Herce-govine, 1993.

– Redžić, Enver. *Tokovi i otpori*. Sarajevo: Svjetlost, 1970.

– Rotim, Karlo. *Obrana Herceg-Bosne 1* (drugo izdanje). Široki Brijeg: Grafotisak, 1999.

– Simić, Pero. *Iskušenja srpske elite – dokumenti o radu Srpskog kul-turnog kluba*. Beograd: Filip Višnjić, 2006.

– Starčević, Ante. *Izabrani politički spisi*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

– *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjel-jenja – Studijski izvještaj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Institut za društvena ispitivanja, 1974.

– Strossmayer, J. Josip. *Izabrani politički i književni spisi*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2005.
– Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1869-1878*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
– Šljivo, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
– *ZAVNOBiH dokumenti,* knj. I. ur. Enver Redžić. Sarajevo: Veselin Masleša, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968.
– Zulfikarpašić, Adil, i Vlado Gotovac i Miko Tripalo i Ivo Banac. *Okovana Bosna – razgovor*. Zurich: Bošnjački institut, 1995.

Članci:

– Cvijić, Jovan. "Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje". u: *Govori i članci*. Beograd: Izdavačka knjižara Napredak, 1921, 205-236.
– Grijak, Zoran. "Odnos nadbiskupa Stadlera prema vjerskoj politici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini". *Croatica Christiana periodica*, br. 47 (2001): 173-180.
– Kamberović, Husnija. "Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta". u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 59-80.
– Korunić, Petar. "Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868". *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 11 (1981): 1-107.
– Lučić, Iva. "Stavovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana/Bošnjaka". u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 97-117.
– Malešević, Krstan. "*Marginalije o BH izborima '90.*". *Revija za sociologiju* 22, br. 3-4, (1991): 315-326.

– Rački, Franjo. "Besjeda predsjednika dra. fr. Račkoga". *Rad JAZU,* br. 45 (1878): 224-227.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

– "Bošnjački sabor, 27. i 28. septembra 1993. godine", Hamdočao (pristup ostvaren 11. decembra 2020, http://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/12/bosnjacki-sabor-27-i-28-septembar-1993-godine-i/)

– "Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu od 1945. do 1990", Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (pristup ostvaren 18. oktobra 2021, https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=Parlamentarizam)

Summary

On Characteristics of National Ideologies as Factors in the Political and Social Development of Bosnia and Herzegovina

The article presents the intentions of national ideologies through historical epochs in Bosnia and Herzegovina. Dositej Obradović made the first step forward from the confessional establishment of the Serbian identity in Orthodoxy, insisting on the "Serbian language" as a category of national identification. This philological foundation of national identification is developed by Vuk Stefanović Karadžić, claiming that Serbs are all speakers of the most widespread South Slavic dialect - Shtokavian, in his key document from 1849, *Serbs all and everywhere*. A special focus on Bosnia and Herzegovina was placed in the first Serbian national and state program *Načertanije* from 1844, which was made by the Serbian Minister Ilija Garašanin. At the beginning of the Second World War in 1941, Stevan Moljević, a lawyer and chetnik ideologist, created the program *Homogeneous Serbia*, which aimed at reorganizing Yugoslavia. Its program envisions both the relocation of the population and the gathering of Serbs, and not mentioning Bosnia and Herzegovina and the Muslim population in the document clearly indicates the social and political status and perspective of those entities.

The founder of the idea of Croatian historical state law, which implied the inclusion of Bosnia and Herzegovina in Croatia at the time of the possible fall of the Ottomans, was Baron Pavao Ritter Vitezović with arguments presented in his work *Croatia rediviva* from 1700. The same approach to the territory of Bosnia and Herzegovina is maintained by Count Janko Drašković, who states it in his file *Dissertation or conversation* from 1832. The ideologues of the Illyrian movement also believed that Bosnia and Herzegovina belonged to Croatia in the past. The inspireres of Yugoslavism, Bishop Josip Juraj Strossmayer and Franjo Rački, had a generally accepted negative attitude towards Islam at the

time. They even had diplomatic communication with the Serbian dynasty and supported the Serbian conquest of Bosnia and Herzegovina in order to liberate it from the Ottomans. Ante Starčević was an exception to his contemporaries in terms of looking at Bosnia and Herzegovina. Occasionally idealizing the Ottoman Empire, he believed that Croatia claimed the right to Bosnia and Herzegovina as a subject of international law. He opposed the annexation of Bosnia and Herzegovina until Croatia frees itself of foreign rule. Leading Croatian politician of the early twentieth century Stjepan Radić was also convinced that the Muslim population would accept Croatian nationality.

The autochthonous Muslim population still in the Ottoman era showed interest in the autonomy of Bosnia and Herzegovina. Opposing the reform initiatives from Porta, the local Muslim feudal lords led by Hussein Captain Gradaščević officially demanded autonomy in 1831, but due to the conflict between the Bosnian and Herzegovinian feudal lords, the movement for autonomy failed. Taking over administration of Bosnia and Herzegovina after the decisions of the Berlin Congress in 1878, Austro-Hungary did not have a clearly defined national policy. Bosnia and Herzegovina's longest-serving governor, Benjamin Kallay, tried to impose the national idea of Bosniakism, which was supposed to bring together the entire population, regardless of religion. However, the idea failed due to the resistance of the Serb and Croat elites, but it was not supported by the Muslim population also, which could not identify with Serbs and Croats. In the time of monarchist Yugoslavia, the leading political force of the Muslim population was the Yugoslav Muslim Organization, which had a Yugoslav political orientation, considering it pragmatic in protecting its population from Serbian and Croatian assimilation. During the Second World War, by the decisions of ZAVNOBIH from 1943, the Muslim population, as an ethnic community and not as a nation, was affirmed as equal with the Serbs and Croats in Bosnia and Herzegovina. The initiative event of the establishment of the Muslim nation took place in June 30th, 1966, at the Mostar Confer-

ence. In conclusion, at the Second Bosniak Parliament on September 27, 1993, the Declaration on the People's Name was adopted and the name Bosniaks for the Muslim population from the entire territory of the former Yugoslavia was accepted.

The collapse of communism in Europe enabled democratic processes in Bosnia and Herzegovina as well. After the constitutional amendments were adopted in 1989, the date of the first multi-party elections was set, and three national political parties - SDA, SDS and HDZBiH - profiled themselves as the strongest on the political scene. Considering the goals of the three national ideologies that are historically established on the Bosnia and Herzegovina social scene, we come to the characterization that the Serbian national ideology is appropriative, the Croatian national ideology is resentimental with elements expansionism while the Bosniak ideology has acquired a defensive character since Bosniaks have historically existed for the longest time as a cultural community, and not a nation which is immanent to Islam which forces the community of believers (*ummet*) and not the nation. All three national ideologies still exist with unchanged characteristics on the political scene of Bosnia and Herzegovina, preventing its unhindered social transition and development.

UDK: 323.1 (497.6) " 1991 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.283
Izvorni naučni rad
Primljen: 27. 10. 2021.
Prihvaćen: 30. 11. 2021.

Jasmin Medić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
jasmin.medic@iis.unsa.ba

Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti "regionalizacije" 1991. godine*

Apstrakt: Nakon što je pod vodstvom Srpske demokratske stranke (SDS) i uz pomoć Jugoslavenske narodne armije (JNA) 1991. godine, protivno Ustavu Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), u Hrvatskoj proglašena Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina, SDS BiH na isti je (nelegalan) način – najprije proglašenjem zajednica opština, a zatim politikom 'regionalizacije', počeo sa procesom osnivanja srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini. Prema modelu srpskih autonomnih oblasti, na području Bosne i Hercegovine proglašene su i dvije hrvatske zajednice. Autor u radu analizira proces proglašenja nelegalnih autonomnih oblasti i zajednica koji će, kroz jednostranu teritorijalnu reorganizaciju Bosne i Hercegovine, biti uvod u osnivanje samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine u januaru 1992., odnosno Hrvatske republike Herceg-Bosne u augustu 1993. godine.

Ključne riječi: SDS, SAO, RS, HZ HB, regionalizacija, referendum

Abstract: After the Serbian Democratic Party (SDS) with the help of the Yugoslav People's Army (JNA) in 1991, contrary to the Constitution of the Socia-

* Rad nastao na temelju referata izloženog na Okruglom stolu "Godina 1991: Politički procesi u Bosni i Hercegovini u procesu disolucije Jugoslavije" koji je, u organizaciji Instituta za historiju, održan 10. 11. 2021. u Sarajevu.

list Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), declared the Serbian Autonomous Region (SAO) Krajina in Croatia. SDS BiH started the process of establishing Serbian autonomous regions in Bosnia and Herzegovina in the same (illegal) way - first by declaring municipal communities, and then by the policy of 'regionalization'. According to the model of Serbian autonomous regions, two Croatian communities have been proclaimed in Bosnia and Herzegovina. The author analyzes the process of declaring illegal autonomous regions and communities which, through the unilateral territorial reorganization of Bosnia and Herzegovina, will be the introduction to the establishment of the self-proclaimed Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina in January 1992 and the Croatian Republic of Herceg-Bosna in August 1993.

Keywords: SDS, SAO, RS, HZ HB, regionalization, referendum

Uvod

Zbog nepronalaženja političkog rješenja za budućnost Jugoslavije i ponovnog buđenja nacionalizama, ne samo da je dovedeno u pitanje postojanje zajedničke jugoslovenske države nego i republika koje su je sačinjavale. Kao odgovor na pretenzije srpskih nacionalista da tinjajuću jugoslovensku krizu iskoriste kao priliku da na jugoslovenskim ruševinama stvore srpsku državu, probudile su se, među liderima pojedinih jugoslovenskih republika, težnje za proglašenjem nezavisnosti. Poslije izlaska Slovenije iz zajedničke jugoslovenske države, postavilo se pitanje budućnosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine, republika u kojoj je srpski narod uživao status konstitutivnog naroda i u kojima se SDS kao vodeća srpska stranka svim sredstvima borila za ostanak obje republike u "krnjoj", dominatno srpskoj, Jugoslaviji. Stav protagonista srpske nacionalističke politike išao je u pravcu da, u "onome što ostane u Jugoslaviji", ostanu oni narodi koji to žele. To je ujedno značilo i prekrajanje granica jugoslovenskih republika na etničkoj osnovi.

Zajednice opština u Bosni i Hercegovini

Na sjednici Predsjedništva SFRJ-a održanoj 16. oktobra 1990. godine glavna rasprava između predstavnika šest republika i dvije autonomne pokrajine[1], vođena je o konačnom konceptu ustavnih promjena, odnosno uređenju zajedničke jugoslovenske države. Sjednica je zapravo uslijedila neposredno nakon što je Srbija donijela vlastiti Ustav i time konačno obznanila kako sebe vidi u budućnosti. Naime, 28. septembra 1990. godine, Skupština SR Srbije donijela je novi Ustav Republike Srbije, "kojim pokrajine gube atribute državnosti i postaju oblik teritorijalne autonomije". U novom Ustavu, Srbija je definirana kao "demokratska država svih građana koji u njoj žive, zasnovana na slobodama i pravima čovjeka i građanina, na vladavini prava i na socijalnoj pravdi"[2]. Iako je javno zagovarala očuvanje Jugoslavije u njenim granicama, Srbija je prva od svih republika proglasila ustav kojim je definirana kao država. Donoseći jedan takav separatistički ustav, godinu dana prije proglašenja nezavisnosti Hrvatske i Slovenije, Srbija je postala nezavisna i suverena republika.[3]

Prema riječima srbijanskog predstavnika u jugoslovenskom Predsjedništvu, Borisava Jovića, Slovenija i Hrvatska zalagale su se prvobitno za konfederalno uređenje jugoslovenske države, Makedonija i Bosna i Hercegovina za federaciju, ali pod uslovom da u njoj ostanu Hrvatska i Slovenija. Srbija i Crna Gora zalagale su se za federalno uređenje sa jakom centralnom vlašću, a kao alternativu tome predlagale su etničku podjelu republika koje žele otcjepljenje od Jugoslavije.[4]

[1] Predstavnici Socijalističke autonomne pokrajine Vojvodina i Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo ravnopravno su sudjelovali kao i predstavnici šest jugoslovenskih republika na sjednicama Predsjedništva SFRJ.

[2] Vladimir Ribić, "Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka", u: *Antropologija savremenosti*, ur. Saša Nedeljković (Beograd: Srpski genealoški centar, 2007), 162.

[3] Sonja Biserko, "Instrument stvaranja srpske etničke države", u: *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, prir. Boris Delić (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004), 11-12.

[4] Predstavnik Socijalističke autonomne pokrajine (SAP) Kosovo predlagao je dodijeljivanje Kosovu status republike unutar jugoslovenske države, dok je predstavnik SAP Vojvodine podržao srbijanski i crnogorski prijedlog o federalnom uređenju Jugoslavije. Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ* (Beograd: Autorovo izdanje, 1996), 208.

Iako su se formalno zalagali za očuvanje Jugoslavije, srpski predstavnici, kako na saveznom tako i na republičkim nivoima, nisu bježali od otvorenog kršenja njenog Ustava. Tako su se, ovisno o onome što je na određenom području išlo u prilog njihovim istomišljenicima, pozivali na demografsku sliku, a kada im ista nije odgovarala, pribjegli bi novim argumentima, pozivajući se na "bogatu srpsku tradiciju" na drugom području. Komparirat ćemo to na primjerima Kosova i dijelova Hrvatske. Dok su odbijali demografski princip primijeniti na primjeru Kosova, jer su Albanci u njemu činili apsolutnu većinu, u dijelovima Hrvatske u kojoj su Srbi činili većinsko stanovništvo, predstavnici SDS-a, ohrabreni stavom srbijanskog i crnogorskog predstavnika o podjeli teritorija na etničkim principima onih republika koje žele otcjepljenje, proglašavaju svoju administrativnu jedinicu bez da su za to dobili saglasnost hrvatskog stanovništva s tog prostora. Tako je u Kninu proglašena *Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina*[5]*,* 19. decembra 1990. godine, paradržava čije je policijske i vojne jedinice finansirala Srbija po nalogu Slobodana Miloševića.[6] Nakon *SAO Krajine*, status zasebnog područja u Hrvatskoj proglasilo je i područje Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, 7. januara 1991. godine.[7]

Politika koju je predvodio SDS u Hrvatskoj ubrzo se prenijela i na Bosnu i Hercegovinu u kojoj je ova stranka djelovala na sličan način – kroz proglašenje zajednica opština (u kojima je srpsko stanovništvo bilo ve-

[5] *Srpska autonomna oblast Krajina* formalno-pravno je nasljednik *Zajednice opština Sjeverne Dalmacije i Like,* koja je uključivala šest opština sa većinskim srpskim stanovništvom i to: Knin, Benkovac, Obrovac, Donji Lapac, Gračac i Titovu Korenicu. Ujedinjene nacije, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), Den Haag, Robert J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990–1992. – opšti kontekst (Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis)*, 2002, 11; Izvršno vijeće Krajine donijelo je 1. aprila 1991. godine odluku o prisajedinjenju Republici Srbiji. *Hronologija 1990-1995,* ur. Janko Velimirović i dr. (Banja Luka: Dokumentacioni centar Republike Srpske, 2002), 29.

[6] Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije* (Zagreb: MATE d.o.o., 2011), 138.

[7] Srpsko narodno vijeće ove regije formirano je 7. januara da bi isto tijelo krajem februara 1991. godine donijelo Deklaraciju o autonomiji ovog područja sa srpskom dominacijom. Donia, *Porijeklo Republike Srpske,* 9, 12.

ćinsko i u kojima je SDS činila opštinsku vlast) – urušavajući republičku vlast. Prvo proglašenje jedne takve tvorevine bilo je u Čelincu 25. aprila 1991. godine, kada je obrazovana *Zajednica opština Bosanske krajine (ZOBK).*[8] Cilj osnivanja *ZOBK-a* bio je, kako su navodili njeni funkcioneri, "da se ispravi zanemarivanje i diskriminacija opština Bosanske krajine u ekonomskom pogledu od strane bosanskih vlasti u Sarajevu".[9] *ZOBK* je imala, pored skupštine kao zakonodavnog tijela i izvršno vijeće.[10] Na isti način kao *ZOBK* i pod vođstvom iste stranke, "uslovljena kulturnom, ekonomskom i geografskom povezanošću" formirana je *Zajednica opština Romanije,* 8. maja 1991. godine, sa sjedištem u Palama.[11] Potom je proglašena 27. maja 1991. godine *Zajednica opština Istočne i Stare Hercegovine.*[12]

[8] U sastav *ZOBK-a* ušle su sljedeće opštine u kojima je srpski narod činio većinski dio stanovništva. To su: Banja Luka (sjedište *ZOBK-a*), Bosanska Gradiška, Čelinac, Laktaši, Prnjavor, Skender-Vakuf, Srbac, Ključ, Bosanska Dubica, Bosanski Petrovac, Drvar, Mrkonjić Grad, Bosansko Grahovo, Glamoč, Kupres i Šipovo. Prema Statutu *ZOBK-a* i druge opštine su imale pravo pristupiti ovoj zajednici. Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Zajednica opština Bosanske Krajine, Statut Zajednice opština Bosanske Krajine, Banja Luka, maj 1991. godine (pristup ostvaren 25. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000188868&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[9] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, 31. septembar 2004, paragraf 165 (pristup ostvaren 25. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/bcs/040901.pdf).

[10] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Zajednica opština Bosanske Krajine, *Statut Zajednice opština Bosanske Krajine*, Banja Luka, maj 1991. godine (pristup ostvaren 25. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000188868&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[11] *Zajednicu opština Romanija* činile su opštine Pale, Sokolac i Han-Pijesak. "Regionalizacija: Zajednica opština Romanija", *Javnost*, 11. maj 1991, 3; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004), 492.

[12] Ovu zajednicu opština činile su pored Trebinja i: Gacko, Bileća, Nevesinje, Ljubinje, Kalinovik, Čajniče i Rudo. Ona je kao i *ZOBK* po Statutu imala skupštinu i pravo njenom

Da su ove "zajednice opština" djelovale jednostrano bez konsultacija sa republičkim vlastima, dokazuje i jednostrano donesena odluka o saradnji između *SAO Krajine* i *ZOBK-a,* koja se odnosila na oblasti politike, privrede, odbrane, obrazovanja, kulture, zdravstva, informisanja i druge ovlasti.[13] Ova saradnja uspostavljena je nakon što je *SAO Krajina* 16. maja 1991. donijela "definitivnu i neopozivu" odluku o prisajedinjenju Republici Srbiji[14], da bi 27. juna 1991. godine u Bosanskom Grahovu bila izdata deklaracija o ujedinjenju Bosanske krajine i *SAO Krajine,* gdje je naglašeno da je "ujedinjenje srpstva imperativni zadatak"[15], što je bio direktni atak, ne samo na važeći Ustav SFRJ-a, po kojem je bilo onemogućeno ujedinjenje područja na nacionalnom principu, nego i na ustavni poredak Bosne i Hercegovine i Hrvatske.[16]

Formiranje zajednica opština pod okriljem SDS-a naišlo je na oštru osudu drugih bosanskohercegovačkih stranaka, prvenstveno Stranke demokratske akcije (SDA) i Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH), ali i opozicionih, lijevo orijentiranih stranaka – Saveza reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) i Socijalističke demokratske partije (SDP).[17] Identično formiranju zajednica opština i bez saglasnosti republičkih bosanskohercegovačkih vlasti, u septembru 1991. godine formirane su, na temeljima zajednica opština, kroz jednostranu regionalizaciju Bosne i Hercegovine, srpske autonomne oblasti. Faktički, samoproglašene zajednice opština bile su preteča

pristupu imale su i druge opštine pa je dat prijedlog da se ovoj zajednici priključe Stolac, Nikšić i Dubrovnik. Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu,* 492-493.

[13] *Hronologija 1990-1995*, 34.

[14] "SAO Krajina: Donijeta odluka o prisajedinjenju Srbiji", *Javnost*, 18. maj 1991, 2.

[15] *Hronologija 1990-1995*, 35.

[16] Jasmin Medić, "Demografska slika i političke koncepcije etno-teritorijalne organizacije Bosanske krajine 1991. i 1992. godine", *Godišnjak 2018* (2018): 259.

[17] Stav političara iz dvije opozicione stranke sa područja Bosanske krajine zabilježen je neposredno nakon proglašenja *ZOBK-a*. Za funkcionera SRSJ-a Milorada Dodika bilo je nedopustivo formiranje bilo kakvih oblasti, jer njihovo formiranje nije podržala republička vlast. Slično je reagirao i portparol SDP-a Igor Radojičić, koji je ukazao da je ovakvo djelovanje SDS-a "povod za otvorene međunacionalne sukobe". Donia, *Porijeklo Republike Srpske*, 23.

srpskim autonomnim oblastima uz bitnu činjenicu da je dijelovima Bosne i Hercegovine pridodan srpski etnički predznak.

Autonomne oblasti i hrvatske zajednice u Bosni i Hercegovini

Suprotno Ustavu SFRJ-a, koji je još uvijek bio na snazi u Bosni i Hercegovini, i nakon nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, bosanskohercegovačko rukovodstvo SDS-a nastavilo je politikom formiranja paralelnih institucija na uštrb zvanične vlasti u Sarajevu, iako je u njoj ravnopravno participirala.

Politika razgradnje Bosne i Hercegovine imala je svoje utemeljenje u postojanju samoproglašenih zajednica opština, zaokruženih teritorija pod srpskom dominacijom, te regionalnih zajednica jednostrano proglašenih od HDZ-a BiH, čiji je Glavni odbor donio 6. augusta 1991. godine odluku o stvaranju osam regionalnih zajednica: Travničke, Hercegovačke, Sarajevske, Dobojsko-zeničke, Posavinske, Banjalučke, Bihaćko-kladuške i Tuzlanske.[18] Da bi osnažila značaj zajednica opština sa srpskom dominacijom, SDS je u svim dijelovima Bosne i Hercegovine pravac svog djelovanja usmjerila ka transformaciji zajednica opština u srpske autonomne oblasti. Etnička struktura bosanskohercegovačkih opština i samim time "biće Bosne i Hercegovine bila je ključna prepreka na putu prema cilju protagonista jednonacionalne regionalizacije"[19]. Da bi tu prepreku "premostio", SDS je, na osnovu svog Statuta i "odluke i zaključaka donijetih na savjetovanju opštinskih, regionalnih i republičkih organa stranke", održanom 7. septembra 1991. na Palama, 9. septembra 1991. godine donio Odluku o imenovanju "Štaba za regionalizaciju". Cilj toga štaba bio je da prati "provođenje Odluke o proglašenju

[18] Domagoj Knežević, "Politika Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine od osamostaljenja Republike Hrvatske do međunarodnoga priznanja Bosne i Hercegovine (listopad 1991. – travanj 1992.)", *Časopis za suvremenu povijest* 48, br. 1 (2016): 42, nap. 42.

[19] Rusmir Mahmutćehajić, "Put u rat", u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, ur. Branka Magaš i Ivo Žanić (Zagreb: Naklada Jesenski Turk; Sarajevo: Dani, 1999), 172.

autonomnih regija kao neodvojivih dijelova savezne države federativne Jugoslavije i sastavnih dijelova federalne jedinice Bosne i Hercegovine, kao i izdvajanje naseljenih mjesta iz jedne opštine i uključivanje u sastav druge opštine"[20]. Svrha regionalizacije bila je da se smanji efektivna kontrola republičke bosanskohercegovačke vlasti na samoproglašena područja čime je, ustvari, nastavljeno slabljenje republičke vlasti političkim djelovanjem SDS-a neposredno nakon formiranja vlasti izbornih pobjednika iz 1990. godine.

U ovom "periodu jednostrane 'regionalizacije'", najjača srpska stranka djelovala je koordinirano sa JNA, koja je transformirana u jednonacionalnu srpsku vojsku kontroliranu režimom Slobodana Miloševića. Uz podršku ove vojske i navedeno postojanje zajednica opština, u Trebinju je 12. septembra 1991. godine *Skupština zajednica opština istočne i stare Hercegovine* donijela odluku o proglašenju *SAO Hercegovina* čiji sastav su činile iste opštine, koje su bile dijelom *Zajednice opština istočne i stare Hercegovine*.[21]

Četiri dana nakon proglašenja *SAO Hercegovine*, u Banjoj Luci proglašena je, kao formalno-pravni nasljednik *ZOBK-a*, *Autonomna regija Krajina (ARK)*[22], sastavljena prvobitno od 16 bosanskohercegovačkih

[20] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 495-496.

[21] Isto, 498.

[22] U odluci o proglašenju 16. septembra 1991. godine, ova regija se proglašava kao neodvojivi dio federativne Jugoslavije čime je jasno naznačeno da ona neće dozvoliti nikakvo proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH, Banja Luka, 16. septembar 1991. godine (pristup ostvaren 26. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe/0000BLZC.txt?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Docs=&Query=&Time=&EndTime=&SearchMethod=&TocRestrict=&Toc=&TocEntry=&QField=DocumentId%5E2000085267&QFieldYear=&QFieldMonth=&QFieldDay=&UseQField=DocumentId&IntQFieldOp=0&ExtQFieldOp=0&XmlQuery=&File=E%3A%5CLEGAL%5FREF%5CBATCHSTORE%5CEXHIBIT%5CBCS%5CEXPORTEDTEXT%5C00000007%5C0000BLZC.txt&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS&SortMethod=&MaximumDocuments=0&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16/r85g16/x150y150g16/i500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results%20page&MaximumPages=1&ZyEntry=2)

opština u kojima je srpski narod činio apsolutnu ili relativnu većinu stanovništva. Usvojen je i Statut *ARK-a,* koji je bio identičan Statutu *ZOBK-a*.[23] Ova je samoproglašena autonomna regija po površini bila najveća u Bosni i Hercegovini.[24] Svrha postojanja *ARK-a* nije bila samo u činjenici slabljenja utjecaja vlasti Bosne i Hercegovine i otvorenog izražavanja separatističkih težnji[25], nego je ona poslužila i kao područje odakle je JNA u toku jeseni 1991. godine izvodila agresiju na Hrvatsku.[26] U ljeto i jesen 1991. godine JNA je mobilizirala Srbe putem stalnih mobilizacija i manevara, te počela da raspoređuje jedinice duž glavnih komunikacija. Budući da je krajem septembra 1991. godine ista vojska proglasila opću mobilizaciju jedinica s područja Bosanske krajine, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je zaključilo da su ove mobilizacije nelegalne, zahtijevajući istovremeno povratak bosanskohercegovačkih regruta iz JNA. Predsjednik Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović, uputio je poziv svim bosanskohercegovačkim građanima da se ne odazivaju na mobilizaciju.[27]

"Saoizacija" Bosne i Hercegovine pod okriljem jedne politike doživjela je puni zamah u drugoj polovini 1991. godine. Dana 17. septembra 1991. godine od *Zajednice opština Romanije* obrazovana je, na sjednici održanoj

[23] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Autonomna regija Krajina, Statut Autonomne regije Krajina, Banja Luka, 16. septembar 1991. godine (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000085266&UseQField=-DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%-2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[24] Medić, "Demografska slika i političke koncepcije", 261.

[25] Prema stavu predstavnika *ARK-a*, u slučaju proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, ova će regija proglasiti status republike i ostati u Jugoslaviji. Armina Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)* (München: Oldenbourg Verlag, 2011), 61.

[26] Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013), 212.

[27] Zijad Šehić, "Smrt Socijalističke federativne republike Jugoslavije i bosanska tragedija", *Radovi* XIV, br. 1 (2010): 289.

na Sokocu, *SAO Romanija*.[28] U sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine 19. septembra 1991. godine proglašena je *SAO Semberija* sa sjedištem u Bijeljini, a u čiji sastav pored Bijeljine ulaze Lopare i Ugljevik. Ona se graničila sa još jednom samoproglašenom autonomnom oblasti *SAO Sjeverna Bosna*, formiranom početkom novembra 1991. godine sa sjedištem u Doboju.[29] Početkom novembra formirana je, u istočnom dijelu Bosne i Hercegovine, *SAO Birač* sa sjedištem u Šekovićima.[30]

Bošnjaci i Hrvati na ovim područjima ostali su bez prava odlučivanja, te im je ukidanjem efektivne kontrole republičke vlasti, uskraćena i mogućnost koordiniranog djelovanja sa Sarajevom, što je značilo da su oba naroda na samoproglašenim teritorijama pod srpskom kontrolom i da, u slučaju da se rat iz Hrvatske prenese u Bosnu i Hercegovinu, neće imati adekvatan način za odbranu.[31] Samoproglašene srpske autonomne oblasti kao protuzakonite paradržavne tvorevine bile su jasan pokazatelj na koji će način SDS graditi političku strukturu za preuzimanje vlasti u znatnom dijelu Bosne i Hercegovine. Takve su tvorevine bile "potrebne za premošćenje praznine i osvojenih srpskih dijelova Hrvatske", a u

[28] *SAO Romaniju* činile su pored tri opštine *Zajednica opština Romanije* i područje opštine Han-Pijesak. Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu,* 499.

[29] U sastav *SAO Sjeverna Bosna* ušle su dijelovi opština sa srpskom većinom: Doboj, Teslić, Tešanj, Derventa, Bosanski Brod, Odžak, Bosanski Šamac, Modriča, Gračanica, Gradačac, Lukavac, Srebrenik, Živinice, Maglaj, Zavidovići, Banovići i Orašje. Isto, 502.

[30] *SAO Birač* činile su opštine Šekovići i Vlasenica i dijelovi opština: Bratunac, Zvornik, Srebrenica, Kalesija, Kladanj i Živinice, te "naseljena mjesta, okruzi i područja koja se, u skladu sa ovom odlukom, naknadno priključe". Kao i druge i ova *SAO* proglašena je kao "neodvojivi dio federativne Jugoslavije kao savezne države koju sačinjavaju republike Srbija, Crna Gora i druge federalne jedinice koje izraze slobodnu volju da ostanu u ovoj saveznoj državi". Isto, 499.

[31] Radovan Karadžić je upravo tokom proglašenja srpskih autonomnih oblasti, u nekoliko telefonskih razgovora najavio nestanak bošnjačkog stanovništva. U jednom razgovoru sa Slobodanom Miloševićem 24. oktobra 1991. godine govori da će Srbi uspostaviti Jugoslaviju na teritoriju na kojem žive. U njima će, kako kaže, "uspostaviti punu srpsku vlast" i da nijedan Izetbegovićev "fiškal ne može da pomoli nosa tamo", te da on neće moći da ostvaruje vlast na 65% Bosne i Hercegovine. Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Patrick J. Treanor, *Rukovodstvo bosanskih Srba 1990.-1992.* Izvještaj o istraživanju pripremljen za predmet KRAJIŠNIK i PLAVŠIĆ), Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 30. jula 2002, 191.

krajnjem cilju, kojom su težili njeni dužnosnici, one su bile u službi "popunjavanja Velike Srbije do onog oblika koji su odredili njeni ideolozi i politički pokrovitelji".[32] U svim srpskim autonomnim oblastima izabrani su odbornici u skupštinama, usvojeni "statuti", konstituirane "vlade", usvojeni "programi rada",[33] koji su djelovali kao međunivo između republičkog političkog vrha SDS-a i opština.[34] Da bi ozvaničile svoj "prekid" sa Bosnom i Hercegovinomi obznanile da ne postoje samo zbog "zanemarivanja od strane Sarajeva", kako su ranije definirale svoje djelovanje, srpske autonomne oblasti su obustavile uplate poreza i drugih davanja prema Republici (Bosni i Hercegovini, *op.a.*). Uzme li se u obzir ukupna površina zahvaćenih opština u samoproglašenim oblastima, postaje jasno kako je to bio snažan udar na finansijski opstanak Republike.[35] Osim toga, srpske autonomne oblasti imale su i svoje krizne štabove. Oni su održavali koordinaciju stranke (SDS), vlade i oružanih snaga.[36]

Da je politika proglašenja srpskih autonomnih oblasti dio djelovanja vodećih protagonista srpske nacionalističke politike, a ne samo nezadovoljstvo lokalnih ili regionalnih funkcionera SDS-a, svjedoči i sastanak održan 23. oktobra 1991. godine na kojem su sudjelovali najviši dužnosnici Srbije i Crne Gore, predstavnici srpskih autonomnih oblasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i istaknuti članovi Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU). Odlučeno je da će njihovim interesima najbolje koristiti odbrana stava da Jugoslavija mora opstati.[37] Sastanak najistaknutijih srpskih dužnosnika ukazuje, pored činjenice da su predstavnici

[32] Glaurdić, *Vrijeme Europe*, 211.

[33] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 499.

[34] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 170 (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/bcs/040901.pdf)

[35] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 501.

[36] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Dostava korigneduma izvještaja sudskog vještaka D. Hanson podnijetog 20. juna 2002. i podnošenje ažuriranog izvještaja sudskog vještaka, 26. novembra 2004, 8. (izvještaj u posjedu autora)

[37] Glaurdić, *Vrijeme Europe*, 219-220.

Srbije, Crne Gore i SANU-a srpske samoproglašene tvorevine smatrali legalnim način borbe za zaokruženje teritorija, na činjenicu da će se, imajući u vidu zbivanja u Sloveniji i Hrvatskoj, pod plaštom borbe za opstanak Jugoslavije ustvari voditi politika stvaranja jedinstvene srpske države na jugoslovenskim ruševinama.

Osnivanjem paralelnih institucija i ohrabren zajedničkim političkim djelovanjem predstavnika Srbije, Crne Gore, SANU-a i svojih "autonomističkih lidera", SDS sa drugim političkim faktorima[38] nastavio je s politikom urušavanja institucija Bosne i Hercegovine. Bilo je to vidljivo prilikom jednostranog proglašenja *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* 24. oktobra 1991. godine u Sarajevu.[39] Očekivano, prva odluka koju je donijela ova skupština odnosila se na održavanje plebiscita srpskog naroda u Bosni i Hercegovini o ostanku u Jugoslaviji čije je održavanje zakazano za 9. i 10. novembar 1991. godine.[40] Koliko su rezultati

[38] Pored SDS-a, među takvima su stranka Srpski pokret obnove (SPO) kao i pojedini političari srpske nacionalnosti iz stranaka lijeve orijentacije poput Dragana Kalinića i Milorada Dodika iz Saveza reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ).

[39] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 24. oktobar 1991. godine (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200018&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS); Posljednja sjednica skupštine Bosne i Hercegovine održana je 14. oktobra 1991. godine kada je otvorena rasprava o raspisivanju referenduma o nezavisnosti i suverenosti Bosne i Hercegovine. Poslanici SDS-a su, nakon što je njen predsjednik Radovan Karadžić otvoreno pred skupštinskom govornicom zaprijetio nestankom muslimanskog naroda, napustili sjednicu zbog odbijanja da glasaju o raspisivanju referenduma. Pored SDS-a, skupštinsko zasjedanje su napustili i predstavnici Srpskog pokreta obnove (SPO). Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije* (Opatija: Otokar Keršovani, 1996), 181.

[40] Najavljeno je da će plebiscitarno pitanje glasiti: "Da li ste saglasni sa Odlukom Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, od 24. oktobra 1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajina, SAO Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, te drugima koji se za taj ostanak izjasne." Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 24. oktobar 1991. godine (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/

plebiscita već unaprijed bili poznati, a njegovo održavanje samo farsa, najbolje govore riječi Radovana Karadžića na mitingu SDS-a održanog 27. oktobra 1991. godine u Banjoj Luci, "da će granice nove Jugoslavije biti tamo gdje bude srpski teritorij i da nakon plebiscita neće biti tog 'Hansa' koji će Srbe odvojiti od matice"[41]. Bila je ovo nedvosmislena uputa srpskom stanovništvu kako da glasa i ujedno najava drugim narodima kakvu državu SDS želi stvoriti. Rezultati plebiscita glasili su onako kako su predstavnici SDS-a najavljivali: 99,9% Srba[42] koji su glasali i 99,1% od 49.342 "nesrba", koji su se odazvali plebiscitu, glasali za "ostanak u Jugoslaviji"[43]. Koliko se nisu poštovale odluke republičke vlasti, vidi se na primjeru kada je Ustavni sud Socijalističke republike Bosne i Hercegovine 1. novembra 1991. godine donio odluku prema kojoj su skupštine i druge oblike teritorijalnog udruživanja u Bosni i Hercegovini neustavne i nelegalne.[44] Uprkos odluci, nastavljeno je sa "saoiziranjem" Bosne i Hercegovine, a *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* sazivanjem novih sjednica i provođenjem donesenih odluka.

Najavljeni i za SDS poželjni rezultati stavljeni su na dnevni red zasjedanja *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* 21. novembra 1991. godine, koja je potvrdila rezultate plebiscita i proglasila dijelom teritorije federativne Jugoslavije sve opštine, mjesne zajednice i naselja u kojima je većina registrovanih građana srpske nacionalnosti glasala za

ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200018&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[41] Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 66.

[42] Na plebiscitu je učestvovalo oko 800.000 građana srpske nacionalnosti, odnosno 85% od ukupnog broja Srba u Bosni i Hercegovini. Isto, 67.

[43] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, 27. septembar 2006, paragraf 73 (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf).

[44] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Socijalistička republika Bosna i Hercegovina, Odluka, Službeni list SRBiH, br. 36, 1. 11. 1991. (dokument u posjedu autora)

ostanak u Jugoslaviji.[45] Istog je dana u ovoj skupštini donesena odluka o verifikaciji srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini.[46]

Početkom novembra 1991. godine Bosna i Hercegovina našla se u situaciji u kojoj je veći dio njene teritorije, (izuzev zapadne Hercegovine) "saoiziran".[47] Centralna republička vlast bila je nemoćna da se tome suprotstavi naročito nakon djelovanja JNA u agresorskom ratu u Hrvatskoj. Ova se vojska, iako je u značajnom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva smatrana zaštitnikom svih građana, zapravo pokazala vojnim zaštitnikom srpske politike u Bosni i Hercegovini.

Po modelu srpskih autonomnih oblasti i na osnovu ranije proglašenih osam regionalnih zajednica iz augusta 1991. godine, dio rukovodstva HDZ-a BiH 12. novembra 1991. godine proglašava *Hrvatsku zajednicu Bosansku Posavinu (HZ BP)*[48] u koju ulaze opštine sa hrvatskom većinom sa područja sjeverne Bosne.[49] U Grudama 18. novembra 1991. godine pod vodstvom te stranke proglašena je *Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZ*

[45] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. novembar 1991. godine (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200024&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[46] U ovoj odluci su nabrojane i one opštine u kojima srpski narod nije činio većinu stanovništva poput Prijedora, Sanskog Mosta, Foče, Vlasenice i Olova. Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini, broj: 37-02/91, Sarajevo, 21. novembar 1991. godine (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000205038&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[47] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 498.

[48] U sastav *Hrvatske zajednice Bosanske Posavine* ulaze opštine: Brčko, Gradačac, Orašje, Bosanski Šamac, Odžak, Modriča, Bosanski Brod i Derventa. Sjedište ove zajednice bilo je u Bosanskom Brodu.

[49] Knežević, "Politika Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine", 42.

HB)[50], koja će biti hrvatski pandan navedenim autonomnim oblastima u Bosni i Hercegovini, ali i pandan samoproglašene *SAO Krajine* (kasnije *Republike Srpske Krajine*[51]) u Hrvatskoj protiv koje se matični HDZ borio.[52]

Značajno je, u komparaciji djelovanja dvije stranke u Bosni i Hercegovini, naglasiti jednu činjenicu. Za razliku od SDS-a čije je kompletno rukovodstvo, od predsjednika stranke do predsjednika opštinskih odbora koordinirano djelovalo u politici "saoizacije", u bosanskohercegovačkom HDZ-u rukovodstvo nije bilo jedinstvenog stava po pitanju proglašenja hrvatskih zajednica.[53] De facto, glavnu riječ prilikom osnivanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i Hrvatske zajednice Posavine imali su potpredsjednik stranke Mate Boban i suvoditelj i koordinator ranije proglašene Travničke zajednice, Dario Kordić.[54] Ciljevi postojanja samoproglašenih hrvatskih zajednica, kako su definirani na jednom u nizu sastanaka protagonista proglašenja hrvatskih zajednica unutar HDZ-a BiH, bili su jasno određeni: "Da bi ovaj povijesni cilj bio uskoro i naša stvarnost, ove dvije regionalne zajednice (*Hercegovačka i*

[50] *Hrvatska zajednica Herceg-Bosna* nastala je udruživanjem ranije proglašenih zajednica: Travničke i Hercegovačke koje je osnovala HDZ BiH sredinom 1991. godine. Činile su je opštine: Jajce, Kreševo, Busovača, Vitez, Novi Travnik, Travnik, Kiseljak, Fojnica, Skender-Vakuf (Dobretići), Kakanj, Vareš, Kotor-Varoš, Tomislavgrad, Livno, Kupres, Bugojno, Gornji Vakuf, Prozor, Konjic, Jablanica, Posušje, Mostar, Široki Brijeg, Grude, Ljubuški, Čitluk, Čapljina, Neum, Stolac i Trebinje (Ravno). Za sjedište HZ HB određen je Mostar. Odluku o osnivanju HZ HB potpisali su predstavnici HDZ-a BiH iz 24 opštine. Neki od njih nisu prisustvovali sjednici nego su odluku potpisali kasnije. Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2019), 50-51.

[51] *Republika Srpska Krajina* postojala je do 1995. godine.

[52] Jasmin Medić, "Bosna i Hercegovina između raspada Jugoslavije i sticanja nezavisnosti", u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti (2)*, ur. Sedad Bešlija (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021), 265.

[53] Stjepan Kljuić, iako je bio predsjednik HDZ-a BiH, čak nije bio ni pozvan na sjednicu na kojoj je proglašena HZ HB. Razlog tome je njegovo neslaganje sa njenim proglašenjem. Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-04-74, Pred pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića, Presuda, 29. maj 2013, paragrafi 424-430 (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://www.icty.org/bcs/case/prlic/#tjug)

[54] Kliko, *Rat u srednjoj Bosni*, 50-54.

Travnička, op.a.) traže da se pristupi formuliranju i objavljivanju pravnih i političkih akata (proglašenje Hrvatske banovine u Bosni i Hercegovini, provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj) kao prve faze na putu konačnog priključenja Hrvatskoj". Od prvih dana hrvatskih zajednica (HZ BP i HZ HB), njihova politička rukovodstva su isticala svoju bolju organiziranost u odnosu na republičku vlast. Ta rukovodstva su čak i ometala funkcioniranje republičke vlasti, kako bi ispala nesposobna, a ona dorasla novonastaloj situaciji.[55]

Na sljedećem skupštinskom zasjedanju bosanskohercegovačkih Srba (11. decembra) iznesen je i podržan prijedlog o novoj teritorijalnoj reorganizaciji Bosne i Hercegovine, odnosno da se formiraju zasebne srpske opštine u onima u kojima Srbi ne čine većinu. Zavisno od demografske slike određenog područja, samoproglašene opštine bi naknadno bile pripojene susjednim "srpskim" opštinama.[56] Bio je to politički trenutak pred konačnim pokretanjem inicijative za proglašenje srpske republike zapadno od rijeke Drine. *Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* 21. decembra 1991. godine donijela je odluku o pristupu formiranja *Srpske republike Bosne i Hercegovine* kao federalne jedinice u sastavu savezne države Jugoslavije.[57] Da bi nova republika obuhvatila što je moguće veći teritorij, date su instrukcije s vrha SDS-a da se osnuju zasebne skupštine opština na područjima u kojima Srbi ne čine većinski dio stanovništva.[58]

[55] Isto, 51, 170, nap. 552.

[56] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 11. decembar 1991. godine (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=-DocumentId%5E2000205099&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&-SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[57] Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993* (Sarajevo: Ljiljan, 1994), 278.

[58] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, 27. septembar 2006, paragraf 73 (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf)

Tako su, prema zamislima SDS-a, Srbi 1991. godine imali pravo na paralelne institucije u opštinama gdje su činili manjinu, dok isto pravo nisu omogućavali Bošnjacima i(li) Hrvatima u onim opštinama u kojima su Srbi činili većinu.[59]

O tome kako bi srpsko stanovništvo trebalo djelovati u opštinama gdje su većina odnosno manjina, također je odlučeno. Glavni odbor SDS-a objavio je 19. decembra 1991. godine dokument pod naslovom "Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima" u kojem je propisan način provođenja utvrđenih aktivnosti u svim opštinama u kojima žive Srbi. Proklamovan je nacrt bosanskih Srba za preuzimanje vlasti u opštinama u kojima srpsko stanovništvo predstavlja većinski dio ("Varijanta A") i opštinama u kojima čine brojčanu manjinu ("Varijanta B"). Formulirani cilj uputstva s ove dvije varijante odnosio se na "provođenje plebiscitarne odluke kojom se srpski narod u Bosni i Hercegovini opredijelio da živi u jedinstvenoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom" kao i na "povećanje mobilnosti i spremnosti za odbranu interesa srpskog naroda"[60]. Kada je riječ o opštinama iz "Varijante B" ovaj dio uputstva sadrži sljedeće upute: "... uvesti stalno dežurstvo u svim opštinskim odborima SDS-a i obezbjediti neprekidnu vezu sa mjesnim odborima SDS-a; svakodnevno zasjedanje opštinskog odbora SDS-a radi praćenja stanja na terenu; formirati krizni štab; izvršiti

[59] Primjer je opština Bosanska Krupa u kojoj su formirane paralelne opštinske institucije pod kontrolom SDS-a, iako su apsolutnu većinu stanovništva opštine Bosanska Krupa činili Bošnjaci. S druge strane, nijednim aktom samoproglašene Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini nije omogućeno Bošnjacima u opštinama u kojima su činili brojčano veliku skupinu, kao što su naprimjer opštine Banjaluka, Bijeljina i dr. da formiraju svoje institucije.

[60] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, Sarajevo, 19. decembar 1991. godine (pristup ostvaren 1. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000181021&UseQField=-DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%-2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&-BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

pripremne radnje za formiranje opštinskih državnih organa; u mjesnim zajednicama sa srpskom većinom formirati tajna skladišta i depoe i u njih smijestiti namirnice; intenzivirati informativno-propagandnu aktivnost; popuniti ratne jedinice po razrezima JNA, kako ljudstvom tako i materijalnim sredstvima ..."[61] Ovim uputstvima najavljeno je i daljnje formiranje paralelnih institucija, u ovome slučaju, i na opštinskim nivoima. Koja je suštinska namjera srpskog političkog djelovanja, obznanjeno je na 4. sjednici Skupštine srpskog naroda na kojem je iznesen cilj – zaposjedanje 64% bosanskohercegovačkog teritorija.[62]

Od proglašenja *ZOBK-a* kao prve nelegalno uspostavljene teritorijalne jedinice u toku cijele 1991. godine, organi vlasti srpskih paradržavnih tvorevina nisu priznavali legalnu vlast Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Državno-pravnim osamostaljenjem "srpskih oblasti i zemalja", flagrantno je prekršen ustavno-pravni sistem Bosne i Hercegovine i izvršena potpuna destrukcija podjelom nadležnosti. "Srpske oblasti" preotele su ovlaštenja koja su bila u isključivoj nadležnosti Republike, pa i SFRJ-a (odbrana, mobilizacija, poreski sistem, i dr.) i prigrabile one koje su, po Ustavu, u nadležnosti opština.[63] Vojnom i političkom rukovodstvu Srbije čak su se obraćali i za pružanje neposredne pomoći, posebno za dodjelu materijalno-tehničkih sredstava, uključujući i helikoptere.[64]

U prilog tezi da je postojala saradnja između SDS-a i dijela HDZ-a BiH po pitanju podjele Bosne i Hercegovine ide i tajni sastanak održan u

[61] Isto.

[62] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 4. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. decembar 1991. godine (pristup ostvaren 2. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200034&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

[63] Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997), 59.

[64] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 503.

Zagrebu 8. januara 1992. godine između političkog vrha Republike Hrvatske predvođene Franjom Tuđmanom i članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Nikolom Koljevićem i Franjom Borasom. Izneseni su jedinstveni stavovi da Bosna i Hercegovina bude uređena kao konfederalna zajednica, a da Srbi i Hrvati djeluju u saradnji na rekonstrukciji bosanskih opština, tako što će jedan narod pomoći drugom kada budu održani opštinski referendumi na kojima bi se oba naroda potvrdno izjasnila o izdvajanju homogenih dijelova opština i pripajanju drugim. Usaglašeno je da je neophodno angažiranje zajedničke pravne komisije čiji su članovi upoznati sa demografskom strukturom opština. Tri nacionalne zajednice imale bi svoj teritorij, te je predloženo formiranje Agencije za reguliranje zamjene imovine kao nužnosti u provođenju "civilizovanog preseljenja iz jedne u drugu zajednicu". Nakon što je Slavko Lerotić potvrdio da su i ranije održavani pregovori delegacija Vlada Republike Hrvatske i Republike Srbije o pronalasku rješenja za srpsko-hrvatske odnose, Koljević je naglasio da ako se Srbi i Hrvati dogovore o Bosni i Hercegovini, bit će riješeno i pitanje srpsko-hrvatskih odnosa u Kninskoj krajini.[65] Stavove koji su iznosili Koljević i Boras nisu bili stavovi bosanskohercegovačkog Predsjedništva, nego je primjetno da su zastupali stavove svojih političkih stranaka, uz napomenu da je Boras iznosio stavove onog dijela HDZ-a BiH, koji je zastupao stav o podjeli Bosne i Hercegovine po etničkoj osnovi proglašenjem HZ HB-a. Bio je to, nakon Karađorđeva i Tikveša, ponovni sastanak o sudbini Bosne i Hercegovine bez učešća političkih predstavnika njenog najbrojnijeg naroda.

"Podjela u procentima"

Kao korak ka otcjepljenju od Bosne i Hercegovine, politika predvođena SDS-om nakon spomenutog pokretanja inicijative i zacrtane površine svoje republike, proglasila je *Srpsku republiku Bosnu*

[65] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnicima sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, Zagreb, 8. januar 1992. (dokument u posjedu autora); Kliko, *Rat u srednjoj Bosni*, 70-72.

i Hercegovinu[66] 9. januara 1992. godine odlukom *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*.[67] U skladu sa tom odlukom, u sastav *Srpske republike Bosne i Hercegovine* ušle su sve srpske autonomne oblasti. Teritorij srpskih autonomnih oblasti objedinjen u *Srpsku republiku Bosne i Hercegovine* prilikom njenog proglašenja iznosio je 32.222 km², odnosno obuhvatao je 62,94% teritorija Bosne i Hercegovine.[68] Srpski narod koji je prema popisu stanovništva iz 1991. godine činio 1/3 od ukupnog broja stanovnika, smatrao je da ima pravo na skoro 2/3 teritorije Bosne i Hercegovine. Bošnjacima, Hrvatima i drugim građanima Bosne i Hercegovine, koji su zajedno činili oko 67% od ukupnog broja stanovnika, bilo bi prepušteno tek 37,06% državnog teritorija. Ovome treba dodati da su dvije samoproglašene hrvatske zajednice *Herceg-Bosna* i *Bosanska Posavina* zauzimale 20,88% teritorije[69], što je značilo da svega 16,18% teritorija Bosne i Hercegovine nije bio u sastavu srpskih ili hrvatskih samoproglašenih oblasti, odnosno zajednica.[70] Taj postotak koji je trebao da "ostane Muslimanima da naprave svoju državu" bio

[66] Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, br. 2, 27. 1. 1992. (dokument u posjedu autora)

[67] Između ostalog je tokom zasjedanja prilikom donošenja odluke o proglašenju *Srpske republike Bosne i Hercegovine* naglašeno da: "Na područjima srpskih autonomnih regija u oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u Drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji ..." Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 9. januar 1992. godine (pristup ostvaren 5. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200038&UseQField=-DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%-2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&-BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONY-MOUS&Password=ANONYMOUS)

[68] Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije*, 68-69. O tome koji i koliki prostor će Bošnjacima ostati, kasniji lider HDZ-a BiH Mate Boban cinično je izjavio da im se nešto mora ostaviti, kako bi "imali gdje pokopati i urediti groblja". Mahmutćehajić, "Put u rat", 172.

[69] Isto.

[70] Medić, "Bosna i Hercegovina između raspada Jugoslavije i sticanja nezavisnosti", 266.

je prihvatljiv i srpskim i hrvatskim zagovornicima podjele Bosne i Hercegovine i, po svemu sudeći, rezultat svih javnih i tajnih pregovora obje strane u posljednjih godinu dana.

Proglašenje *Srpske republike Bosne i Hercegovine* izazvalo je tek poneku reakciju u međunarodnoj diplomatiji, ali je također niko osim "krnje Jugoslavije" nije priznao. Međutim, 15. januara 1992. godine, Badinterova komisija saopćila je da ukoliko na referendumu o nezavisnosti Bosne i Hercegovine većinski dio stanovništva ove republike glasa potvrdno po pitanju njene samostalnosti, te će rezultate Evropska zajednica priznati.[71] Odluka Badinterove komisije značila je da Bosna i Hercegovina može raspisati referendum o nezavisnosti. Održavanje referenduma bio je jedini mogući odgovor na jednostrana i nacionalno ekskluzivna područja u procesu razgradnje Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Pod izgovorom "ostanka u Jugoslaviji" SDS je, kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini, uz pomoć JNA i tvrdnjom o potrebi regionalizacije republika, od kraja 1990. i tokom cijele 1991. godine jednostranim proglašenjem zajednica opština, a potom srpskih autonomnih oblasti provodio politiku, čiji je krajnji cilj bio formiranje velikosrpske države na ruševinama Jugoslavije. Proglašenje zajednica opština i autonomnih oblasti prvenstveno je za cilj imalo slabljenje utjecaja republičke vlasti u Zagrebu, odnosno Sarajevu na "srpska područja", a potom kroz uvezivanje tih oblasti i stvaranje srpskih republika – *Republike Srpske Krajine* u Hrvatskoj i *Srpske republike BiH* u Bosni i Hercegovini. U konačnici, 9. januara 1992. godine, proglašena je *Srpska republika Bosna i Hercegovina* u čiji sastav ulaze sve srpske autonomne oblasti što je činilo 62,94% ukupnog teritorija Bosne i Hercegovine. Ta je *republika* proglašena bez

[71] Eric A. Witte, *Die Rolle der Vereinigten Staaten im Jugoslawien-Konflikt und der aussenpolitische Handlungsspielraum der Bundesrepublike Deutschland (1990-1996)* (München: Osteuropa-Institut, 2000), 74.

saglasnosti bošnjačkog i hrvatskog naroda. Slično SDS-u, dio HDZ-a BiH u toku novembra 1991. godine jednostranom odlukom je formirao, a na osnovu ranije proglašenih regionalnih zajednica, dvije hrvatske zajednice na tlu Bosne i Hercegovine – *Hrvatsku zajednicu Bosansku Posavinu* i *Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu* na 20,88% teritorija Bosne i Hercegovine, a u januaru 1992. godine *Hrvatsku zajednicu Usoru* i *Hrvatsku zajednicu Srednju Bosnu*. Osnivanje hrvatskih zajednica ustvari je uvod za jednostrano proglašenje *Hrvatske zajednice*, a kasnije *Hrvatske republike Herceg-Bosne*. Odluke o formiranju hrvatskih zajednica donesene su bez saglasnosti bošnjačkog i srpskog naroda.

Jednostrana teritorijalna reorganizacija u Bosni i Hercegovini započeta proglašenjem *Zajednice opština Bosanske Krajine (ZOBK)* u aprilu 1991. godine, bila je uvod za formiranje *Srpske republike Bosne i Hercegovine* (od augusta 1992. godine: Republika Srpska) koja će nakon potpisavanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine imati status entiteta u Bosni i Hercegovini. Dijelovi *Hrvatske zajednice Bosanska Posavina*, *Hrvatska zajednica Usora* i *Hrvatska zajednica Srednja Bosna* priključene su *Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosni* (28. augusta 1993. godine preimenovana u *Hrvatsku republiku Herceg-Bosnu*), koja će biti ukinuta 1994. godine potpisivanjem Vašingstonskog sporazuma i proglašenjem Federacije Bosne i Hercegovine. "Regionalizacija" predvođena SDS-om i dijelom HDZ-a BiH bila je jedna od pripremnih faza za ono što je uslijedilo 1992. godine – ratne zločine i "čišćenje" teritorija.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Štampa:

– *Javnost*, Sarajevo, 1991.

LITERATURA:

Knjige:

– Begić, Kasim I. *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

– Čekić, Smail. *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.* Sarajevo: Ljiljan, 1994.

– Čekić, Smail. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.

– Galijaš, Armina. *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*. München: Oldenbourg Verlag, 2011.

– Glaurdić, Josip. *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: MATE d.o.o., 2011.

– *Hronologija 1990-1995.* ur. Janko Velimirović, Milan Komljenović i Slavko Glamočić. Banja Luka: Dokumentacioni centar Republike Srpske, 2002.

– Jović, Borisav. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Autorovo izdanje, 1996.

– Kliko, Amir. *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2019.

– Silber, Laura i Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani, 1996.

– Šadinlija, Mesud. *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.

– Tuđman, Miroslav, i Ivan Bilić. *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991. – 1995.* Zagreb: Slovo M, 2005.

– Witte, Eric A. *Die Rolle der Vereinigten Staaten im Jugoslawien-Konflikt und der aussenpolitische Handlungsspielraum der Bundesrepublik Deutschland (1990-1996)*. München: Osteuropa-Institut, 2000.

Članci:

– Biserko, Sonja. "Instrument stvaranja srpske etničke države". u: *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, prir. Boris Delić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 5-18.

– Knežević, Domagoj. "Politika Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine od osamostaljenja Republike Hrvatske do međunarodnoga priznanja Bosne i Hercegovine (listopad 1991. – travanj 1992.)". *Časopis za suvremenu povijest* 48, br. 1 (2016): 33-66.

– Mahmutćehajić, Rusmir. "Put u rat". u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, ur. Branka Magaš i Ivo Žanić. Zagreb: Naklada Jesenski Turk; Sarajevo: Dani, 1999, 161-180.

– Medić, Jasmin. "Bosna i Hercegovina između raspada Jugoslavije i sticanja nezavisnosti". u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti (2)*, ur. Sedad Bešlija. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 257-276.

– Medić, Jasmin. "Demografska slika i političke koncepcije etno-teritorijalne organizacije Bosanske krajine 1991. i 1992. godine". *Godišnjak 2018* (2018): 256-276.

– Ribić, Vladimir. "Srpski nacionalizam na kraju dvaedetog veka". u: *Antropologija savremenosti*, ur. Saša Nedeljković. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007, 150-171.

– Šehić, Zijad. "Smrt Socijalističke federativne republike Jugoslavije i bosanska tragedija". *Radovi* XIV, br. 1 (2010): 270-294.

Sadržaji s www. (World Wide Web):

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Autonomna regija Krajina, Statut Autonomne regije Krajina, Banja Luka, 16. septembar 1991. godine (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000085266&U-

seQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r-85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Donia, Robert J. Porijeklo Republike Srpske, 1990–1992. – opšti kontekst (Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis). Den Haag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2002.

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, 27. septembar 2006, paragraf 73 (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Dostava korigneduma izvještaja sudskog vještaka D. Hanson podnijetog 20. juna 2002. i podnošenje ažuriranog izvještaja sudskog vještaka, 26. novembra 2004. (izvještaj u posjedu autora)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-04-74, Pred pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića, Presuda, 29. maj 2013, paragrafi 424-430 (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://www.icty.org/bcs/case/prlic/#tjug)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, 31. septembar 2004. godine (pristup ostvaren 25. juna 2021, https://www.icty.org/x/cases/brdanin/tjug/bcs/040901.pdf)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 11. decembar 1991. godine

(pristup ostvaren 28. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument &Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000205099&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 4. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. decembar 1991. godine (pristup ostvaren 2. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200034&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke druge sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 21. novembar 1991. godine (pristup ostvaren 28. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200024&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Stenografske bilješke 5. sjednice Skupštine srpskog

naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 9. januar 1992. godine (pristup ostvaren 5. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200038&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH, Banja Luka, 16. septembar 1991. godine (pristup ostvaren 26. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe/0000BLZC.txt?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Docs=&Query=&Time=&EndTime=&SearchMethod=&TocRestrict=&Toc=&TocEntry=&QField=DocumentId%5E2000085267&QFieldYear=&QFieldMonth=&QFieldDay=&UseQField=DocumentId&IntQFieldOp=0&ExtQFieldOp=0&XmlQuery=&File=E%3A%5CLEGAL%5FREF%5CBATCHSTORE%5CEXHIBIT%5CBCS%5CEXPORTEDTEXT%5C00000007%5C0000BLZC.txt&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS&SortMethod=&MaximumDocuments=0&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16/r85g16/x150y150g16/i500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results%20page&MaximumPages=1&ZyEntry=2)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, br. 2, 27. 1. 1992. (dokument u posjedu autora)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Socijalistička republika Bosna i Hercegovina, Odluka, Službeni list SRBiH, br. 36, Sarajevo, 1. novembar 1991. (dokument u posjedu autora)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Stenografske bilješke konstituirajuće sjednice skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 24. oktobar 1991. godine (pristup ostvaren 27. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000200018&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)
– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, Sarajevo, 19. decembar 1991. godine (pristup ostvaren 1. jula 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000181021&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)
– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Treanor, Patrick J. Rukovodstvo bosanskih Srba 1990.-1992. (Izvještaj o istraživanju pripremljen za predmet KRAJIŠNIK i PLAVŠIĆ), 30. jula 2002.
– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Zajednica opština Bosanske Krajine, Statut Zajednice opština Bosanske Krajine, Banja Luka, maj 1991. godine (pristup ostvaren 25. juna 2021, https://ucr.irmct.org/Exe/ZyNET.exe?ZyActionD=ZyDocument&Client=LegalRefB&Index=ExhibitB&Query=&File=&QField=DocumentId%5E2000188868&UseQField=DocumentId&FuzzyDegree=1&ImageQuality=r85

g16%2Fr85g16%2Fx150y150g16%2Fi500&Display=hpfrw&DefSeekPage=f&SearchBack=ZyActionL&Back=ZyActionS&BackDesc=Results+page&MaximumPages=1&ZyEntry=1&SeekPage=f&User=ANONYMOUS&Password=ANONYMOUS)

– Ujedinjene nacije, MKSJ, Den Haag, Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnicima sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, Zagreb, 8. januar 1992. (dokument u posjedu autora)

Summary

Political and National Polarization in Bosnia and Herzegovina: 1991 Regionalization Projects

Under the pretext of "remaining in Yugoslavia", the SDS, both in Croatia and in Bosnia and Herzegovina, with the help of the JNA and the need for regionalization of the republics, from the end of 1990 and throughout 1991 unilaterally proclaimed communities of municipalities and then Serbian autonomous regions pursued a policy whose ultimate goal was the formation of a Greater Serbia state on the ruins of Yugoslavia. The proclamation of the communities of municipalities and autonomous regions was primarily aimed at weakening the influence of the republican government in Zagreb and Sarajevo on "Serbian territories", and then by linking these areas and creating Serbian republics - the Republic of Serbian Krajina in Croatia and the Serbian Republic of BiH in Bosnia and Herzegovina. Finally, on January 9, 1992, the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina was proclaimed, comprising all Serb autonomous regions, which accounted for 62.94% of the total territory of Bosnia and Herzegovina. That republic was proclaimed without the consent of the Bosniak and Croat people. Similar to the SDS, part of the HDZ BiH in November 1991 unilaterally formed, based on previously declared regional communities, two Croatian communities in Bosnia and Herzegovina - the Croatian Community of Bosanska Posavina and the Croatian Community of Herceg-Bosna on 20.88% of the territory of Bosnia and Herzegovina, and in January 1992 the Croatian Community of Usora and the Croatian Community of Central Bosnia. The establishment of Croatian communities is in fact an introduction to the unilateral proclamation of the Croatian community, and later the Croatian Republic of Herceg-Bosna. Decisions on the formation of Croat communities were made without the consent of the Bosniak and Serb people.

The unilateral territorial reorganization in Bosnia and Herzegovina, that begun with the proclamation of the Union of Municipalities of Bosnian Krajina (ZOBK) in April 1991, was the prelude to the formation of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (since August 1992: Republika Srpska). Parts of the Croatian Community of Bosanska Posavina, the Croatian Community of Usora and the Croatian Community of Central Bosnia joined the Croatian Community of Herceg-Bosna (renamed the Croatian Republic of Herceg-Bosna on 28 August 1993), which was abolished in 1994 by the signing of the Washington Treaty Of Bosnia and Herzegovina. "Regionalization" led by SDS and part of HDZ BiH was one of the preparatory phases for what followed in 1992 - war crimes and "cleansing" of territories.

UDK: 321+341.322 (497.6 Višegrad) " 1992 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.315
Izvorni naučni rad
Primljen: 15. 9. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Ermin Kuka
Univerzitet u Sarajevu –Institut za istraživanje
zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ermin.kuka@hotmail.com

Uloga Srpske demokratske stranke u okupaciji Višegrada 1992. godine i počinjenju zločina nad Bošnjacima*

Apstrakt: Srpska demokratska stranka (SDS) u Bosni i Hercegovini formirana je 12. jula 1990. godine. Za njenog predsjednika izabran je dr. Radovan Karadžić. Stranka je formirana uz punu podršku i kontrolu Socijalističke partije Srbije (SPS) i njenog lidera Slobodana Miloševića. Program djelovanja Srpske demokratske stranke od osnivanja se zasnivao, pored ostalog, i na velikosrpskim programskim dokumentima, počev od "Načertanija" Ilije Garašanina iz 1844. godine, pa do Memoranduma Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) iz 1986. godine. To se pokazalo već naredne godine od osnivanja stranke, kada se u Skupštini SR Bosne i Hercegovine 1991. godine povela rasprava o budućnosti Bosne i Hercegovine unutar krnje Jugoslavije. SDS je prihvatila političku opciju o izričitom odbijanju ideje samostalnog razvoja državnosti Bosne i Hercegovine. Ta stranka je bila stanovišta da je Bosna i Hercegovina samo jedna administrativno-teritorijalna jedinica, a nikako država. Djelovanje SDS-a od njenog osnivanja, pa sve do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, potvrđuje činjenicu

* Rad nastao na temelju referata izloženog na Okruglom stolu "Godina 1991: Politički procesi u Bosni i Hercegovini u procesu disolucije Jugoslavije" koji je, u organizaciji Instituta za historiju, održan 10. 11. 2021. u Sarajevu.

da je ona bila implementator na terenu onoga što je osmislila velikosrpska ideologija i politika, a njeni lideri su bili u Beogradu. SDS je bio mobilizator i organizator na terenu. Vojne formacije SDS-a, potpomognute sa Jugoslovenskom narodnom armijom, učestvovale su u otvorenoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, te pozivanju i poticanju na počinjenje brojnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad nesrbima u svim okupiranim mjestima i gradovima pod opsadom. Političko i vojno djelovanje SDS-a bilo je usmjereno na razbijanje bosanskohercegovačkog društva iznutra. Takvo djelovanje rezultiralo je počinjenjem najvećih zločina na tlu Evrope nakon Drugog svjetskog rata. U tom smislu, kompletno Podrinje, pa samim time i Višegrad, SDS je označila kao strateški važno mjesto. Tu činjenicu dokazuju i usvojena tzv. Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Dokumentarna građa SDS-a Višegrad potvrđuje tezu o namjernom, planskom, sistemskom i organiziranom djelovanju o stvaranju etnički čistih srpskih prostora u tom dijelu Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: planiranje, organiziranje, pluralizacija, Srpska demokratska stranka, Višegrad, zločini

Abstract: The Serbian Democratic Party (SDS) in Bosnia and Herzegovina was formed on July 12, 1990. Dr. Radovan Karadžić was elected its president. The party was formed with the full support and control of the Socialist Party of Serbia (SPS) and its leader, Slobodan Milošević. The program of activities of the Serbian Democratic Party, since its founding, has been based, among other things, on Greater Serbia program documents, starting with "Drawings" by Ilija Garašanin from 1844, to the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) from 1986. This was shown the following year after the founding of the party, when the Assembly of the FR of Bosnia and Herzegovina in 1991 started a debate on the future of Bosnia and Herzegovina within truncated Yugoslavia. The SDS accepted the political option of explicitly rejecting the idea of independent development of the statehood of Bosnia and Herzegovina. That party was of the opinion that Bosnia and Herzegovina was only one administrative-territorial unit, and not a state. The activities of the SDS from its founding until the signing of the Dayton Peace Agreement in 1995 confirm the fact that it was the implementer in the field of what was conceived by the Great-

er Serbia ideology and politics, and its leaders were in Belgrade. The SDS was a mobilizer and organizer on the ground. SDS military formations, aided by the Yugoslav People's Army, took part in open aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, and in calling for and inciting the commission of numerous crimes against humanity and international law against non-Serbs in all occupied and besieged towns and cities. The political and military activities of the SDS were aimed at breaking up Bosnian society from within. Such action resulted in the commission of the greatest crimes on the soil of Europe after the Second World War. In that sense, the entire Podrinje, and thus Višegrad, has been marked by the SDS as a strategically important place. This fact is proved by the adopted so-called Decision on strategic goals of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. The SDS Višegrad documentary material confirms the thesis of intentional, planned, systemic and organized action on the creation of ethnically pure Serb areas in that part of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: planning, organizing, pluralization, Serbian Democratic Party, Višegrad, crimes

Uvod

Moderna povijest je, do sada, pokazala i dokazala da nema masovnih zločina u modernom dobu iza kojih nije stajala državna sila (i politika) i/ili ideologija koja je pokretala mase da čine zločine. Ideološki temelji za izvršenje zločina nad Bošnjacima u vremenu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine postavljeni su stoljećima ranije. Politički i ideološki temelji postavljeni su mnogo prije 1992. godine. Oni su zajedno potpuno konsenzualno i javno izraženi na zasjedanjima tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, na kojima je planirana kampanja istrebljenja Bošnjaka. Zločinac Ratko Mladić je, na 16. zasjedanju tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, održanom u Banjoj Luci, 12. maja 1992. godine, u kontekstu usvojene *Odluke o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*[1],

[1] *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 22/93, Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 26. 11. 1993.

izjavio kako realizacija takve odluke i planova znači genocid. Odmah se uključio u realizaciju tih planova o istrebljenju Bošnjaka, jer da bi ideja o stvaranju "Velike Srbije" bila povijesno ostvariva i dugoročno održiva, trebalo je postići fizičko istrebljenje (uništenje) bošnjačkog stanovništva. Dakle, ideologija i politika su, rame uz rame, kreirale planove, a njih su u praksi implementirali i realizirali zločinci, od kojih su mnogi presuđeni u Haškom tribunalu ili na nacionalnim sudovima.

Prvi višestranački izbori i konstituiranje vlasti u Bosni i Hercegovini

Pluralizacija bosanskohercegovačkog društva započinje tokom 1990. godine. Taj proces pratili su nepovoljni društveno-politički uvjeti i društveno-povijesni kontekst. Povijesni proces pluralizacije u Bosni i Hercegovini započeo je nakon što je Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine izvršila izmjene Ustava SR BiH. Početak tog procesa neminovno je pratila rasprava o tome "da li ili ne omogućiti formiranje stranaka na etničkoj osnovi. Zatraženo je tumačenje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, koje je potom i uslijedilo."[2] Ustavni sud je, svojom odlukom, omogućio formiranje političkih stranaka na etničkoj osnovi u Bosni i Hercegovini.

Bosna i Hercegovina je proces pluralizacije dočekala s unutarnjom teritorijalnom organizacijom od ukupno 109 općina. Republika je imala teritorijalnu organizaciju općina oblikovanu tokom perioda socijalističkog razvoja od 1945. do 1990. godine. Jedna od tih 109 općina bila je i općina Višegrad, na istoku Bosne i Hercegovine.

Prvi višestranački izbori u Bosni i Hercegovini, pa samim time i u Višegradu, održani su 18. novembra 1990. godine. Na tim izborima apsolutnu pobjedu (84% glasova) odnijele su tri etničke stranke: Stranka demokratske akcije – SDA, Srpska demokratska stranka – SDS i Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine – HDZ BiH.

[2] *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*, ur. Danica Fink Hafner i Mirko Pejanović (Sarajevo, Ljubljana: Promocult, 2006), 47.

U Vijeće općina Skupštine SR Bosne i Hercegovine iz Višegrada je izabran Ismet Šepo, ispred Stranke demokratske akcije (izborna jedinica Višegrad – 077).

Kada su u pitanju rezultati izbora za skupštine općina u Bosni i Hercegovini, situacija je bila identična kao na republičkoj razini. Naime, u većini skupština općina, tri etničke političke stranke su imale apsolutnu ili relativnu većinu. Tako je, u prvoj godini pluralizacije bosanskohercegovačkog društva, došlo do procesa u kome je "politički pluralizam zamijenjen etničkim pluralizmom."[3]

Stranačka pripadnost odbornika u Skupštini općine Višegrad bila je sljedeća:[4]

	Ukupno	Stranke koje su dobile mandat u Skupštini općine Višegrad											
		Demokratski socijalistički savez	Hrvatska demokratska zajednica	Muslimanska bošnjačka organizacija	Stranka demokratske akcije	Srpska demokratska stranka	SK BiH – Socijalistička demokratska partija	Savez reformskih snaga Jugoslavije za BiH	SSO – demokratski savez BiH	Srpski pokret obnove	SK – SDP i DSS	Koalicija lijevi blok	Ostalo
Višegrad	50	2	–	–	28	14	3	2	1	–	–	–	–

Tablica 1. Odbornici Skupštine općine Višegrad prema članstvu u političkim strankama

[3] Isto, 50.

[4] Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini 1990. – analiza izbornog procesa* (Sarajevo: Promocult, 1996), 118-120; *Statistički bilten*. Godina 1991, br. 223 (Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1991).

Skupština općine Višegrad imala je ukupno 50 odbornika. Mandate u Skupštini je osvojilo šest političkih stranaka, i to: Demokratski socijalistički savez, Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka, SK BiH – Socijalistička demokratska partija, Savez reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu i SSO – demokratski savez Bosne i Hercegovine. Najveći broj mandata osvojile su etničke političke stranke (SDA i SDS) i to 42 od ukupno 50 mandata/odbornika.

Konstituiranje Skupštine općine Višegrad 1990. godine

Konstituirajuća sjednica Skupštine općine Višegrad održana je 14. decembra 1990. godine. Većinu su formirale dvije nacionalne stranke (SDA i SDS). Skupštinska većina je formirana na principu partnerstva, kao što je to bilo i u Skupštini SR Bosne i Hercegovine. Na konstituirajućoj sjednici jednoglasno su izabrani predsjednik i potpredsjednik Skupštine općine.

Nakon konstituirajuće sjednice, 21. decembra 1990. godine, je došlo i do međustranačkog dogovora oko podjele vlasti u općini Višegrad. Međutim, razgovori i pregovori oko podjele vlasti su ubrzo nakon toga zaustavljeni. Srpska demokratska stranka je smatrala da je Stranka demokratske akcije pogazila već ranije potpisani protokol o podjeli vlasti. Naime, SDS je tražila da, pored ostalog, mjesto predsjednika Izvršnog odbora pripadne njima, iako je SDA osvojila 54% glasova. Stranka demokratske akcije je, upravo imajući u vidu postotak osvojenih glasova, kao i dogovor lidera političkih stranaka na nivou Republike, tražila da i mjesto predsjednika općine Višegrad i mjesto predsjednika Izvršnog odbora pripadne toj stranci. SDS se nije slagala s tom činjenicom, pozivajući se na ranije dogovore i na navodnu nelegalnost u promjeni Statuta općine po ovom pitanju (iako je 26 od ukupno 50 odbornika glasalo "ZA" promjenu Statuta). To im je ujedno bio i razlog napuštanja i daljnjeg neučestvovanja u radu Skupštine općine Višegrad.

O navedenom je predsjednik Izvršnog odbora SDS Višegrad Drago Gavrilović detaljno obavijestio Momčila Krajišnika, predsjednika Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine dopisom, broj 7/91, od 5. februara 1991. godine. Već u uvodu tog dopisa, Gavrilović iznosi ocjene koje će odati prave namjere rukovodstva SDS-a u Višegradu, navodeći sljedeće: "Ovim putem Srpska demokratska stranka u Višegradu želi da Vas kao predsjednika Skupštine BiH, kao najvišeg organa vlasti u Republici, upozna sa bezočnim kršenjem statutarnih normi u Opštini Višegrad, kojim činom su drastično poremećeni dobri međunacionalni odnosi tako da se očekuje eskalacija masovnog nezadovoljstva srpskog naroda u Višegradu, koja ako se nešto ne poduzme može po budući zajednički život i dalji razvoj i napredak, imati nesagledive posledice."[5]

Djelovanje SDS-a Višegrad

Izbori za predsjednika Općinskog i Gradskog odbora SDS Višegrad održani su 13. aprila 1991. godine. Za predsjednika Općinskog odbora SDS Višegrad izabran je Branimir Savović, a za predsjednika Gradskog odbora SDS Višegrad izabran je Slobodan Klipa. Interesantno je napomenuti da su povodom predlaganja Slobodana Klipe na mjesto predsjednika Izvršnog odbora Skupštine općine Višegrad, protestni dopis Glavnom odboru SDS-a u Sarajevu (na ruke dr. Radovanu Karadžiću, predsjedniku) uputili u potpisu "Srpski narod Višegrada". U tom protestnom pismu, potpisnici "Srpski narod Višegrada", pored ostalog, navode: "Gosp. Slobodan Klipa, zloupotrebljava stranku pa sam sebe ističe i predlaže za predsjednika Izvršnog odbora SO-e Višegrad. Zaboravlja da je u Višegrad došao prije 4 godine kao igrač KK 'Varda' i da u Višegradu ima najmanje 100 visokoobrazovanih srpskih kadrova, mnogo sposobnijih za tu funkciju."[6]

[5] Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (dalje: AIIZ), Sarajevo, Inv. br. 03-2123/3, *Informacija*, Srpska demokratska stranka Višegrad – Izvršni odbor, br. 7/91, 5. 2. 1991.

[6] AIIZ, Inv. br. 03-2123/2, *Protest srpskog naroda Višegradskog kraja zbog nedemokratskog ponašanja opštinskog odbora SDS u Višegradu, prilikom predlaganja kandidata*, Srpski narod Višegrada, br. 101-173/90, 28. 12. 1990.

Iako su odbili učestvovati u daljnjem radu Skupštine općine Višegrad, rukovodstvo SDS-a u Višegradu nije odustalo od imenovanja svojih članova u organima javne vlasti. Tako je predsjednik Općinskog odbora SDS Višegrad, 16. aprila 1991. godine uputio dopis Vitomiru Žepiniću, zamjeniku ministra unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, sa prijedlogom kandidata za radno mjesto komandira Službe javne bezbjednosti Višegrad. U dopisu se navodi da je SDS Višegrad "na sjednici Opštinskog odbora održanoj dana 16. 4. 1991. godine, utvrdilo kandidate za radno mjesto komandira Službe javne bezbjednosti Višegrad:

1. Ninković Srećko, diplomirani ekonomista, rukovodilac krim. službe,
2. Mirković Momčilo, diplomirani tehnolog, zaposlen u DP 'Terpentin' Višegrad,
3. Marjanović Momčilo, diplomirani inžinjer mašinstva, zaposlen u DP 'Varda' Višegrad."[7]

U Višegradu se, nedugo nakon održanih višestranačkih izbora, počinju javljati nesuglasice oko vršenja vlasti. Srpski predstavnici odbijaju učestvovati u radu Skupštine općine. Počinju se javljati i jačati provokacije i raspirivanje nacionalne mržnje prema Bošnjacima od višegradskih Srba. Lokalni Srbi u Višegradu bili su ohrabreni očiglednom činjenicom pretvaranja JNA u isključivo srpsku vojsku, koja će štititi interese i ciljeve isključivo i samo Srba.

Tako je "29. aprila 1991. godine, na inicijativu Regionalnog odbora SDS-a, na sjednici Skupština opština Sokolac, Pale i Han-Pijeska, odlučeno (je) da se izvrši povezivanje tih triju opština u zajednicu opština Romanija."[8]

[7] AIIZ, Inv. br. 03-2123/4, *Prijedlog kandidata za radno mjesto komandira Službe javne bezbjednosti Višegrad*, Srpska demokratska stranka – Opštinski odbor Višegrad, br. 19-4/91, 16. 4. 1991.

[8] Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B,

Na osnovu toga, "Regionalni odbor Srpske demokratske stranke za Staru Hercegovinu (regija 'Stara Hercegovina' obuhvatala je opštine: Kalinovik, Foča, Goražde, Rudo, Čajniče i Višegrad), u Foči je 3. maja 1991. godine ponovo razmotrio pitanje regionalizacije sa opštinama Istočne Hercegovine. S tim u vezi, jednoglasno je zaključeno 'da se još više intenzivira rad na ovom vitalnom pitanju ...' Dostavljajući tu ocjenu Srpskoj demokratskoj stranci Bosne i Hercegovine, u Zajedničkom saopštenju Regionalnog odbora SDS Stara Hercegovina se naglašava kako ih 'na ovom putu nikakve odluke bosansko-hercegovačkog Parlamenta ili Vlade neće onemogućiti.'"[9]

Već su bile evidentne i otvorene najave nepoštivanja legalnih i legitimnih republičkih institucija i republičkog Ustava. S namjerom se radilo na degradiranju Skupštine i Vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, te stvaranju paralelnih (paradržavnih) institucija i udruživanja koja nisu odobrena od najviših republičkih institucija. "Sprovodeći nacionalnu (etničku-srpsku) neustavnu regionalizaciju 'zajednice opština' su tokom septembra, oktobra i novembra 1991. transformirane u 'srpske autonomne oblasti' (SAO), odnosno male državice."[10]

Temeljem toga, u oktobru 1991, proglašena je tzv. Srpska autonomna oblast Romanija (*SAO Romanija*), sa sjedištem u Sarajevu. "Na sjednici 'Skupštine srpske autonomne oblasti Romanija', održanoj 22. oktobra 1991. na Sokocu, 'prihvaćene su odluke zbora građana mjesnih zajednica i naseljenih mjesta sa područja opština Rogatice, Olova, Starog Grada i Trnova o priključenju SAO Romaniji', konstituisana 'vlada SAO Romanije' i usvojen 'privremeni statut', kojim je ta oblast definirana 'kao

2004), 492; Ermin Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019), 43.

[9] AIIZ, Inv. br. 3-1082/6, *Zajedničko saopštenje*, Regionalni odbor SDS Stara Hercegovina - Foča, 3. 5. 1991; Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 492; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 44.

[10] Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije* (Opatija: Otokar Keršovani, 1996), 241; Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 498; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 44.

demokratska i autonomna jedinica u sastavu srpske Bosne i Hercegovine i Federativne Jugoslavije.'"[11]

Takozvana Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je, na svojoj drugoj sjednici od "21. novembra 1991, verifikovala sve dotadašnje odluke o formiranju kolaboracionističkih srpskih organa ovlasti - 'odluke o proglašenju Srpske autonomne regije i autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini.' Verificirane su sljedeće 'srpske autonomne oblasti':"[12]

1. Autonomna regija Krajina;
2. Srpska autonomna oblast Hercegovina;
3. Srpska autonomna oblast Romanijsko-birčanska;
4. Srpska autonomna oblast Semberija;
5. Srpska autonomna oblast Sjeverna Bosna.

Krizni štab SDS-a Višegrad i odluka o vanrednom stanju

Uporedo s formiranjem tzv. srpskih autonomnih oblasti i u jeku priprema za agresiju i izvršenje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima, SDS je, uz pomoć JNA, formirala i tzv. krizne štabove po općinama u Bosni i Hercegovini.

[11] "Prva sjednica "vlade" "SAO Romanija" održana je 23. decembra 1991. godine u hotelu Bistrica na Jahorini, na kojoj su "podržani stavovi Srpske skupštine Bosne i Hercegovine o proglašenju Srpske Bosne". Istovremeno je ta "vlada" čestitala i podržala "proglašavanje Srpske Republike Krajine sa sjedištem u Kninu". U saopštenju za javnost sa te sjednice izraženo je "uvjerenje da je priznavanje nezavisne BiH smrtni udarac za njenu državnost - sa trenutnim ili odloženim djelovanjem". Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 499-500; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 44). Opširnije o formiranju SAO: United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), Haag, Predmet Karadžić (IT-95-5/18-T), Pred Pretresnim vijećem Javna redigovana verzija Presude 24. mart 2016. godine, Tom I od IV (pristup ostvaren 3. septembra 2021, https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/bcs/160324-presuda-1od4.pdf)

[12] AIIZ, Inv. br. 3-491/5, *Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini*; Smail Čekić, *Agresija nad Bosnom i genocid nad Bošnjacima 1991-1993* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995), 275-276; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 44.

Krizni štab SDS-a Višegrad zvanično je formiran 23. septembra 1991. godine. Za predsjednika je imenovan Branimir Savović, predsjednik Općinskog odbora. Već na prvoj sjednici, usvojena je odluka o proglašavanju vanrednog stanja za srpski narod na području Općine Višegrad.[13]

Odluka o uvođenju vanrednog stanja za srpski narod na području općine Višegrad, predstavljala je klasičan poziv jedne političke organizacije (Srpske demokratske stranke) na sukobe i formiranje vojnih formacija (srpske teritorijalne odbrane) za navodnu "odbranu srpskog bića".

Treba naglasiti i činjenicu da se Biljana Plavšić "16. aprila 1992. sastala sa predsjednikom tog Kriznog štaba Branimirom Savovićem, u hotelu Višegrad, gdje je bilo sjedište JNA."[14]

[13] "Zbog eskalacije otvorenih i brutalnih međunacionalnih sukoba na području opštine Višegrad izazvanih napadima muslimanskih ekstremista na ličnu i imovinsku sigurnost građana srpske nacionalnosti kao i nasrtaja na društvenu imovinu, totalne paralize djelovanja pravnog sistema i pravne države SDS Višegrad, kao politički predstavnik srpskog naroda na svojoj prvoj sjednici proglasio:
VANREDNO STANJE
za srpski narod na području Opštine Višegrad
Za vrijeme trajanja vanrednog stanja primjenjivaće se sljedeće mjere:
1. Do daljeg se prekida pohađanje škole od strane učenika srpske nacionalnosti, radi lične sigurnosti.
2. Radnici srpske nacionalnosti, zbog priprema za odbranu lične i imovinske sigurnosti prekidaju obaveze na radnom mjestu.
3. Naređuje se povlačenje svih funkcionera, rukovodećih radnika i drugih radnika u organima uprave Skupštine opštine, kao i rukovodećih radnika i radnika Službe javne bezbjednosti srpske nacionalnosti.
4. Proglašava se opšta građanska neposlušnost protiv, od danas, za srpski narod nelegitimnih organa i njihovih odluka.
5. Naređuje se demobilizacija rezervnog sastava milicije srpske nacionalnosti i pozivaju svi njeni pripadnici da se ..... (*nečitko*) uključe u jedinice srpske teritorijalne odbrane.
6. Krizni štab poziva sve građane srpske nacionalnosti sposobne za odbranu da se stave na raspolaganje u odbranu srpskog nacionalnog bića.
7. Naređuje se aktiviranje ..... (*nečitko*) iz plana za vanredne prilike." (AIIZ, Inv. br. 03-2123/6, *Odluka o proglašenju vanrednog stanja za srpski narod na području Opštine Višegrad*, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine – Opštinski odbor Višegrad, br. 154/91, 23. 9. 1991).

[14] Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, 535; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 45.

Poslije formiranja tzv. srpskih autonomnih oblasti, Općinski odbor SDS-a Višegrad je 13. oktobra 1991. godine donio zaključak o pripajanju Višegrada tzv. Srpskim autonomnim oblastima Romaniji i Hercegovini. U tom zaključku se, pored ostalog, navodi sljedeće:

1. "Da se u narednom periodu, hitno i neizostavno, povede aktivnost na pripajanju oblasti koje su naseljene većinskim srpskim stanovništvom srpskim autonomnim oblastima Romaniji i Hercegovini.
2. Odluka iz prethodnog stava realizovaće se odmah u slučaju formiranja nezavisne države Bosne i Hercegovine, koja je protivna interesima srpskog naroda i koju srpski narod ne može prihvatiti, jer ga odvaja od njihove matice i čini ga nacionalnom manjinom.
3. Na ovim područjima srpski narod neće priznavati republičke propise, jer su protiv srpskog naroda, nego će poštovati jugoslovenske, savezne zakone."[15]

Prema navedenom zaključku, područje općine Višegrad koje se nalazilo na desnoj obali rijeke Drine "pripojili" su "SAO Hercegovini", a prostor na lijevoj obali rijeke Drine "pripojili" su "SAO Romaniji".[16]

Mjesto i uloga SDS-a u razgradnji države i okupaciji Višegrada

Da bi i kroz paradržavne političke institucije povezali tzv. srpske autonomne oblasti, poslanici Kluba SDS-a i Kluba SPO-a u Skupštini Bosne i Hercegovine, na odvojenoj sjednici od 24. oktobra 1991. godine, donijeli su Odluku o osnivanju tzv. Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.[17] Na istoj sjednici, usvojena je i odluka o raspisivanju plebiscita

[15] AIIZ, Inv. br. 03-2123/7, *Informacija o političko-bezbjednosnoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Srpska demokratska stranka – Opštinski odbor Višegrad, br. 194/91,13. 10. 1991.

[16] Ibrahim Kljun, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima* (Zenica: KDB "Preporod", Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, 1996), 244; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 45.

[17] AIIZ, Inv. br. 03-490/4, *Odluka o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, mr. Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine, 24. 10. 1991.

srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, radi potvrđivanja odluke o ostajanju u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Na plebiscitu je bilo postavljeno sljedeće pitanje: "Da li ste saglasni sa Odlukom Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, od 24.10.1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajina, Baranja i Zapadni Srem, te drugima koji se za taj ostanak izjasne?"[18]

Plebiscit je proveden 9. i 10. novembra 1991. godine. Da je donošenje odluke o raspisivanju, kao i kasnije provođenje plebiscita predstavljalo nelegalan i nelegitiman čin, potvrđuju i odredbe tada važećeg Ustava Bosne i Hercegovine. Naime, "prema tada važećem Ustavu Bosne i Hercegovine pravo raspisivanja referenduma ili plebiscita na teritoriji BiH bilo je u nadležnosti Skupštine SR BiH"[19], a nikako u nadležnosti paradržavne Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Evidentno je da je SDS općine Višegrad, još prije agresije i u vremenu funkcioniranja državnih organa vlasti nakon održanih prvih višestranačkih izbora, jasno dala do znanja da će raditi protivno zakonima SR Bosne i Hercegovine. Jednostrane odluke SDS-a u Višegradu, kao i u mnogim drugim mjestima širom Bosne i Hercegovine, jasan su dokaz namjernog paradržavnog i destruktivnog djelovanja i ponašanja. Jedan od motiva i ciljeva takvog djelovanja je bio razgradnja i rušenje Bosne i Hercegovine i stvaranje tzv. Velike Srbije. U tom kontekstu, posebno treba imati u vidu *Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u navrednim okolnostima*[20], koje je u Sarajevu izdao Glavni odbor

[18] Omer Ibrahimagić, *Politika secesije bosanskih Srba* (Gračanica: Monos, 2018), 23. "Na kraju svog zasjedanja 24. 10. 1991. godine Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donijela je Deklaraciju u kojoj obrazlaže razloge svoga konstituiranja. Prvo, da je postojeći ustavno-pravni poredak u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini uveliko narušen, drugo, da su ugrožena prava i bitni interesi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, treće, da dugo traje zavjera da se srpski narod, kao konstitutivni narod u Bosni i Hercegovini svede na nacionalnu manjinu, četvrto, srpski narod je poučen stradanjem i prijeti mu opasnost od novih i sličnih tragičnih događaja." Isto, 25.

[19] Isto, 23.

[20] "Uputstvo počinje sljedećim tačkama: 1. Zbog opravdane sumnje da određene snage uporno, temeljito i organizovano djeluju na nasilnom izvođenju Bosne i Hercegovine iz Jugoslavije, a time i srpskog naroda, donosi se ovo uputstvo kojim se razrađuju jedinstveni

SDS-a, 19. decembra 1991. godine. Suština navedenog Uputstva je bila osigurati formiranje kriznih štabova od strane opštinskih odbora SDS-a, te stvaranje "mreže koja će obuhvatiti sve Srbe u opštinama" (sazivanje

zadaci, mjere i druge aktivnosti koje će se sprovoditi u okviru nacionalne zajednice srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u cilju sprovođenja plebiscitarne odluke kojom se srpski narod u Bosni i Hercegovini opredijelio da živi u jedinstvenoj državi, kako u postojećim, tako i u svim uslovima i okolnostima koje mogu nastupiti imajući u vidu razvoj ukupne političke i bezbjednosne situacije. 2. Zadaci, mjere i druge aktivnosti utvrđene u ovom uputstvu preduzimaće se radi povećanja mobilnosti i spremnosti za odbranu interesa srpskog naroda. 3. Zadaci, mjere i druge aktivnosti iz ovog uputstva sprovode se na čitavoj teritoriji SR BiH, odnosno u svim opštinama na čijem području živi srpski narod, i to: - u cijelosti, u opštinama u kojima srpski narod predstavlja većinu (varijanta 'A') i - djelimično, u opštinama u kojima srpski narod nije u većini (varijanta 'B'). 4. Radi obezbjeđenja jedinstvenog i blagovremenog sprovođenja, utvrđivanje zadataka, mjera i drugih aktivnosti vrši se po varijantama 'A' i 'B', i to u dva stepena.

88. "Prvi stepen" Varijante A, koja se odnosi na opštine u kojima je srpski narod u većini, obuhvata sljedeća uputstva: Opštinski odbor SDS odmah će formirati krizni štab srpskog naroda u opštini u čiji sastav ulaze: - svi članovi sekretarijata opštinskog odbora SDS; - nosioci funkcija u opštini - kandidati SDS sledećih organa: predsjednik skupštine opštine ili predsjednik izvršnog odbora opštine; načelnik stanice javne bezbjednosti ili komandir stanice milicije; komandant ili načelnik opštinskog štaba teritorijalne odbrane; sekretar opštinskog štaba narodne odbrane ili drugi rukovodni radnik iz tog sekretarijata koji je kandidat SDS; - poslanici u Skupštini srpskog naroda BiH - članovi Glavnog odbora SDS BiH sa područja opštine.

89. U Uputstvu je naveden niz drugih mjera koje treba da se preduzmu na opštinskom nivou: Sazvati i proglasiti skupštinu srpskog naroda u opštini ... Izvršiti pripremne radnje za formiranje opštinskih državnih organa (izvršnog odbora, organa uprave, suda za prekršaje, stanica javne bezbjednosti, itd.) i pripremiti predloge kadrova za vršenje funkcija i poslova u tim organima. Pripremiti preuzimanje kadrova, objekata i opreme centara službi bezbjednosti i njihovo priključivanje novoformiranom organu za unutrašnje poslove u sjedištu centra ... Pojačati organizaciju vršenja fizičkog obezbjeđenja objekata od vitalnog značaja u opštini ... Izvršiti procjene potrebnog broja pripadnika aktivnog i rezervnog sastava milicije, jedinica TO, jedinica civilne zaštite i u skladu s tim izvršiti njihovu popunu i preduzeti sve druge potrebne radnje za njihovo aktiviranje u skladu sa razvojem situacije. Naredbu o aktiviranju ovih sastava donosi krizni štab u opštini ... Izvršiti pripreme (stvaranje organizacionih i drugih uslova) za: - ... popunu ratnih jedinica po razrezima JNA, kako ljudstvom, tako i materijalnim sredstvima i stokom iz popisa u skladu sa saveznim propisima, na principima pravednosti i čovječnosti srpskog naroda, uključujući služenje ličnim primjerom funkcionera SDS i drugih prvaka i ljudi od ugleda u redovima srpskog naroda; - zaštitu materijalnih sredstava od značaja za odbranu i otpor, kao i za život i rad stanovništva.

90. Najvažnije radnje koje treba preduzeti u drugom stepenu uključuju osnivanje državnih organa u opštini; mobilizaciju svih srpskih pripadnika policijskih snaga u saradnji sa

srpskih skupština općina, formiranje općinskih i izvršnih odbora, mobilizacija i potčinjavanje svih srpskih snaga milicije u saradnji sa komandom i štabom JNA, provođenje naredbe za mobilizaciju rezervnog sastava JNA i jedinica Teritorijalne odbrane, formiranje srpskih općina, ...).

Namjera destruktivnog djelovanja je iskazana i u dopisu Općinskog odbora SDS Višegrad upućenom Glavnom odboru SDS Bosne i Hercegovine, 2. marta 1992. godine. U tom dopisu stoji: "Stradanju Srpskog naroda je došao kraj. Zbog toga podržavamo sve akcije koje su usmjerene ka održavanju suvereniteta našeg naroda na sopstvenoj teritoriji. Gnusni i vandalski akt ubistva koje se dogodilo u Sarajevu samo su dokaz kakav nam status nude oni kojima je Turska majka. Srpski narod Srpske opštine Višegrad je spreman da da svoj puni doprinos našoj borbi za pravednu stvar."[21] Ovaj dopis, kao što se vidi, datira svega dan kasnije nakon

'komandama i štabovima JNA'; provođenje naređenja za mobilizaciju rezervnog sastava JNA i jedinica TO-a; preuzimanje kontrole nad javnim finansijama; i preuzimanje kadrova, objekata i opreme službi bezbjednosti.

91. Drugi stepen Varijante A obuhvata i sljedeće uputstvo: 'U preduzimanju svih ovih mjera voditi računa da se obezbijedi poštovanje nacionalnih i drugih prava pripadnika svih naroda i njihovo kasnije angažovanje u organima vlasti koje će osnovati Skupština srpskog naroda u opštini.'

92. Uputstva koja su dio prvog stepena Varijante B, koja se odnosi na opštine u kojoj Srbi ne predstavljaju većinu, suštinski su ista kao i uputstva za Varijantu A, uključujući i članstvo u kriznim štabovima. Jedina značajna razlika u prvom stepenu Varijante B sadržana je u uputstvu za postupak osnivanja državnih organa u opštini, u kojem se kaže: 'U organima vlasti obezbijediti proporcionalnu zastupljenost kadrova iz reda drugih naroda i narodnosti koji su izrazili lojalnost prema saveznoj državi Jugoslaviji.'

98. Pripreme za preuzimanje vlasti u opštinama uslijedile su odmah nakon objave Uputstva. Dana 21. decembra 1991. skupština bosanskih Srba imenovala je za koordinatora za rad vlada i izvršnih organa srpskih autonomnih oblasti Jovana Čizmovića, čiji je zadatak, između ostalog, bio provođenje Uputstva od 19. decembra. Usprkos tome što je situacija u svakoj opštini bila različita, više funkcionera SDS-a u Bosni i Hercegovini smatralo je da Uputstvo pruža smjernice u tim izvanrednim okolnostima.

99. Većina srpskih kriznih štabova osnovana je u prvim mjesecima 1992. Iznimka su krizni štabovi u Bratuncu i Bosanskom Petrovcu, koji su osnovani već u oktobru 1991., kao što je ranije rečeno, te krizni štabovi u Foči, Brčkom, Sokocu, Bosanskom Novom i ARK-u, koji su formirani tek u aprilu, odnosno maju 1992." ICTY, Haag, Predmet Krajišnik (IT-00-39-T), Presuda Pretresnog vijeća 27. septembar 2006. godine (pristup ostvaren 3. septembra 2021, https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf)

[21] AIIZ, Inv. br. 03-2123/9, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine – Opštinski

završenog Referenduma o državnoj suverenosti i teritorijalnoj cjelovitosti Republike Bosne i Hercegovine.[22]

SDS je na sve moguće načine pokušala spriječiti održavanje referenduma na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Stavove u vezi sa provođenjem referenduma, SDS je, putem dopisa od 19. februara 1992. godine, uputila svim općinskim i regionalnim odborima stranke u Bosni i Hercegovini. U tom dopisu, pored ostalog, stoji: "Obavezni ste da izradite plan aktivnosti, kako bi se onemogućile bilo kakve akcije organizovanja referenduma, a u smislu sprečavanja eventualnih manipulacija sa srpskim narodom. Svakom punoljetnom Srbinu treba objasniti ne samo da ne učestvuje na referendumu kao glasač, nego ni kao član opštinske ili druge komisije za njegovo sprovođenje. Našim kadrovima u opštinskim i drugim organima vlasti treba objasniti da nisu obavezni obezbijediti ni materijalna, ni bilo koja druga sredstva za provođenje referenduma, niti se angažovati u bilo kakvom radu."[23] I, pored ovako otvorenih, planski razrađenih i unaprijed pripremljenih akcija i naređenja na njegovom sprečavanju i onemogućavanju provođenja, referendum je uspješno proveden na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.

Zaoštravanje društveno-političke situacije u Višegradu pojačano je nakon što su početkom marta 1992. godine srpski političari počeli zagovarati podjelu milicije po nacionalnosti. Na njihovo traženje, srpski kadrovi "u drugoj polovini marta 1992. godine napuštaju Stanicu milicije

odbor Višegrad, br. 4/92, 2. 3. 1992.

[22] "Referednumsko pitanje je glasilo: 'Jeste li za suverenu i nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?', sa DA ili NE u odgovorima građana. Izjašnjavanje građana izvršeno je 29. februara i 1. marta 1992. godine. Na referendum je izašlo 64% građana upisanih u biračke spiskove. Za suverenost i nezavisnost Bosne i Hercegovine glasalo je 99% od ukupnog broja građana koji su izašli na referendum". Mirko Pejanović, *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine* (treće izdanje) (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2013), 91; Mirko Pejanović, *The State of Bosnia and Herzegovina and Democracy* (Sarajevo: IKD "University press" – Magistrat izdanja, 2017), 46.

[23] AIIZ, Inv. br. 03-2123/12, *Dostava stavova u vezi referenduma*, Izvršni odbor Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, br. 420-02/92, 19. 2. 1992.

i neometani, s naoružanjem, odlaze u pogranično selo Vardište"[24], gdje formiraju vojne formacije, zajedno sa dobrovoljcima koji su došli iz susjednih Srbije i Crne Gore. Dana "24. marta 1992., Skupština bosanskih Srba verifikovala je odluke brojnih opštinskih skupština o proglašenju novoformiranih srpskih opština"[25], među kojima je bila i općina Višegrad.

Početkom aprila, tačnije 6. aprila 1992. godine na grad Višegrad su ispaljene prve granate, prvo na selo Dobrun, a zatim i na grad Višegrad. "Minobacačke granate upućene s Panosa i Donje Lijeske padale su po cijelom gradu. Bilo je nekoliko ranjenih i mrtvih, zapaljene su i dvije kuće (jednu su vatrogasci ugasili). Najviše granata palo je u blizini Careve džamije, ona nije pogođena, ali je teže ranjen imam Sulejman ef. Haljević."[26]

Ovaj napad je izvršila "jedinica 37. (Užičkog) korpusa JNA, lokalnih paravojnih jedinica SDS-a i raznih paravojnih formacija iz Srbije i Crne Gore. Jači napad na Višegrad započeo je 11. aprila 1992. godine, iz svih vrsta oružja i granate su tada padale po cijelom gradu. Tim žestokim granatiranjem Višegrada i pucnjavom iz lakog oružja, preplašeno bošnjačko stanovništvo masovno je napustilo grad, bježeći za Goražde, a jedan manji broj dolinom Lima za Priboj i druga mjesta."[27]

Vojne formacije koje je formirala SDS, potpomognute sa JNA, su 14. aprila 1992. godine u potpunosti okupirale Višegrad i stavile ga pod svoju totalnu kontrolu.

Već 20. maja 1992. godine tzv. Predsjedništvo Srpske Republike Bosne i Hercegovine je donijelo Odluku o općoj mobilizaciji svih građana srpske nacionalnosti u tzv. Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini.

[24] Kljun, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, 246.

[25] ICTY, Haag, Predmet Karadžić (IT-95-5/18-T), Pred Pretresnim vijećem Javna redigovana verzija Presude 24. mart 2016. godine (pristup ostvaren 3. septembra 2021, https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/bcs/160324-presuda-1od4.pdf)

[26] Kljun, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, 246-247.

[27] Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005), 172; Mustafa Sućeska, *Krvava ćuprija na Drini* (Sarajevo: DES, 2001), 310; Kuka, *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu*, 47.

Temeljem te Odluke, Komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa, pukovnik Tomislav Šipčić, izdao je Naređenje o Općoj mobilizaciji vojske tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine kojim se, pored ostalog, traži, "stupanje u kontakt sa opštinskim i vojno-teritorijalnim organima na terenu za pružanje stručne i materijalne pomoći u procesu mobilizacije."[28] Već 10. juna 1992. godine, tzv. Predsjedništvo Srpske Republike Bosne i Hercegovine donosi *Odluku o obrazovanju ratnih povjereništava u opštinama za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja*[29].

Predsjednik Skupštine općine Višegrad i predsjednik Općinskog odbora SDS Višegrad, Branimir Savović, bio je neizostavan učesnik i govornik na proslavama slave tzv. Vojske Republike Srpske – Vidovdana. Tako je, primjerice, Programom obilježavanja Vidovdana i slave tzv. Vojske Republike Srpske[30], 21. juna 1993. godine predviđeno i obraćanje predsjednika Skupštine općine Višegrad.

Činjenica je da je SDS, kao politička organizacija srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, bila aktivan učesnik priprema za okupaciju Višegrada, kao i počinjenih zločina nad Bošnjacima. Ona je stvorila političku i društvenu klimu pozivanja na sukobe i bila začetnik formiranja srpskih vojnih formacija koje su, potpomognute JNA i brojnim dobrovoljcima i plaćenicima, izvršile okupaciju Višegrada i mnogih drugih gradova širom Republike Bosne i Hercegovine. Samim time, i direktno i indirektno je učestvovala u "etničkom čišćenju" grada Višegrada kroz počinjenje brojnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima u Višegradu, uključujući i zločin genocida.

[28] *Naređenje – Opšta mobilizacija vojske Srpske Republike BiH*, Komanda Sarajevsko-romanijskog korupusa, str. pov. br. 155-1, 21. 5. 1992. (dokument u posjedu autora)

[29] *Odluka o obrazovanju ratnih povjereništava u opštinama za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja*, Predsjedništvo Srpske Republike Bosne i Hercegovine, br. 01-33/92, 10. 6. 1992. (dokument u posjedu autora)

[30] *Program obilježavanja Vidovdana i slave Vojske Republike Srpske*, Komanda 2. Plpbr Višegrad, 21. 6. 1993. (dokument u posjedu autora)

Involviranost SDS-a u vojna dešavanja na području Višegrada i šire okolice, potvrđuju i zajedničke sjednice tzv. Ratnog predsjedništva općine Višegrad sa komandantima podrinjskih brigada u sastavu tzv. Vojske Republike Srpske. Odluku o imenovanju tzv. Ratnog predsjedništva općine Višegrad donio je lično Predsjednik Republike Srpske, zločinac Radovan Karadžić, dana 19. juna 1995. godine[31]. U tzv. Ratno predsjedništvo općine Višegrad imenovani su: Branimir Savović, predsjednik; Milan Mirković, član; Milan Ilić, član; Risto Perišić, član; Drago Gavrilović, član i Aleksandar Savić, član.

Tako je, primjerice, dana 1. septembra 1995. godine u Višegradu održana zajednička sjednica tzv. ratnih predsjedništava općina Višegrad i Goražde sa komandatnom 5. Plpbr Goražde. Jedina tačka dnevnog reda toga sastanka je bila posvećena "aktuelnoj vojnoj-političkoj situaciji u republici srpskoj i našim opštinama."[32] U informaciji sa održanog navedenog sastanka, pored ostalog, stoji: "... Ako su ove naše ocjene i procjene bar malo realne, mi bi se svi ozbiljno morali pozabaviti pitanjem Goražda, koje je jedino ostalo, tamna tačka Drinskog korpusa ... Ratna predsjedništva vam poručuju da ćemo jedinstveni do kraja učiniti sve da stavimo konačno pečat na svoju državu u kojoj će Drina biti srpska rijeka, a Goražde srpski grad. S vjerom u Boga do konačne pobjede."[33]

[31] *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 17/95, Odluka o imenovanju Ratnog predsedništva opštine Višegrad, br. 01-1166/95, 19. 6. 1995.

[32] *Informacija o održanom sastanku*, Republika Srpska, opština Višegrad, Ratno predsjedništvo, str. pov. br. 01-53/95, 2. 9. 1995. (dokument u posjedu autora)

[33] Isto. "Predstavnici SDS u Goraždu, vođeni velikodržavnim projektom, u skladu sa preporukama političkog rukovodstva Srbije 'da će područje 50 kilometara zapadno od rijeke Drine sve biti srpsko, čisto srpsko', preporukama Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 21. novembra 1991, te u skladu sa 'strateškim ciljevima', radili su sve na planiranju i pripremi terena za okupaciju Goražda ... SDS je ... radio na naoružavanju srpskog stanovništva i iseljavanju u srpska sela oko Goražda, te na taj način pripremio teren za artiljerijsko-snajpersko djelovanje koje će vrlo brzo uslijediti." Muamer Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015), 44, 46.

Zaključak

SDS Bosne i Hercegovine, od formiranja i početka djelovanja, bila je nosilac glavnih aktivnosti na razgradnji državno-pravnog poretka i institucionalne strukture Bosne i Hercegovine, u vremenu disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugolavije. Iz relevantne dokumentacijske građe SDS-a, vidljivo je da je ta stranka, koju je formirao i podržavao SPS i njen lider Slobodan Milošević, bila nosilac političkih, a nešto kasnije i vojnih aktivnosti. Cilj je bio implementirati velikosrpsku ideologiju i politiku, koja se ogledala u krilatici "Svi Srbi u jednoj državi". Sve te aktivnosti su bile planski i sistematski pripremane, organizirane i provođene na terenu, kroz sve općinske i regionalne odbore SDS-a u Bosni i Hercegovini. Zastupajući stanovište temeljeno na izričitom odbijanju ideje samostalnog razvoja državnosti Bosne i Hercegovine, bila je pokretač pripreme, planiranja, organiziranja i kasnijeg implementiranja u praksi velikosrpske ideje o stvaranju etnički čistih srpskih prostora na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. Vojne formacije, koje je otvoreno formirala i naoružavala, imale su svu pomoć i podršku Jugoslovenske narodne armije. Predstavljena studija slučaja aktivnosti i djelovanja SDS-a Višegrad, konkretan su indikator planskog, organiziranog i sistemskog djelovanja na stvaranju etnički čistih srpskih prostora na rijeci Drini. To posebno, imajući u vidu činjenicu da je Višegrad, pa i cijelo Podrinje, SDS označio kao strateški važan i značajan prostor za navodni "opstanak srpskog naroda". Obrađena tema je, svakako, reprezentativan uzorak za cjelokupno Podrinje[34]. Sramna i monstruozna politička i vojna uloga SDS-a u pripremi i okupaciji Višegrada, rezultirala je, u konačnici, počinjenjem brojnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad višegradskim Bošnjacima, uključujući i zločin genocida.

[34] Primjerice, "Srbe nije zanimala srednja Bosna, što su Hrvatima do kraja 1991. jasno stavili do znanja. Nije ih interesirala ni zapadna Hercegovina niti dolina Neretve sjevernije od Mostara." Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994*. (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019), 16.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo (AIIZ)
  – Inv. br. 03-2123/2, *Protest srpskog naroda Višegradskog kraja zbog nedemokratskog ponašanja opštinskog odbora SDS u Višegradu, prilikom predlaganja kandidata*. Srpski narod Višegrada, br. 101-173/90, 28. 12. 1990.
  – Inv. br. 03-2123/3, *Informacija*. Srpska demokratska stranka Višegrad – Izvršni odbor, br. 7/91, 5. 2. 1991.
  – Inv. br. 03-2123/4, *Prijedlog kandidata za radno mjesto komandira Službe javne bezbjednosti Višegrad*. Srpska demokratska stranka – Opštinski odbor Višegrad, br. 19-4/91, 16. 4. 1991.
  – Inv. br. 3-1082/6, *Zajedničko saopštenje*. Regionalni odbor SDS Stara Hercegovina - Foča, 3. 5. 1991.
  – Inv. br. 3-491/5, *Odluka o verifikaciji proglašenih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini*.
  – Inv. br. 03-2123/6, *Odluka o proglašenju vanrednog stanja za srpski narod na području Opštine Višegrad*. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine – Opštinski odbor Višegrad, br. 154/91, 23. 9. 1991.
  – Inv. br. 03-2123/7, Srpska demokratska stranka – Opštinski odbor Višegrad, br. 194/91, 13. 10. 1991.
  – Inv. br. 03-490/4, *Odluka o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. mr. Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine, 24. 10. 1991.
  – Inv. br. 03-2123/12, *Dostava stavova u vezi referenduma*. Izvršni odbor Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, br. 420-02/92, 19. 2. 1992.

– Inv. br. 03-2123/9, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine – Opštinski odbor Višegrad, br. 4/92, 2. 3. 1992.

Dokumenti u posjedu autora:

– *Informacija o održanom sastanku*, Republika Srpska, opština Višegrad, Ratno predsjedništvo, str. pov. br. 01-53/95, 2. 9. 1995.
– *Naređenje – Opšta mobilizacija vojske Srpske Republike BiH*, Komanda Sarajevsko-romanijskog korupusa, str. pov. br. 155-1, 21. 5. 1992.
– *Odluka o obrazovanju ratnih povjereništava u opštinama za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja*, Predsjedništvo Srpske Republike Bosne i Hercegovine, br. 01-33/92, 10. 6. 1992.
– *Program obilježavanja Vidovdana i slave Vojske Republike Srpske*, Komanda 2. Plpbr Višegrad, 21. 6. 1993.

Objavljeni izvori:

– *Službeni glasnik Republike Srpske*. Sarajevo, 1993, 1995.
– *Statistički bilten.* Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1991.

LITERATURA:

Knjige:

– Arnautović, Suad. *Izbori u Bosni i Hercegovini 1990. – analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.
– Čekić, Smail. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, 2004.
– Čekić, Smail. *Agresija nad Bosnom i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995.

– Džananović, Muamer. *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2015.
– Hećo, Faid. *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005.
– Ibrahimagić, Omer. *Politika secesije bosanskih Srba*. Gračanica: Monos, 2018.
– Kliko, Amir. *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019.
– Kljun, Ibrahim. *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*. Zenica: KDB "Preporod", Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Bošnjacima, 1996.
– Kuka, Ermin. *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019.
– Pejanović, Mirko. *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine* (treće izdanje). Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2013.
– Pejanović, Mirko. *The State of Bosnia and Herzegovina and Democracy*. Sarajevo: IKD "University press" – Magistrat izdanja, 2017.
– *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*. ur. Danica Fink Hafner i Mirko Pejanović. Sarajevo, Ljubljana: Promocult, 2006.
– Silber, Laura i Allan Little. *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani, 1996.
– Sućeska, Mustafa. *Krvava ćuprija na Drini*. Sarajevo: DES, 2001.

Sadržaji s www. (World Wide Web):

– United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Haag, Predmet Karadžić (IT-95-5/18-T), Pred Pretresnim vijećem Javna redigovana verzija Presude 24. mart 2016. godine, Tom I od IV (pristup ostvaren 3. septembra 2021, https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/bcs/160324-presuda-1od4.pdf)
– United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Haag, Predmet Krajišnik (IT-00-39-T), Presuda Pretresnog vijeća 27. septembar 2006. godine (pristup ostvaren 3. septembra 2021, https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf)

Summary

The Role of the Serbian Democratic Party in the Occupation of Višegrad in 1992 and the Commission of Crimes Against Bosniaks

Since its formation and beginning, the SDS of Bosnia and Herzegovina has been the bearer of the main activities on the disintegration of the state-legal order and institutional structure of Bosnia and Herzegovina, at the time of the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. From the relevant documentation of the SDS, it is evident that the party, formed and supported by the SPS and its leader Slobodan Milosevic, was the bearer of political, and somewhat later military activities. The goal was to implement the Greater Serbia ideology and policy, which was reflected in the slogan "All Serbs in one state". All these activities were planned and systematically prepared, organized, and implemented in the field, through all municipal and regional committees of the SDS in Bosnia and Herzegovina. Advocating a position based on the explicit rejection of the idea of independent development of the statehood of Bosnia and Herzegovina, it was the initiator of preparation, planning, organization and later implementation in practice of the Greater Serbia idea of creating ethnically clean Serbian territories in the Republic of Bosnia and Herzegovina. The military formations, which it openly formed and armed, had all the help and support of the Yugoslav People's Army. The presented case study of the activities and activities of the SDS Višegrad is a concrete indicator of planned, organized, and systemic activities on the creation of ethnically clean Serbian areas on the river Drina. This is especially having in mind the fact that Višegrad, as well as the entire Podrinje, has been marked by the SDS as a strategically significant area for the alleged "survival of the Serbian people". The processed topic is, of course, a representative sample for the entire Podrinje. The shameful and monstrous political and military role of the

SDS in the preparation and occupation of Višegrad ultimately resulted in the commission of numerous forms of crimes against humanity and international law against Višegrad Bosniaks, including the crime of genocide.

STRUČNI PRILOZI

UDK: 001.8:050 PRILOZI (497.6 Sarajevo) " 1965/2020 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.343
Stručni članak
Primljen: 19. 8. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Omer Merzić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
omer.merzic@gmail.com

Povodom 50. broja: bibliometrijska analiza časopisa *Prilozi* Instituta za historiju (br. 1-49)

Apstrakt: *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu je jedan od najdugovječnijih bosanskohercegovačkih naučnih časopisa koji je pokrenut prije 56 godina, odnosno, 1965. godine. Osim što je jedan od najstarijih naučnih časopisa, *Prilozi* su također jedna od prestižnijih historijskih publikacija. Shodno tome, odlučeno je da se izvrši bibliometrijska analiza dosadašnjih brojeva. Cilj ovog rada je bibliometrijski analizirati prvih 49 brojeva časopisa, a parametri koji su uzeti prilikom analize su: opseg svakog pojedinačnog broja, učestalost izlaženja, broj, opseg i vrsta radova, glavni urednici, redakcijski odbori i autori radova. Nažalost, nije bilo moguće sprovesti jedan parametar koji je također važan prilikom bibliometrijske analize, a to je citiranost *Priloga* u drugim časopisima. Razlog tome je nedovoljno razvijena infrastruktura za takav poduhvat, pa je primarni fokus bio uperen prema bibliografskim elementima časopisa. Bez obzira na te nedostatke u ovom radu su predstavljeni razvoj i promjene kroz koje je časopis *Prilozi* prošao od svoga začetka pa do danas.

Ključne riječi: *Prilozi*, časopis, bibliometrijska analiza, Institut za historiju, historija

Abstract: *Prilozi* of the Institute of History of the University of Sarajevo is one of the longest-running scientific journals in Bosnia and Herzegovina, which was launched 56 years ago, in 1965. Apart from being one of the oldest scientific journals, *Prilozi* are also one of the most prestigious historical publications. Accordingly, it was decided to perform a bibliometric analysis of all the previous issues. The aim of this paper is to perform a bibliometric analysis of the first 49 issues of the journal, and the parameters taken during the analysis are: the scope of each individual issue, frequency of publication, number, scope and type of papers, editors-in-chief, editorial boards, and authors. Unfortunately, it was not possible to implement one parameter that is also important in bibliometric analysis, and that is the citation of the *Prilozi* in other journals. The reason for this is the insufficiently developed infrastructure for such an endeavor. Therefore, the primary focus was on the bibliographic elements of the journal. Regardless of these shortcomings, this paper presents the development and changes through which the journal *Prilozi* has been from its inception until today.

Keywords: *Prilozi*, journal, bibliometric analysis, Institute of History, history

Jedan od primarnih elemenata za razvoj nauke je konstantno razmjenjivanje informacija i saznanja. Ova komunikacija je zaslužna za širenje novih znanstvenih otkrića, te ona može biti neformalna i privatna, ali je češća komunikacija ostvarena na formalan način i javno. Odnosno, nova otkrića se prezentuju akademskoj sredini, ali i široj javnosti, putem naučnih publikacija, kao što su monografije, knjige, zbornici radova, naučnih časopisa, ali i putem okruglih stolova, konferencija i seminara. Od ovih medija najzastupljeniji oblik pomoću kojeg je moguće prezentirati nova saznanja je naučni časopis. Razlog zbog čega je takva situacija leži u tome što većina izlaganja sa naučnih skupova, seminara, konferencija, i slično se objavljuju ili u zasebnim zbornicima radova ili posebnim brojevima određenih naučnih časopisa. Osim toga, proces publikacije knjiga i monografija je mnogo složeniji i skuplji način publikovanja za pojedinca u

poređenju sa objavljivanjem pojedinačnih radova u naučnim časopisima.[1] Razlika se također nalazi u obimu monografija i knjiga u poređenju s naučnim časopisima, odnosno, pojedinačnim radovima. U slučaju monografija i knjiga obim varira, ali rijetko kada ova dva medija imaju manje od stotinu stranica. S druge strane, pojedinačni radovi u naučnim časopisima ili radovi u zbornicima su mnogo manjeg obima i relativno je manje vremana potrebno uložiti u publikaciju radova, nego knjiga. Također, u pojedinim naukama promjene dolaze mnogo brže, te proces izdavanja knjiga nije u mogućnosti da sustigne razvoj nauke.[2] Osim toga, naučni časopisi češće citiraju i upotrebljavaju noviju literaturu koja je fokusirana na uske teme pa time dolazi do učestalijeg citiranja novijih radova.[3] Te činjenice utiču na istraživače, posebno one koji, naučne institucije u kojoj su uposleni uslovljavaju da konstantno publikuju svoja nova istraživanja, ako žele da zadrže svoje uposlenje. Ovaj proces je u akademskim krugovima nazvan *publish or perish* i za rezultat ima to da istraživači obavljuju mnogo više radova u odnosu na monografije i knjige.[4]

Sve ovo čini medije, kao što su knjige i monografije, rjeđim elementima u akademskoj komunikaciji u odnosu na časopise.[5] S obzirom na pojedine poteškoće s kojima se autor susreće prilikom objavljivanja monografija i knjiga, većina istraživača objavljuje svoja otkrića u naučnim

[1] Mark Ware i Michael Mabe, *The STM report: An overview of scientific and scholarly journal publishing* (Hague: International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers, 2015), 12-16. (pristup ostvaren 16. augusta 2021, https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=scholcom)

[2] Beth Luey, *Handbook for academic authors* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 132.

[3] Yuzhuo Wang i Chengzhi Zhang, "Examining similarities and differences of citation patterns between monographs and papers: a case in biology and computer science", *Information Discovery and Delivery* 47 (2019): 229-241.

[4] Mark De Rond i Alan N. Miller, "Publish or perish: bane or boon of academic life?", *Journal of management inquiry* 14, br. 4 (2005): 321-329.

[5] Dok ne postoji tačan broj knjiga, procjenjuje se da godišnje bude objavljeno preko milion članaka, te da je taj broj mnogo veći od broja knjiga. John P. A Ioannidis i dr., "Estimates of the continuously publishing core in the scientific workforce", *PloS one* 9.7 (2014): e101698. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www. ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4090124/)

časopisima, zbog pragmatičnih razloga kao što je brzina publikovanja radova, šira dostupnost, manje organizacijskih problema s njihove strane, sigurnost u redovnu publikaciju, ali i nepostojanje ekonomskih prepreka s kojima se autori često susreću prilikom izdavanja knjiga.

Prvi naučni časopisi u svijetu su počeli izlaziti prije malo više od 350 godina u Francuskoj,[6] dok je prvi naučni časopis u Bosni i Hercegovini *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine osnovan 1889. godine, odnosno godinu dana nakon što je muzej započeo sa radom.[7] Danas u Bosni i Hercegovini postoje mnogi naučni časopisi, a jedan od časopisa je *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu koji će dobiti svoj jubilarni 50. broj. Relativno je mnogo radova, ali i knjiga napisano o Institutu i *Prilozima,* ali ne sasvim dovoljno. Prije je postojao ustaljeni običaj da časopisi u određenim vremenskim intervalima od deset ili više godina objavljuju bibliografije svojih časopisa i da na taj način predoče svoje dotadašnje publicističke aktivnosti. Ovaj princip rada je bio zastupljen i u *Prilozima*, ali je u posljednje vrijeme ta praksa napuštena.[8] Posljednja publikacija ovakvog tipa je nastala 2000. godine, kada je objavljena knjiga Budimira Miličića, te nakon nje nije došlo do novih radova ovog karaktera.[9] Jedino je ova tema djelimično obrađena u sklopu bibliografskih i *In memoriam* članaka, objavljenih u *Prilozima*, ali i u drugim sličnim časopisima. Naravno, ti su radovi veoma rijetki i bili su posvećeni samo pojedinim saradnicima Instituta, te nisu sadržavali samo njihove radove objavljene u *Prilozima,* već njihovo kompletno stvaralaštvo.[10]

[6] Alan Singleton, "The first scientific journal", *Learned Publishing* 27, (2014): 2-4. (pristup ostvaren 16. augusta 2021, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1087/20140101)

[7] Almaz Dautbegović, "Stogodišnjica izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", *Informatica museologica* 20, br. 1-2 (1989): 90-91.

[8] Budimir Miličić, "Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1978", *Prilozi*, br. 14-15 (1978): 471-575; Тихомир Кларић, "Библиографија 'Прилога' Института за историју у Сарајеву (1965-1982, I-XVIII, 1-19)", *Прилози*, br. 20 (1984): 243-308.

[9] Budimir Miličić, *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2000).

[10] "Библиографија радова Недима Шарца", *Прилози,* br. 22 (1986): 365-377; "Bibliografija radova Nusreta Šehića", *Prilozi*, br. 23 (1987): 273-279.

Ovaj rad nema funkciju da predstavi neuvrštenu bibliografiju *Priloga* u periodu od dvadeset godina, to bi trebala biti tema nekog drugog rada. Tema ovog rada je bibliometrijska analiza prvih 49 brojeva *Priloga,* s fokusom na bibliografske elemente bibliometrijske analize. Prema definiciji bibliometrija je "statistička analiza knjiga, članaka i drugih publikacija"[11] i "upotreba statističkih metoda u svrhu istraživanja bibliografskih podataka"[12]. Prvobitno je bibliometrija bila primarno fokusirana na bibliografsku analizu, ali se s razvojem tehnologije njen fokus razgranao, te je došlo do potrebe za specijalizovanim poddisciplinama ove nauke.[13] Ovaj rad se neće baviti poddisciplinama kao što su scientometrija ni altmetrija. Scientometrijska analiza se definira kao "kvantitativna studija nauke, komunikacije u nauci i naučne politike"[14] i primarno je fokusirana na analiziranje časopisa na osnovu broja citiranja u različitim drugim naučnim publikacijama.[15] Dok se, s druge strane, altmetrijskom analizom pokušavaju analizirati naučni radovi i njihov uticaj, ne samo preko tradicionalnih metoda posmatranja citiranosti već i pomoću nestandardnih elemenata kao što je praćenje različitih društvenih mreža i akademskih softverskih pomagala kao što je Mendeley, Zotero, Citavi, EndNote, i slično.[16] Cilj ovoga praćenja je uticaj radova na širi krug ljudi koji nisu striktno povezani s naukom.

Nažalost, u Bosni i Hercegovini, a ni šire u regionu, do danas ne postoji sveobuhvatna baza podataka, niti neki drugi sistem, koji bi mogao omogućiti realizaciju ovog istraživanja. Shodno tome ovaj rad, kao i neki slični

[11] "Bibliometrics", OECD Frascati Manual i Oxford Dictionaries (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=198)

[12] "Bibliometrics", Merriam-Webster (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www.merriam-webster.com/dictionary/bibliometrics)

[13] José M. Merigó i Jian-Bo Yang, "A bibliometric analysis of operations research and management science", *Omega 73* (2017): 37-48.

[14] David J. Hess, *Science studies: An advanced introduction* (NYU press, 1997), 97.

[15] Loet Leydesdorff i Staša Milojević, "Scientometrics", *arXiv preprint arXiv: 1208.4566* (2012) (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1208/1208.4566.pdf)

[16] Marijana Briški, "Altmetrija–novi pokazatelj utjecaja znanstvene djelatnosti", *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 57, br. 4 (2014): 189-198.

njemu,[17] su ograničeni u pružanju kompletne bibliometrijske analize prema sadašnjim standardima. Uspostava takve jedne baze bi trebala biti od krucijalne važnosti, ne samo za akademsku zajednicu već i za državu. S uspostavom takve baze ili adekvatne reorganizacije postojećih, olakšan bi bio proces praćenja citiranosti radova, a samim time bi mogli pratiti i uticaj pojedinih radova i autora. Ovakva baza bi bila značajna i u tome što bi bilo moguće implementirati antiplagijatske softvere, čime bi se dodatno poboljšala situacija u kojoj se nalazi akademska zajednica. Naravno, do sada je relativno bilo uloženo truda da se praksi plagiranja stane u kraj. Tako je Univerzitet u Sarajevu 2018. godine započeo sa korištenjem softvera za detekciju plagijarizma.[18] Ipak, trenutno postoje mnogi problemi koji ne omogućavaju da ovaj softver funkcionira upotpunosti kako treba. Prvi problem je takozvani "translated plagiarism" ili prevedeni plagijat, koji softver ne može prepoznati, jer plagirani tekst će biti samo prijevod, te algoritmi na kojima se zasniva rad softvera neće moći detektovati taj rad kao plagijat.[19] Dok, s druge strane, postoji problem neadekvatnih baza podataka na osnovu kojih softver sprovodi svoja istraživanja. Pod neadekvatnim bazama se misli na starije knjige i radove koji nisu digitalizirani, a samim time ni uvršteni u baze koje softver koristi da pronađe plagijate. Stoga, softver nije u stanju da detektuje eventualno plagiranje.[20]

[17] Andrea Zabjan Bogut i Tamara Krajna, "Trideset godina časopisa Polimeri: bibliometrijske značajke kategoriziranih radova", *Polimeri: časopis za plastiku i gumu* 32, br. 2 (2011): 69-75; Dravka Jelaska Marijan, "Pedeset godina Časopisa za suvremenu povijest: bibliometrijska analiza (1969. – 2018.)", *Časopis za suvremenu povijest* 51, br. 1 (2019): 59-94; Goranka Mitrović i Kristina Romić, "Bibliometrijska analiza časopisa 'Sigurnost' od 2005. do 2015. godine", *Sigurnost: časopis za sigurnost u radnoj i životnoj okolini* 60, br. 1, (2018): 25-35.

[18] "Pravilnik o načinu korištenja softvera za detekciju plagijarizma Univerziteta u Sarajevu", Univerzitet u Sarajevu (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/202003/Pravilnik%20o%20na%C4%8Dinu%20kori%C5%A1tenja%20softvera%20 za%20detekciju%20plagijarizma%20Univerziteta%20u%20Sarajevu%20(pre%C4%8Di%- C5%A1%C4%87eni%20tekst).pdf)

[19] Hermann A. Maurer i dr., "Plagiarism-A survey." *Journal of Universal Computer Science* 12 br. 8 (2006): 1050-1084.

[20] Ciprian Vlad i dr., "Limitations of Anti-Plagiarism Software", *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VII: Social Sciences and Law* 12, br. 2 (2019): 55-62.

Zbog ovih, ali i drugih razloga, Institut je napravio skromni iskorak, te su svi brojevi *Priloga* digitalizirani i objavljeni na internetu. Tako je omogućen lakši pristup časopisu i time Institut prati mnogobrojne druge institucije koje se zalažu za *open access* i veću pristupačnost objavljenim radovima za širu javnost, kao i za samostalne istraživače, ali i slabo finansirane istraživače koji dolaze iz manje razvijenih država i sredina.[21] Osim toga *open access* časopisi, u poslijednje vrijeme su doživjeli veliku ekspanziju, te trenutno broj časopisa koji su *open access,* ali i autora koji objavljuju radove u ovim časopisima, konstantno raste.[22] Sama činjenica da je Institut objavio sve brojeve *Priloga,* također je olakšala bibliometrijsku analizu ovog časopisa.

Prvi broj *Prilga* objavljen je 1965. godine u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, da bi nakon 9. broja, odnosno 1973. godine, izdavač *Priloga* promijenio naziv u Institut za istoriju Sarajevo.[23] Naredna promjena naziva tek je došla 2016. godine u 45. broju priloga. Iako je izdavač priloga relativno često mijenjao naziv, to nije slučaj sa časopisom, te su *Prilozi* od svoga prvog do 50. broja zadržali izvorni naziv. Ipak, u svojoj dugoj historiji *Prilozi* su doživjeli druge promjene koje su bile vezane za promjene u Institutu za historiju.

Tako su u periodu od 1965. do 1973. godine, dok je Institut za historiju bio Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta, glavne teme radova objavljenih u *Prilozima* bile skoro pa isključivo vezane za nastanak i razvitak radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, narodnooslobodilački

[21] Peter Suber, *Open access* (Cambridge, London: MA, MIT Press, 2012), 1-29.

[22] Heather Piwowar, i dr., "The state of OA: a large-scale analysis of the prevalence and impact of Open Access articles", *PeerJ* 6 (2018): e4375. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://peerj.com/articles/4375/); Mikael Laakso i dr., "The development of open access journal publishing from 1993 to 2009", *PloS one* 6.6, (2011): e20961. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, The Development of Open Access Journal Publishing from 1993 to 2009 (plos.org))

[23] Institut za historiju osnovan je 17. jula 1958. godine kao Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta s ciljem da on "prikuplja, sređuje i obrađuje građu za istoriju radničkog pokreta, narodne revolucije i socijalističke izgradnje, organizuje i podstiče njeno naučno izučavanje, objavljuje rezultate svog naučnog rada i sarađuje sa srodnim ustanovama i organizacijama". Husnija Kamberović i dr., *Pola stoljeća Instituta za istoriju* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 8.

pokret i narodnooslobodilački rat, te period izgradnje socijalističkog društva.[24] Izuzeci ovom pravilu su bili radovi koji su obrađivali različite oblasti od ekonomsko- političkih do kulturno-društvenih tema, koje "po svojoj obradi predstavljaju doprinos istorijskoj nauci". Osim toga, *Prilozi* su sadržavali i izvornu građu najčešće u obliku memoara i privatne arhivske građe učesnika u narodnooslobodilačkom ratu.

Taj pristup se mijenja početkom 1973. godine, kada dolazi do restrukturiranja tadašnjeg Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta koji postaje Institut za istoriju, te time Institut prestaje biti institucija čiji je primarni cilj istraživanje moderne historije, konkretno historije radničkog pokreta, nego prerasta u istraživačku instituciju, čiji je cilj istraživanje cjelokupne historije s posebnim fokusom na historiju Bosne i Hercegovine. Ova reorganizacija unutar samog Instituta je imala svoj uticaj na *Priloge,* koji nakon promjene prestaje sadržavati isključivo radove vezane za historiju radničkog pokreta, već se tematika novih radova širi sa širenjem istraživačkih interesa Instituta.[25]

Kao što je navadeno u sažetku rada, neki od faktora koji predstavljaju važan element svakog časopisa su: glavni urednici i redakcijski odbor, obim i učestalost izlaženja, broj radova, vrste radova, te njihov obim i autori. Ovdje će prvenstveno biti govora o glavnim urednicima i redakcijskim odborima *Priloga* kroz historiju. Nakon toga će biti obrađen obim i učestalost izlaženja *časopisa,* da bi na kraju pažnja bila posvećena broju, vrsti, obimu i autorima pojedinačnih članaka *Priloga.*

Glavni urednici i redakcijski odbor *Priloga*

Što se tiče glavnih urednika *Priloga* do sada ih je bilo ukupno 12 i najčešće su direktori Instituta bili i glavni urednici. Prvi glavni urednik je bio Enver Redžić, koji je tu funkciju obnašao od 1. do 7. broja. Dok je bio urednik, ujedno je bio i direktor Instituta. Poslije njega na mjesto

[24] "Riječ redakcije", *Prilozi,* br. 1 (1965): 5.

[25] Kamberović i dr., Pola stoljeća, 17-30.

direktora, a ujedno i na mjesto glavnog urednika, došao je Nikola Babić koji je tu funkciju obnašao naredna tri broja, to jeste od 8. do 10. broja. Iako je Nikola Babić bio direktor tokom izlaženja duplog broja 11-12, glavni urednik je bio Dževad Juzbašić, koji je u naredna dva broja također bio glavni urednik. Nakon njega glavni urednik postaje Nusret Šehić, koji je bio glavni urednik od 16. do 19. broja *Priloga*. Naredni glavni urednik je bio Ibrahim Karabegović, koji je ujedno bio i tadašnji direktor. On je bio urednik od 20. do 22. broja. Njega je na obje pozicije naslijedio Iljas Hadžibegović, koje je bio tri godine na tim funkcijama, ali su za vrijeme njegovog mandata objavljena četiri broja, odnosno dva samostalna broja i jedan dupli broj *Priloga*. Nakon Iljasa Hadžibegovića, došao je na pozicije direktora i glavnog urednika Boris Nilević i on je bio urednik samo 27. broja *Priloga*. Isti je takav slučaj bio i s njegovim nasljednikom Tomislavom Išekom, koji je bio urednik 28. broja. Nakon njega, po drugi put direktor Instituta i urednik postaje Ibrahim Karabegović, koji biva urednik od 29. do 31. broja. Narednih 13 brojeva glavni urednik je bio Husnija Kamberović, koji je također u tom periodu obnašao funkciju direktora. Nakon njega na obje pozicije dolazi Senija Milišić, koja je bila urednica 45. i 46. broja *Priloga*. Nakon nje samo na mjesto glavne urednice Hana Younis, koja je bila urednica 47. broja, da bi glavna urednica 48. i 49. broja bila Sonja Dujmović. Istaknuta je činjenica da je postojala određena simbioza pozicije direktora Instituta i glavnog urednika, jer upravo u periodima tranzicije kada je odlazio stari direktor, odnosno glavni urednik i dolazio novi, možemo uočiti određenu fluktuaciju u obimu *Priloga*.

Tako su posljednja tri *Priloga* kojima je Enver Redžić bio glavni urednik, bila znatno manja od ostalih i to po nekoliko stotina stranica. Slično je bilo i s brojevima čiji je urednik bio Dževad Juzbašić. On je bio urednik tri godine, ali je ujedno bio urednik od 11. do 15. broja, to jeste bio je urednik dva dupla broja *Priloga*. Slična je situacija i s posljednja dva broja kojima je urednik bio Husnija Kamberović. Ova dva broja su jedina dva koja nisu imala preko 300 stranica.

Husnija Kamberović	13	Nusret Šehić	4	Iljas Hadžibegović	3	Boris Nilević	1
Enver Redžić	7	Nikola Babić	3	Senija Milišić	2	Tomislav Išek	1
Ibrahim Karabegović	6	Dževad Juzbašić	3	Sonja Dujmović	2	Hana Younis	1

Tabela 1. Glavni urednici časopisa *Prilozi*

Što se tiče redakcijskog odbora časopisa *Prilozi,* njegovo postojanje se može podijeliti na dva perioda. Prvi period je od 1. broja do 29. broja *Priloga,* a drugi period je nakon 29. broja. Razlog ove podjele leži u tome što je do 29. broja *Priloga* redakcijski odbor skoro isključivo bio sačinjen od uposlenika Instituta i veličina odbora je varirala između pet i sedam članova. S druge strane, od 29. broja redakcijski odbor sadrži i historičare iz drugih bosanskohercegovačkih institucija, najviše sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, ali odbor sadrži i inostrane historičare. Osim toga, veličina odbora je također povećana, te ona varira između osam i 12 članova u zavisnosti od broja.

Ukupno je bilo 60 članova redakcijskg odbora, a najviše puta su u njemu bili Dževad Juzbašić i Tomislav Išek. Oni su bili zasebno članovi redakcijskog odbora u 21 navrat. Osim njih, još osam historičara su bili članovi odbora u više od 10 navrata. Oni su Ibrahim Karabegović i Robert J. Donia koji su bili po 16 puta u odboru, Nusret Šehić koji je bio 14 puta, Rasim Hurem i Vera Katz su bili 13, odnosno, 12 puta u odboru. Također su Zdravko Antonić, Ahmed Hadžirović i Nikola Babić bili po 10 puta u redakcijskom odboru. Osim toga, 2 historičara su bili 9 puta u odboru, 6 ih je bilo 8 puta, 3 je bilo po 7 i po 6 puta, dok je 4 bilo 5 puta u odboru. Također je 8 historičara bilo 4 puta, odnosno, po 3 puta, a najviše historičara je bilo 2 puta, njih 12 je bilo u redakcijskom odboru 2 puta. U jednom navratu u odboru bila su četiri historičara. Što se tiče stranih članova odbora oni su Jasna Turkalj, Hannes Grandits, Zdenko Radelić, Vera Kržišnik-Bukić, Mirko Valentić, Hrvoje Klasić,

Marko Attila Hoare, Gjorgi Čakarjanevski, Hatidže Oruç, Filip Šimetin Šegvić, Mitsutoshi Inaba, Robert J. Donia i Radmila Radić.[26]

Dževad Juzbašić	21	Milan Vasić	7	Milorad Ekmečić	3
Tomislav Išek	21	Marko Šunjić	6	Moni Finci	3
Ibrahim Karabegović	16	Mirko Valentić	6	Nedim Šarac	3
Robert J. Donia	16	Zoran Janjatović	6	Pavao Anđelić	3
Nusret Šehić	14	Dragana Kujović	5	Adnan Jahić	2
Rasim Hurem	13	Fahd Kasumović	5	Boris Nilević	2
Vera Katz (Kac)	12	Hrvoje Klasić	5	Dženan Dautović	2
Zdravko Antonić	10	Marko Attila Hoare	5	Enes Dedić	2
Ahmed Hadžirović	10	Desanka Kovačević-Kojić	4	Filip Šimetin Šegvić	2
Nikola Babić	10	Drago Borovčanin	4	Mitsutoshi Inaba	2
Enes Pelidija	9	Edin Radušić	4	Muhamed Nametak	2
Dubravko Lovrenović	9	Esad Kurtović	4	Nedim Rabić	2
Amir Duranović	8	Gjorgi Čakarjanevski	4	Radmila Radić	2
Behija Zlatar	8	Ibrahim Kemura	4	Safet Bandžović	2
Hannes Grandits	8	Jasna Turkalj	4	Salmedin Mesihović	2
Mustafa Imamović	8	Rafael Brčić	4	Sonja Dujmović	2
Zdenko Radelić	8	Adem Handžić	3	Elmedina Duranović	1
Vera Kržišnik-Bukić	8	Hamdija Ćemerlić	3	Sedad Bešlija	1
Avdo Sućeska	7	Hatidže Oruç	3	Zijad Šehić	1
Enver Redžić	7	Iljas Hadžibegović	3	Enes S. Omerović	1

Tabela 2. Članovi redakcijskog odbora časopisa Prilozi

[26] U ovaj spisak nisu uvršteni članovi odbora iz drugih saveznih republika za vrijeme Jugoslavije.

Broj 1	Hamdija Čemerlić	Milorad Ekmečić	Moni Finci	Rasim Hurem	Enver Redžić							
Broj 2	Hamdija Čemerlić	Milorad Ekmečić	Moni Finci	Rasim Hurem	Enver Redžić							
Broj 3	Hamdija Ćemerlić	Milorad Ekmečić	Moni Finci	Rasim Hurem	Enver Redžić							
Broj 4	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Rasim Hurem	Enver Redžić	Nusret Šehić							
Broj 5	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Rasim Hurem	Enver Redžić	Nusret Šehić							
Broj 6	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Rasim Hurem	Enver Redžić	Nusret Šehić							
Broj 7	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Rasim Hurem	Enver Redžić	Nusret Šehić							
Broj 8	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Rasim Hurem	Nusret Šehić							
Broj 9	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Rasim Hurem	Nusret Šehić							
Broj 10	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Rasim Hurem	Nusret Šehić							
Broj 11 i 12	Pavo Anđelić	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Adem Handžić	Dževad Juzbašić						
Broj 13	Pavo Anđelić	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Adem Handžić	Dževad Juzbašić						
Broj 14 i 15	Pavo Anđelić	Zdravko Antonić	Nikola Babić	Ahmed Hadžirović	Adem Handžić	Dževad Juzbašić						

Broj 16	Drago Borovčanin	Rafael Brčić	Ahmed Hadžirović	Ibrahim Karabegović	Desanka Kovačević-Kojić	Nusret Šehić	Milan Vasić						
Broj 17	Drago Borovčanin	Rafael Brčić	Ahmed Hadžirović	Ibrahim Karabegović	Desanka Kovačević-Kojić	Nusret Šehić	Milan Vasić						
Broj 18	Drago Borovčanin	Rafael Brčić	Ahmed Hadžirović	Ibrahim Karabegović	Desanka Kovačević-Kojić	Nusret Šehić	Milan Vasić						
Broj 19	Drago Borovčanin	Rafael Brčić	Ahmed Hadžirović	Ibrahim Karabegović	Desanka Kovačević-Kojić	Nusret Šehić	Milan Vasić						
Broj 20	Tomislav Išek	Ibrahim Karabegović	Avdo Sućeska	Nedim Šarić	Marko Šunjić								
Broj 21	Tomislav Išek	Ibrahim Karabegović	Avdo Sućeska	Nedim Šarac	Marko Šunjić								
Broj 22	Tomislav Išek	Ibrahim Karabegović	Avdo Sućeska	Nedim Šarac	Marko Šunjić								
Broj 23	Rasim Hurem	Vera Kac	Iljas Hadžibegović	Nusret Šehić	Marko Šunjić	Milan Vasić							
Broj 24	Rasim Hurem	Vera Kac	Nusret Šehić	Marko Šunjić	Milan Vasić	Iljas Hadžibegović							

Broj 25 i 26	Rasim Hurem	Vera Kac	Nusret Šehić	Marko Šunjić	Milan Vasić	Iljas Hadžibegović						
Broj 27	Boris Nilević	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Avdo Sućeska							
Broj 28	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Vera Katz	Ibrahim Kemura	Dubravko Lovrenović	Boris Nilević	Enes Pelidija	Avdo Sućeska				
Broj 29	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Ibrahim Kemura	Vera Bukić-Kržišnik	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Avdo Sućeska	Mirko Valentić	
Broj 30	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Ibrahim Kemura	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Avdo Sućeska			
Broj 31	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Ibrahim Kemura	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija				
Broj 32	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Vera Kržišnik-Bukić	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Mirko Valentić			
Broj 33	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Vera Kržišnik-Bukić	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Mirko Valentić			
Broj 34	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Vera Kržišnik-Bukić	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Mirko Valentić			

Broj 35	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Vera Kržišnik-Bukić	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Mirko Valentić			
Broj 36	Robert J. Donia	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Ibrahim Karabegović	Vera Katz	Vera Kržišnik-Bukić	Dubravko Lovrenović	Enes Pelidija	Mirko Valentić			
Broj 37	Robert J. Donia	Amir Duranović	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Esad Kurtović	Zdenko Radelić	Behija Zlatar				
Broj 38	Robert J. Donia	Amir Duranović	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Dževad Juzbašić	Esad Kurtović	Zdenko Radelić	Behija Zlatar				
Broj 39	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Esad Kurtović	Zdenko Radelić	Behija Zlatar		
Broj 40	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Esad Kurtović	Zdenko Radelić	Behija Zlatar		
Broj 41	Gjorgi Čakarjanevski	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Zdenko Radelić	Edin Radušić	Jasna Turkalj	Behija Zlatar
Broj 42	Gjorgi Čakarjanevski	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Zdenko Radelić	Edin Radušić	Jasna Turkalj	Behija Zlatar
Broj 43	Gjorgi Čakarjanevski	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Zdenko Radelić	Edin Radušić	Jasna Turkalj	Behija Zlatar
Broj 44	Gjorgi Čakarjanevski	Robert J. Donia	Amir Duranović	Hannes Grandits	Mustafa Imamović	Tomislav Išek	Zoran Janjatović	Dževad Juzbašić	Zdenko Radelić	Edin Radušić	Jasna Turkalj	Behija Zlatar

Broj 45	Safet Bandžović	Sonja Dujmović	Fahd Kasumović	Muhamed Nametak	Hrvoje Klasić	Dragana Kujović	Vera Kržišnik Bukić	Hatidže Oruç	Marko Atilla Hoare	Enes Dedić		
Broj 46	Safet Bandžović	Sonja Dujmović	Fahd Kasumović	Muhamed Nametak	Hrvoje Klasić	Dragana Kujović	Vera Kržišnik Bukić	Hatidže Oruç	Marko Atilla Hoare	Enes Dedić		
Broj 47	Zijad Šehić	Fahd Kasumović	Elmedina Duranović	Sedad Bešlija	Enes S. Omerović	Marko Atilla Hoare	Hatidže Oruç	Hrvoje Klasić	Dragana Kujović			
Broj 48	Dženan Dautović	Hannes Grandits	Attila Marko Hoare	Mitsutoshi Inaba	Adnan Jahić	Fahd Kasumović	Hrvoje Klasić	Dragana Kujović	Salmedin Mesihović	Nedim Rabić	Radmila Radić	Filip Šimetin Šegvić
Broj 49	Dženan Dautović	Hannes Grandits	Attila Marko Hoare	Mitsutoshi Inaba	Adnan Jahić	Fahd Kasumović	Hrvoje Klasić	Dragana Kujović	Salmedin Mesihović	Nedim Rabić	Radmila Radić	Filip Šimetin Šegvić

Tabela br. 3 Članovi redakcijskog odbora prema brojevima

Obim i učestalost izlaženja *Priloga*

Obim i učestalost izlaženja jednog časopisa je jedan od pokazatelja važnosti i uticaja te publikacije. Te činjenice pokazuju sposobnost jedne institucije da redovno ili periodično objavljuje i izdaje časopis, ali i interesovanje autora za slanje i publikovanje svojih radova u pojedinim časopisima. Što se tiče *Priloga* oni su prvobitno bili zamišljeni kao povremeni časopis, a da će kasnije postati periodična publikacija.[27] Pod ovim se podrazumijeva da će *Prilozi* izlaziti jednom godišnje. Iako je nagovješteno iz Instituta de će *Prilozi* ispočetka biti povremeni, oni su ipak kontinuirano izlazili do 19. broja, odnosno 1982. godine, kada je došlo do prve devijacije u publikovanju *Priloga,* jer je 20. broj izašao tek 1984. godine.[28]

Od 50 brojeva *Priloga* tri, odnosno šest, su bili dupli brojevi. Prvi su bili brojevi 11-12, pa 14-15 i posljednji 25-26. Brojevi 11-12 su izašli 1975., odnosno 1976. godine, jer je tako naznačeno i u samim brojevima *Priloga*, dok su brojevi 14-15 i 25-26 izašli 1978, odnosno 1990. godine. Ovo je naravno uticalo i na obim ovih brojeva, te su brojevi 14-15 imali skoro duplo veći obim od standardnih brojeva, dok su ostala dva dupla broja imali znatno veće obime od ostalih brojeva. Jedna specifičnost prvog duploga broja, koji je izašao 1976. godine, je to da je on bio na ćirilici. Praksa izdavanja svakog narednog broja *Priloga* na ćirilici, odnosno na latinici, tek je započeta od 16. broja, odnosno 1979. godine, kada je izašao prvi u nizu brojeva na ćirilici. Ova praksa se održala sve do 27. broja,[29] odnosno 1991. godine kada je izašao posljednji broj na ćirilici. Ukupno je bilo sedam brojeva na ćirilici i 42 broja na latinici. Osim što je sedam brojeva *Priloga* bilo na ćirilici i pojedini radovi poslije 27. broja su također bili na ćirilici. Interesantna je činjenica da je 43.

[27] "Riječ redakcije", *Prilozi,* br. 1 (1965): 5.

[28] U 20. broju *Priloga* nije dato objašnjenje zbog čega nisu štampani *Prilozi* protekle godine.

[29] Zbog duplog broja priloga koji je izašao 1990. godine poremećen je redoslijed pa su *Prilozi* 25. i 26. bili na latinici.

broj *Priloga* bio objavljen isključivo na engleskom jeziku.[30] Osim toga, pojedini radovi u drugim brojevima *Priloga* su također bili objavljeni na engleskom. Ta praksa pisanja na engleskom jeziku je najčešće povezana sa stranim autorima koji su objavljivali u *Prilozima.*

Zbog agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao i zbog popratnih poteškoća prouzrokovanih ratnim dejstvima, kao što je gubitak osoblja i problemi ekonomskog karaktera, *Prilozi* nisu bili publikovani u periodu od 1991. do 1999. godine, odnosno, 27. broj *Priloga* je izdat 1991, dok je 28. broj izdat 1999. godine.

Što se tiče obima radova, on je relativno malo varirao. Najčešće su *Prilozi* bili između 300 i 500 stranica, dok je prosjek za sve brojeve bio 385 stranica. Samo su u dva navrata *Prilozi* imali preko 500 i u tri navrata su imali ispod 300 stranica.[31] Prvi put se to desilo u broju 4, a drugi put u duplome broju 14-15. U slučaju duploga broja sasvim je jasno zbog čega je došlo do povećanja obima, dok s druge strane razlog zbog kojeg je znatno veći časopis *Priloga* broj 4 je taj što u samoj suštini, to nije samo časopis već ujedno i zbornik radova. Ovaj zbornik je posvećen naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine", koji je održan u Sarajevu od 18. do 20. novembra 1968. godine povodom 25. godina ZAVNOBIH-a. Osim toga, i najkraći broj *Priloga,* koji je imao 144 strane, posvećen je naučnoj konferenciji *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts.* Ovaj 43. broj *Priloga* je izašao 2014. godine, stotinu godina nakon početka Prvog svjetskog rata.

Ukupan broj stranica svih *Priloga* je 17.694. Ako gledamo na osnovu perioda od deset brojeva,[32] onda najviše stranica imaju prvih deset brojeva i to 4530, zatim slijedi niz brojeva počevši od broja 11 pa do 20 sa 4023 stranice. Treći period po obimu je imao 3720 stranica i činili su ga

[30] Ovaj broj je bio posvećen 100. godišnjici početka Prvog svjetskog rata.

[31] *Prilozi* br. 4 su imali 766 stranica, dok su *Prilozi* broj 14-15 imali 639 stranica. S druge strane, *Prilozi* broj 27 su imali 249 stranica, broj 43 je imao 144 stranice i broj 44 je imao 248 stranica.

[32] Zbog prekida izlaska *Priloga* za vrijeme rata, lakša je klasifikacija časopisa po brojevima, a ne po godinama izlaska.

brojevi od 31 do 40, iza njega idu brojevi 21 do 30 koji su ukupno imali 3500 stranica. Najmanje stranica imaju brojevi od 41 do 49 i to 2961 stranicu, a razlog tome je što u ovaj niz nije uvršten sadašnji 50. broj *Priloga*. Također, postoje razlozi zbog kojeg postoje ove relativno velike razlike u obimima na osnovu perioda. Prvo treba posmatrati razvoj same historijske nauke i načina pisanja radova. Tako noviji brojevi *Priloga* imaju više radova, ali su oni manjeg obima nego radovi u prvim brojevima. Također, treba uzeti u razmatranje i to da je u prvih deset brojeva bio najobimniji *Prilog,* dok je za period brojeva od 21. do 30, jedna od važnijih okolnosti rat i ekonomska situacija u Bosni i Hercegovini prije i poslije rata. Za razliku od toga, posljednjih 20 brojeva imaju više radova, ali su ti radovi manjeg obima. Isto tako, razvojem tehnologije i načina komunikacije olakšano je publikovanje radova domaćih autora, dok su kontribucije stranih autora *Prilozima* relativno zanemarljive. Još jedan faktor smanjenja obima *Priloga* je formiranje dodatnih časopisa u Bosni i Hercegovini koji imaju humanistički karakter. Sam Institut je osnovao novi časopis *Historijska traganja* koji je pokrenut 2008. godine, koji je skoro isključivo na engleskom jeziku.

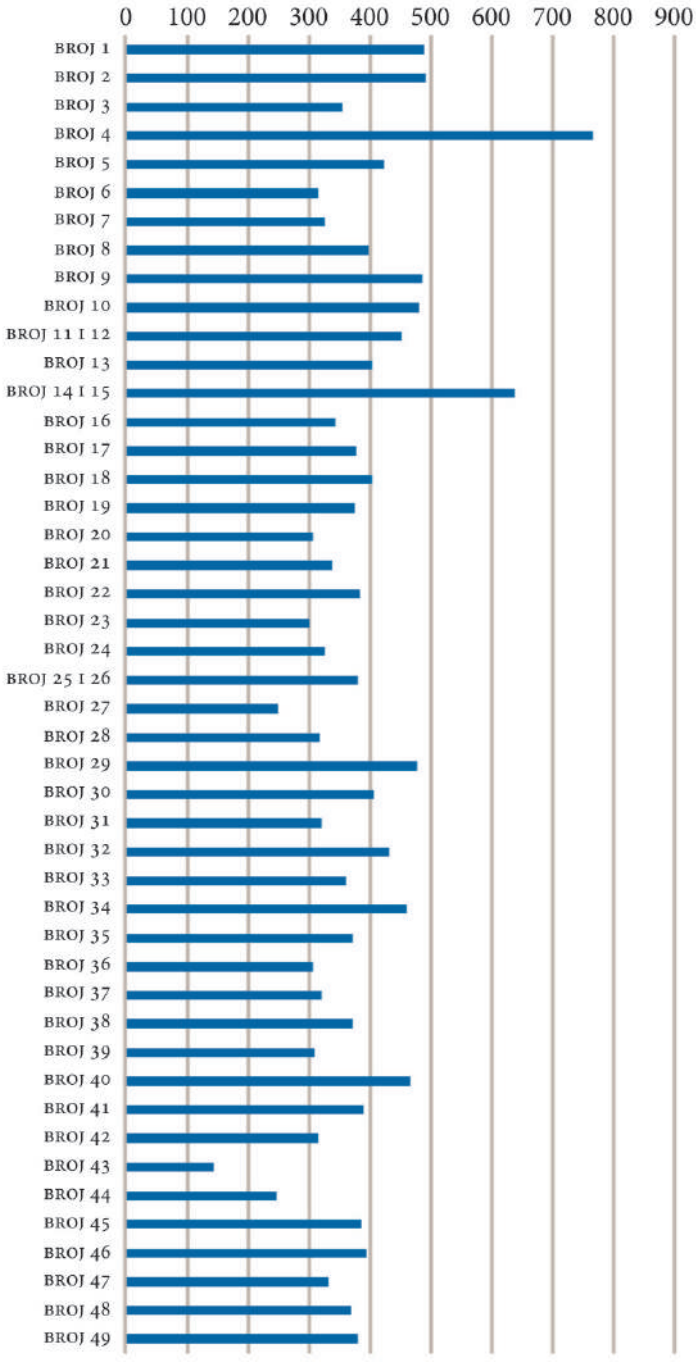

Tabela 4. Obim časopisa *Prilozi* prema brojevima

Broj, vrsta i obim radova u *Prilozima*

Što se tiče radova, u *Prilozima* je objavljeno ukupno 1430 radova različitih vrsta. Radove je moguće svrstati u 12 kategorija, i to: članci i studije, prilozi, prikazi, osvrti, iz instituta, diskusije, bibliografije, izlaganja sa naučnih skupova, *In memoriam,* historijska građa, polemike i ostalo.[33] Naravno nije ovakva podjela bila tokom čitavog postojanja *Priloga* i često je dolazilo do promjena. Tako je naprimjer od 16. broja kategorija prikaza i osvrta bila spojena, da bi u 34. broju bila opet razdvojena, a prije toga je u 30. broju nastala i pripojena i kategorija promocija. Ista je situacija i sa člancima i studijama. Nakon 13. broja se ova kategorija zove članci i rasprave, da bi nakon 23. broja bila pripojena kategoriji priloga, te se tada ova kategorija naziva članci i prilozi. U 32. broju je ova kategorija preimenovana u naučne rasprave, a u 35. broju je opet došlo do promjene, kada je ova kategorije preimenovana u članke i rasprave. Posljednja promjena je bila u 40. broju kada su odvojeni prilozi, koji su opet postali zasebna kategorija. Zbog čestih promjena, ovih 12 kategorija su imenovane u ovome radu onako kako su se prvobitno pojavile u *Prilozima.* Interesantna je činjenica da je na početku svoga postojanja, kao i u prvih 25 brojeva, postojala određena raznovrsnost kategorija i različiti radovi su bili objavljivani, dok u posljednjih petnaestak brojeva dominiraju članci i prikazi. Čak su pojedini brojevi bili sačinjeni samo od ove dvije kategorije.

Najzastupljeniji tip radova su prikazi. Njih ukupno ima 656, odnosno, oko 44,5% svih radova koji su objavljeni spadaju u ovu kategoriju. Naredni tip radova su članci i rasprave i njih ima 387, odnosno 27% radova koji su objavljeni. Poslije toga slijede prilozi kojih ima 104, odnosno 7%, a dalje redoslijedom idu izlaganja sa naučnih skupova 79 radova,

[33] Dok druge kategorije imaju isti naziv kao u časopisu, kategorija ostalo je dobila svoj naziv za potrebe pisanja ovog rada. U ovu kategoriju su svrstani radovi koji nisu pripojeni niti jednoj kategoriji u *Prilozima.* Također, u ovoj kategoriji su i radovi čija se kategorija pojavila samo jednom u časopisu, primjer toga su razgovori koji su objavljeni u 38. broju *Priloga.*

diskusije kojih ima 43, zatim radovi iz instituta 36, onda kategorija ostalih radova sa 34, dok osvrta ima 29. Tri posljednje kategorije su *In memoriam* kojih je napisano 17, bibliografija kojih ima 13 i polemika kojih ima 7. Samo *Prilozi* broj 29 nemaju niti jedan članak ni prikaz. Razlog tome je to što je ovaj broj *Priloga* posvećen "četrdesetoj godišnjici postojanja i rada Instituta za istoriju" i zato što osim tih radova sadrži i referate sa naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.-1998.".

	Broj radova	Broj članaka i studija	Broj priloga	Broj prikaza	Broj osvrta	Iz Instituta	Broj diskusija	Broj bibliografija	Broj izlaganja sa naučnih skupova	Ostalo	In Memoriam	Broj historijske građe	Broj polemika
Broj 1	21	9	1	8		3							
Broj 2	27	9	4	12	2								
Broj 3	28	8	4	11	2	3							
Broj 4	57	3	7	8	4	2			33				
Broj 5	37	13	2	9	10	2				1			
Broj 6	21	5	4	7	3	2							
Broj 7	21	6	4	6	3	2							
Broj 8	20	7	5	6		2							
Broj 9	29	10	6	8	2	2				1			
Broj 10	29	11	4	10	1	3							
Broj 11 i 12	46	11	3	9		1	22						
Broj 13	24	12	5	5		1	1						
Broj 14 i 15	31	8	7	11		1	1	1		1	1		
Broj 16	28	8	6	11		1	1	1					
Broj 17	33	8	5	17		1	2						
Broj 18	32	6	9	14		2				1			
Broj 19	23	6	7	9		1							
Broj 20	18	4	7	5		1		1					
Broj 21	22	8	4	7		2				1			
Broj 22	29	5	4	7		1	9	1		1	1		
Broj 23	25	13		6		2		3			1		

Broj 24	24	14		7		1		1		1			
Broj 25 i 26	27	13		14									
Broj 27	35	13		17					4	1			
Broj 28	31	14		8				3		1	5		
Broj 29	36						7		21	7	1		
Broj 30	47	10		35				2					
Broj 31	36	11		20						3	2		
Broj 32	37	4		22					2	6	1	2	
Broj 33	36	5		26					4			1	
Broj 34	52	5		32	1				1	6	1	3	3
Broj 35	39	6		27	1				2			1	2
Broj 36	35	6		26					2			1	
Broj 37	48	6		34					3		2	1	2
Broj 38	44	9		31					2	1		1	
Broj 39	42	6		30					1	1	3	1	
Broj 40	46	9	5	27					2		1	2	
Broj 41	42	9	1	28						1	2	1	
Broj 42	34	7		25					2				
Broj 43	9	9											
Broj 44	21	7		12								2	
Broj 45	23	13		10									
Broj 46	26	12		11							2	1	
Broj 47	21	14		7									
Broj 48	22	7		14							1		
Broj 49	16	8		7							1		

Tabela br. 5 Broj i vrsta članaka časopisa *Prilozi* prema brojevima

Za razliku od obima *Priloga,* broj radova je češće oscilirao. Istina, najčešće su *Prilozi* sadržavali oko 30 radova, ali u 12 slučajeva broj radova je bio ili ispod 20 ili iznad 40. Od toga tri *Priloga* su imali manje od 20 radova, a devet više od 40. Isto kao i sa obimom *Priloga,* tako je najviše radova imao 4. broj s ukupno 57 , dok je 43. broj imao devet radova, manje od bilo kojeg drugog broja *Priloga.* Osim toga, moguće je pratiti određeni rast, stagnaciju ili opadanje broja radova objavljenih u *Prilozima.*

Što se tiče obima radova, on je također varirao iz broja u broj. Prosječan obim radova je bio 13 stranica, ali za taj broj treba uzeti u obzir da radovi koji spadaju u kategoriju članaka su mnogo veći od kategorije prikazi. To ujedno i utiče na prosječan obim radova, jer noviji brojevi *Priloga* sadrže mnogo više prikaza, nego raniji brojevi. Kada se izuzmu prikazi u sagledavanju prosječnoga obima radova, onda su prosjek 22 stranice.

Naravno tu ima određenih izuzetaka, ali su generalno radovi u prosjeku manjeg obima u novijim brojevima. Tako, kada se gleda prosjek obima rada u posljednjih 15 mjesta nalazi se 13 brojeva koji su izašli poslije 1999. godine, dok u prvih 15 mjesta se nalazi samo pet radova objavljenih u tom istom periodu. U posljednjih 15 brojeva su izuzeci broj 27 i dupli broj 11-12. Dok je, s druge strane, 49. broj na trećem mjestu i prosječan obim objavljenih radova je 20 stranica. Što se tiče izuzimanja prikaza prilikom računanja prosječnog obima rada, to ne stvara znatnu razliku u gornjih 15 radova, te broj radova ostaje pet. S druge strane, dolazi do znatnih promjena pri dnu, gdje umjesto 13 radova objavljenih nakon 1999. godine sada ima osam.

Jedna sličnost oba načina računanja jeste to da prvi broj *Priloga* ima najveći prosjek u oba slučaja. Štaviše, prosječni obim radova objavljenih u prvom broju *Priloga* je skoro duplo veći od generalnog prosjeka obima radova. Tako je prosječan obim rada u ovom broju 25 stranica, odnosno, 42 stranice, u poređenju sa 13 stranica, odnosno, 22 stranice. Interesantno je da je drugi broj *Priloga* na četvrom mjestu i kada se uzmu u obzir prikazi, ali i kada se oni izostave. Pa je tako s prikazima prosječan obim radova 17,6 stranica, dok je bez prikaza 31,8.

Autori radova za *Priloge*

U svome višegodišnjem postojanju časopis *Prilozi* je imao mnogobrojne saradnike koji su objavljivali svoje radove. Ukupan broj ovih saradnika iznosi 378. Prilikom detaljnije analize *Priloga,* moguće je primijetiti da je primjenjiv i prihvatljiv Lotkin zakon, koji objašnjava

korelaciju između broja autora i broja članaka.[34] U slučaju *Priloga* to znači da je 206 autora napisalo po 1 rad,[35] 57 autora je napisalo po 2 rada, 14 je napisalo 3 rada, 23 autora po četiri rada, 13 autora po pet radova, 7 autora je po 6 radova, 7 autora po 7 radova, 5 autora po 8 radova, 10 autora po 9 radova, 8 autora po 10 radova, po 1 autor je napisao 12, odnosno, 13 radova, dok je 5 autora napisalo 14 i 5 autora 16 radova. Osim toga, 2 autora su napisala po 17, 20, 23 i 24 rada, dok je po 1 autor napisao 21, 22, 23, 26, 29, 30, 37, 39 i 47 radova. Interesantna je činjenica da ukupno 19 radova nemaju potpisanog autora.[36]

Jedan aspekt *Priloga,* koji je u određenoj mjeri zanemaren, je učešće stranih autora sa njihovim radovima. Tako ukupno ima samo 35 autora koji nisu iz Bosne i Hercegovine ili samo 9% autora van Bosne i Hercegovine. U ovu statistiku nisu uvršteni autori iz drugih jugoslovenskih republika, koji su objavljivali svoje radove u *Prilozima* do 1992. godine, dok je Jugoslavija još postojala i dok je Bosna i Hercegovina bila sastavni dio te države.

Kao što je već spomenuto, deset radova su napisali dva ili više autora. Najčešće je slučaj da su dva autora zajedno napisala jedan rad, pa su tako od deset radova, osam napisala dva autora, a po jedan rad tri, odnosno, četiri autora. To znači da su višeautorski radovi rijetki i da autori prilikom objavljivanja radova u *Prilozima* preferiraju da objavljuju radove nastale radom samo jednog istraživača.

Što se tiče spolne strukture, konkretno odnos između učestalosti objavljivanja muških, odnosno ženskih autora, veću prednost imaju muški autori. Od ukupno 378 autora, 90 su žene, to jeste 23,8%, odnosno

[34] Alfred James Lotka je formulisao zakon prema kojem je moguće objasniti distribuciju radova unutar jednog naučnog časopisa. On je zapazio da najveći broj autora napiše manje radova, najčešće po jedan rad, dok manji broj autora napiše mnogo više radova. Alfred J. Lotka, "The frequency distribution of scientific productivity", *Journal of the Washington Academy of Sciences* 16, br. 12, (1926): 317–324.

[35] Deset radova je nastalo kolaboracijom jednog ili više autora, ali ne postoji tim autora koji su objavili više od jednog rada, pa zbog toga su i oni svrstani u ovu kategoriju..

[36] Ovih 19 radova u najvećoj mjeri se odnosi na radove čiji su autori uposlenici Instituta, ali nije moguće tačno odrediti ko je autor tih radova.

288 su muškarci, to jeste 76%. Isto tako, odnos objavljenih autora ide u korist muških autora koji su ukupno objavili 1091 rad, dok su ženski autori objavili 339 radova. Kada se uzme prosječan broj radova, onda je situacija približno ista i u tom slučaju muški autori su u prosjeku objavili po 3,78 radova, dok su ženski autori objavili po 3,76 rada.

Tomislav Išek	47	Salih Jalimam	14	Milorad Ekmečić	8	Mesud Šadinlija	5
Vera Katz (Kac)	39	Sanja Gladanac-Petrović (Gladanac)	14	Vesna Mušeta-Aščerić (Mušeta)	8	Miodrag Čanković	5
Husnija Kamberović	37	Budimir Miličić	13	Adnan Jahić	7	Mladen Ančić	5
Ibrahim Karabegović	30	Ahmed Hadžirović	12	Aida Ličina Ramić (Ličina)	7	Veselin Mitrašević	5
Drago Borovčanin	29	Elmedina Duranović (Kapidžija)	10	Amila Kasumović (Pustahija)	7	Admir Mulaosmanović	4
Sonja Dujmović (Mišković)	26	Enes Pelidija	10	Ante Škegro	7	Atif Purivatra	4
Iljas Hadžibegović	24	Ibrahim Kemura	10	Boro Bronza	7	Dana Begić	4
Safet Bandžović	24	Ibrahim Tepić	10	Sabina Veladžić	7	Dušan Lukač	4
Nusret Šehić	23	Muhidin Pelesić	10	Vojka Besarović	7	Emir O. Filipović	4
Dževad Juzbašić	22	Robert J. Donia	10	Avdo Sućeska	6	Enes Peledija	4
Hana Younis	21	Veselin Đuretić	10	Dubravko Lovrenović	6	Ernest Lay	4
Edin Omerčić	20	Željka Vrdoljak	10	Dušan Berić	6	Fahrija Potogija	4
Esad Kurtović	20	Dubravka Škarica	9	Enes Dedić	6	Galib Šljivo	4
Nema autora	19	Dženan Dautović	9	Nedim Šarac	6	Katica Tadić	4
Senija Milišić (Penava)	19	Enes S. Omerović	9	Pejo Ćošković	6	Ladislav Hladký	4
Enver Redžić	17	Mina Kujović	9	Zijad Šehić	6	Luka Đaković	4

Seka Brkljača	17	Muhamed Nametak	9	Adem Handžić	5	Mile Konjević	4
Amir Duranović	16	Nedim Rabić	9	Adis Zilić	5	Mitsutoshi Inaba	4
Branislav Đurđev	16	Nikola Babić	9	Amir Kliko	5	Muhamed Filipović	4
Rasim Hurem	16	Pavo Živković	9	Bogumil Hrabak	5	Muhamed Hadžijahić	4
Uroš Nedimović	16	Ramiza Smajić	9	Đuro Tošić	5	Muharem Kreso	4
Zdravko Antonić	16	Tihomir Klarić	9	Edin Radušić	5	Mustafa Imamović	4
Boris Nilević	14	Behija Zlatar	8	Edin Veladžić	5	Risto Besarović	4
Dženita Sarač-Rujanac (Sarač)	14	Denis Bećirović	8	Hatidža Čar-Drnda	5	Sedad Bešlija	4
Rafael Brčić	14	Enver Imamović	8	Merisa Karović-Babić (Karović)	5	Tomislav Kraljačić	4
Željko Karaula	4	Aldina Krečo	2	Lidija Fekeža	2	Slobodan Nagradić	2
Zilha Mastalić-Košuta (Mastalić)	4	Amra Šačić	2	Ljubomir Lukić	2	Subhija Pribulja	2
Adnan Velagić	3	Aznija Piralić	2	Milica Bodrožić	2	Tomasz Jacek Lis	2
Amer Maslo	3	Bojan Stojnić	2	Miloš Hamović	2	Tomo Vukšić	2
Božo Madžar	3	Branko Letić	2	Mirjana Gross	2	Tonči Grbelja	2
Faruk Taslidža	3	Damir Agičić	2	Mišo Kulić	2	Tunde Polomik	2
Hadžija Hadžiabdić	3	Dejan Zadro	2	Mladen Vukomanović	2	Uglješa Danilović	2
Jasmin Medić	3	Denis Veladžić	2	Moni Finci	2	Vesna Ivanović	2
Marko Šunjić	3	Desanka Kovačević-Kojić	2	Moni Levi	2	Vlado Oštrić	2
Melisa Forić	3	Đuro Basler	2	Mustafa Hasani	2	Vojka Besarović - Džinić	2
Milan Gaković	3	Edin Hajdar-pašić	2	Mustafa Memić	2		

Mirza Džananović	3	Edin Veletovac	2	Nedim Filipović	2		
Nedžad Novalić	3	Enis Omerović	2	Nevenka Bajić	2		
Salmedin Mesihović	3	Esad Zgodić	2	Omer Merzić	2		
Sima Čirković	3	Fikreta Jelić-Butić	2	Pal Kolsto	2		
Vera Kržišnik-Bukić	3	Franjo Šanjek	2	Pavao Anđelić	2		
Adin Ljuca	2	Fuad Slipičević	2	Pero Morača	2		
Ahmed Aličić	2	Goran Popović	2	Rade Petrović	2		
Ahmed S. Aličić	2	Haris Zaimović	2	Šefik Bešlagić	2		
Aida Škoro-Babić (Škoro)	2	Igor Mišković	2	Semir Hambo	2		
Ajdin Muhedinović	2	Iva Lučić	2	Siniša Lajnert	2		

Tabela 6. Autori dvaju ili više radova u časopisu *Prilozi*

Zaključak

Časopis *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu obilježava jubilej svojim pedesetim brojem u pedeset i šest godina postojanja časopisa. *Prilozi* nije tokom svoga postojanja redovno izlazio, što je rezultat agresije na Bosnu i Hercegovinu. Časopis izdaje Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, a svi urednici bili su uposlenici izdavača. U početku, osim urednika, članovi uredništva bili su također uposlenici izdavača. To se kasnije promijenilo uključivanjem međunarodnih članova u uredništvo, kao i uključivanjem domaćih naučnika iz drugih institucija.

Prosječna dužina časopisa nije se toliko promijenila, a većina brojeva je bila između 300 i 500 stranica sa prosječnom dužinom od 385 stranica. Uzimajući to u obzir ukupan broj stranica je 17.694. Osim što je časopis izlazio latinicom, neki brojevi *Priloga* objavljeni su ćiriličnim pismom. Ova praksa je prestala nakon što je časopis ponovo uspostavljen

nakon rata 1999. godine. Broj članaka koji su objavljeni u časopisu je tačno 1430. Članci su razvrstani i organizirani u različite grupe, ovisno o vrsti članaka.

Što se tiče strukture autora, većina su domaći i muškarci. Ukupno je 378 pojedinačan autor dao svoj doprinos časopisu. Većina ovih autora napisala je jedan članak, dok je većinu članaka objavilo manji broj saradnika. Također, zanimljivo je da postoji vrlo malo članaka koji su nastali kolaboracijom više autora. Sve u svemu, časopis *Prilozi* jedan je od najvažnijih naučnih časopisa u Bosni i Hercegovini, koji je svojim većim dijelom na polju historije doprinosio pola stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

LITERATURA

Knjige:

- Hess, David J. *Science studies: An advanced introduction.* New York: NYU press, 1997.
- Kamberović, Husnija i Muhidin Pelesić i Vera Katz i Seka Brkljača i Sonja Dujmović i Ašida Šahbegović i Igor Mišković i Gina Zorabdić. *Pola stoljeća Instituta za istoriju*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Luey, Beth. *Handbook for academic authors*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Miličić, Budimir. *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2000.
- Suber, Peter. *Open access*. Cambridge, London: MA, MIT Press, 2012.

Članci:

– "Bibliografija radova Nedima Šarca". *Prilozi*, br. 22 (1986): 365-377. (ćir.)

– "Bibliografija radova Nusreta Šehića". *Prilozi,* br. 23 (1987): 273-279.

– "Riječ redakcije", *Prilozi* br. 1 (1965): 5-6.

– Briški, Marijana. "Altmetrija–novi pokazatelj utjecaja znanstvene djelatnosti". *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 57, br. 4 (2014): 189-198.

– Dautbegović, Almaz. "Stogodišnjica izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine". *Informatica museologica* 20, br. 1-2 (1989): 90-91.

– De Rond, Mark, i Alan N. Miller. "Publish or perish: bane or boon of academic life?". *Journal* of management inquiry 14, br. 4 (2005): 321-329.

– Jelaska Marijan, Dravka. "Pedeset godina Časopisa za suvremenu povijest: bibliometrijska analiza (1969. – 2018.)". *Časopis za suvremenu povijest* 51, br. 1 (2019): 59-94.

– Klarić, Tihomir. "Bibliografija 'Priloga' Instituta za istoriju u Sarajevu (1965-1982, I-XVIII, 1-19)". *Prilozi,* br. 20 (1984): 243-308. (ćir.)

– Lotka, Alfred J. "The frequency distribution of scientific productivity". *Journal of the Washington Academy of Sciences* 16, br. 12 (1926): 317-323.

– Maurer, Hermann A., i Frank Kappe i Bilal Zaka. "Plagiarism-A survey." *Journal of Universal Computer Science* 12 br. 8 (2006): 1050-1084.

– Merigó, José M., i Jian-Bo Yang. "A bibliometric analysis of operations research and management science". *Omega 73* (2017): 37-48.

– Miličić, Budimir. "Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1978". *Prilozi,* br. 14-15, (1978): 471-575.

– Mitrović, Goranka i Kristina Romić. "Bibliometrijska analiza časopisa 'Sigurnost' od 2005. do 2015. godine". *Sigurnost: časopis za sigurnost u radnoj i životnoj okolini* 60, br. 1 (2018): 25-35.

– Vlad, Ciprian, i Andreea Elena Matic i Violeta Sava. "Limitations of Anti-Plagiarism Software". *Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Series VII: Social Sciences and Law* 12, br. 2 (2019): 55-62.
– Wang, Yuzhuo i Chengzhi Zhang. "Examining similarities and differences of citation patterns between monographs and papers: a case in biology and computer science". *Information Discovery and Delivery* 47 (2019): 229-241.
– Zabjan Bogut, Andrea, i Tamara Krajna. "Trideset godina časopisa Polimeri: bibliometrijske značajke kategoriziranih radova". *Polimeri: časopis za plastiku i gumu* 32, br. 2 (2011): 69-75.

E-knjige i članci:

– Ioannidis, John P. A, i Kevin W. Boyack i Richard Klavans. "Estimates of the continuously publishing core in the scientific workforce". *PloS one* 9.7 (2014): e101698. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4090124/)
– Laakso, Mikael i Patrik Welling i Helena Bukvova i Linus Nyman i Bo-Christer Björk i Turid Hedlund. "The development of open access journal publishing from 1993 to 2009". *PloS one* 6.6 (2011): e20961. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, The Development of Open Access Journal Publishing from 1993 to 2009 (plos.org))
– Leydesdorff, Loet i Staša Milojević. "Scientometrics." *arXiv pre arXiv: 1208.4566* (2012). (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1208/1208.4566.pdf)
– Piwowar, Heather, i Jason Priem i Vincent Larivière i Juan Pablo Alperin i Lisa Matthias i Bree Norlander i Ashley Farley i Jevin West i Stefanie Haustein. "The state of OA: a large-scale analysis of the prevalence and impact of Open Access articles". *PeerJ* 6 (2018): e4375. (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://peerj.com/articles/4375/)

– Singleton, Alan. "The first scientific journal". *Learned Publishing* 27 (2014): 2-4. (pristup ostvaren 16. augusta 2021, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1087/20140101)
– Ware, Mark, i Michael Mabe. *The STM report: An overview of scientific and scholarly journal publishing.* Hague: International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers 2015. (pristup ostvaren 16. augusta 2021, https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=scholcom)

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

– "Bibliometrics", OECD Frascati Manual i Oxford Dictionaries (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=198)
– "Bibliometrics", Merriam-Webster (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www.merriam-webster.com/dictionary/bibliometrics)
– "Pravilnik o načinu korištenja softvera za detekciju plagijarizma Univerziteta u Sarajevu", Univerzitet u Sarajevu (pristup ostvaren 11. novembra 2021, https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/202003/Pravilnik%20o%20na%C4%8Dinu%20kori%C5%A1tenja%20softvera%20 za%20detekciju%20plagijarizma%20Univerziteta%20u%20Sarajevu%20(pre%C4%8Di%- C5%A1%C4%87eni%20tekst).pdf)

Summary

The Fiftieth Issue of the Journal *Prilozi* of the Institute of History: Bibliometric Analysis

The journal *Prilozi* of the Institute of History of the University of Sarajevo celebrates the jubilee with its fiftieth issue in the fifty-six years of the journal's existence. The journal wasn't published regularly in its existence which can be contributed to the wars of the 1990s which affected Bosnia and Herzegovina. The journal is published by the Institute of History of the University of Sarajevo and all of the editors were employees of the publisher. In the beginning, besides the editors, the members of the editorial board were also employees of the publisher. This changed later on with the inclusion of international members in the editorial board, as well as the inclusion of domestic scholars from other institutions.

The average length of the journals did not change that much, and most issues were between 300 and 500 pages with the average length of 385 pages. Taking this into account the overall number of pages is 17694. Besides the journal being published in the Latin alphabet some of the issues of *Prilozi* were published in the Cyrillic alphabet. This practice stopped after the journal was re-established after the war of the 1990s. The number of articles that were published in the journal is exactly 1430. These articles are classified and organized into different groups based on the type of articles.

As far as the structure of authors is concerned the majority of authors are domestic and are male. In total, 381 individual authors contributed to the journal. The majority of these authors wrote one article, while the majority of the articles were published by select few contributors. Also, it is interesting that there are few articles that were written by multiple authors in collaboration. All in all, the journal *Prilozi* is one of the paramount scientific journals in Bosnia and Herzegovina which contributed to the field of history for a better part of half a century.The journal *Contributions* of

the Institute of History of the University of Sarajevo celebrates the jubilee with its fiftieth issue in the fifty-six years of the journal's existence. The journal wasn't published regularly in its existence which can be contributed to the wars of the 1990s which affected Bosnia and Herzegovina. The journal is published by the Institute of History of the University of Sarajevo and all of the editors were employees of the publisher. In the beginning besides the editors the members of the editorial board were also employees of the publisher. This changed later on with the inclusion of international members in the editorial board, as well as the inclusion of domestic scholars from other institutions.

The average length of the journals did not change that much, and most issues were between 300 and 500 pages with the average length of 385 pages. Taking this into account the overall number of pages is 17694. Besides the journal being published in the Latin alphabet some of the issues of *Contributions* were published in the Cyrillic alphabet. This practice stopped after the journal was re-established after the war of the 1990s. The number of articles that were published in the journal is exactly 1430. These articles are classified and organized in different groups based on the type of articles.

As far as the structure of authors is concerned the majority of authors are domestic and are male. In total there were 381 individual authors who contributed to the journal. The majority of these authors wrote one article, while the majority of the articles were published by select few contributors. Also, it is interesting that there are very little articles which were made by multiple authors in collaboration. All in all, the journal *Contributions* is one of the paramount scientific journals in Bosnia and Herzegovina which contributed to the field of history for a better part of half a century.

UDK: 02:004.9 PRILOZI (497.6 Sarajevo) " 2019/2021 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.377
Stručni članak
Primljen: 30. 8. 2021.
Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Anida Ibričić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
anidaibricic@gmail.com

Od tradicionalnog štampanog do digitalnog oblika: digitalizacija časopisa *Prilozi* Instituta za historiju

Apstrakt: Unaprijeđeno tehnološko okruženje savremenog doba otvara sasvim novu perspektivu poslovanja, istraživanja, obrazovanja te publikovanja, zasnovano na promjeni paradigme utemeljene na digitalizaciji. Apropo, cilj ovog rada je prikazati proces digitalizacije časopisa *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu. Retrospektivno se opisuju faze procesa digitalizacije časopisa *Prilozi* od njegovog tradicionalnog štampanog do digitalnog oblika. Digitalizirani su svi brojevi časopisa *Prilozi* postupkom skeniranja, te je kreiran digitalni arhiv dostupan na institutskoj web-stranici. Digitalni arhiv zasnovan je na referentnom modelu Otvorenog arhivskog informacijskog sistema (OAIS – Open Archival Information System). U radu se prezentuje kako je digitalnim arhiviranjem omogućen tehnološki savremeniji, siguran i slobodan pristup časopisu. Na taj način stvorena je njegova potpunija komunikacija sa naučnom, stručnom i širom javnošću. Time je u konačnici postignuta globalna dostupnost časopisa. Podrazumijeva se da je primarno postignuta zaštita i trajno očuvanje časopisa, te historijskih izvora u digitalnom okruženju. Uz to, stvorene su bolje mogućnosti rada sa digitaliziranim tekstom: lakše pretraživanje, kopiranje te citiranje uz poštivanje prava autora i izdavača. Kroz rad se ukazuje i na potrebe digitalnog društva za digitalizacijom, te se iznosi pretpostavka da će

ovaj rad poslužiti za osmišljavanje strategije unapređenja izdavaštva javnih naučnih i ustanova kulture kroz digitalizaciju.

Ključne riječi: digitalizacija, časopis, "*Prilozi* Instituta za historiju", Institut za historiju, arhiviranje

Abstract: The advanced technological environment of the modern age opens a completely new perspective of business, research, education and publishing, based on a paradigm shift based on digitalization. Speaking of digitalization, the aim of this paper is to present the process of digitalization of the journal *Prilozi* issued by the Institute of History of the University of Sarajevo. The process and stages of digitalization of the journal *Prilozi* from its traditional printed to digital form are described retrospectively. All issues of the journal *Prilozi* were digitized by scanning, and a digital archive was created available on the institute's website. The digital archive is based on a reference model called the Open Archival Information System (OAIS). The paper presents how digital archiving enables technologically modern, secure and free access to the journal. In this way, journal's complete communication with the scientific, professional and general public was created. Process of digitalization ultimately achieved the global availability of the journal. It is understood that the primary protection and permanent preservation of journals and historical sources in the digital environment has been achieved. In addition, better possibilities for working with digitalized text have been created: easier searching, copying and quoting while sending the rights of authors and publishers. The paper points out the needs of the digital society for digitalization, and it is assumed that this paper will serve to design strategies for improving the publishing of public scientific and cultural institutions through digitalization.

Keywords: digitalization, journal, "*Prilozi* of the Institute of history", Institute of History, archiving

Uvod

Razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT) te posljedično umreženog društva, izdavači se nalaze na prijelomnici da odgovore promjenama koje se događaju u digitalnom svijetu. Prilagođavajući se upravo potrebama modernog čovjeka, a ne zaostajući za njim, obrazovne, naučne i kulturne ustanove kako u svijetu, tako i u Bosni i Hercegovini, masovno se odlučuju za digitalizaciju vlastitih izdanja. Najčešće, odluka o digitalizaciji se donosi kako bi se unaprijedili poslovni procesi i njihovi rezultati, slijedeći koncept digitalne kulture. U tome poduhvatu digitalizacije pronašao se Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, vodeća naučna ustanova u oblasti historiografije u Bosni i Hercegovini, sa zahtjevom digitalizacije časopisa *Prilozi* Instituta za historiju.

Prilozi u izdanju Instituta za historiju predstavljaju historijski časopis, koji objavljuje naučne te stručne radove i priloge na temu kompletne historije, ali naročito historije Bosne i Hercegovine. Časopis kontinuirano izlazi od 1965. godine pa sve do danas, te je za to vrijeme na njegovim stranicama objavljena impresivna historiografska građa.[1] Od prve godine publikovanja časopis izlazi u štampanoj verziji, tradicionalnom obliku namijenjenog za razmjenu i prodaju. Od 2019. godine časopis je digitaliziran, te je stvorena elektronska verzija, tj. digitalna inačica štampanom časopisu u formi digitalnog arhiva. Upravo ovaj rad ima za cilj da predstavi proces digitalizacije časopisa *Prilozi* od tradicionalnog štampanog, odnosno fizičkog do digitalnog oblika, u konačnici digitalnog arhiva. Kreiranje digitalnog arhiva je ujedno zadati opći cilj digitalizacije časopisa *Prilozi*. Uz opći, definirani su i specifični ciljevi, koji dodatno oslikavaju razloge digitalizacije časopisa: zaštita i očuvanje časopisa *Prilozi* Instituta za historiju te omogućavanje naučnicima, istraživačima i široj javnosti tehnološki savremenijeg, sigurnijeg i slobodnog pristupa časopisu *Prilozi*. Postizanje zadatih ciljeva digitalizacije prikazano

[1] Više o časopisu *Prilozi* vidjeti na: "Prilozi", Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (pristup ostvaren 25. jula 2021, http://iis.unsa.ba/prilozi/)

je kroz proces digitalizacije, koji je dao detaljan pregled slijeda koraka digitalizacije časopisa *Prilozi*. S obzirom na to da je ovo časopis od velike važnosti za historiju Bosne i Hercegovine, autorici ovoga rada i ujedno osobi koja je radila na procesu digitalizacije časopisa, valjalo je pristupiti zadatku sa određenom odgovornošću – temeljitosti i predanosti.

In medias res

Donedavno trend, a danas potreba, koju je iznjedrila digitalna revolucija 1980-ih pa sve do danas jeste digitalizacija. Naime, digitalizacija predstavlja, sada već dobro poznati, proces digitalne konverzije ne-digitalnog izvornog materijala, odnosno pretvaranje fizičkog formata u digitalni oblik. Cjelokupni proces digitalizacije uključuje nekoliko koraka: odabir građe za digitalizaciju, digitalizacija građe, obrada i kontrola kvalitete, zaštita građe u elektronskoj okolini, pohrana i prijenos digitalizirane građe, pregled i korištenje digitalizirane građe, te njeno održavanje.[2] Sve navedene faze digitalizacije kompatibilne su IFLA-inim *Smjernicama za projekte digitalizacije*,[3] koje su poslužile kao strategija digitalizacije, provodeći sam proces kroz korake ka ostvarenju cilja digitalizacije časopisa. Također, važno je spomenuti da se navedene Smjernice koriste kao unifikacijski mehanizam kulturnog razvoja u Evropskoj uniji, ali i drugim zemljama, te su na osnovu njih definirani ciljevi digitalizacije časopisa, koji se inkorporiraju u EU program Digitalne Evrope[4]. Prateći korake *Smjernica*, premda modificirane u četiri osnovne faze po vlastitom nahođenju autorice, implementiran je proces

[2] Hrvoje Stančić, *Digitalizacija* (Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009), 11.

[3] IFLA, *Smjernice za projekte digitalizacije* (Podgorica: Nacionalna biblioteka Crne gore Đorđe Crnojević, 2011). "Ove Smjernice uklapaju se u UNESCO-vu strategiju znanja za sve. Također su tijesno povezane sa UNESCO-vim programom "Pamćenje svijeta" čiji je cilj očuvanje svjetskog dokumentarnog nasljeđa, demokratizacija pristupa nasljeđu, i podizanje nivoa svijesti o značaju i potrebi njegove zaštite.", Isto, 12.

[4] Više na: "The Digital Europe Programme", European Comission (pristup ostvaren 20. jula 2021, https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme)

digitalizacije časopisa *Prilozi*. Proces digitalizacije časopisa koji je u nastavku retrospektivno prikazan, zahtijevao je maksimalnu posvećenost zadatku i vremenski okvir od šest mjeseci intenzivnog rada.

Za provedbu digitalizacije časopisa najprije je bilo neophodno odgovoriti tehničkim zahtjevima digitalizacije kroz odabir i pripremu opreme, tj. skenera i softvera za digitalizaciju. Odabir skenera kao tehničke osnove je uvjetovan samim objektom časopisa u njegovom štampanom odnosno fizičkom obliku, koji po svome formatu najviše odgovara odabiru pločnog/stolnog A3 skenera za digitalizaciju. Osim toga što format časopisa odgovara formatu A3 skenera, odabir pločnog skenera je najpogodniji za digitalizaciju sa brojem od 300 do 800 stranica po časopisu, fizički sastavljenih u tzv. mehkom uvezu. Kako su prvi brojevi časopisa raritetni, možda i jedini sačuvani primjerci u matičnoj ustanovi, fizičko razdvajanje stranica sastavljenih mehkim uvezom nije bilo moguće, te je tim više bilo potrebno pažljivo rukovati i skenirati časopis s eliminisanom mogućnošću fizičkog oštećenja časopisa, što je bilo olakšano odabirom pločnog skenera. Za odabir softvera za digitalizaciju, budući da je unaprijed odlučeno da će skenirana građa biti dokumentovana u .pdf (Portable Document Format) formatu, odabran je Adobe Acrobat kao najpogodniji sa svim karakteristikama koje nudi za uređivanje skenirane građe. Nakon što su zadovoljeni neophodni tehnički zahtjevi za digitalizaciju, pristupilo se samom procesu digitalizacije časopisa.

Proces digitalizacije časopisa *Prilozi* Instituta za historiju

Digitalizacija časopisa *Prilozi* provodila se u nekoliko etapa, popratno specifičnim ciljevima digitalizacije usmjerenim ka ostvarenju glavnog cilja *id est* stvaranju digitalnog arhiva časopisa *Prilozi* na web-stranici Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.

Zaštita i očuvanje časopisa *Prilozi* Instituta za historiju je prvi specifični cilj njegove digitalizacije, a koji uključuje fazu skeniranja, te fazu obrade skenirane građe i optičko prepoznavanje teksta.

Skeniranje građe – postupak digitalizacije počinje skeniranjem štampane građe. Skenirano je 35 brojeva časopisa *Prilozi* (brojevi 1-34; 44) sa ukupnim brojem od 1050 članaka odnosno 13013 stranica. Osim što je faza skeniranja fizički bila zahtjevna, ona je vremenski najduže trajala. Svi brojevi časopisa su skenirani na isti način prislanjanjem stranica knjige na staklenu ploču skenera sa rezultirajućom svjetlošću, koja automatski pretvara tekst/sliku stranice u digitalni prikaz. Časopis je skeniran tako što je svaka stranica časopisa posebno skenirana, budući da su primjerci časopisa postojali samo u uvezu, fizički sastavljene stranice knjige te nije bilo moguće dvostrano skeniranje. Iz navedenog razloga, bilo je važno posvetiti pažnju svakoj stranici posebice, naročito na onim mjestima na stranicama gdje se tekst nalazi uz same rubove knjige i gdje su margine zbog fizičkog uveza bile minimalne. Nakon najzahtjevnijeg dijela, to jest skeniranja časopisa od čijeg kvaliteta rada uveliko zavisi cijeli proces, pristupilo se sljedećoj fazi digitalizacije.

Obrada skenirane građe i optičko prepoznavanje teksta (OCR) – ova faza podrazumijeva računarsku obradu skenirane građe: ulaz, memorisanje, obradu i izlaz podataka u softveru, odnosno korištenom Adobe Acrobatu. Nakon što su brojevi časopisa skenirani, automatski su pohranjivani po prilagođenom redoslijedu i po pripadajućem rednom broju časopisa na računar u .pdf dokumente. Prvi korak obrade podrazumijevao je kropiranje skenirane građe i na taj način podešavanje stranica odgovarajućem formatu, originalnom formatu štampanog časopisa, posebno za svaki broj časopisa. Sljedeći korak obrade bio je uređivanje skenirane građe, a što uključuje radnje: podešavanje univerzalnog kontrasta boje za sve brojeve časopisa, poravnjanje, pročišćavanje teksta odnosno slike, kao i eventualno brisanje ostataka od skeniranja sa skeniranog materijala. Nakon toga, pristupilo se optičkom prepoznavanju teksta (OCR – Optical Character Recognition) sa osnovnom svrhom korištenja skeniranog teksta u vidu pretraživanja i lakšeg kretanja po tekstu, te uređivanja skeniranog teksta/slike na način njegovog kopiranja iz originalnog .pdf dokumenta i pohranjivanja u drugi, željeni dokument

bilo kojeg formata. Prilikom OCR-ovanja, učestalo se pojavljivao problem odstupanja odnosno lošeg prepoznavanja teksta, naročito u onim dijelovima teksta na ćirilici ili gdje su dijelovi teksta uglavnom naslovi napisani na različitim jezicima poput ruskog, poljskog, francuskog, njemačkog (zbog pojavljivanja znakova svojstvenih samo tim jezicima). To je u manjem broju slučajeva bio problem sa bosanskim, hrvatskim, srpskim jezikom ili engleskim jezikom, kada se najčešće radilo o sažecima, a u novijim brojevima časopisa sa apstraktima radova napisanih na engleskom jeziku. Zbog multijezičnosti, bilo je potrebno ponavljati postupak OCR-ovanja, i to podešavanjem odnosno mijenjanjem jezika OCR-ovanja iz srpskog u bosanski jezik, iz bosanskog u engleski jezik, iz engleskog u bosanski jezik i mnoge druge varijante, kako bi se u konačnici dobio optički prepoznat tekst sa minimaliziranom mogućnošću neprepoznatog teksta. Međutim, važno je spomenuti i skrenuti pažnju čitaocima na ipak postojanje neprepoznatih dijelova teksta unutar članaka, koji su svjesno tolerirani kao neprepoznati i prilikom kopiranja zahtijevaju dodatnu ručnu kontrolu i doradu. Nakon što je i ovaj dio završen, zajedno sa skeniranjem i kompletnom obradom skeniranih časopisa ispunjen je prvi specifični cilj koji se namjeravao postići, a to jeste zaštita i očuvanje časopisa *Prilozi*. Prethodno opisanim postupcima obrade skenirane građe i njenim pohranjivanjem, omogućeno je trajno očuvanje te ujedno zaštita tradicionalnog štampanog oblika časopisa, što se naročito važno odnosi na očuvanje starijih – prvih brojeva časopisa sa nažalost rijetkim primjercima časopisa u originalnom, štampanom obliku koji su preostali. Naredni korak u procesu digitalizacije bio je priprema časopisa za objavu na web-stranici Instituta za historiju, a što obuhvata sljedeći odnosno drugi specifični cilj digitalizacije institutskog časopisa.

Omogućavanje naučnicima, istraživačima i široj javnosti tehnološki savremenijeg, sigurnijeg i slobodnog pristupa časopisu *Prilozi* je drugi specifični cilj digitalizacije časopisa *Prilozi*, koji uključuje dvije faze: priprema časopisa za objavu na web-stranici Instituta za historiju, te

dizajniranje i postavljanje digitalizirane građe na web-stranicu Instituta za historiju.

Priprema časopisa za objavu na web-stranici Instituta za historiju – kako pri fazi skeniranja, tako i pri fazi obrade i OCR-ovanja, sve stranice jednog broja časopisa su pohranjivane u jedan .pdf dokument, posebice za svaki broj časopisa. Radi lakšeg pregleda sadržaja časopisa te preuzimanja sa web-stranice samo određenog, željenog članka od strane čitaoca, odlučeno je, osim objavljivanja svakog broja časopisa u samo jednom .pdf dokumentu, objaviti i svaki članak časopisa u zasebnim .pdf dokumentima, po redoslijedu utvrđenom sadržajem časopisa. Zasebno izdvajanje svakog članka časopisa i njegovo pohranjivanje u pojedinačne .pdf dokumente je i bio osnovni zadatak ove faze digitalizacije za sve brojeve časopisa. Ukupno je izdvojeno 1553 članaka, od kojih je 1050 članaka skenirane građe (brojevi 1-34; 44) i 503 članka neskenirane, tj. građe koje Institut posjeduje u izvornom elektronskom obliku (35-43; 45-49). Nakon što su svi članci i časopisi pohranjeni u zasebne .pdf dokumente, samim tim, uz kontrolu kvalitete, spremni su za objavljivanje u onome obliku i stanju kako se sadržaj nalazi na samome računaru; time se došlo do narednog koraka u procesu digitalizacije.

Dizajniranje i postavljanje digitalizirane građe na web-stranicu Instituta za historiju – ova faza predstavlja provedbu skenirano obrađene građe u digitalni arhiv, koji je organiziran prema referentnom modelu Otvorenog arhivskog informacijskog sistema (OAIS – Open Archival Information System)[5]. Ujedno, ovo je finalna faza procesa digitalizacije

[5] "OAIS je arhiv koji se sastoji od organizacije, koja može biti dio veće organizacije, od ljudi i sistema koji su prihvatili odgovornost čuvanja informacija i stavljanja ih na raspolaganje određenoj zajednici. Izraz 'Otvoreno' u OAIS-u se koristi da implicira da se ova Preporuka, kao i buduće povezane Preporuke i standardi, razvijaju na otvorenim forumima, i ne znači da je pristup Arhivu neograničen. *Reference Model for an Open Archival Information System (OAIS), Recommendation for Space Data System Practices* (Washington: The Consultative Committee for Space Data, 2012), 1. (pristup ostvaren 3. novembra 2021, https://public.ccsds.org/pubs/650x0m2.pdf)
OAIS model opisuje sisteme i procedure za izgradnju funkcionalnog digitalnog arhiva kroz korake u kontekstu dugotrajnog očuvanja informacija i njihovom trajnom pristupu.

koja uključuje nekoliko podfaza: osmišljavanje dizajna web-stranice časopisa *Prilozi*, kreiranje zasebnih web podstranica za svaki broj časopisa, smještaj/postavljanje časopisa i članaka na predviđeno mjesto po broju časopisa, postavljanje impresuma i naslovne strane korice časopisa, te održavanje i dodavanje novih (narednih) brojeva časopisa na web-stanicu Instituta za historiju. Osmišljavanje dizajna web-stranice časopisa *Prilozi* podrazumijevalo je osmišljavanje prostora interfejsa sa sveobuhvatnim pregledom kako časopisa, tako i članaka časopisa, identičnog dizajna i zasebnih web podstranica za svaki broj časopisa na web-stranici Instituta. Tokom cjelokupnog osmišljavanja dizajna web-stranice časopisa, koji je identičan za sve podstranice, tj. brojeve časopisa, vodilo se računa da interfejs bude pregledan, jednostavan, lagan za korištenje i kretanje po stranici.[6] Tako je na web-stranici kreirana stranica "Prilozi" smještena u meniju web-stranice u rubrici "Izdavaštvo", te su potom kreirane podstranice stranici časopisa, posebno za svaki broj časopisa. Smještaj/postavljanje časopisa i članaka na predviđeno mjesto po broju časopisa podrazumijevalo je najprije dodavanje .pdf sadržaja dokumenata i potom linkovanje svih brojeva časopisa i posebno svakog naslova članka časopisa uz prethodno postavljanje sadržaja časopisa. Kako bi se pružili detaljniji podaci o tehničkoj izradi časopisa, dodan je impresum, kao i naslovna strana korice svakog broja časopisa zasebno. U konačnici provedbom svih prethodno opisanih podfaza, uz kontrolu kvalitete, objavljen je časopis *Prilozi* na web-stranici Instituta za historiju. Arhiviranjem časopisa na webu, stvorena je elektronska inačica štampanom časopisu u formi digitalnog arhiva; postignut je glavni cilj digitalizacije. Digitalni arhiv časopisa *Prilozi* dostupan je na web-adresi http://iis.unsa.ba/prilozi/arhiva/, te je time naučnicima, istraživačima i široj javnosti omogućen tehnološki savremeniji pristup časopisu *Prilozi*. Časopisu je moguće pristupiti i sa bilo kojeg internetskog pretraživača,

[6] Prema Steve Krugovom sloganu upotrebljivosti web-stranice "Ne tjeraj me da razmišljam". Više u: Steve Krug, *Don't Make Me Think: A Common Sense Approach to Web Usability* (California: New Riders, 2006).

unoseći u polje za pretraživanje naslov časopisa, odnosno naslov članka i ime autora. Kompletan sadržaj časopisa *Prilozi* je otvorenog pristupa[7] i može se koristiti uz poštivanje autorskih prava autora i izdavača kao mehanizma zaštite časopisa, a u skladu sa Creative Commons Attribution 4.0 International License, čime je omogućen siguran i slobodan u konačnici besplatan pristup digitalnoj zbirci časopisa *Prilozi*. S tim u vezi, važno je spomenuti da digitalizirani časopis kao otvoreni obrazovni resurs[8] korištenjem IKT tehnologija uvjetuje promjene u obrazovanju sa klasičnog na digitalno obrazovanje, što otvara perspektive i mogućnosti koje podupiru stjecanje vještina i kompetencija u cilju stvaranja informacijske pismenosti za društvo znanja, a koje olakšavaju proces cjeloživotnog učenja.[9] Prethodno navedenim, uz gore prikazano omogućavanje tehnološki savremenijeg pristupa časopisu, postignut je i drugi specifični cilj digitalizacije časopisa *Prilozi*, iako kao posljednji korak finalne faze digitalizacije dolazi održavanje digitalizirane građe.

Međutim, posljednji korak nije kraj samog procesa digitalizacije već kontinuirani proces nadogradnje digitalizirane građe na web-stranici, koji uključuje prvenstveno usluge nadopune i izmjene sadržaja na istoj,

[7] "Otvoreni pristup (engl. Open Access) definiran je kao slobodan, besplatan i neometan mrežni pristup digitalnim (naučnim) informacijama koji omogućava čitanje, pohranjivanje, distribuciju, pretraživanje, dohvaćanje, indeksiranje i/ili drugo zakonito korištenje." Emir Vajzović i dr., *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba* (Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2021), 72.

[8] "Otvoreni obrazovni sadržaji ili resursi (engl. Open Educational Resources – OER) pojam je koji se odnosi na "poduku, učenje i obrazovne materijale u bilo kojem mediju, digitalnom ili drugačijem, koji se nalaze u javnoj domeni ili su dostupni uz otvorenu licencu koja omogućava besplatan pristup tim materijalima, njihovo korištenje, adaptaciju i redistribuciju, bez ograničenja ili uz limitirana ograničenja, te da se takvo otvoreno licenciranje utvrđuje unutar postojećih prava s obzirom na intelektualno vlasništvo, koja su već definirana u relevatnim međunarodnim konvencijama te kao takva, poštuje autorstvo svakog rada." Isto, 72.

[9] Strateški ciljevi koje je postavila Europska unija u svojim planovima za stvaranje društva znanja poput strategije *Akcijski plan za digitalno obrazovanje* svoje okvire zasniva na pristupu cjeloživotnog učenja. Više na: "The Digital Education Action Plan (2021-2027)", European Commission (pristup ostvaren 3. novembra 2021, https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en)

dodavanje novih brojeva časopisa digitalnom arhivu, ali i tehničko održavanje. Tehničko održavanje uključuje sljedeće radne elemente na digitalnom arhivu, odnosno web-stranici: održavanje sigurnosti, optimizacija brzine učitavanja, moderno redizajniranje uzrokovano digitalnim razvojem, te tehnološkim napredavanjem i eventualni popravak problema, koji se javljaju na web-stranici. Ujedno, održavanje digitalizirane građe je nezaobilazan dio uspješnosti digitalizacije, a koji se *de facto* ogleda u posjećenosti i funkcionalnosti digitalnog arhiva.

Rezultati digitalizacije

Uspješnost digitalizacije najbolje pokazuje statistika pregleda posjeta i preuzimanja digitalizirane građe. Detaljan pregled statističkih podataka dostupan je na web-stranici[10] Instituta, gdje je smještena digitalizirana građa. Prema dostupnoj statistici za prva dva kvartala 2019. godine, posjeta digitaliziranom časopisu *Prilozi* bilo je 54.050, dok broj preuzimanja za istu godinu iznosi 1.949. Broj posjeta za 2020. godinu iznosi 131.645, dok broj preuzimanja 13.037. I, za 2021. godinu broj posjeta časopisu iznosi 161.448, te broj preuzimanja 18.082. Svi navedeni podaci odnose se na prva dva kvartala 2019, 2020. i 2021. godine. Prva dva kvartala uzeti su kao posmatrani period za analizu, jer je to vjerodostojnije s obzirom na to da je 2021. godina u toku, te je moguće uspoređivati podatke samo za prva dva kvartala. Također, izneseni statistički podaci uzeti su zbirno za kompletan časopis *Prilozi* za gore navedeni period. Pregledom iznesenih brojčanih podataka, može se uočiti značajan pomak u posjećenosti časopisa u tekućoj i 2020. godini u odnosu na 2019. godinu, kada je časopis i objavljen na web-stranici; isti je slučaj i sa brojčanim podacima za preuzimanje časopisa. Ovi statistički pokazatelji omjera posjeta i preuzimanja časopisa pokazuju značajan napredak posjećenosti časopisu iz godine u godinu; tako je vidna razlika povećanja broja posjeta i broja preuzimanja između tekuće i 2019. godine za nešto

[10] Treba napomenuti da su statistike pregleda dostupne samo administratoru web-stranice.

više od tri puta u broju posjeta i čak više od devet puta u broju preuzimanja za 2021. u odnosu na 2019. godinu. Za očekivati je da će se ovaj broj narednih godina sve više povećavati uvjetovano razvojem tehnologije, digitalizacijom poslovanja i globalizacijom. Također, uporedivši iznesene statističke podatke sa brojem tiraža, vidan je zapanjujuć broj pregleda digitaliziranom časopisu u odnosu na štampani "broj pregleda" prikazan kroz tiražni broj koji, barem kada su u pitanju posljednji brojevi časopisa, ne prelazi broj od 200 primjeraka. Prethodno navedenim, osim razloga za digitalizaciju predstavljenih kroz same ciljeve digitalizacije, evidentne su i brojne prednosti digitalizacije časopisa za Ustanovu. Prednosti se ponajviše ogledaju u neograničenosti tiraža, boljoj organizaciji, tj. rješenje problema skladištenja štampanog časopisa i njegovog arhiviranja, kao i olakšanom praćenju te smanjenju troškova štampe za velike tiraže. Međutim, uprkos prednostima moguća je pojava poteškoća koje se odnose na proces digitalizacije kao što su: informacijska nestručnost/nepismenost, nekompatibilnost digitalizirane građe sa softverom, utrošak velike količine vremena za planiranje, procjenu i realizaciju dorade i redizajna digitalnog arhiva, nabavka dodatne opreme i sistema za pohranu digitalizirane građe. U zavisnosti od stepena spremnosti za rješavanje eventualnih poteškoća, kao i od finansijskog stanja Ustanove, uveliko će zavisiti i savladivost potencijalnih poteškoća. Međutim, sve gore pobrojane prednosti nadmašuju potencijalne poteškoće, te se tim više očituje potreba za digitalizacijom.

Zaključak

U radu je prikazano da se procesom digitalizacije časopisa *Prilozi* Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu pridružio globalnom konceptu digitalizacije, barem kada je riječ o izdavaštvu periodičnih publikacija, uključujući i drugi institutski časopis *Historijska traganja*.

Digitalizirani su svi brojevi časopisa *Prilozi* (ukupno 49), te je provedbom slijeda koraka specifičnih ciljeva postignut opći cilj digitalizacije:

kreiran je digitalni arhiv časopisa *Prilozi* dostupan na web-stranici matične ustanove. *Post factum*, naučnicima, istraživačima, studentima, u konačnici široj javnosti omogućen je tehnološki savremeniji, siguran i slobodan, što znači besplatan, pristup čitavom fondu naučnih, stručnih i historijskih informacija i priloga na temu proučavanja historije Bosne i Hercegovine, ali i šire. Uz to, omogućena je zaštita i očuvanje časopisa te produkcije naučne i akademske zajednice Bosne i Hercegovine publikovane od 1965. godine na stranicama ovog renomiranog časopisa. U kontekstu zaštite i očuvanja, podrazumijeva se trajno očuvanje časopisa u digitalnom obliku te smanjenje fizičkog kontakta s originalom. Potom, kreiranje rezervne, digitalne kopije izvorniku visoke intelektualne vrijednosti, što se naročito posebno odnosi na raritetne, prve brojeve ovog časopisa u slučaju gubitka ili uništenja originala. Unaprijeđen pristup časopisu putem računara, mobitela i drugih uređaja podrazumijeva globalnu dostupnost časopisa većem broju korisnika u bilo koje vrijeme i sa bilo kojeg mjesta, ostvarujući na taj način demokratizaciju pristupa časopisu. Osim toga, tehnološki pristup časopisu nudi lakše korištenje te manipulisanje tekstom, odnosno mogućnosti pretraživanja po tekstu, kopiranja i citiranja uz poštivanje prava autora i izdavača. Globalna dostupnost omogućava i uspostavljanje partnerstva sa drugim institucijama, a posebno sa institucijama drugih zemalja u cilju lakšeg ostvarenja saradnje, a posljedično tome, i profita na osnovu ekonomskih prednosti zajedničkog pristupa. Iz svega navedenog, vidno je da digitalizacija časopisa zadovoljava zajednicu "e-poslovanja" ili "poslovanja bez papira" te na taj način utječe na smanjuje troškova proizvodnje Ustanove. Paralelno tome, dovodi i do poboljšanja njene tehničke infrastrukture dostatne potrebama digitalnog društva.

Važno je spomenuti da digitalni arhiv časopisa *Prilozi* sa cjelokupnim prikazom interfejsa, koji se nudi na web-stranici Instituta, zadovoljava nužne elemente politika i procedura za indeksiranjem časopisa u bazama podataka. S tim u vezi, nužno je naglasiti da je časopis *Prilozi* indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Accsess

scholary Resources). Planiran je nastavak indeksiranja časopisa i u drugim svjetskim bazama podataka i direktorijima.

U konačnici, upravljanjem digitalnim arhivom koje podrazumijeva osiguravanje pristupa digitaliziranom časopisu *Prilozi* i njegovo neprestano održavanje na web-stranici Instituta za historiju primjenjivanjem novih standarda digitalizacije, uz kontrolu kvalitete, omogućava se dugoročni pristup časopisu u digitalnom okruženju u budućnosti, dostupnom preko institutske adrese: http://iis.unsa.ba/ odnosno putem linka: http://iis.unsa.ba/prilozi/

Odmičući u budućnost, a prateći potrebe digitalnog društva, može se vjerovati da će se i mnoge druge izdavačke *et al.* ustanove, ako već nisu, odazvati poduhvatu digitalizacije vlastitih izdanja. Posljedično tome, prikazana realizacija ovakvog modela digitalizacije povećat će stepen zaštite te očuvanja historijskih izvora i kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

LITERATURA

Knjige:

- IFLA. *Smjernice za projekte digitalizacije*. Podgorica: Nacionalna biblioteka Crne gore Đorđe Crnojević, 2011.
- Krug, Steve. *Don't Make Me Think: A Common Sense Approach to Web Usability*. California: New Riders, 2006.
- Stančić, Hrvoje. *Digitalizacija*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
- Vajzović, Emir, i Mario Hibert i Lejla Turčilo i Vuk Vučetić i Lamija Silajdžić. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2021.

E-knjige i članci:

– *Reference Model for an Open Archival Information System (OAIS), Recommendation for Space Data System Practices.* Washington: The Consultative Committee for Space Data, 2012. (pristup ostvaren 3. novembra 2021, https://public.ccsds.org/pubs/650x0m2.pdf)

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

– "2012 Paris OER Declaration", World Open Educational Resources (OER) Congress UNESCO (pristup ostvaren 2. novembra 2021, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/Events/English_Paris_OER_Declaration.pdf)

– "Prilozi", Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (pristup ostvaren 25. jula 2021, http://iis.unsa.ba/prilozi/)

– "The Digital Education Action Plan (2021-2027)", European Commission (pristup ostvaren 3. novembra 2021, https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en)

– "The Digital Europe Programme", European Comission (pristup ostvaren 20. jula 2021, https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme)

Summary

From Traditional Printed Form to Digital Form: Digitalization of the Journal *Prilozi* of the Institute of History

The paper shows that with the complete digitalization of the journal *Prilozi*, the Institute of History of the University of Sarajevo has joined the global concept of digitalization, at least when it comes to publishing periodical publications. Also, we have to mention another institute's journal called *Historical Searches*.

All issues of the journal *Prilozi* were digitalized (49 in total) by following the steps of specific goals. The general goal of digitalization was achieved: a digital archive of the journal *Prilozi* was created and it's available on the website of the Institute. *Post factum*, scientists, researchers, students, ultimately the general public is provided with more modern, secure, and free access to the entire fund of scientific, professional, and historical information and contributions on the study of the history of Bosnia and Herzegovina and beyond. In addition, it is possible to protect and preserve the journal and the production of the scientific and academic community of Bosnia and Herzegovina published since 1965. In the context of protection and preservation, it means the permanent preservation of the journal in digital form and the reduction of physical contact with the original. Then, creating a backup, a digital copy of the original of high intellectual value, which especially refers to the rare, first issues of this journal in case of loss or destruction of the original. Improved access to the journal via computers, mobile phones, and other devices implies global availability of the journal to a larger number of users at any time and from any place, thus achieving democratization of access to the journal. In addition, the technological approach to the journal offers easier use and manipulation of the text, the possibility of searching by text, copying, and quoting while respecting the rights of authors and publishers. Global accessibility also enables

the establishment of partnerships with other institutions, and especially with the institutions of other countries in order to facilitate cooperation, and consequently profit based on the economic benefits of a common approach. From all the above, it is evident that the digitalization of the journal satisfies the community of "e-business" or "paperless business" and thus affects the reduction of production costs for the Institution. At the same time, it leads to the improvement of its technical infrastructure sufficient for the needs of the digital society.

It is important to mention that the digital archive of the journal *Prilozi* with a complete overview of the interface offered on the Institute's website satisfies the necessary elements of policies and procedures for indexing the Journal in scientific databases. Accordingly, it is necessary to emphasize that the journal *Prilozi* is indexed in EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus databases and ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources). It is planned to continue indexing the journal in other world scientific databases, as well as in similar relevant online databases and directories.

Ultimately, managing the digital archive, which includes providing access to the digitalized journal *Prilozi* and its constant maintenance on the Institute of History's website by applying new digitalization standards, with quality control, allows long-term access to the journal in the digital environment in the future, available on the web address: /iis.unsa.ba/ or via the link: http://iis.unsa.ba/prilozi/

Moving into the future, and following the needs of the digital society, it can be believed that many other publishing companies *et al.* institutions, if they have not already, will respond to the undertaking of digitalizing their own publications. Consequently, the presented realization of such a model of digitalization will increase the degree of protection and preservation of historical sources and cultural heritage of Bosnia and Herzegovina.

PRIKAZI

Panos Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*. Palgrave Macmillan, 2020, 201.

U okviru edicije *New Approaches to Byzantine History and Culture* svjetski poznatog akademskog izdavača Palgrave Macmillan, objavljena je knjiga *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*. Njen autor Panos Sophoulis, docent na Nacionalnom i Kapodistrijskom univerzitetu u Ateni, istraživački se bavi srednjovjekovnom historijom jugoistočne Evrope. U publikaciji čiji sadržaj čine osam poglavlja sa uvodnim i zaključnim razmatranjima, problematiziran je fenomen razbojništva na širem prostoru Balkana u dugom vremenskom rasponu od 800. do 1500. godine.

Osnovna konceptualna karakteristika knjige oslikava se kroz moderniji metodološki pristup izučavanju i analizi postojećeg izvornog materijala. S obzirom na fragmentarnost sačuvane medievalne arhivske dokumentacije, jedan ovakav pothvat pred istraživača postavlja ozbiljan zadatak s mnoštvom prepreka koje uslovljavaju veću ponudu pitanja nego odgovora. Pojašnjavajući metodološku postavku, u kojoj je precizirao tematski, prostorni i vremenski okvir istraživanja, autor je jasno ukazao na teškoće, barijere i probleme s kojima se susretao na istraživačkom putu. Korištena izvorna građa ima svoje prednosti i nedostatke. Iako raznolika po svojoj vrsti, prirodom i sadržajem ponuđenih informacija često je manjkava, fragmentarna i subjektivna bilo da se radi o službenim izvještajima, koji su odraz zvaničnog diskursa vlasti, ili su u pitanju narativni i hagiografski izvori. U svakom slučaju, postojećim arhivskim vrelima treba pristupiti kritički, što je autor ove knjige prepoznao, naglasio i uvažio pri proučavanju različitih pojavnih segmenata razbojništva kao fenomena prisutnog na širem području Balkana u srednjem vijeku. S druge strane, raznovrsnost predočenog izvornog fonda potpomogla je izbjegavanje jednoličnog prikaza s kojim se istraživači ove problematike nerijetko susreću prilikom njenog izučavanja na lokalnoj razini.

Promatrajući balkansko podneblje kao cjelovito prirodno-geograf-

sko okruženje s primjetnim regionalnim i lokalnim razlikama, autor je pokušao nadomjestiti postojeće praznine i manjkavosti izvorne građe precizirajući u polazištu jasne prateće pojave i ponašanja koja su okarakterizirana kao razbojnička, pri tome dajući definiciju samog pojma "razbojnik" kojeg determinira i odlikuje "asocijalno kriminalno ponašanje i djelovanje s predumišljenim činom nasilja izvršenim od strane pojedinca ili grupe s namjerom oduzimanja imovine ili otimanja ljudi" (18). Pojavu razbojništva kao široko rasprostranjenog problema koji je pogađao sve društvene kategorije, autor je najprije postavio u geografski i ekonomski okvir u kojem se razvijao. S tim u vezi, razbojničke akcije prevashodno su bile usmjerene na ruralna područja, lokalne puteve i prijelaze, karavanske drumove i posebno frekventnije cestovne komunikacije, kako u istočnim, tako i u zapadnim krajevima Balkana. Unatoč vidnoj raznolikosti balkanskog podneblja koji po svome reljefu i geološkoj strukturi nije bio jedinstven prostor, istaknuta je zajednička karakterna osobenost promatranog područja koja se ogledala u rasprostranjenosti gustih šumskih prekrivača što je, uz slabiju prohodnost i kvalitetu putne infrastrukture, uveliko pogodovalo afirmiranju organiziranih kriminalnih skupina i širenju njihovih aktivnosti. Prateći ekonomski kontekst razvitka i intenzivnijeg bujanja razbojništva, prepoznata je jasna krivulja porasta, pri čemu je intenzitet pojave bio direktno zavisan od privrednog prosperiteta i uspona regionalne trgovine. Direktna je to posljedica povećanog interesa i prisustva italijanskih gradova-država, koji su nametnuli monopol i vezali balkanski prostor uz svoje potrebe, čime je on postao sastavnicom istočnomediteranskog trgovinskog sistema. U tom procesu naročito je istaknuta pozicija dubrovačkih trgovaca, koji su imali ulogu medijatora između lokalnih proizvodnih centara i Venecije. U okviru ovih razmatranja istraženo je i postojanje eventualne veze između razbojništva i drugih ekonomskih segmenata. Detaljnim pregledom postojećih pokazatelja i njihovom kontekstualizacijom, uočena je vremenska podudarnost povećanih pljačkaških akcija sa monetarnim sistemom, odnosno rastućom cirkulacijom novca. Autor zaključuje da je monetarna ekonomija imala svog odraza na razvitak učestalije razbojničke aktivnosti, ali je ipak u svojoj osnovi ova pojava bila neovisna o

cirkulaciji novca uz argumentaciju da je prvenstveni interes pljačkaša bio usmjeren na različite dragocjene predmete i luksuznu robu (88).

Fenomenu razbojništva autor je pristupio i sa sociološkog aspekta prateći društveno-ekonomski i socijalni status njegovih aktera. Naročita pažnja usmjerena je ka pokretačkim motivima, sociološkoj i profesionalnoj pozadini kao osnovnim uzročnicima i poticajima na kriminalno djelovanje. Posebno se akcentiraju stočarske i zemljoradničke zajednice kao najbrojnije društvene kategorije i u isto vrijeme dva osnovna izvorišta ili baze razbojničkih skupina. U tom kontekstu ukazano je i na pojedine društvene grupe koje su često identificirane u pljačkaškim pothvatima i kao takve su razbojništvo u određenom trenutku doveli na razinu dopunske ili redovne ekonomske djelatnosti. Osim toga, ova aktivnost nerijetko je mogla prerasti u ozbiljan porodični posao u čijoj pozadini je djelovala razgranata infrastrukturna mreža pomagača i sudionika zasnovana na rodbinskim, zadružnim i tazbinskim vezama. U tom kontekstu, autor se poslužio primjerom Vlaha sa područja srednjovjekovne Bosne, koji su, zahvaljujući mnogobrojnim sačuvanim podacima Državnog arhiva u Dubrovniku, zabilježeni kao učestali akteri pljačkaških akcija usmjerenih protiv stranih trgovaca na putevima u dubrovačkom zaleđu. Od brojnih vlaških skupina kao najznačajniji primjer organiziranog drumskog razbojništva istaknuti su Vlasi Bobani sa područja župe Popovo.

Autor je u daljem praćenju pojave razbojništva pokušao, prateći sociološku pozadinu, porijeklo i profesionalni status, dokučiti razloge i motive upuštanja u pojedinačno ili organizirano kriminalno djelovanje, naročito pripadnika vojnih redova, bilo da se radi o vojnicima regrutiranim iz marginalnih, problematičnih društvenih skupina ili o penzionisanim vojnicima, odnosno ratnim veteranima koji nakon isteka vojne službe još uvijek nisu bili spremni na društvenu reintegraciju. Na sličan način prikazano je djelovanje i drugih društvenih kategorija, slabijeg i višeg socijalnog statusa, seljaštva i nižeg plemstva. Pored identifikacije i klasifikacije razbojničkih skupina, podrobniju pažnju posvetio je njihovoj unutarnjoj organizaciji, načinu i metodu djelovanja. Zabilježeni pregledi ukradenih stvari pokazuju da

su napadači najčešće otimali luksuznu robu, dragocjene predmete, nakit, domaće životinje, oružje, alatke i druge lične stvari. Predočena razmatranja otkrivaju da je razbojništvo na širem balkanskom prostoru u periodu između 12. i 15. stoljeća dostiglo razinu ozbiljne djelatnosti sa izgrađenim sistemom organizacije i razrađenim mehanizmima djelovanja. Oni su podrazumijevali dugoročnu pripremu u planiranju i izvedbi razbojničkih akcija. U potrazi za supstancijalnom komponentom ovog sistema, autor je detektirao razgranatu pozadinsku mrežu pomagača koja je činila operativno jezgro grupe i svojom strukturom osiguravala sve potrebne mehanizme i logističku podršku.

Izvan istraživačkog fokusa nisu ostale ni pogođene skupine odnosno pojedinci i grupe koje su bile žrtve razbojničkih napada. U toj neslavnoj ulozi najčešće su se našli trgovci, ali i druge kategorije stanovništva poput vjerskih službenika, redovnika, hodočasnika, glasnika kao i najnižih društvenih slojeva - sluga i kmetova koji su otimani i prodavani u roblje.

Pored višestruke analize razbojničkih skupina, njihove organizacije, djelovanja i ponašanja, autor je propitao vezu i odnos zvaničnih vlasti prema njima, analizirajući napore i metode kojima su se državni aparati služili u nastojanju da spriječe i suzbiju razbojničko djelovanje. Rezultati navedenog pregleda pokazali su da je unutar analiziranog prostora uočljiva slična intencija u pravcu ulaganja napora i nastojanja da se razbojnički napadi spriječe, počinioci kazne, a stanovništvo zaštiti. To djelovanje praćeno je kroz dva segmenta. Prvi je podrazumijevao pregled pravne legislative i sagledavanje različitih zakonskih propisa u kojima su sadržane odredbe ove problematike, dok je drugi segment pratio konkretne akcije, mjere i poduhvate na terenu poput angažiranja dodatne zaštitarske pratnje, straže i patrole na putevima, izgradnje sigurnosnih punktova, tvrđava, i sl. Predstavljena analiza zakonske regulative i odluka lokalnih i državnih vlasti, autoru su bili dovoljan pokazatelj za ujednačen zaključak prema kojem su postojeći napori u suzbijanju pojave razbojništva bili nedovoljni ili je njihova primjena bila neefikasna, što dodatno potvrđuje da se radilo o ekstremno složenom problemu čitavog sistema koji je premašivao lokalne i državne okvire.

U konačnici je sagledavanje problematike razbojništva uobličeno

situiranošću ove pojave unutar šireg evropskog okvira. Autor pokušava da pronađe i ukaže na neke zajedničke komponente i strukture na balkanskom i zapadnoevropskom podneblju. Iako je u mnogo čemu istaknuta uočena podudarnost, donekle je izostala detaljnija analiza svih prethodno proučenih elemenata kao i jasnija artikulacija vidljivih razlika. To se može pripisati, kako različitom karakteru očuvane građe, tako i intenciji autora da ostane unutar zacrtanih prostornih i tematskih okvira. Autor se u preglednoj usporedbi zadovoljio dobivenim zaključkom kojim je potvrđena izrazita učestalost razbojništva na širim prostorima srednjovjekovne Evrope, čime se objašnjava i relativna zaokupljenost i fascinacija običnog čovjeka ovom pojavom. U tom kontekstu, razbojništvo je promatrano kao sociološki fenomen koji je iznjedrio bogatu narodnu tradiciju s herojskim pjesmama, pričama i legendarnim romanima, dostigavši simboličnu razinu u očima običnog potlačenog stanovništva koje je sve više romantiziralo razbojnike kao narodne junake, glasovite osvetnike i borce za pravdu i slobodu.

Naposljetku, valja pohvaliti sveukupan napor uložen da se tema srednjovjekovnog razbojništva na Balkanu predstavi u jednom drugačijem svjetlu sa dobro osmišljenim konceptom, te jasnim i konciznim stilom izlaganja. Višedimenzionalnim prikazom, sintetizirajući postojeće rezultate pojavnosti razbojništva na lokalnom nivou koji su vješto uklopljeni u širi ekonomski, kulturološki, etnološki, sociološki i psihološki kontekst, još jednom se pokazalo koliko se izmjenom koncepcijske postavke i metodološkog pristupa mogu postići zavidni rezultati, utvrditi drugačiji obrasci i proširiti postojeće spoznaje. S tim u vezi, ovo vrijedno naučno djelo može poslužiti kao metodološki putokaz i urnek za neka buduća istraživanja, te ga stoga rado preporučujem široj naučnoj javnosti na čitanje.

Almir Peco

Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci,* knj. 1; *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*, knj. 2. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019. i 2020, 237 i 469.

Tokom 2019. i 2020. godine objavljene su u izdanju Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke dvije knjige prof. emeritusa Enesa Pelidije, pod sljedećim naslovima: 1) *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci* i 2) *Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća – biografski i bibliografski podaci*. Ličnosti opisane u knjigama interesirale su se za širok historijski okvir tokom kojeg je teritorijom Bosne i Hercegovine upravljalo Osmansko Carstvo. Manjim dijelom je to kasni srednji vijek, zatim period novog vijeka, te početak modernog doba. Tako je autor klasificirao osmansko doba u predgovoru prve knjige. Gledano u cjelini, može se vremenski govoriti o ukupno 522 godine; najprije interakcije, potom direktne, te na kraju posredne osmanske vlasti.

Profesor Pelidija je na svojim predavanjima o osmanskoj Bosni upućivao studente na dostignuća u postojećoj literaturi, ko se u historiografiji bavio ovim periodom i kakvi su doprinosi pojedinaca. Osim namjene široj zainteresiranoj publici, obje knjige mogu poslužiti kao literatura studentima. Autor je proveo radni vijek u istraživanju osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini, posebno se specijalizirajući za prvu polovinu 18. stoljeća. Stekao je uvid u rad brojnih naučnika koji su pisali o osmanskoj vlasti na ovim prostorima. Osim interesa za historiografsku produkciju, obratio je pažnju na biografije autora kao i na njihov životni put. Pelidija je priložio u obje knjige fotografije ličnosti o kojima piše, u onim slučajevima u kojima je to bilo moguće. Pisao je o njihovom porijeklu, rodnom kraju, porodici, okolnostima i okruženju u kojem su djelovali, javnom i privatnom životu. Takvim pristupom stječe se što je moguće šira slika o svakom pojedinačom autoru.

Zbog obimnog materijala knjiga je podijeljena na dva toma. Autor je, i pored uloženog velikog truda,

svjestan da su se biografije i bibliografije još nekih ličnosti mogle naći među koricama. Nije obuhvatio sve ličnosti, jer za neke nije imao ni najosnovnije podatke, izuzimajući usputna spominjanja u nekim djelima. Ukoričeni tekst sadrži autorov izbor prezentiranih naratora, historičara i orijentalista. Biografije i bibliografije pojedinih opisanih ličnosti Pelidija je prethodno objavio u periodici. Takve tekstove neizmjenjene je priložio u knjigama.

Osmanski period još uvijek je prilično neistražen, a izvorna građa postoji. Pelidija iznosi konstataciju trenutnog stanja u nauci i, poput dobrog stručnjaka i učitelja mlađih generacija, ukazuje na nedovoljno istražene teme, konkretno na smjernice budućih istraživanja. Na početku prve knjige autor ukazuje na osnovne arhivske ustanove koje čuvaju građu za osmanski period. Osim arhiva u Turskoj, Bosni i Hercegovini i na širem prostoru Balkana, iznosi pretpostavku o građi bitnoj za osmansku Bosnu koja se može pronaći i u arhivima više država sa područja Bliskog Istoka. Skreće također pažnju na pojedine značajnije arhive u kojima se čuva građa na staroosmanskom i drugim orijentalnim jezicima, zatim na građu zapadne provenijencije, na latinskom i italijanskom jeziku.

Zanimljivo je da je još tokom osmanske vladavine bilo više domaćih ljudi, koji su se interesirali za taj historijski period. O tome je riječ u prvom poglavlju prve knjige *O osmanistima Bosne i Hercegovine do početka 20. stoljeća*, sa podnaslovima: *Hronike i ljetopisi*, *Putopisi*, te *Memorije, biografije i autobiografije* (str. 31-106).

Pelidija među prvim osmanistima navodi brojne historijske ličnosti u vremenskom rasponu od 15. do 18. stoljeća. Iz mnoštva izdvajamo: Derviš Jakub-pašu, učesnika i predvodnika Krbavske bitke, te Nasuha Matrakčiju, *homo universalisa* koji je postavio standarde u pisanju kasnijih hronika 16. i 17. stoljeća. Skrećemo pažnju na detalj iz prezentirane biografije Derviš Jakub-paše, za kojeg autor pretpostavlja da mu je namijenjena uloga evnuha u haremu, zbog čega je navodno uškopljen. Naime, u dosadašnjoj historiografiji pojam *hadim* nije dovoljno obrađen i olahko se svaki hadim identificirao kao uškopljenik.

Kao značajnije hroničare, Pelidija spominje Ibrahima Alajbegovića Pe-

čeviju, zatim fra Filipa Lastrića, začetnika kritičke historiografije, a potom fra Ivana Frana Jukića, fra Antuna Kneževića, te Saliha Sidki Hadžihuseinovića-Muvekkita kao prvog pisca cjelovite historije. Među ljetopiscima navedeni su fra Nikola Lašvanin, fra Bono Benić, fra Marijan Bogdanović, fra Jakov Baltić, Omer Novljanin, mula Mustafa Bašeskija, Staka Skenderova, Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, a među putopiscima Jusuf Livnjak i Mustafa Bošnjak-Muhlisi. Autor opisuje njihova djela i prilaže biografije u mjeri u kojoj ih je moguće dokumentirati.

Od autobiografija posebno ističe Hasana Kafiju Pruščaka koji je pisao radove iz teologije, prava, filozofije, historije i politike. Pruščak je pisao o uređenju države i ukazivao na društvene anomalije i slabosti svog vremena na izmaku 16. stoljeća. Slijedi dio teksta o Ibrahimu Opijaču, koji je napisao biografiju svog učitelja šejha Juje, nakon čega izdvajamo rimovanu autobiografiju Ali-paše Varvarija. Među ostalim historijsko-memoarskim imenima, Pelidija spominje Mustafu Huremija, Muhameda Nerkesija, Ahmeda Hadžinesimovića-Pruščaka, Muhammeda Hamdi Skeju Prozorca-Bošnjaka.

Drugo poglavlje prve knjige *O poznatim bosanskohercegovačkim osmanistima u prvoj polovini 20. stoljeća (1900-1945)* autor započinje sa Safvet-begom Bašagićem, kroz osvrt na njegovu porodicu, biografske podatke i naučni opus (str. 107-192). Biografije u drugom dijelu knjige su znatno obimnije predstavljene u odnosu na ranije hroničare, ljetopisce i starije generacije historičara, koji su ostavljali pisane tragove od 15. do kraja 19. stoljeća, što je i razumljivo, s obzirom na veću dostupnost podataka iz modernog vremena.

Nakon Bašagića, autor spominje Milana Preloga, oca poznatog nobelovca Vladimira, a zatim se fokusira na pionirske radove orijentaliste i osmaniste Sejfudina Kemure o vezirskoj porodici Ćuprilić, te o javnim građevinama u Sarajevu. Kemura se bavio i prevođenjem osmanskih dokumenata. Među djelima akademika i polihistora Vladimira Ćorovića Pelidija ističe sintezu o historiji Bosne. U stvaralačkom opusu Ćorovića zapažene su knjige i studije koje se dijelom odnose na osmanski period. Autor donosi preglede biografija i interesovanja Ćire Truhelke, Muhameda Enveri Kadića, Rize Muderizovića. U slučaju fra Julijana Jeleni-

ća ističe dvotomno djelo *Kultura i bosanski franjevci* i njegov doprinos pri objavljivanju ljetopisa fra Nikole Lašvanina i fra Bone Benića.

Vladislav Skarić je pisao o osmanskoj prošlosti Sarajeva, zanatima, životu pojedinih zajednica, posebno pravoslavne, te privredi, kulturi i događajima. Bavio se i prevodilačkom djelatnošću. Pelidija je poklonio znatnu pažnju i islamskoj ulemi, koja je pokazala interes za osmansku prošlost, poput Fehima ef. Spahe i Mehmeda Handžića, sa kojim se završava tekstualni dio prve knjige. Slijede rječnik termina, bibliografija i indeksi. S obzirom na to da se tekst završava biografijama i doprinosima autora koji su živjeli i djelovali do kraja Drugog svjetskog rata, precizniji podnaslov prve knjige bio bi sa vremenskim ograničenjem do sredine 20. stoljeća.

Druga knjiga je znatno obimnija, odnosi se na značajnije osmaniste iz druge polovine 20. stoljeća, njih ukupno 25. Knjiga započinje sa velikanom osmanistike akademikom Hamdijom Kreševljakovićem. Pelidija ističe njegove moralne kvalitete i donosi opširniju biografiju. Prvi je Bošnjak izabran u Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti 1939. godine. Osnivanjem Naučnog društva, preteče Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, imenovan je među prvih 18 članova i biran za prvog potpredsjednika.

Prema Pelidiji, posebno je za Hazima Šabanovića značajna 1959. godina, koju zbog publikovanja doktorske disertacije *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela* i prijevoda putopisa Evlije Čelebije sa više od 2.000 njegovih komentara i napomena, vidi kao krunu dotadašnjeg dvodecenijskog naučnog rada ovog historičara. Među Šabanovićevim prijevodima autor ističe *Krajište Isa bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*.

Prezentirani pedagoški rad Hazima Šabanovića može poslužiti za pouku. O njemu Pelidija kaže sljedeće: "Svojim stilom koji se odlikovao i naučnom radoznalošću, te velikom erudicijom, plijenio je mlađe saradnike i izazivao zavist nekih starijih kolega. Oni, koji su ga poznavali, isticali su skromnost. Ta skromnost nije bila samo oblik pristojnosti i moralne otmenosti, bila je odraz ljudskog pristupa nauci i posebno mlađim saradnicima ...". Ugled Šabanovića prevazišao je lokalne i regionalne okvire. Biran je za člana

Međunarodne komisije za Jugoistočnu Evropu, člana Međunarodne komisije za historiju gradova, člana Komisije za balkanološka istraživanja. Zaista je hvale vrijedno što je Pelidija na primjeren način zabilježio i time otrgao od zaborava ignoranciju i osporavanja Hazima Šabanovića u nekim uskim lokalnim krugovima, dok je istovremeno uživao svjetski ugled.

Slijedi dio teksta posvećen Osmanu Asafu Sokoloviću, a potom Tajibu Okiću, koji je veći dio univerzitetske karijere proveo u Turskoj. Također se sapominje i Mehmed Mujezinović, koji je imao više faza stvaralačkog rada. Posebno je značajan za islamsku epigrafiku. Sabrao je arapske natpise na nišanima, dešifrirao ih i preveo. Dalje slijede biografije i bibliografije Alije Bejtića, Seida Traljića, Vančea Boškova.

Životno djelo Nedima Filipovića je knjiga *Princ Musa i šejh Bedreddin*, koja govori o okolnostima interregnuma u prvoj deceniji 15. stoljeća, nakon smrti sultana Bajazida I u mongolskom zarobljeništvu. Ova knjiga izazvala je veliku pažnju u naučnim krugovima. Filipović se također bavio urbanizacijom u osmansko doba, timarskim sistemom, odnosno odžakluk timarima. Pelidija prilaže opširnu biografiju Muhameda Hadžijahića, uz osvrt na porijeklo njegove porodice. Muhamed Hadžijahić prozvan je u literaturi posljednjim bosanskim polihistorom. Bavio se gradovima u osmanskoj državi, procesom prihvatanja islama i općenito etnogenezom Bošnjaka.

Dalje slijede biografije Hamida Hadžibegića, te akademika Vase Čubrilovića, koji je bio politički aktivan između dva svjetska rata, zbog čega je autor ovaj dio knjige naslovio kao *Čovjek koji je i sam stvarao historiju*. Bavio se historijom 19. i 20. stoljeća, istočnim pitanjem. Napisao je više knjiga, među kojima je najznačajnija *Bosanski ustanak 1875-1878*. Akademik Branislav Đurđev spada u red poznatijih osmanista. Dao je bitan doprinos pisanju udžbenika *Historija naroda Jugoslavije II*. Pažnju je posvetio srpskoj pravoslavnoj crkvi i općenito položaju Srba pod osmanskom vlašću, opisujući ih kao vrlo lojalne podanike u 15. i 16. stoljeću.

Slijedi kratak prilog o Fehimu Spahi, mladom naučniku koji je poginuo tokom opsade Sarajeva 1993. godine. Nakon pradjeda, djeda i oca nastavio je porodičnu tradiciju bavljenja orijentalistikom i osmanistikom. Akademik Radovan Sa-

mardžić spadao je u red značajnijih osmanista. Prošao je sva nastavna zvanja i bio na čelu Balkanološkog instituta SANU. Napisao je veći broj bibliografskih jedinica, a najpoznatije njegove knjige su *Mehmed paša Sokolović* i *Sulejman i Rokselana*.

Poglavlje posvećeno Ismetu Kasumoviću, Pelidija je nazvao *Uvaženi orijentalista i osmanista*. Tokom dvadesetdvogodišnjeg rada Kasumović se profilirao kao dobar poznavalac orijentalnih jezika, objavio je dvije knjige i na desetine radova. Ešref Kovačević je *orijentalista i osmanista umjetničkog duha* koji se, osim stručnog i naučnog rada, bavio i drugim poslovima poput kaligrafije. Preveo je i napisao nekoliko značajnih djela. Adem Handžić je prevodio osmanske izvore, te napisao više knjiga i radova posvećenih pretežno prostoru sjeveroistočne Bosne. Istraživački interes usmjerio je prema procesu širenja islama, istraživanju urbanih sredina, općenito demografiji.

Akademik Avdo Sućeska je kao rukovodilac posvećen djelatnosti Orijentalnog instituta i uređivanju časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Bavio se državno-pravnim razvojem Bosne pod Osmanlijama. Njegovo kapitalno djelo su *Ajani*. Pisao je i o nasljeđivanju odžakluk timara, dopunivši prethodna istraživanja Nedima Filipovića.

Višedecenijski rad akademika Smaila Balića krunisan je knjigom *Kultura Bošnjaka*. Sljedeći Mostarac Hivzija Hasandedić opisan je kao dobitnik brojnih nagrada za pregalački rad. Zbog izuzetnog doprinosa zajednici dobitnik je i zvanja počasnog doktora nauka na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. U knjizi zauzima zaslužno mjesto kao istaknuti arhivista, prikupljač građe, prevodilac i priređivač iste, te terenski istraživač islamske kulturne baštine širom Hercegovine. Slijedi akademik Milan Vasić, a potom Salih Trako *uvaženi znalac osmanskih izvora*. Trako je orijentalista čije zasluge u prevođenju dokumentacije osmanske provenijencije autor posebno ističe. Posljednji u nizu su Dušanka Bojanić i Ahmed Aličić. Za potonjeg autor navodi da "je ostavio nezaobilazan trag u prevođenju osmanske arhivske građe bez koje se ne bi mogla pisati historija Bosne i Hercegovine osmanskog perioda".

Kao i u prvoj knjizi, na kraju druge također slijede rječnici termina, bibliografija i indeksi. U rječniku termina neki pojmovi se

ponavljaju, što je trebalo izbjeći. Isto se odnosi na spisak literature. Prosječnom čitaocu ostaje dilema po kojoj osnovi je autor poredao sve spomenute ličnosti u knjigama. Iščitavanjem se vidi da se radi o hronologiji zasnovanoj na godištima smrti opisanih ličnosti, što je trebalo jednom rečenicom navesti u uvodnom poglavlju. Pelidija u predgovoru druge knjige najavljuje i treću knjigu o historičarima koji su se djelimično bavili osmanskim periodom. Kako su u prve dvije knjige izostali zaključci, objavljivanjem treće knjige u perspektivi i zaokruživanjem cjeline, trebalo bi na kraju zaključiti cjelokupan tematski okvir.

Adis Zilić

Mario Katić, *Domorodci i gospodari. Historijsko – antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Sarajevo, Zagreb: Buybook, 2020, 144.

Mario Katić, etnolog, kulturni antropolog i historičar sa Sveučilišta u Zadru, značajan dio svog istraživačkog rada posvetio je temama iz rodne mu Bosne i Hercegovine, fokusiravši se prvenstveno na lokalne etnografije gradova kao što su Usora, Brčko i Novi Travnik, a tu praksu nastavio je i sa prvom samostalnom studijom posvećenoj još jednom bosanskohercegovačkom gradu – Varešu. Knjiga *Domorodci i gospodari* je, kako to i u podnaslovu piše, historijsko-antropološka studija bazirana prvenstveno na rukopisima dvojice "domorodaca", Mije Žuljića i Josipa Tokmačića, a koji daju važna svjedočanstva o transformaciji Vareša u različitim historijskim periodima.

Autor prvog rukopisa, Mijo Žuljić, piše niz izvještaja za Jugoslovensku akademiju znanosti i umjetnosti u Zagrebu o životu u Varešu početkom XX stoljeća, kada ovaj gradić doživljava intenzivnu transformaciju usljed prve faze industrijalizacije ovog kraja. Pod Žuljićevim utjecajem još jedan "domorodac" iz Vareša, Josip Tokmačić, nastavlja opisivanje promjena kojima je bio

izložen vareški kraj zaključno sa sredinom XX stoljeća. Podaci iz ova dva rukopisa Katiću su poslužili kao osnova interpretacije i pokušaja analiziranja procesa transformacije jedne male zanatske varoši u moderno industrijsko urbano središte. Važno je naglasiti da se u fokusu Katićeve studije nalazi proces transformacije Vareša tokom austrougarske uprave kroz prizmu postkolonijalnih interpretacijskih okvira.

Strukturu knjige čine tri uvodna poglavlja, u kojima autor opisuje "put nastanka" publikacije (*Domorodci i gospodari: uvod*), određuje teorijski okvir iznesenih interpretacija (*Etnografija, historijska antropologija te arhivski obrat*), te daje političko-društveni kontekst u kojem su se nalazili Bosna i Hercegovina, a naročito njeni gradovi, na prijelazu iz XIX u XX stoljeće (*Bosanskohercegovački gradovi krajem 19. i početkom 20. st.: političko-društveni kontekst*). U naredna dva poglavlja autor prezentira opise i zapažanja o Varešu iz pera Mije Žuljića i Josipa Tokmačića, nakon čega u poglavlju *Domorodci i gospodari: analiza* daje svoju interpretaciju podataka iz navedenih rukopisa. Ova tri poglavlja su srž same studije čiji je cilj dati novi uvid u transformaciju kroz koju je prošao, ne samo Vareš nego i brojni drugi gradovi u Bosni i Hercegovini (poput Zenice, Bugojna, Tuzle, Prijedora, itd) tokom austrougarske uprave. Međutim, ono što Vareš čini drugačijim od ostalih gradova su, između ostalog, ova dva sačuvana rukopisa, koja predstavljaju rijetko svjedočanstvo savremenika tih procesa i zahvaljujući čijem pisanom tragu imamo mogućnost boljeg razumijevanja istih. Poseban značaj ovih rukopisa, a naravno i Katićeve knjige, možemo vidjeti u opisima pojedinih procesa, koji nisu bili isključivo vezani za Vareš, nego su se istovremeno i po istim principima odvijali i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, ali o njima, barem trenutno, nemamo ovakvih direktnih svjedočanstava. Naprimjer, kada Žuljić opisuje stanovništvo Vareša, navodi da su stanovnici ovog grada koristili štokavski govor, koji su katolici nazivali "naškim", pravoslavci "rišćanskim", muslimani "maternjim", dok su stanovnici susjednih gradova taj govor nazivali "paroškim", jer su "stari Varešaci i Vareške izgovarali p mjesto f odnosno hv". U nastavku izlaganja Žuljić ističe kako u novije doba, odnosno od uspostave austrougarske vlasti, taj isti govor mladi zovu "hr-

vaskim" odnosno "srpskim" (Katić, 54), što predstavlja rijedak primjer opisa širenja nacionalnih ideja među stanovništvom u jednoj lokalnoj sredini. Slične podatke daje i Tokmačić prilikom opisa uloge kulturnih društava u Varešu, koja se formiraju tokom austrougarske uprave s ciljem širenja nacionalnih ideja među "domorodcima" u Varešu (Katić, 86-91). Ovakve i druge slike iz vareške svakodnevnice sačuvane u rukopisima Žuljića i Tokmačića, omogućile su Katiću da ponudi svoju interpretaciju transformacije Vareša na prijelazu dva stoljeća, što on i čini u poglavlju pod nazivom *Domorodci i gospodari: analiza,* ali i u završnom poglavlju pod nazivom *Zaključna razmišljanja*, kojim se knjiga i privodi kraju. Naime, fokus Katićeve analize i interpretacije je utvrditi karakter i stepen promjena, koje nastaju kao posljedica austrougarske uprave u Varešu, sa posebnim fokusom na promjene svakodnevnice vareških "domorodaca". Izmijenjenu urbanističku i arhitektonsku strukturu Vareša je bilo moguće uočiti i bez rukopisa Žuljića i Tokmačića, ali različita pomjeranja i preslagivanja unutar konkretnih društvenih i kulturoloških struktura, poput već spomenutih izmjena u govoru i nominovanju jezika, koji se koriste u Varešu, zatim promjena u strukturi zaposlenih (postepeno smanjenje broja kovača i majdanžija u korist radnika odnosno "fabrikanata"), izmijenjenih dnevnih rituala, oblikovanja dnevnih obaveza i načina korištenja slobodnog vremena, postepenog mijenjanja ili čak potpunog izumiranja pojedinih tradicija i običaja, pa čak i praksi vezanih za pojedine segmente religioznog života do pojave "mode" i promjena u oblačenju. Svi spomenuti procesi, koje Katić opisuje u knjizi, nastaju kao posljedica izgradnje industrijskih kapaciteta, koji postaju glavna odrednica i faktor u životu novog Vareša, koji postepeno potiskuje staru osmansku varoš. Katić smatra da tokom ovog procesa transformacije Vareša iz zanatske varoši u industrijski grad, dolazi i do suštinskih promjena unutar vareškog društva, koje se više ne dijeli po vjerskom kriterijumu na katolike, muslimane i pravoslavce, već na domoroce (katolike, muslimane i pravoslavce) i gospodare, odnosno doseljene strance, koji su nosioci stvaranja novog Vareša. Intenzitet promjena koje austrougarska uprava donosi u Vareš i Bosnu i Hercegovinu mogu se porediti ili izjednačiti sa stepenom transformacije, koje je osmanska

uprava izvršila u prethodnim stoljećima. U oba slučaja gospodari (Osmanlije i Austro-Ugari) svojim djelovanjem mijenjaju "domorodce" (vareške i bosanskohercegovačke), a kao konačna posljedica tih aktivnosti se "oblikuje Vareš kakav poznajemo danas te Bosna i Hercegovina kakvu poznajemo danas – rezultat kolonijalnog dizajna". Sa ovom konstatacijom Katić i završava svoju studiju o domorocima i gospodarima u Varešu.

Mario Katić je, kako i sam kaže, imao sreću doći do dva zanimljiva svjedočanstva o životu u Varešu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a koja su mu omogućila bolji uvid u životnu svakodnevnicu stanovnika ovog malog srednjobosanskog grada. Bosanskohercegovačka historiografija ne obiluje studijama ovakve vrste, naročito kada su u pitanju istraživanja urbanih sredina, jer je pažnja etnologa i antropologa tradicionalno bila usmjerena ka ruralnim područjima. Također, iako se studija odnosi na konkretan grad, procesi koji su se odvijali u navedenom periodu istovremeno su bili prisutni i u drugim bosanskohercegovačkim sredinama, što omogućava korištenje historijske analogije i njene primjene i na te sredine. Važno je istaći, a i Mario Katić u samom tekstu to više puta sam podvlači, da je ovo jedna interpretacija dešavanja u Varešu na osnovu navedenih rukopisa, te da su sigurno moguća i drugačija viđenja analiziranih procesa. S obzirom da bi puni tekst Mije Žuljića uskoro trebao biti publikovan i time dostupan drugim istraživačima i široj javnosti, možemo očekivati i alternativne interpretacije koje će, nadamo se, još više doprinijeti rasvjetljavanju i boljem razumijevanju procesa transformacije gradova i gradskog života u Bosni i Hercegovini na prijelazu dva stoljeća. Smatramo da je Katićeva studija već dala svoj pečat na tom putu, te da je, također, pružila i drugačiji uvid u sagledavanju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, čije se pozitivne strane često prenaglašavaju i na taj način prezentuje neobjektivna slika tog razdoblja bosanskohercegovačke historije. U konačnici možemo zaključiti da knjiga Maria Katića *Domorodci i gospodari* unosi znatnu dozu svježine u istraživanja različitih aspekata prošlosti bosanskohercegovačkih gradova, te da će sigurno biti nezaobilazno štivo historičarima, antropolozima, etnolozima i ostalim stručnjacima zainteresiranim za urbanu historiju Bosne i Hercegovine.

Mirza Džananović

Dominique Kirchner Reil, *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Belknap press of Harvard University press, 2020, 312.

Ovo djelo, koje se sastoji od pet poglavlja, razmatra Rijeku u krizi nakon Prvog svjetskog rata, u kratkom vremenskom razdoblju od 1918. do kraja 1920. godine. Autorica Dominique Kirchner Reil, izvanredna profesorica na Univerzitetu u Miamiju u Sjedinjenim Američkim Državama, tvrdi da naša dominantna slika Gabriele D'Annunzia u Rijeci nakon Prvog svjetskog rata gubi iz vida egzistenciju svih ne-italijanskih Drugih (str. 14). Uprkos tome što za većinu građana u Rijeci maternji jezik nije bio italijanski, postavlja se pitanje šta je bio njihov motiv da su težili italijanstvu? Autorica odgovor na ovo pitanje pronalazi u političkom, društvenom, ekonomskom i ideološkom kontinuitetu naslijeđa Habsburške Monarhije, umjesto u nacionalizmu koji je dominirao poslijeratnim svijetom. Glavna karakteristika i važnost ovog djela je u činjenici da fokus analize nije svođen na smisao, već funkciju italijanstva u poslijeratnoj Rijeci. Štaviše, tvrdim da nam ovo djelo razjašnjava razliku između tumačenja historičara i samih građana, mada se dešava da historičari često drže da njihovo tumačenje odgovara viđenju građana. Drugim riječima, knjiga daje priliku da pratimo kako, kao treće osobe, historičari "vide" italijanstvo. Oni pokušavaju istraživati uglavnom smisao italijanstva. Međutim, kada građani "izlažu" italijanstvo, oni vide samo sebe (u najširem smislu uključujući njihov životni ambijent). Stoga, ne postoji tu ništa drugo doli njihova "funkcija", a ne "smisao". Sve dok su tu funkciju preuzimali fizički subjekti, naime sami građani, nije čudno da se fizički kontinuitet održavao preko režimske promjene, što ga, kako tumačim, također demonstrira ova autorica na primjeru poslijeratne Rijeke.

U prvom poglavlju autorica priča tri epizode: o neuspješnim naporima predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona da riješi problem statusa Rijeke, zatim o različitim, ali trivijalnim izvještajima međunarodnih novinara vezanim za svakodnevni život u Rijeci i naposljetku, o odnosu između vladavine D'Annunzia i fašizma. Sve ove epizode su se odvijale paralelno,

ali, kako tvrdi autorica, nijedna od njih nije mogla odrediti situaciju poslijeratne Rijeke (str. 68), čija većina građana ne bi mogla razumijeti govor D'Annunzia ukrašen citatima iz Dantea i Garibaldija. Pošto je Rijeka nastavila pružati otpor međunarodnom dogovoru da ostane nezavisan grad, Wilsonova ideja je morala propasti. Pa se postavlja pitanje zašto se italijanska Rijeka još uvijek održavala (str. 72)?

U drugom poglavlju autorica analizira valute koje su bile u opticaju. Nakon Prvog svjetskog rata u Rijeci su u opticaju bile tri valute: kruna iz Habsburške Monarhije, žigosana kruna Kraljevine Jugoslavije i riječka žigosana kruna. Vlasti u Rijeci su zauzele liberalniji stav prema valutama s ciljem buduće integracije sa Italijom.

Međutim, suočene sa situacijom da je u valutnom opticaju primat preuzimala žigosana kruna Kraljevine Jugoslavije, u aprilu 1919. godine uvele su riječku valutu. S obzirom na činjenicu da je Rijeka još od habsburškog doba funkcionirala kao saobraćajno i privredno čvorište, nije bilo moguće blokirati sve druge valute. Istodobno, u opticaju je bio veliki broj krivotvorenih novčanica, pa su vlasti zabranile zamjenu riječke žigosane krune izvan grada. Međutim, Riječani su također koristili falsifikate u svakoj prilici. Prevozna mreža propale Monarhije je nastavila funkcionirati, a građani su je i dalje koristili. Autorica ovdje vidi kontinuitet impeijalnog naslijeđa, a ne nacionalizam ili rasni sukob i tumači da zakonitost valute nije osiguravao zakon, već njezino cirkuliranje (str. 98, 105).

U trećem poglavlju se raspravlja o samoj zakonskoj legislativi u Rijeci. Uzimajući u obzir mogućnost aneksije Italiji, vlasti Rijeke nisu aktivno zatražile svoju nezavisnost, već opstanak samoupravnog grada. Takve prilike nisu tjerale na poštivanje "riječkih zakona", već "zakona na snazi" (str. 121). Međutim, kada je u aprilu 1919. godine bila obznanjena Wilsonova izjava i odbijanje zahtjeva da se Italiji pripoji Rijeka, riječke vlasti su pojačale italijanizaciju zakonodavstva. Uslijedio je prelazak na italijanski krivični zakon, ali kao prijelazna mjera, smanjenje ili izuzeće je bilo napravljeno u slučaju da je kazna prema konvencionalnom mađarskom krivičnom zakonu bila teža od italijanskog krivičnog zakona. Tim putem, kako autorica tumači, iskustva su nakupljena pod slojevitim suverenitetom (layered sovereignty) u Mađarskoj Kraljevini bila naslije-

đena u izvršenju krivičnog zakona. Italijanizacija zakonodavstva u Rijeci nije značila jednostavno podređivanje Italiji. Mađarski izborni zakon ukinut je bio u martu 1919. godine, ali za razliku od italijanskog izbornog zakona uveden je bio opći izborni zakon.

U četvrtom poglavlju autorica pripovijeda o nevolji mladog trgovačkog službenika. Francesco Pospek, koji se zatekao u okršaju francuskih i italijanskih vojnika u kafiću, bio je uhapšen, nakon što ga je dvojac napao na putu kući. Ovdje je glavna tema "zavičajnost" (pertinency), koja je bila standard za uživanje prava i privilegija u Rijeci. Prije 1918. godine, mađarsko državljanstvo je bilo uvjet za sticanje zavičajnosti koja je bila definirana na osnovu porodičnog porijekla, dok svi drugi uvjeti poput prebivališta, vjere, etniciteta i jezika nisu bili razmatrani. Ali, decembra 1918. godine promijenila se politika mjerodavnosti, jer je italijanski parlament u Rijeci postavio tri kvalifikacije za izdavanje osobne isprave: petogodišnji boravak u Rijeci, izostanak kaznene evidencije i napuštanje drugog državljanstva. Ovdje autorica vidi kontinuitet u preusmjeravanju ideje mađarskog državljanstva tokom habsburške ere u uski lokalni prostor zvan Rijeka (str. 150). Kako su riječki građani odgovorili na uspostavljanje ovog pravnog sistema? Autorica ističe da su bili svjesni nedostataka vezanih za ne-zavičajnosti. U teškoj ekonomskoj situaciji nakon rata, od građana se tražilo da protjeraju "strance". Jedine mete bile su bivše hegemonije ili oni koji bi mogli držati hegemonije u budućnosti, tj. Sloveni i Nijemci, a ne političke i društvene manjine poput Jevreja i Čeha. S druge strane, vlasti nisu primijenile kaznu protjerivanja samo na osnovu nacionalnosti. Štaviše, proitalijanske vlasti nisu dozvolile da se čak i prema Italijanima postupa privilegirano, jer su se bojale masovnih migracija Italijana, koji bi uskratili Riječanima ekonomska sredstva za život tokom recesije.

U posljednjem poglavlju se razmatra jedna epizoda s knjigovođom Bélom Szécseyjem, koji je napisao svoju narudžbenicu samo na mađarskom jeziku u Tvornici duhana u Rijeci januara 1920. godine, što je predstavljalo problem ministru obrazovanja Salvatoreu Bellasichu. Ipak, Szécsey nije bio protjeran niti otpušten. Svjedočio je da je zaboravio prijevod na italijanski jezik, jer je bio previše zauzet. Od jula 1919. godine omotnice

i uredski moduli bili su ograničeni na italijanski jezik. Ovu pretvorbu povezanu za službene dokumente su završili poštanski, telegrafski i željeznički zavodi, ali višejezična upotreba bila je uobičajena u unutrašnjim poslovima. Poslovno okruženje u Rijeci je tražilo da osobe koje traže posao govore više jezika, a razlog zbog kojeg Szécsey nije otpušten bio je taj što je višejezični govornik. Autorica karakterizira poželjnom usvajanje strategije prikrivanja neitalijanstva u gradu (str. 183). Ova je strategija dokazana u mnogim situacijama. Italijanska trobojna zastava, koja se vihorila na prozorima, imala je ekonomsku računicu, jer je, primjerice, hrana u školi donirana samo djeci s italijanskim trobojnim kokardama. Također, u aspektu javnih radova, koji su bili u ekonomskom padu, vlasti su tražile od riječkih obrtnika da proizvode zastavu. Promjena imena legalizirana je u martu 1919. godine, ali je samo oko 0,3% cijelog stanovništva prilagodilo svoja lična imena italijanskom jeziku.

To je jasno pokazala činjenica da i sam ministar obrazovanja, koji je dovodio u pitanje Szécseyjevu neitalijansku narudžbenicu, nije promijenio slovensko prezime. Umjesto toga, rođeni Riječani, koji su bili aktivni u italijanskoj vojsci nakon azila u Italiji u Prvom svjetskom ratu, kombinirali su lažno italijansko prezime, koje su koristili tokom rata, sa izvornim slavenskim ili mađarskim prezimenom. Bio je to lako razumljiv primjer italijanskog nacionalizma *a la Rijeka*, koji se temelji na multietničkom naslijeđu (str. 207). Takav osebujni nacionalizam gajen je bio kroz obrazovanje. U prvom redu, poslijeratna škola koristila se kao kasarna za savezničke snage i D'Annunzijevu vojsku, te je postojao problem i sa smještajnim kapacitetima. Stoga su se učitelji/ce zalagali/e za povratak predratnim "svečanostima doživljenim u školama." I ovdje autorica vidi kontinuitet prije i poslije rata u ideološkom i fizičkom smislu (str. 210-211). Zapravo, poslijeratno obrazovanje bilo je ograničeno na italijanski, ali mađarski/e učitelji/ce su se preodgajali/e, tako što su sudjelovali/e u kratkoročnom programu usvajanja italijanskog jezika, da ne bi bili/e otpušteni/e. Politika obrazovanja riječke vlasti bila je specifikum Rijeke. Geografija je promijenila tradicionalni fokus sa Habsburške Monarhije na Jadransko more, ali je središte ostala Rijeka.

Spominjući skandal Giovannija Palatuccija, zaključak ukazuje na opa-

snost od "bešavnog marša od Prvog svjetskog rata do nacionalizma do fašizma do Drugog svjetskog rata do genocida" ("seamless march from World War I to nationalism to fascism to World War II to genocide") (str. 233). Umjesto glatkog prelaska iz monarhije u nacionalnu državu prije i nakon Prvog svjetskog rata, na mikronivou se dokazuje da je imperijalna struktura i dalje postojala mentalno i fizički, što je, tvrdim, prvi značaj ove knjige. S druge strane, iz perspektive "bešavnog marša," prosto *re-prezentacija* nacionalizma može se čitati u bezbroj italijanskih trobojnih zastava, koje se vihore u gradu Rijeci nakon rata. Umjesto toga, promatrajući aktivnosti građana kako su nabavljali zastavu u poslijeratnoj recesiji i nestašicu zaliha, zastava se pojavljuje kao *prezentacija* interakcije životnih aktivnosti građana. Drugi značaj ove knjige je u tome što predstavlja metodologiju za crtanje režimskih promjena s varijabilnošću i kontinuitetom, stavljajući interakciju aktivnosti i funkcija kao predmet, a ne kao fiksni subjekt.

Mitsutoshi Inaba

Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 619.

Prošlost Jugoistočne Evrope je enormno bogata značajnim događajima i ličnostima da je teško sastaviti jedno djelo, koje bi sadržavalo kompletnu historiju ovoga prostora od perioda Aleksandra Makedonskog pa sve do početka trećeg milenijuma. Zbog te vremenske obimnosti i same tematike, ova knjiga ima 619 stranica, ali malo više od 100 stranica je posvećeno spisku literature i ilustracija, indeksu, rječniku i hronologiji. Ova knjiga može se svrstati u veće knjige, ne samo zbog njenog obima nego i teme koju obrađuje. Istina, ovo djelo je primarno sintetskog karaktera u kojem autorica određene teme, događaje, procese i ličnosti najčešće izlaže hronološkom metodom, s povremenim hronološkim prekoračenjem vremenskog okvira pojedinih poglavlja prilikom opisivanja i objašnjavanja događaja i procesa.

Autorica knjige je Mari-Žanin Čalić, profesorica historije Istočne i Jugoistočne Evrope na Ludwig Maximilian Univerzitetu u Minhenu. Do sada je napisala pet knjiga, a ubjedljivo najpopularnija njena knjiga je *Südosteuropa. Weltgeschichte einer Region,* koja je prevedena na tri jezika. Ovaj prikaz se bavi bosanskim prijevodom koji nosi naslov *Jugoistočna Evropa: globalna historija.*

Knjiga je podijeljena na pet dijelova. Prvi dio obrađuje najširi vremenski period od 4. stoljeća prije nove ere do 15. stoljeća nove ere, odnosno 1800 godina i nosi naziv *Svjetovi života i civilizacije prije 1500. godine.* S obzirom da je ovo poglavlje manje od ostalih poglavlja, te na 50-ak stranica pokriva historiju od Aleksandra Makedonskog do dolaska Osmanskog Carstva na Balkan, ono neminovno sadrži pojedine propuste. Kako je ova knjiga sintetskog karaktera i skoro isključivo se bazira na sekundarnoj literaturi, koja je uistinu obimna, ipak je u pojedinim slučajevima zastarjela i u određenoj mjeri prevaziđena. Posebno se ovo odnosi na srednjovjekovnu historiju.

Drugo dio knjige nosi naziv *Globalne imperije i globalne privrede od 1450. do 1800. godine.* Kroz prvo poglavlje *Uspon i prevlast Osmanskog carstva* dominira makroprikaz historije svijeta kao jedne vrste "arhaične globalizacije", pri čemu se autorica posebno fokusira na mjesto Osmanskog Carstva u svijetu, njegov dolazak na prostore Jugoistočne Evrope i razvoj u svjetsku silu. Osim opisivanja različitih dugotrajnih procesa, koji su se dešavali u periodu dolaska Osmanskog Carstva i učvršćivanja njegove moći na Balkanu, autorica piše i o svakodnevnom životu u Istanbulu, ali i o znamenitim ličnostima kao što je Mehmed-paša Sokolović. Ovakav način distribucije teme, gdje autorica na početku piše o velikim promjenama i političkoj historiji, da bi pri kraju poglavlja više pažnje pridavala prikazu ekonomije, svakodnevnog života, života pojedinca, i slično, je karakteristično i za ostatak knjige. U drugom poglavlju ovog dijela knjige *Izazovi 'starog poretka' (Ancien Régime),* Čalić predstavlja historiju Jugoistočne Evrope, odnosno historiju Osmanskog Carstva u 18. i 19. stoljeću i njegovo slabljenje. Interesantan je naziv ovog poglavlja, jer *Ancien Régime* je naziv za politički sistem u Francuskoj, koji je bio svrgnut Francuskom revolucijom. Razlog ovome možemo pronaći u tome što autorica u ovome poglavlju razmatra kako su Francu-

ska i Američka revolucija uticale na Osmansko Carstvo. Također, autorica obrađuje i uticaj na Jugoistočnu Evropu koji je ostavio pokret prosvjetiteljstva, koji je, po njenom mišljenju, došao sa zakašnjenjem na ove prostore i koji je, zajedno sa ideologijama na kojima su počivale Francuska i Američka revolucija, uticao na dalji razvitak ove regije, te doveo do povećanog nezadovoljstva domaćeg stanovništva prema Osmanskom Carstvu.

U svome trećem dijelu sinteze *Stoljeće globalnih revolucija od 1776. do 1878. godine,* Čalić detaljnije i opširnije opisuje tadašnje svjetske pokrete i stavlja u globalni kontekst različite lokalne pokrete. Tako autorica identifikuje tri faze ovih pokreta. Prva faza, koja je po njenom mišljenju trajala od 1770. do 1830. godine, je predstavljena u prvom poglavlju pod naslovom *Raspad 'starog poretka' od 1770. do 1830. godine.* U njemu istražuje početak nacionalizma i njegov začetak koji pronalazi u prosvjetiteljstvu. Ovaj nacionalizam ona naziva "nacionalizam učenjaka", jer su upravo najučevniji ljudi i pojedinci tog vremena predvodili tu ideju. Također, u ovome poglavlju predstavlja najvažnije političke i vjerske nosioce nacionalizma, početke izučavanja nacionalne historije na ovim prostorima, ali i standardizaciju jezika i uspostavljanje narodne tradicije. U drugom poglavlju, *Na putu ka nacinalnoj državi, od 1830. do 1878. godine,* a koje predstavlja nastavak prethodnih izlaganja, autorica obrazlaže načine na koje su zapadne sile krenule u rješavanje *Istočnog pitanja,* odnosno sudbine Osmanskog Carstva u Jugoistočnoj Evropi, a kasnije i u cjelosti, čime pokriva period od 1830. do 1878. godine, kada su nastajale nacionalne države u Jugoistočnoj Evropi. Prvenstveno se autorica bavi romantizmom i transformacijom "nacionalizma učenjaka" u nacionalne pokrete. Također, jedna od dominantnih tema u prva tri dijela knjige, koja doseže svoj vrhunac u ovome poglavlju, je postepeni rast nejednakosti Jugoistočne Evrope i ostatka kontinenta, te će ovaj narativ dominirati i u ostatku knjige.

Četvrti dio, s kojim autorica ujedno završava priču o uspostavljanju nacionalizma, nosi naziv *Globalne krize i svjetski ratovi od 1870. do 1945. godine.* Prvo poglavlje je *Imperijalizam, od 1870. do 1912/13. godine,* u kojem Čalić istražuje elemente koji su bili najzastupljeniji i najpotrebniji u tranziciji ideja nacionalnih pokreta iz gornjih slojeva u pokrete

koje su podržavale i mase. Također, bavi se procesom finaliziranja Istočnog pitanja i odlaska Osmanskog Carstva iz Jugoistočne Evrope, ali i dolaska *balkanizma,* narativa u kojem se regija Jugoistočne Evrope poistovjećuje sa primitivnim, anarhičnim i nasilnim prostorom. Naredno poglavlje *Postimperijalni novi poredak, od 1912/13. do 1945. godine* govori o periodu između Balkanskih ratova i Drugog svjetskog rata. U njemu se autorica posebno osvrće na rezultate dugogodišnjih ekonomskih i nacionalnih procesa. Najprije iznosi stepen ekonomske zaostalosti ove regije u odnosu na druge dijelove Evrope i to veže za postepeni rast nejednakosti, koji je počeo krajem 18. i početkom 19. stoljeća, a potom prezentira rezultate nacionalne konsolidacije i stvaranja "čistih" nacionalnih država, često popraćenih etničkim čišćenjem. Kroz posljednji dio knjige, *Globalizacija i fragmentacija, od 1945. do danas,* autorica istražuje period nakon Drugog svjetskog rata, pa sve do početka 2000-tih. U ovom poglavlju Čalić govori o vrhuncu nejednakosti ove regije s ostatkom Evrope i "razvijenog" svijeta. Osim toga, predstavljena je smjena političkih sistema, odnosno dolazak i odlazak komunizma s vlasti i sukoba koji su prethodili ili bili rezultat tih promjena. Autorica završava poglavlje sa komentarima na sadašnju situaciju u Jugoistočnoj Evropi i kakva bi njena budućnost mogla da bude.

Sve u svemu, ova knjiga je vrijedan dodatak historiografiji i daje potrebno osvježenje u istraživanju ove teme. Knjiga je pisana tako da je pristupačna široj publici, ali i stručnoj zajednici. Istina, u pojedinim segmentima ova knjiga ima nedostataka, posebno onda kada autorica pokušava da predstavi pojedine kompleksne teme ili duže historijske procese na ograničenom prostoru. Tako ima nekolicina propusta u prvom poglavlju, gdje je Čalić pokušala da predstavi antičku, srednjovjekovnu i ranu modernu historiju Jugoistočne Evrope na 60-ak stranica, odnosno tim temama je dala isti prostor kao pojedinim periodima, koji su trajali po 30-ak godina. Ipak, ove pojedine omaške ne umanjuju u većoj mjeri značaj ove knjige, što i pokazuje sama činjenica da iz godine u godinu ona dobiva nova izdanja i da se prevodi na sve više jezika.

Omer Merzić

Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar. Od Preka do vrha svijeta*, (drugo dopunjeno izdanje). Zaprešić: Fraktura, 2020, 774.

U savremenoj historiografiji biografije koje pojedinca i njegovo djelo predstavljaju u kontekstu aktuelnih historijskih procesa doista su rijetke. Detaljno i slojevito sagledavanje dugog vremenskog perioda, ponekad niza decenija, selektiranje informacija, provjera podataka i podrobna analiza činjenica, suočavanje sa različitim kontroverzama, pri čemu je nužno pridržavati se naučnog metoda i principa objektivnosti i tačnosti, samo su neki od razloga zaziranja historičara od ovakvih radova.

Politička biografija Budimira Lončara iz pera profesora Tvrtka Jakovine, po mnogočemu specifična i inovativna, dokaz je da se trud isplati. Knjiga je rezultat njihovih skoro deceniju i pol dugih druženja, razgovora s članovima Lončareve porodice, saradnicima iz zemlje, ali i brojnim svjetskim diplomatama. S ciljem provjere, ali i dopune informacija, Jakovina je obavio i istraživanje arhivskih dokumenta i konsultirao relevantnu literaturu. Dopunjeno drugo izdanje, štampano je svega mjesec dana poslije dugo očekivanog objavljivanja ove knjige.

Imati mogućnost razgovarati sa sudionikom pa i kreatorom "žive prošlosti" velika je privilegija koja skoro da pobuđuje zavist. Istovremeno, tako blizak susret historičara i *svjedoka historije* otvara mogućnost nesvjesnog prelaska granica, proklizavanja u neki drugi teren, izvan okvira metodološki utemeljene nauke. Uprkos takvoj realnoj opasnosti i ovaj put se pokazalo da krajnji rezultat u mnogome zavisi od *visine osmatračnice* i *širine horizonta* autora, njegovog radnog iskustva, akumuliranog znanja, i na koncu, sposobnosti pronalaska prave mjere stvari.

Knjiga je podijeljena na 14 poglavlja i mnoštvo potpoglavlja. Obogaćena je sa 78 fotografija, bibliografijom, pogovorom dr. Latinke Perović, popisom imena kao i kratkim biografijama Budimira Lončara i samog autora. Jakovina hronološki prati život i rad diplomate Budimira (Budija, Bude, Leke) Lončara, posljednjeg jugoslavenskog ministra vanjskih poslova. Počinje od njegove porodice i rodnog Preka (otok Ugljan), gimnazijskog školovanja u Zagrebu i ratnih dana u Dalmaciji. Kao ilegalac Lončar je

tokom rata upoznao niz ličnosti koji će, poput majke Ivanice, a kasnije supruge Janje Bralo i Konstantina Koče Popovića, biti njegovi duhovni i intelektualni mentori koji će ga usmjeravati kroz teški period brzog odrastanja (antifašistički pokret i ranjavanja, ulazak u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) 1943, djelovanje u Okružnom komitetu SKJ Zadra kao sekretar, urednik lista *Omladinska iskra,* itd). Koncem 1945. godine Lončar je bio šef Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN) u Zadru da bi uskoro, već naredne godine, kao mladi oficir otišao u Zagreb, prvo u Ministarstvo unutrašnjih poslova, a potom u Savezni sekretarijat inostranih poslova (SSIP). Ovaj kratki period Lončarevog života decenijama kasnije posebno će biti prokazivan i povod brojnih medijskih napisa, nerijetko, izrazito "plitkih i lišenih neposrednih i pouzdanih svjedočenja" ističe Jakovina.

Nakon Rezolucija Informacijskog biroa komunističkih partija od 28. juna 1948. godine, uslijedila je velika promjena pri čemu je bilo potrebno ojačati distinkciju između Jugoslavije i SSSR-a, koji je do tada bio neprikosnoveni uzor. Novo pozicioniranje Jugoslavije u svijetu bio je zadatak njene diplomacije u kojoj je bila izražena dvojnost kadrova, onih koji su služili i Kraljevini Jugoslaviji i onih koji su dolazili iz redova partizana i kojima je, kao i Lončaru, pružena šansa da se dokažu i potvrde. Washington, ističe Jakovina, bio je centar koji je mogao inaugurirati novi strateški položaj Jugoslavije. Lončarevo imenovanje za konzula u New Yorku 1950. godine bila je iznimna profesionalna prilika, iako su u Sjedinjenim Američkim Državama to bile godine jačanja konzervatizma i makartizma, konstantnog, pa čak i histeričnog straha od *crvene opasnosti*. Šest godina u ovom gradu Jakovina naziva "najvažnijom dionicom" Lončareve karijere, *sazrijevanjem* tokom kojeg će sresti, povezati se i sprijateljiti s istaknutim pojedincima, kako iz političkih i diplomatskih krugova tako i osebujnim ličnostima iz intelektualnog i umjetničkog miljea.

Po povratku u Jugoslaviju 1956. godine, Lončar je angažiran kao rukovoditelj Grupe za analizu i planiranje pri Saveznom sekretarijatu vanjskih poslova. Uskoro je postao blizak saradnik, savjetnik i saputnik Koče Popovića (ministar 1953-1965), kojeg smatra jednim od najutjecajnijih, najkreativnijih i najznačajnijih jugoslavenskih dužnosnika, svestranom osobom i

pravim intelektualcem, daleko manje ideologiziranim od Josipa Broza Tita. Lončar ističe da je upravo Popović bio ključni kreator spoljne politike Jugoslavije nakon 1948. godine, koja je trebala doprinijeti očuvanju njene nezavisnosti uz postepeno mijenjanje postojeće ideološke matrice. Godine uz Koču su "najplodnije i najdinamičnije" godine u Lončarovoj karijeri, navodi Jakovina.

U Jugoslaviji to je period obilježen sukobom "čistih ideologa" predvođenih Rankovićem i onih koji su težili decentralizaciji proistekloj iz položaja političke koegzistencije, detanta i izvanblokovske orijentacije. Pri tome, Ranković kao personifikacija "autentične revolucije", nije bio srpski nacionalista niti je "pao zbog prisluškivanja", poentirao je Lončar u razgovoru sa autorom knjige u aprilu 2006. godine. Smjena je iznuđena zbog njegovog otpora demokratizaciji društva i Partije, njenom monopoliziranju pri čemu je kao takva bila prepreka decentralizaciji i liberalizaciji kao preduslovima ekonomske i političke reforme. Međutim, Četvrti plenum nije otklonio sklonost samog vrha politbirovskim načelima i upravljanju.

Lončar je u tom periodu bio uključen u sve najvažnije poslove ministarstva, a posebno se posvetio izuzetnoj inicijativi nesvrstavanja. Pripremna konferencija u Kairu, potom u Columbu kao i svestran angažman na Drugom kongresu nesvrstanih u oktobru 1964. godine u Kairu bili su ključni za Lončarevu duboku i dugogodišnju vezu sa Pokretom. Politika nesvrstavanja postepeno prerasta u jugoslavensku filozofiju međunarodnih odnosa i postaje njena ključna odrednica. To je Jugoslaviju učinilo značajnim emancipatorskim faktorom na globalnoj razini. Sada sloveći kao vrsni analitičar u ministarstvu, Lončar se ostvario i na privatnom planu. Godine 1964. vjenčao se s mladom studenticom iz Livna koja će biti njegova životna saputnica, podrška i pomoć, izuzetno uspijevajući izboriti se sa svim onim, i dobrim i lošim, što je podrazumijevao život diplomate i istaknute javne ličnosti. Istovremeno Lončar uspostavlja, razvija i produbljuje svoje višedecenijske prijateljske odnose s brojnim umjetnicima.

Iako su u toku bile pripreme za Lončarevo imenovanje kao predstavnika Jugoslavije u UN-u u Ženevi, 1965. godine imenovan je ambasadorom i odlazi u Indoneziju što će ga, konstatira Jakovina, odrediti za cijeli život. Indonezija je bila važna

članica Nesvrstanih, ali je netom istupila iz UN-a, radikalizirala svoju politiku, *približavala* se Kini, sukobila s Malezijom, provodila masovno nasilje i likvidaciju komunista, što je sve zajedno slabilo Pokret i unosilo nemir u međunarodne odnose. Ključni zadatak jugoslavenskog ambasadora bio je uspostaviti što bolje odnose s indonežanskim rukovodstvom (kako sa Sukarnom, tako i sa Suhartom) i spriječiti da se uništi ono što je Jugoslavija zdušno gradila sa zemljama Trećeg svijeta. Jakovina bilježi niz zanimljivih epizoda porodice Lončar u Indoneziji, koja je upravo tu ostvarila bliske, prijateljske veze s brojnim diplomatama iz cijelog svijeta (posebno francuskim i čehoslovačkim ambasadorima).

Po povratku iz Indonezije Lončar je postao savjetnik ministra vanjskih poslova Mirka Tepavca (1969-1972), koji je nastavio stopama Koče Popovića s kojim je imao slične poglede na Jugoslaviju i demokratizaciju isto kao i naredni sekretar, Miloš Minić (1973-1978). U ovom periodu najviše je bio angažiran na *oživljavanju* Pokreta nesvrstanih. Nakon uspjeha Treće konferencije nesvrstanih u Lusaki (septembar, 1970), za koju Lončar 2018. godine kaže da je bila "njegova od A do Ž", dobio je značajne pohvale. Izuzetno je bio pohvaljen i njegov angažman u tzv. Helsinškom procesu, nastup na Konferenciji o evropskoj sigurnosti i saradnji (KESS), koji je inaguriran 1974. godine, jamčeći nepromjenjivost granica. Međutim, njegovo insistiranje na nužnosti redefiniranja pozicije i principa nesvrstanih kao i potrebe revalorizacije prilika u oba bloka, i Istočnog i Zapadnog, bio je povod oštre kritike sa najviše političke instance ("stravična" kritika Edvarda Kardelja, tada člana Predsjedništva CK SKJ i člana Izvršnog biroa Predsjedništva CK SKJ, u julu 1972. na Brijunima).

Istovremeno, to je bio turbulentan period na unutrašnjem planu, vrijeme *diferencijacije* srbijanskih liberala, reformista sklonih socijaldemokratiji s kojima je Lončar bio politički i privatno blizak. Njihova smjena učvrstila je Titov autokratski položaj i promaknula Kardelja koji se sve više udaljavao od liberalnih vrijednosti i reformističkog kursa. Uslijedilo je prokazivanje i raskid i sa onima u SSIP-u, koji su označeni kao promotori prozapadnog stanovišta. Smjena liberala i novonastali pritisak zaljuljali su Lončarevu poziciju, ali značajnijih posljedica nije bilo.

Imenovanje ambasadorom u Bonnu od 1973. do 1977. godine, također je bilo poseban izazov za Lončara. SR Njemačka je u to vrijeme doživljavala značajnu promjenu nastojeći poziciju objekta hladnog rata zamjeniti pozicijom subjekta detenta. Zadatak ambasadora je bio pospješiti bilateralne političke odnose značajno opterećene pitanjima ratne odštete (kompenzirano vrlo povoljnim kreditom od 7000 miliona maraka 1974. godine) i djelovanjem ekstremnih emigrantskih krugova. Lončar se, bilježi Jakovina, upravo u Bonnu najviše osjećao kao neko ko može da utječe na odnose Istoka i Zapada. Prioritet je bio evropeizirati jugoslavensku vanjsku politiku i ugraditi je kao važnog faktora u savremenim svjetskim kretanjima. Na drugoj strani, Lončar je ostao trajno impresioniran njemačkim osjećajem odgovornosti i solidarnosti, smislom za dijalog i nužnost konsenzusa, ali i kancelarom Willy Brandtom ("najznačajniji političar kojeg je upoznao i promatrao iz blizine"), dr. Carlom Werner Sanneom i Hans-Dietrich Genscherom. Lončar je u to vrijeme bio odgovoran za složenu mrežu od 260 jugoslavenskih diplomata čiji rad je značajno bio otežan djelovanjem tajnih službi (jugoslavenske, hrvatske i slovenske) i antijugoslavenskih organizacija. Poseban ispit njegove sposobnosti bila je dugo očekivana posjeta Josipa Broza Tita Njemačkoj u junu 1974. godine. Uspjeh ove posjete, bilježi Jakovina, bio je "zvjezdani trenutak u karijeri Budimira Lončara". Tito je primljen s izrazitim počastima, odato je priznanje Jugoslaviji, a posebno njenoj nesvrstanoj orijentaciji. Odnos dvije zemlje je unaprijeđen, kontakti intenzivirani pri čemu Bonn postaje glavni protagonista saradnje EEK i Jugoslavije. Na drugoj strani, Jakovina ukazuje na nedemokratske metode pritiska, osobnih interesa i forsiranja republičkog ključa u kadrovskoj politici. Lončar je bio ogorčen pritiskom Branka Mikulića, tada najmoćnijeg političara u Bosni i Hercegovini, insistiranjem da za Lončarevog nasljednika u Bonn dođe kadar ove središnje republike, Radovan Makić. "Tito je popustio", bilježi Jakovina, i sve se pretvorilo u veliki promašaj. Na sličan način, odigrat će se imenovanje Lončarevog nasljednika u SAD-u nešto kasnije, Miće Rakića, također iz Bosne i Hercegovine.

Lončar je nakon Bonna imenovan podsekretarom za politička pitanja saveznog sekretara Josipa Vrhovca

(1978-1982). Pripremao je dokumente za sastanak ministara nesvrstanih zemalja u Beogradu (1978) i neizvjesne Šeste konferencije nesvrstanih u Havani (1979). Dominacija Jugoslavije na ovoj konferenciji nasuprot Kubi, koja je nudila prosovjetsku platformu, bila je od iznimnog značaja za pokret. Također, ponovno je otvorila Lončaru vrata Washingtona u koji 1979. godine odlazi s preporukama, sada kao ambasador.

Amerika u to vrijeme doživljava jedan od svojih umjetničkih vrhunaca, ali je bila opterećena pitanjima intervencije u Afganistanu, američkog nuklearnog naoružanja u Evropi, talačkom krizom u Iranu, predizbornim kampanjama Cartera i Regana, itd. Jakovina bilježi da je Lončar dočekan s "netipičnom pozornošću". Njegov rad, uprkos nedostacima postojeće jugoslavenske diplomatske mreže i aktivnostima političke emigracije, doprinijet će unapređenju američko-jugoslavenskih odnosa i saradnje. Jugoslaviji je ukazano posebno povjerenje da bude posrednik u razgovorima SAD-a, Kine i Sjeverne Koreje. Međutim, nakon smrti Tita i Đilasove knjige (*The story from Inside*) 1980. godine, sve učestalijih novinskih članaka i izvještaja različitih službi o dešavanjima na Kosovu (1981), slika o Jugoslaviji u SAD-u se mijenja, a sveukupni interes slabi. Ipak, nova administracija Ronalda W. Reagana (1981-1989) pri čemu je značajnu ulogu u tome imao i potpredsjednik George H. W. Bush, ali i Lowrence Eagleburger, general Brent Scowcroft, Bob Barry, Warren Zimermann, David Binder, Mark Palmer, William Montgomery i James Folegy neće značajnije mijenjati politiku prema Jugoslaviji. Pri tome, primarni zadatak jugoslavenskog ambasadora bilo je pitanje američkih zajmova i kreditiranja zemlje koja je nedvojbeno sve dublje tonula u ekonomsku krizu, dok se Hladni rat približavao novoj, dramatičnoj fazi.

Godine 1984. Lončar je rukovodilac Koordinacione i konsultativne grupe ministarstva, ponovno drugi čovjek ministarstva, zamjenik konzervativnog, ali vrijednog i sistematičnog sekretara Raifa Dizdarevića (1984-1987). Uslijed određenih kadrovskih pretumbavanja, Lončar će konačno biti imenovan saveznim sekretarom (1987) u vladi Branka Mikulića (1986-1989). *Gospodar Bosne*, kako ga naziva Lončar, nemajući mnogo izbora, podržao je njegov izbor na ovu istaknutu funkciju.

Kao ministar vanjskih poslova, Lončar je nastavio kurs svojih prethodnika, smatrajući da rad ministarstva treba biti odraz zajedničke i jedinstvene politike Jugoslavije i trajnih vrijednosti vanjske politike, nezavisnosti i nesvrstanosti. Nesvrstani su bili Lončarev životni posao, naglašava Jakovina, a politika nesvrstavanja, koja je podrazumijevala slobodu i suverenost i velikih i malih naroda, trajno opredjeljenje. Pored toga smatrao je da Jugoslavija mora da provede ozbiljne reforme, transformiše se u parlamentarnu demokraciju, konačno prihvati pravila tržišne privrede i osigura nedvojbenu vladavinu prava.

Međutim, u to vrijeme Jugoslavija je već bila u ozbiljnoj multivalentnoj krizi. Opijeno "dogmom samozadovoljstva", rukovodstvo nije bilo svjesno nužnosti emancipacije i iskoraka od očigledno prevladanog oblika socijalizma i tzv. revolucionarnih tekovina. Zemlja je patila od multipliciranja birokratije, razjedinjavanja, premještanja moći u republike, različitih pogleda u budućnost i očekivanja od zajedničke države, inozemnih dugova, visoke inflacije, slabe produktivnosti, nestašica i slično. Uprkos tome, Lončar je i kao ministar u novoj saveznoj vladi Ante Markovića (1989-1991) bio optimističan, smatrajući da će Jugoslavija opstati uz veliku pomoć međunarodne zajednice. Nastojao je odrediti jasnu poziciju i zadatak SSIP-a u turbulentnom periodu obilježenom sukobom Irana i Iraka, Kuvajtskom krizom, ubrzanim procesom ujedinjenja Njemačke, raspuštanjem Varšavskog pakta, redefiniranjem KESS-a i EZ, reformama u SSSR-u, asimetričnom dezintegracijom Istoka, itd. Kriza u Zalivu i posrednička uloga Jugoslavije bila je posebna šansa. Država koja se raspadala "dobila je priliku da se pokuša pokazati drugačijom, konstruktivnom i aktivnom u traženju diplomatskih rješenja velike svjetske krize". Međutim, Lončarev rad i djelovanje SSIP-a, bez značajnijeg utjecaja na unutrašnje prilike, bili su predmet oštre kritike s različitih govornica u zemlji i svakodnevnih "divljačkih kritika" u novinama. Ugled Jugoslavije i njenog saveznog sekretarijata u to vrijeme značajno je narušio i niz diplomatskih afera (Janez Stanovnik, Živorad Kovačević i Bahrudin Bijedić u SAD-u, Božidar Gagro i Petar Živadinović u Francuskoj, Rexhai Surroi u Španjolskoj, Zoran Matijaš i Miloš Bogičević u Australiji) i sve aktivnija hrvatska, albanska pa i slovenska emigracija.

Jakovina podrobno ukazuje kako je u tom periodu ubrzane promjene evropske i svjetske *arhitekture,* Lončar "gurao u svim smjerovima kako bi se pokazalo da Jugoslavija participira i gradi ono što je zajednička europska politika, nova Europa". Organizirao je prvi ministarski sastanak balkanskih zemalja (februar, 1988), insistirao na unapređenju pozicije Jugoslavije u UN-u, poboljšanju odnosa s EU, ali i SSSR-om (posjeta Gorbačova Jugoslaviji i potpisivanje nove Deklaracije u Dubrovniku), radio je na izgradnji Trilaterale (Jugoslavija, Austrija i Italija), a poslije i Kvadriterale i Pentagonale (Mađarska i Čehoslovačka), članstvu Jugoslavije u OECD-a, EFTA-e, Radnoj zajednici Alpe-Adrija, Grupi 4, itd. Posebno velika očekivanja bila su od Devetog kongresa nesvrstanih u Beogradu (1989) koji je, kao njihov najveći samit do tada od 102 članice, trebao poboljšati međunarodni položaj Jugoslavije i utjecati na unutrašnju konsolidaciju i stabilizaciju.

Međutim, bilo je očito da Jugoslavija i njena vanjska politika sve više zaostaju za globalnim promjenama pri čemu se u potpunosti izgubio značaj njenog dotadašnjeg položaja važnog elementa ravnoteže u Evropi. Istovremeno, unutrašnja kriza od ljeta 1990. godine se dramatično zaoštravala. Potpuno su nestala velika očekivanja od reforme i liberalizacijskog kursa Ante Markovića i nadanja u novu, elastičniju Federaciju. Eliminirani su snažnim valom nacionalizma koji je eksplodirao 1991. godine, zloćudnom politikom srpskog rukovodstva Slobodana Miloševića, "genija zla" i njegovog saradnika, ministra narodne odbrane generala Veljka Kadijevića, zaključuje Jakovina. Autor ukazuje na brojne aktivnosti koje je Budimir Lončar poduzeo s ciljem internacionalizacije jugoslavenskog problema i animacije evropske i svjetske političke scene u iznalaženju rješenja krize bez rata i raspada. Tako su uporedo s procesom raspada Partije, gašenja savezne vlasti, dezintegracijom Jugoslavije i sve učestalijim oružanim sukobima, organizirani brojni sastanci, konferencije, potpisane deklaracije, formirane komisije, i slično. Lončarev istup na sjednici Vijeća sigurnosti u septembru 1991. godine na kojoj je usvojen opći i sveobuhvatni embargo na oružje i njegovo delegiranje sopstvene zemlje na dnevni red bit će predmet brojnih docnijih rasprava.

Razvoj događaja u Jugoslaviji utjecao je i na promjenu stavova američke i evropske administracije koje su do

tada smatrale da Jugoslaviju treba sačuvati. Referendumi o nezavisnosti Hrvatske i Slovenije postepeno zadobijaju sve više simpatija i zagovornika. Istovremeno Lončar postaje svjestan podvajanja i grupisanja u rukovodstvu, a tako i neodrživosti svoje trenutne pozicije. U septembru 1991. godine jugoslavenskim konzularnim predstavništvima (ukupno 134) uputio je pismo u kojem je istakao da jugoslavenska tragedija nije neizbježna, ali da je ona očigledna i da svaki pojedinac u službi treba postupiti prema ličnom nahođenju. Uskoro, u decembru 1991. godine, podnio je ostavku na mjesto saveznog sekretara suočivši se sa surovom stvarnošću, ali i dalje ubijeđen da je jugoslavenska ideja imala svoju vrijednost koja se ne može poništiti. Zvanično kao penzionisani diplomata, nakon boravka u Caracasu na poziv Willy Branta (razgovori o mogućem Lončarevom angažmanu u Socijalističkoj internacionali), u maju 1992. godine našao se u New Yorku. Opkoljeno Sarajevo i stravična dešavanja u Bosni i Hercegovini nagnali su Lončara, ukazuje autor, na tešku odluku da se ne vraća u Beograd u kojem mu je ostala supruga i sin. Nekoliko mjeseci kasnije imenovan je specijalnim izaslanikom glavnog tajnika UN-a Boutros Boutros-Ghalija (1992-1996) pri Organizaciji za evropsku sigurnost i saradnju u Beču. Pored toga prihvatio je ponudu da bude savjetnik za nesvrstane indonežanskoj vladi i uskoro ponovno odlazi u Džakartu (1992-1998).

Bio je to značajan, internacionalni nastavak njegove karijere. Na drugoj strani, uprkos određenim neugodnostima i otporu dijela javnosti, Lončar je uspostavio veze i s rukovodstvom, sada samostalne Republike Hrvatske. Bio je sagovornik Franje Tuđmana, savjetnik predsjednika Stipe Mesića i Ive Josipovića i saradnik istaknutih političara iz regiona (Boris Tadić, Milo Đukanović i dr). Lončareve "lobističke turneje" značajno su doprinijele uspjehu savremene hrvatske diplomacije, članstvu u EU, NATO-u, Vijeću sigurnosti UN-a, Pokretu nesvrstanih, itd. Trenutno živi na relaciji Preko – Zagreb – New York.

Na koncu, moramo konstatirati da Jakovinina knjiga nije samo klasična politička biografija. Prateći bremenitu karijeru Budimira Lončara, navodeći brojne povijesne činjenice, kao i životne detalje i epizode, knjiga govori i o položaju i ulozi Jugoslavije u svijetu, rekonstruira njenu spoljnu politiku i nastojanje da sopstvenim putem zadobije uočljivu poziciju na šarenoj

svjetskoj mapi. Istovremeno, ukazuje na ključne procese unutar same Jugoslavije, uočavajući različite faze jugoslavenskog socijalizma i nudi mnošto podataka, koji posebno osvjetljavaju burni tok njene disolucije i nestanka. Jakovina to promatra u širem kontekstu vrlo uspješno rekosturirajući visoku, međunarodnu politiku, prateći svjetske procese i konflikte druge polovine XX stoljeća, koji su se više ili manje ticali Jugoslavije. U njegovom tumačenju neprestana su prelijevanja iz općeg u pojedinačno i obrnuto pri čemu se posebno zadržava na odnosima u diplomatskom zboru, *opravdanim* ili *pogrešnim* kadrovskim rješenjima. Lončareve impresije i iskustvo izvor su vrlo koloritnog opisa jugoslavenskih političara i partijskih radnika, sagovornika i saradnika iz cijelog svijeta, što stvara vrlo zanimljivu i jedinstvenu galeriju portreta. U opisu samog Lončara osjeća se značajna doza fascinacije njegovim optimizmom, "urođenom gospodstvenosti", sposobnosti "izvrsnog presuditelja tuđih sposobnosti i kapaciteta", vještinom "političkog rasuđivanja, analitičnosti i osjećaja za političku realnost".

Ono što se Lončaru svakako mora čestitati jeste iznimna sposobnost dugog trajanja i prilagođavanja aktuelnim političkim konotacijama, što naravno pretpostavlja mnogo toga. Jakovini treba čestitati na velikom trudu da kao historičar oslika i protumači jedan složeni povijesni period pri čemu je nastojao ne biti etičar koji svoje izvore promatra kroz savremenu lupu.

Dženita Sarač-Rujanac

Richard Mills, *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*. Zagreb: Profil knjiga, 2019, 383.

Sportska takmičenja, a posebno nogometna, uživala su i još uvijek uživaju veliku pažnju društva. Značajna karakteristika sporta je mogućnost okupljanja velikog broja ljudi na jednom mjestu, što omogućava i lakše propagiranje određene ideje ili ideologije prisutnima. Mnogi političari su zloupotrebljavali sport vršeći propagandu na sportskim takmičenjima. Još od osnivanja prve Jugoslavije postojala je neraskidiva veza između

države i sporta. O tome piše Richard Mills autor knjige *The Politics of Footbal in Yugoslavia – Sport, Nationalism and the State* (2018), koju je 2019. godine u Zagrebu u prijevodu objavila izdavačka kuća "Profil" pod naslovom *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država*. Autor se bavi pitanjem odnosa politike, vlasti, ideologije, nacionalizma spram nogometa od osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) do raspada socijalističke Jugoslavije devedesetih godina prošlog stoljeća. Djelo je nastalo na osnovu primarne i sekundarne arhivske građe, koju je Mills crpio iz arhiva širom bivše Jugoslavije, potom na osnovu intervjua svjedoka i raznih časopisa koji su se bavili isključivo navijačkim grupama.

Politički život Kraljevine SHS obilježila je borba između političkih blokova koju su zastupali centralizirani, odnosno decentralizirani sistem, te sukob između srpske i hrvatske političke elite za prevlast u državi. Nešto slično se dešavalo i u nogometu, što nam autor objašnjava u prvom poglavlju knjige pod nazivom *Pretače: nogomet u Kraljevini, 1919. – 1941.* Jugoslovenski nogometni savez (JNS) osnovan je u aprilu 1919. godine u Zagrebu. Isti je bio sačinjen od četiri podsaveza i to zagrebačkog, splitskog, ljubljanskog i beogradskog. Sjedište je bilo u Zagrebu, što nije bilo prihvatljivo srpskom dijelu Saveza. Narednih deset godina vodila se borba za premještanje sjedišta JNS-a u Beograd. Srpska nogometna elita je 1929. godine iskoristila, kako Mills objašnjava, diktaturu kralja Aleksandra, te je uspjela premjestiti centar Saveza u glavni grad Kraljevine. Nedugo nakon ove odluke, Hrvati su napustili nogometnu reprezentaciju Jugoslavije i nisu uzeli učešće na prvom Svjetskom nogometnom prvenstvu, koje se održalo 1930. godine u Urugvaju. Ipak, Jugoslavija je na ovom takmičenju osvojila treće mjesto, a ekipa je bila sačinjena uglavnom od igrača koji su se izjašnjavali kao Srbi.

Drugo poglavlje knjige nosi naziv *Oslobodilački nogomet, 1941. – 1945.* Na dijelu teritorija, koji je do Aprilskog rata pripadao Kraljevini Jugoslaviji, formirana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Ustaške vlasti su osnovale nogometnu ligu, kojoj su pristupili klubovi sa hrvatskim predznakom, a koji su u vrijeme Kraljevine imali značajnu ulogu. Međutim, NDH je trebala međunarodno priznanje, a lobiranje se vršilo i uz pomoć nogo-

metnih utakmica. Osnovana je reprezentativna selekcija, a prva utakmica je odigrana protiv Njemačke. Nakon te utakmice Svjetska fudbalska federacija (FIFA) je primila reprezentaciju NDH u svoje članstvo. S druge strane, mnogi sportisti, kao i mnoga sportska društva, uzeli su učešće u antifašističkom pokretu. Partizanske jedinice su koristili sport za podizanje morala među borcima. Autor navodi kako je u Foči 1942. godine organizirana partizanska olimpijada. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je prepoznala nogomet kao sredstvo propagandnog djelovanja, te sport uopće kao alat za predstavljanje njihovog narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) cijelom svijetu. Ubrzo su nakon oslobođenja Dalmacije obnovili rad splitskog nogometnog kluba "Hajduk", čiji su članovi igrali utakmice u sedam država i na taj način predstavili NOP kao jedini legitimni pokret u borbi protiv nacizma u svojoj državi.

U narednom poglavlju *(Re)konstruiranje jugoslavenskog nogometa, 1945. – 1948.,* Mills raspravlja o prvim potezima, koje su nove vlasti poduzele kako bi potaknuli razvoj nogometa. Čitav model razvoja socijalističke Jugoslavije bio je preuzet od Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). U postratnom obračunu komunista sa kolaboracionistima mnogi sportski kolektivi, koji su sarađivali sa okupatorima, su nasilno ugašeni, a njihovi stadioni zatvoreni. Autor ova dešavanja uspoređuje sa čistkama neprikladnih klubova u sovjetskoj Rusiji nakon Oktobarske revolucije. Nogometaši koji su nastupali za "Hajduk", nabavljali su literaturu, koja je omogućavala jugoslovenskim fiskulturnicima slijediti sovjetski model razvoja sporta. Osnovani su partijski nogometni klubovi. Državna reprezentacija je svoje utakmice igrala uglavnom sa reprezentacijama država iz Istočnog bloka. Koliko je bilo političkog uplitanja u sport, Mills dokazuje primjerom iz Prve nogometne lige. Naime, takmičarska sezona je počela 1946. godine, ali se nakon određenog vremena u ligu neregularno priključila ekipa iz Trsta. Autor smatra da su na ovaj način komunističke vlasti nastojale, u vrijeme tršćanske krize, dati do znanja kojoj državi pripada navedeno područje.

Nakon Rezolucije Informbiroa i raskola sa Staljinom novi radnički samoupravni model i Pokret nesvrstanih je nešto što je obilježilo politički, ali i sportski život Jugoslavije. Upravo

u poglavlju pod nazivom *"Zlatno doba"? Prestiž, problem i "treći put" nakon 1948.*, Mills raspravlja o pravcima i načinu razvoja sporta nakon odbacivanja sovjetskog modela. U ovom periodu države u Aziji i Africi stjecale su nezavisnost, a Jugoslavija je te države nastojala pomagati. Između ostalog, pomoć je podrazumijevala slanje sportske opreme i sportista, koji su u tim državama prenosili nogometno znanje. Drugi problem koji je razmatran u ovom dijelu knjige je pitanje profesionalnog sporta. Ideološki stav koji je nametnut društvu glasio je da svaki građanin mora radom doprinositi razvoju socijalizma. Fizička kultura je smatrana alatom za stjecanje fizičke snage i zdravlja. To je značilo da se plata zarađuje radom, a nikako bavljenjem sportom, što je bio razlog zbog kojeg je u nogometu bio zabranjen profesionalizam. Međutim, Mills ukazuje na transfere igrača u velike klubove. Za njega je to dokaz da je nogomet, ipak, bio profesionaliziran, što KPJ dugo vremena nije željela priznati.

U poglavlju *Održati revoluciju na životu: duge sedamdesete*, Mills raspravlja o djelovanju članova nogometnog Saveza s ciljem da se ojača samoupravni socijalizam. Godine 1969. Fudbalski savez Jugoslavije (FSJ) je obilježavao 50 godina postojanja. Povodom velikog jubileja, organiziran je sastanak na kojem je odlučeno da se nogometni klubovi moraju više posvetiti odredbama mehanizma samoupravljanja. U skladu sa širenjem samoupravnih organizacija, vodeća tijela u nogometu i profesionalni nogometni klubovi raspustili su skupštine i upravne odbore, kako bi uveli sistem "konferencije" i "predsjedništva". Radnički klubovi su veoma brzo osnovali samoupravna tijela, a autor navodi fudbalski klub "Velež" kao dobar primjer koji je imao 15 članova predsjedništva i konferenciju koju je činio 61 delegat i 11 komisija. Od tog trenutka nogometaši su uvedeni u vođenje kluba.

Osamdesetih godina u državi je sve više jačala politička i ekonomska kriza. Česte afere uzdrmale su jugoslovenski nogomet. U šestom poglavlju *Nakon Tita – nacionalizam! Osamdesete*, autor dovodi u vezu političku krizu, korupciju i nacionalizam sa pojavom navijačkih grupa. Mills smatra da su rezultati nogometnih utakmica bili "dogovoreni", suci i igrači korumpirani, a da se nezadovoljstvo cjelokupnom društvenom situacijom iskazalo na tribinama stadiona. Jedna

od afera koja se spominje u poglavlju desila se u nogometnom klubu "Maribor". Naime, rezultat istrage koja se provodila, bio je pronalazak popisa ilegalnih plata sucima i igračima. Za sezonu 1986/87 utvrđeno je da je sedam utakmica bilo namješteno. Kada su u pitanju navijačke grupe, autor je analizirao pojavu huliganizma u Engleskoj i Italiji, te njihov uticaj na pojavu navijačke supkulture u Jugoslaviji. Mills smatra da je Jugoslavija imala nesreću da nacionalizam počinje bujati u onom trenutku kada se navijači organiziraju u grupe, koji prihvataju nacionalističke stavove, a stadione koriste za iskazivanje istih. Na taj način je razlika među narodima, uslovljena historijom, vjerom, nacijom, produbljena razlikom i između nogometnih klubova koje podržavaju. Nove političke elite sve otvorenije koriste sport kao predmet instrumentalizacije. Nakon što je stekao povjerenje srpskog establišmenta, Slobodan Milošević je odlučio da iskoristi sportske novine za samopromociju i pridobijanje pažnje srpskih navijača.

Na stadionu Maksimir u Zagrebu 13. maja 1990. godine trebala se održati utakmica između domaćeg nogometnog kluba "Dinamo" i beogradskog fudbalskog kluba "Crvena Zvezda". Ovaj datum je ostao urezan u kolektivno sjećanje po nemilim scenama, koje su se desile u gradu i na tribinama stadiona, koji su započeli navijači gostujućeg tima, popularne "Delije", a domaći im se potom pridružili. U sedmom poglavlju *Maksimirski mit*, autor analizira dešavanja prije nego što su se desili neredi, tokom nemira, kao i odjeke sukoba u printanim medijima. Mills dovodi u vezu političku kampanju i izbore, koji su se održavali tih dana, sa neredima. Autor navodi da su nogometni klub "Dinamo" i njihova navijačka skupina "Bad Blue Boys" (BBB) snažno podržavali Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) i Franju Tuđmana. Novine su mnogo pažnje posvetile dešavanjima na dan utakmice. Međutim, veoma malo je bilo objektivnog izvještavanja. Dok su u Zagrebu optuživali navijače fudbalskog kluba "Crvena Zvezda" za nemire, u beogradskim novinama se nastojao kreirati drugačiji narativ. Također, mnogo se govorilo o potezu Zvonimira Bobana, kapitena "Dinama", koji je na travnjaku stadiona udario policajca. Prema autoru, incident koji se desio je formirao identitet uključenih grupa pokazujući želju za važnom ulogom u nacionalnoj borbi između Hrvatske i Srbije.

Naredno poglavlje naslovljeno je *Na rubu: sezona 1990./91.* Sportski život u socijalističkoj Jugoslaviji započeo je mijenjanjem izgleda grbova klubova, te je svaki sportski kolektiv morao imati petokraku na amblemu kluba. Pred sami raspad države ponovo se pokrenulo pitanje promjene izgleda grba kluba. Splitski nogometni klub "Hajduk" je na svojoj turneji u Australiji nastupao sa grbom koji je imao šahovnicu. Mills navodi da je velikosrpski političar Vojislav Šešelj predlagao promjenu imena fudbalskog kluba "Crvena Zvezda" u "Četnik". Posljednju sezonu jugoslovenske nogometne lige obilježilo je istupanje slovenskih i hrvatskih klubova iz lige, jer su u pojedinim dijelovima države već bili započeli oružani sukobi. Hrvatski nogometni savez (HNS) je tražio priznanje od Unije evropske fudbalske federacije (UEFA), a zahtjev se temeljio na priznanju saveza iz vremena NDH. Autor kaže da je srpska politička elita ovaj prijedlog tumačila kao želju Franje Tuđmana za ponovnim uspostavljanjem ustaške države.

Posljedica početka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bila je podjela teritorija, zbog čega je unutar jedne države bilo organizirano nekoliko nogometnih takmičenja, o čemu govori posljednje poglavlje knjige *Nogomet na prvim crtama bojišta, 1991. – 1995.* Na tlu Hrvatske organizirano je nogometno klupsko prvenstvo Republike Hrvatske, ali i Republike Srpske Krajine, koja je predstavljala paradržavnu formaciju. Objema stranama je bilo važno ukazati, kako Mills navodi, na značaj njihovog postojanja. Pored toga, HNS je nastojao dokazati izlazak iz Jugoslavije, dok je srpska strana nastojala ubijediti druge u postojanje njihove države sa sjedištem u Kninu. U vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu na njenom tlu organizirane su tri nogometne lige. Prvu su činile područja koja su bila pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH). Druga nogometna liga na tlu ove države, koju autor spominje, bilo je nogometno prvenstvo Herceg-Bosne, čiji je teritorij bio pod kontrolom Hrvatskog vijeća odbrane (HVO). Jedan od klubova koji je učestvovao u ovom takmičenju je bio "Zrinjski", koji je KPJ ugasila zbog djelovanja za vrijeme NDH-a. Borac iz Banja Luke igrao je utakmice u ligi koje je organizirao jugoslovenski fudbalski savez, međutim, zbog rata utakmice su se igrale u Srbiji. Na kraju knjige nalaze se *Dodatak, Bibliografija* i *Bilješke*.

Knjiga Richarda Millsa *Nogomet i politika u Jugoslaviji. Sport, nacionalizam i država* daje pregled historije jugoslavenskog nogometa u interakciji sa političkim dešavanjima. Koliko god da se činilo da je historija sporta isključivo društvena tema, toliko je ona ujedno i politička. Autor je većinu političkih previranja i odluka uspio da predstavi kroz njihov uticaj na nogomet. Kontinuitet loših srpsko – hrvatskih odnosa manifestirali su se kroz nogomet u periodu Kraljevine SHS, ali i u vrijeme "bratstva i jedinstva". Mills dokazuje da je borba iz perioda prve Jugoslavije između Hrvata i Srba nastavljena u periodu socijalizma, što argumentira razlikom ukupnog broja osvojenih titula klubova iz Socijalističke Republike Srbije i Socijalističke Republike Hrvatske u odnosu na ostale republike, a to dokazuje i dominaciju, Srba i Hrvata, u odnosu na ostale narode i narodnosti. Autor je u svom istraživanju koristio magazine i časopise koji su govorili o navijačkim grupama. Ovakav pristup daje još veći značaj knjizi, jer je Mills na ovaj način pružio i nešto drugačiju perspektivu, konkretno percepciju navijača, o događajima sa kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog stoljeća. Djelo je više usmjereno na radnički sport i ulogu koju je imala KPJ. Međutim, smatramo da se autor neoprezno fokusirao na sve manjkavosti nogometa u socijalizmu, zanemarujući dobre poteze Partije i ljudi uključenih u nogomet u ovom periodu, koji su uticali na dobre rezultate jugoslavenskih nogometnih klubova na međunarodnoj sceni, a kojih je bilo izrazito mnogo. Uprkos tome, knjiga predstavlja dobar temelj za istraživanje i poznavanje historije sporta, i odnosa sporta, politike i nacionalizma na ovim prostorima.

Alen Borić

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM
Dr. Kemal Bašić
(1964-2020)

U nedjelju, 22. novembra 2020. godine, od posljedica upale pluća uzrokovane pandemijom Covid-19, u Sarajevu je na bolji svijet preselio dr. sc. Kemal Bašić.

Rođen je 8. januara 1964. godine u selu Hadžići kod Prijedora, od oca Muhameda i majke Šefike. Osnovnu školu završio je u Kevljanima i Omarskoj kod Prijedora.

Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1982/83. godine, a Islamski teološki fakultet u Sarajevu /sad Fakultet islamskih nauka/ početkom 1991. godine odbranom diplomskog rada "Vakufi u Banja Luci". Od 1991. godine odlukom Mešihata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini bio je postavljen za vjerskog službenika (imama) u Švedskoj.

Postdiplomske studije je pohađao i 3. februara 1999. godine magistrirao na Univerzitetu u Ankari u Republici Turskoj na Odsjeku za historiju i umjetnost islama /historija islama/ s temom "Veze između bosanskohercegovačkih muslimana i Osmanske države 1878-1914, posebno vjerske veze".

Nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu 1999. godine, radio je dva semestra na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli u svojstvu vanjskog saradnika predavajući staroturski/osmanski/ jezik. Nakon toga zapošljava se u Tuzli kao profesor islamske vjeronauke, gdje ostaje narednih skoro 14 godina. U Tuzli je jedno vrijeme bio i savjetnik za islamsku vjeronauku tuzlanskog muftije te saradnik Prosvjetno-pedagoškog zavoda Tuzlanskog kantona.

Godine 2013. preselio se u Sarajevo i upisao doktorski studij iz historije – smjer Bosna i Hercegovina pod osmanskom vlašću 1463-1839. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Pod mentorstvom prof. dr. Enesa Pelidije, doktorirao je 19. aprila 2018. godine, odbranivši doktorsku disertaciju pod naslovom "Zvornički sandžak u 17. stoljeću".

Od novembra 2019. godine izabran je na mjesto višeg stručnog saradnika za stariju historiju na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu.

***

Dr. Bašić se bavio kulturno-historijskom baštinom Bosne. Zahvatao je širok spektar tema u svom naučnom radu. Ostavio je iza sebe značajan trag u bosanskohercegovačkoj historiografiji sa relevantnim naučnim i stručnim knjigama i radovima. Bio je učesnik više tribina, naučnih skupova, okruglih stolova, promocija knjiga. Bavio se i prevodilaštvom stručnih tekstova sa turskog na bosanski jezik.

Autor je knjige "Kozarac kroz historiju" (Tuzla, 2005), koautor knjige "Istaknuti Tuzlaci" sa Midhatom Spahićem (Tuzla, 2005), priređivač knjige "Ilijas Mahmuljin: Umino ognjište" (Tuzla, 2011) i autor knjige Muhamed Tajib Okić-život i djelo (Sarajevo, 2015).

Bio je član redakcije za publiciranje djela: "Hivzija Suljkić: Sabrani tekstovi" (3 knjige) (Tuzla, 2007) i knjige Hasan Škapur "Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878)" (Sarajevo, 2017).

Autor je većeg broja naučnih radova kao i prijevoda s turskog jezika koji su objavljeni u raznim publikacijama i časopisima u Bosni i Hercegovini kao što su: Muallim, Novi muallim, Hikmet, Pogledi, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Preporod, Arhivska praksa, Takvim, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Gračanički glasnik, Baština sjeveroistočne Bosne, Glasnik Arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, Prilozi Instituta za historiju, itd.

Iza dr. Bašića ostalo je više rukopisa koji su bili u pripremi. U 2020. godini pripremio je tri naučna rada koja su objavljena posthumno u Analima Gazi Husrev-begove biblioteke, Historijskim traganjima br. 19

i Zborniku radova "Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti" u izdanju Instituta za historiju. Vijeće Instituta je na decembarskoj sjednici 2020. godine uvojilo prijedlog da se dopunjena doktorska disertacija dr. Bašića "Zvornički sandžak u 17. stoljeću" posthumno štampa u okviru izdavačke djelatnosti Instituta za 2021. godinu. Knjiga je objavljena u decembru 2021. godine. Dr. Bašić je, također, bio i jedan od osnivača i član Centra za osmanističke studije u Sarajevu.

Njegovim odlaskom porodica i prijatelji, kolege s radnog mjesta, akademska zajednica i naša država ostali su bez vrijednog, tihog, susretljivog, ponosnog, dostojanstvenog i poštenog čovjeka. Bio je otac, prijatelj, profesor, imam, teolog, naučni i kulturni radnik, historičar-osmanista, entuzijast, bibliofil, živa enciklopedija, bosanski domoljub, ali i žrtva genocida nad Bošnjacima od 1992. do 1995. godine u kojem su mučki ubijeni njegovi roditelji, iako su bili u poodmakloj životnoj dobi. Ostaje nada da će se među novim generacijama unutar akademskih krugova pojaviti osobe koje će sa sličnim žarom i entuzijazmom prema nauci, kako je to činio dr. Bašić, nastaviti otkrivati manje poznate ili potpuno zanemarene stranice bosanskohercegovačke prošlosti.

Dr. Bašić je 24. novembra 2020. godine, nakon dženaza-namaza, ukopan na mezarju Bukovčići u Tuzli. Iza njega su ostala dva lijepo odgojena sina, Faruk i Haris, zatim njegova pisana djela, značajan bibliotečki fond, uspomene i sjećanja.

Sedad Bešlija

INDEKS AUTORA

BEŠLIJA, Sedad
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sedad.beslija@iis.unsa.ba

BORIĆ, Alen
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alen_boric@hotmail.com

DŽANANOVIĆ, Mirza
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
mirzadzanan_89@hotmail.com

HADŽIMUSIĆ, Semir
Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona
Tuzla, Bosna i Hercegovina
hadzi.semir@gmail.com

HODŽIĆ, Mehmed
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

IBRIČIĆ, Anida
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
anidaibricic@gmail.com

INABA, Mitsutoshi
Tokio, Japan
abamnmi@gmail.com

KOLAJ RISTANOVIĆ, Irena
Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet
Beograd, Srbija
irena.sekerleme@gmail.com

KUKA, Ermin
Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ermin.kuka@hotmail.com

KURTOVIĆ, Esad
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
kurtovic.esad@gmail.com

MEDIĆ, Jasmin
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
jasmin.medic@iis.unsa.ba

MERZIĆ, Omer
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
omer.merzic@gmail.com

NAKAZAVA, Takuja
Univerzitet na Hokaidu – Centar za slavističko-evroazijska istraživanja
Saporo, Japan
nakazawat@slav.hokudai.ac.jp

NAMETAK, Muhamed
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
muhamed.nametak@iis.unsa.ba

PECO, Almir
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
peco2204@gmail.com

PEHAR, Antonio
Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije Sveučilišta "Hercegovina"
Mostar, Bosna i Hercegovina
antonio.pehar@gmail.com

PIJUK-PEJČIĆ, Aleksandra
Historijski arhiv Sarajevo
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sandrapijuk@gmail.com

SARAČ-RUJANAC, Dženita
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

ZILIĆ, Adis
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru
Mostar, Bosna i Hercegovina
Adis.Zilic@unmo.ba

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *PRILOZI* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u rubrici Članci i rasprave objavljuje radove koji prethodno nisu objavljeni i mogu biti kategorisani kao izvorni naučni rad, prethodno priopćenje, pregledni rad i stručni rad. Pored navedenog u časopisu *PRILOZI* objavljuju se i naučno-polemički tekstovi i osvrti, informativni prikazi knjiga i periodike, izvještaji sa naučnih skupova i konferencija, historijska građa, bilješke i vijesti o radu Instituta i slično.

Rukopisi radova za *PRILOGE* dostavljaju se na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku uz prijevod apstrakta, sažetka i ključnih riječi na engleski jezik. Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored jednostruk. U iznimnim slučajevima glavni i odgovorni urednik može odlučiti da se prihvate i radovi većeg obima od preporučenog.

Rukopisi radova za časopis *PRILOZI* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu prilozi@iis.unsa.ba. Radove ispisane na CD-u moguće je dostaviti i poštom ili lično na adresu Instituta s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*".

U trenutku predaje rukopisa rada autor pristaje na recenzentski postupak. Glavni i odgovorni urednik i redakcija mogu u skladu sa važećim Pravilnikom o izdavaštvu Instituta za historiju odbiti rad i bez provedenog recenzentskog postupka ukoliko smatraju da tema rada ne odgovara profilu časopisa, ako se autor ne pridržava Uputa za autore/autorice objavljenih u javnom pozivu za dostavljanje radova ili ako se ne pridržava etičkih normi, te ako je članak loše kvalitete. Glavni i odgovorni urednik osigurava standardni recenzentski postupak dvostruke slijepe recenzije u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija odlučuju kojim će recenzentima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Svaki rad će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Po potrebi rad može biti poslan i trećem recenzentu ukoliko rad obuhvata više razdoblja/područja ili ako u dvije recenzije bude različito ocijenjen ili kategoriziran. Recenzenti pišu recenzije na unaprijed pripremljenim obrascima. Kategorizaciju članka predlaže autor prema kategorizaciji koja će biti objavljena u javnom pozivu za dostavljanje radova, a recenzent predloženu kategorizaciju prihvata ili predlaže novu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti eventualne promjene koje su sugerisane od strane recenzenata ili prema uputama glavnog i odgovornog urednika.

U časopisu *PRILOZI* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Radovi koji se dostavljaju redakciji časopisa *PRILOZI* moraju imati slijedeću strukturu i dolje navedeni redoslijed se mora poštovati:

– predložena kategorizacija rada (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
– titula, ime i prezime autora/autorice, naziv, mjesto i država institutcije, e-mail adresa autora/autorice (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
– naslov rada (centrirano, malim slovima, bold, font 16, prored 1,5)
– eventualne napomene uz naslov rada (podaci o projektu u okviru kojeg je realiziran, zahvalnosti, finansijeri itd.) staviti u prvu nenumerisanu fusnotu
– apstrakt na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,5)
– ključne riječi (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)
– abstract na engleskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,15)
– key words na engleskom jeziku (do 10 termina, malim slovima, font

11, prored 1,15)

– tekst sa fusnotama

– zaključak ili rezime

– popis izvora i literature (prema priloženom uputstvu i abecednim redom, font 12, prored 1,5)

– summary na engleskom jeziku (naslov centriran, malim slovima, bold, font 14, prored 1,5; tekst font 12, prored 1,5)

– osnovni tekst rada može sadržavati poglavlja i potpoglavlja (njihovi naslovi se ravnaju lijevo, pišu malim slovima, font 14)

– fotografije, karte, tabele, grafikone i druge priloge treba dostaviti na određenom mjestu u tekstu i obilježiti rednim brojem i opisom, odnosno legendom

DETALJNE UPUTE ZA CITIRANJE U FUSNOTAMA I BIBLIOGRAFIJI

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje neobjavljene arhivske građe:

Kada koristimo arhivsku građu podatke navodimo od općeg ka pojedinačnom poštujući i koristeći specifična pravila pojedinačnih arhiva. Ako se radi o sređenom fondu navodimo naziv arhiva, mjesto arhiva, naziv i broj fonda/serije ili knjige, broj kutije ili fascikla, broj arhivske jedinice ili signatura/broj folije ili stranice. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

[1] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 62, sign. 87/198/1.

[2] ABiH, ZVBiH, opća, kut. 62, sign. 87/198/1.

[3] Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XX, 24, (14.02.1415).

[4] DAD, Div. Canc., XX, 24, (14. 02. 1415).

[5] Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka fotografija i razglednica, 574 (dalje: ZFR-574), sign. 1666 (10).

[6] HAS, ZFR-574, sign. 1666 (10).

[7] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66 (dalje: MPKJ), sign. 66-1611-1718.

[8] AJ, MPKJ, sign. 66-1611-1718.

[9] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Muhimme defteri (dalje: MD), broj 108, strana 15.

[10] BOA, MD, br. 108, 15.

Kada koristimo nesređene arhivske fondove, podatke koji nedostaju mijenjamo sa nazivom ili opisom dokumenta te upisujemo datum nastanka.

Primjer u fusnoti:

[11] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine 1974-1986 (dalje: TFSMRRD SR BiH), Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

[12] ABiH, TFSMRRD SR BiH, Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

U popisu izvora i literature treba navesti naziv arhiva, mjesto i skraćenicu u zagradi. U drugom redu navodimo naziv fonda:

Primjer u bibliografiji:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Citiranje objavljene arhivske građe:

Kada koristimo zbirke objavljene arhivske građe navodimo ime i prezime urednika/glavnog i odgovornog urednika/priređivača/prevodioca, *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija* (mjesto: izdavač, godina),

broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[13] Andrej Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

[14] Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime ur. *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Kod navođenja putopisne ili memoarske građe navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige*, ime i prezime urednika/prevodioca (mjesto: izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[15] Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

[16] Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 21-22.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*, ime i prezime prevodioca ili urednika. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Kada nije poznat urednik/priređivač publikacije navodimo *naslov publikacije* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[17] *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921), 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

[18] *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*, 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

U popisu izvora i literature navodimo *naslov publikacije*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Citiranje članaka iz štampe:

Navodimo ime i prezime autora članka, "naslov članka", *naziv novine/lista*, datum izdavanja, stranica. U slučaju da nije poznat autor članka fusnootu započinjemo sa naslovom članka.

Primjeri u fusnotama:

[19] Albert Baer, "Hanuka", Židovska svijest, 25. kisleva 5679/29. novembra 1918, 2.

[20] R. Kolar, "Brčkanje po košticama", *Oslobođenje*, 23. oktobar 2000, 6.

[21] "Razbijači", *Narodno jedinstvo*, 26. mart 1919, 3.

U popisu izvora i literature navodimo samo *naziv novine/lista*, mjesto, godine koje su korištene.

Primjer u bibliografiji:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

Citiranje intervjua:

Kada koristimo video ili zvučne zapise te pisane bilješke razgovora sa pojedinim osobama (oral history) navodimo ime i prezime ili inicijale intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua (mjesto pohranjenog zvučnog ili pisanog zapisa). Na isti način intervjue navodimo u popisu izvora i literature.

Primjeri u fusnotama i bibliografiji:

[22] Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).

[23] Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

Citiranje ličnih prepiski:

Kada kao izvor koristimo ličnu prepisku, uključujući elektronsku poštu, tekstualne (sms) poruke ili poruke upućene preko društvenih mreža navodimo ime osobe koja je uputila poruku, način slanja, kome je upućena i vrijeme slanja. Navedene prepiske se rijetko uključuju u popise izvora i literature.

Primjeri u fusnotama:

[24] Enes Omerović, e-mail poruka poslana Sonji Dujmović, 2. 2. 2020. godine.

[25] Sonja Dujmović, facebook poruka poslana Enesu Omeroviću, 21. 2. 2019. godine.

Citiranje iz knjiga:

Kada koristimo knjigu jednog autora navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[26] Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica* (Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

[27] Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

U slučaju dva ili tri autora knjige navodimo ime i prezime i ime i prezime autora, *naziv knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[28] Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 47.

[29] Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 47.

Kada knjiga ima četiri ili više autora navodimo ime i prezime autora i dr., *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

[30] Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1972), 82.

[31] Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 82.

U slučajevima kada knjiga ima dva, tri, četiri ili više autora u popisu izvora i literature navodimo prezime, ime prvog autora, i imena i prezimena ostalih autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

Citiranje članaka iz zbornika radova, enciklopedija ili dijelova knjige:

Navodimo ime i prezime autora, "naslov teksta", u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika (mjesto, izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

[32] Seka Brkljača, "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine", u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14.

[33] Brkljača, "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata", 14.

[34] Tomislav Išek, "Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 305.

[35] Išek, "Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti zajedničke države", 305.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. "naslov teksta". u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije,* ime i prezime urednika. mjesto: izdavač, godina, broj stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Brkljača, Seka. "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine". u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

Citiranje članaka iz časopisa:

Navodimo ime i prezime autora, "naslov teksta", *naziv časopisa*, broj (godina izdanja): stranica. U slučaju više autora prilikom navođenja njihovih imena koristimo pravila koja se primjenjuju kod knjiga. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

[36] Fatima Hadžić, "Češki muzičari u Bosni i Hercegovini", *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005): 68-87.

[37] Hadžić, "Češki muzičari", 67-87.

[38] Vlatka Dugački, "'Manjinska posla' - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 394.

[39] Dugački, "'Manjinska posla'", 394.

[40] Hatidža Čar-Drnda, "Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko druištvo", *Prilozi*, br. 37 (2008): 40.

[41] Čar-Drnda, "Integracija nekih Egipćana", 40.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. "naslov teksta". *naziv časopisa*, broj (godina): stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Čar-Drnda, Hatidža. "Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko druištvo". *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.

<u>Citiranje neobjavljenih magistarskih i doktorskih radova:</u>

Navodimo ime i prezime autora, "naslov rada" (vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

[42] Edin Omerčić, "Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996" (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013), 55.

[43] Omerčić, "Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualih krugova", 55.

[44] Enes Omerović, "Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)" (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017), 173.

[45] Omerović, "Nacionalne manjine", 173.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. "naslov rada". vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Omerčić, Edin. "Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996". Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Citiranje e-knjiga i članaka:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka koji su objavljeni u elektronskoj verziji, uključujući i one koji su objavljeni u različitim oblicima (štampana i elektronska verzija) treba primjeniti ista pravila kao za štampane knjige ili članke, ali u produžetku dodati (pristup ostvaren datum, internetska adresa).

Primjeri u fusnotama:

[46] Oleg Rumjancev, "Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije", u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog (Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013), 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%-C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+-povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A-1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDM-QQBQggKAA&biw=1366&bih=599)

[47] Rumjancev, "Pitanje nacionalnog identiteta", 301-311.

[48] Salmedin Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba* (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 58. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

[49] Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA*, 58.

U popisu izvora i literature primjenjujemo ista pravila kao kod navođenja štampanih knjiga ili članaka uz dodavanje podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi.

Primjer u bibliografiji:

– Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA*. *Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

Citiranje drugih sadržaja sa www. (World Wide Web):

Prilikom citiranja sadržaja sa interneta koristiti ista pravila kao za štampane publikacije uz dodatak podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi. Kada nisu dostupni detaljni podaci (autor, mjesto, datum objave) treba napisati "naslov teksta", naziv stranice ili institucije koja objavljuje sadržaj, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

[50] "Nacionalne manjine u BiH", Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true)

Prilikom citiranja arhivske građe koja je dostupna na internetu treba detaljno navesti sve dostupne podatke o instituciji koja objavljuje građu, zatim podatke o samoj građi, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

[51] United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), Haag, Predmet Blaškić (IT-95-14), Presuda Pretresnog vijeća 3. marta 2000. godine (pristup ostvaren 20. decembra 2019, https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf)

PRIMJER PRAVLJENJA POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora i literature korištenih u radu treba navesti prema dolje navedenoj shemi. Unutar odvojenih cjelina popis mora biti urađen abecednim redom. U popisu izvora i literature sve bibliografske jedinice moraju biti navedene latiničnim pismom. Sve bibliografske jedinice objavljene ćiriličnim pismom (na srpskom, ruskom, ukrajinskom, makedonskom i drugim jezicima) trebaju biti transliterirane na latinicu prema pravilima za transliteraciju tih jezika, a na kraju bibliografske jedinice u zagradi staviti (ćirilica). Isti model primijeniti i na bibliografske jedinice objavljene drugim pismima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
  – Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
– Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):
  – Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), (MUPKJ, 14)

Objavljeni izvori:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Štampa:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

– *Oslobođenje*, Sarajevo, 2000.

– Židovska svijest, Sarajevo, 1918.

Intervju:

– Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).

– 22 Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

LITERATURA

Knjige:

– Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

– Hasanhodžić, Anisa, i Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.

– Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

Članci:

– Brkljača, Seka. "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine". u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

– Čar-Drnda, Hatidža. "Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo". *Prilozi,* br. 37 (2008): 31-43.

– Dugački, Vlatka. "'Manjinska posla' - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 389-413.

– Hadžić, Fatima. "Češki muzičari u Bosni i Hercegovini". *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005), 68-87.
– Išek, Tomislav. "Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)". u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 299-337.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

– Omerčić, Edin. "Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996". Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.
– Omerović, Enes. "Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.

E-knjige i članci:

– Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)
– Rumjancev, Oleg. "Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije". u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013, 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatsko-ukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599)

– **Sadržaji sa www. (World Wide Web)**:

– "Nacionalne manjine u BiH", Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true)

– United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), Haag, Predmet Blaškić (IT-95-14), Presuda Pretresnog vijeća 3. marta 2000. godine (pristup ostvaren 20. decembra 2019, https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf)

Rukopisi radova koji se dostavljaju za časopis *PRILOZI* moraju biti priređeni prema navedenim detaljnim uputama. Rukopisi koji nisu uređeni prema uputama iz javnog poziva za dostavljanje radova bit će vraćeni autorima na doradu.

Rukopisi dostavljeni redakciji *PRILOGA* se ne vraćaju.

Autori objavljenih radova dobivaju po tri primjerka aktuelnog broja *PRILOGA*.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje. Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64
http://www.iis.unsa.ba e-mail:prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača
Sedad Bešlija

Glavni i odgovorni urednik
Sedad Bešlija

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik
Saliha Delibašić-Kasa

Lektura – engleski jezik
Anela Dedić

UDK
Igor Mišković

DTP
Amra Mekić

Štampa
Štamparija Fojnica

Za štampariju
Mirsad Mujčić

Kontakti izdavača:
Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63
fax: ++387 33 20 93 64
http://www.iis.unsa.ba
e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

ISSN 0350-1159 (Print) ISSN 2744-1172 (Online)

Časopis izlazi godišnje.
Časopis *Prilozi* je indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Accsess scholary Resources)

ISSN 2744-1172